

Міністерство освіти і науки України  
Кам'янець-Подільський національний університет  
імені Івана Огієнка

**НАУКОВІ ПРАЦІ**  
**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО**  
**НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**  
**ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

**ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**Том 24**

*На пошану професора В. А. Смолія*

Кам'янець-Подільський



2014

УДК 378.4(477.43)(082):94

ББК 63.3(4Укр.)

Н16

**Рецензенти:**

**О. Григоренко** - доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)

**О. Ревнт** - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент  
НАН України (м. Київ)

**Редакційна колегія тому:**

**В.Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;  
**Л.Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В.Газін**,  
доктор історичних наук, професор; **В.Степанков**, академік УАІН, доктор  
історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.Завальнюк**, док-  
тор історичних наук, професор; **Л.Заїтовт**, доктор габілітований, про-  
фесор (м.Варшава, Республіка Польща); **Ф.Кірик**, доктор габілітований,  
професор (м.Краків, Республіка Польща); **С.Копилов**, доктор історичних  
наук, професор (заступник відповідального редактора); **В.Нечитайло**,  
доктор історичних наук, професор; **В.Лозовий**, доктор історичних наук,  
професор; **М.Нагельський**, доктор габілітований, професор (м.Варшава,  
Республіка Польща); **Р.Петраускас**, доктор історичних наук, професор  
(м.Вільнюс, Литовська Республіка); **І.Рибак**, кандидат історичних наук,  
професор; **В.Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (заступник від-  
повідального редактора); **А.Філінюк**, доктор історичних наук, професор;  
**В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

*Рекомендовано до друку Вченою радою*

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка  
(протокол № 11 від 27 листопада 2014 р.)*

**Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного універси-  
тету імені Івана Огієнка: Історичні науки.** – Кам'янець-Подільський:  
ПП «Медобори-2006», 2014. – Т. 24: На пошану професора В.А. Смо-  
лія. – 448 с.

**Адреса редакційної колегії:**

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,  
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка  
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України  
збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань  
України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт  
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук  
за спеціальністю «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

Ministry of Education and Science of Ukraine  
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

**SCIENTIFIC PAPERS**  
**OF THE KAMIANETS-PODILSKY**  
**IVAN OHIENKO**  
**NATIONAL UNIVERSITY.**

**HISTORY**

**Tome 24**

*In honour of Professor V.A. Smoliy*

Kamianets-Podilsky  
Medobory-2006 Publishing House  
2014

**Reviewers:**

- O. Grigorenko** - Doctor of historical sciences, professor (Khmelnitsky)  
**O. Reient** - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

**Editorial college:**

**V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; **V. Gazin**, doctor of historical sciences, professor; **V. Stepankov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **L. Zashytovt**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **F. Kiryk**, dr hab, professor (Krakow, Poland); **S. Kopilov**, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); **V. Nechitailo**, doctor of historical sciences, professor; **V. Lozovuy**, doctor of historical sciences, professor; **M. Nagelskyi**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **I. Ribak**, candidate of historical sciences, professor; **V. Dubinskiy**, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor; **V. Hazin**, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

**Scientific Papers of the Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university. History.** Kamianets-Podilsky : Medobory-2006 Publishing House, 2014. – T. 24: In honour of Professor V.A. Smoliy. – 448 p.

**Address of editorial college:**

*the department of world history, historical faculty,  
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University,  
st. Tatars'ka 14, Kamianets-Podilsky, 32300*

# ЗМІСТ

## СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков В. Подвижник історичної науки ..... 8

## МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кароєва Т. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі дослідження рівня письменності населення подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.).....	27
Кріль М. Добромільський літопис 1648-1705 рр. як історико-культурна пам'ятка.....	38
Трубчанінов С. Історико-географічне вивчення Наддніпрянської України науковцями Університету Св. Володимира.....	52
Верстюк В. Українсько-московські відносини 1648-1657 рр. в оцінці М. Костомарова.....	62
Копилов С. Стиль життя і наукової творчості українських істориків у перші десятиріччя ХХ ст. ....	76
Олійник С. Матеріали часопису «Вісник Союзу визволення України» про взаємини галицької інтелігенції з російською владою в воєнний період 1914-1916 років.....	97

## ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Niemczyk K. Zagrożenie mołdawsko-tatrskie Rusi Koronnej na przełomie XV/XVI wieku i jej wpływ na politykę wewnętrzną Królestwa Polskiego .....	104
Газін В. Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника.....	119
Коваль М. Практика використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці до війни (кінець ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.).....	136

## ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гуцал А. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати.....	147
Супрун Н. Про церемонію поховання як елемент поховальної традиції Херсонесу – Херсону.....	159
Головко О. Європейська політика Русі наприкінці 60-х – у 70-х роках ХІ ст. ....	167
Бура Харди. О смерти господара мачве кнеза Ростислава Михайлович... 183	

## НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<b>Степанков В.</b> Еволюція козацької старшини у протоеліту (кілька міркувань дискусійного характеру).....	195
<b>Кононенко В.</b> Модернізаційні проекти української центральної адміністрації за доби І. Мазепи .....	211
<b>Філінюк А.</b> Православна церква в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. ....	231
<b>Федьков О.</b> Становлення Української соціал-демократичної спілки.....	240
<b>Скрипник А.</b> Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793-1860 рр.).....	254
<b>Щур С.</b> Революційне народництво Наддніпрянської України і проблема насилля напередодні та під час «ходіння в народ» .....	262
<b>Дубінський В., Комарова О. В.</b> Доманицький у кооперативному русі Наддніпрянської України на початку XX століття .....	273
<b>Опря І.</b> Заповідь «Не убий»: проблема поєднання релігійного та громадянського обов'язку віруючими пізньопротестантських громад Правобережної України в роки Першої світової війни .....	284
<b>Опря А.</b> Православний єпископат України напередодні Лютневої революції 1917 р. ....	292

## НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<b>Лозовий В.</b> Відносини «місто-село» в контексті українського національно-визвольного руху у революційну добу (1917-1918 рр.).....	303
<b>Комарницький О.</b> Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база .....	314
<b>Яблонський В.</b> Державний центр УНР в роки другої світової війни ....	327
<b>Сеньків М.</b> Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944-1952 рр.).....	337
<b>Адамовський В.</b> Політико-правові засади реабілітації громадян України середини 50-х – початку 60-х років XX ст. ....	348

## РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

<b>Блажевич Ю.</b> Самобутність українського православ'я та його нищення в умовах інкорпорації Подільського краю до складу Російської імперії (кінець XVIII – середина 50-х років XIX ст.).....	357
<b>Майор Р.</b> Особливості менталітету українців Закарпаття (середина XIX – початок XX ст.).....	367
<b>Білецький П.</b> Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) .....	387

<b>Завальнюк О.</b> Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень-грудень 1918 р.).....	399
<b>Прокопчук В.</b> Репресії в Дунаївцях в контексті провадження справи «Спілки визволення України».....	413

## РЕЦЕНЗІЇ

<b>Щодра О.</b> Войтович Л.В. Князь Лев Данилович / Славетні постаті середньовіччя. – Вип. 1. – Львів: НАН України. Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 181 с.....	429
<b>Нечитайло В.</b> Магась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки / Ю. І. Магась-Демидас, О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 144 с.....	435
<b>Григоренко О.</b> Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.): [моногр.] / Ю. В. Телячий. – Тернопіль: Терно-граф, 2014. – 600 с.....	438
<b>Коротко про авторів</b> .....	442

# СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

УДК 001:94(477)(092)

**В. Степанков**

## ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

**В. Степанков. Подвижник історичної науки.** У даній статті зроблено спробу змалювати в основних рисах картину життєвого шляху й наукової творчості сучасного видатного вченого й організатора історичної науки в Україні Валерія Андрійовича Смолія. Відзначено найважливіші віхи біографії, що дозволяють простежити процес формування його як особистості, методологічні підвалини історичного мислення, адміністративну та громадсько-політичну діяльність. В житті, як вченого й менеджера організаційних заходів у сфері відродження й розвитку науки, виділяється два періоди.

Перший охоплює 1974-1993 рр., упродовж яких перетворюється у відомого історика України з потужним творчим потенціалом. Започаткувавши дослідження проблеми свідомості різних прошарків суспільства XVIII ст., у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., критично переосмисливши постулати марксистської методології, у своїх працях окреслив наріжні теоретичні положення розробки нового концептуального бачення середньовічної й ранньомодерної історії України. Водночас проявилися його адміністративно-організаційні здібності. Внаслідок чого колектив Інституту історії України обирає Валерія Смолія 1993 р. своїм директором.

Другий період розпочався з 1993 р. й триває до сьогоднішнього дня. Він характеризується органічним поєднанням надзвичайно інтенсивної наукової творчості з реорганізацією функціонування усіх підрозділів очолюваної ним академічної інституції. Важко переоцінити його доробок у розробці нової концепції національно-визвольних змагань XVII ст., з'ясуванні функціонування політичної системи Гетьманщини, висвітленні формування української державної ідеї XVII-XVIII ст. тощо. Всього ж ним опубліковано понад 1500 праць. Відіграв провідну роль у перетворенні Інституту історії у науковий центр розвитку історичної науки України.

**Ключові слова:** Валерій Смолій, історична наука, Інститут історії України НАН України, дослідження, проблема, організатор науки, вчений.

**В. Степанков. Подвижник исторической науки.** В данной статье принята попытка нарисовать в основных чертах картину жизненного пути и научного творчества современного выдающегося ученого и организатора исторической науки в Украине Валерия Андреевича Смолия. Отмечены наиболее важные вехи биографии, что позволяют проследить процесс формирования его как личности, методологические основы исторического мышления, административную и общественно-политическую деятельность. В жизни, как учено-



го и менеджера организационных мероприятий в сфере возрождения и развития науки, выделяется два периода.

Первый охватывает 1974-1993 гг., у продолжении которых превращается в известного историка Украины с мощным творческим потенциалом. Заложив начало исследования проблемы сознательности различных слоев общества XVIII в., в конце 80-х – начале 90-х гг. XX в., критически переосмыслив постулаты марксистской методологии, в своих работах очертил краеугольные теоретические положения разработки нового концептуального видения средневековой и раннемодеерной истории Украины. Одновременно проявились его административно-организационные способности. Вследствие чего коллектив Института истории Украины избирает Валерия Смолия в 1993 г. своим директором.

Второй период начался с 1993 г. и продолжается к настоящему времени. Он характеризуется органическим сочетанием чрезвычайно интенсивного научного творчества с реорганизацией функционирования всех подразделений, возглавляемой им академической институции. Трудно переоценить значение сделанного им в разработке новой концепции национально-освободительной борьбы в XVII в., уяснении функционирования политической системы Гетманщины, освещении формирования украинской государственной идеи XVII–XVIII вв. Всего же им опубликовано больше 1500 работ. Сыграл ведущую роль в превращении Института истории в научный центр развития исторической науки Украины.

**Ключевые слова:** Валерий Смолий, историческая наука, Институт истории Украины НАН Украины, исследование, проблема, организатор науки, ученый.

Історична наука у незалежній Україні, попри повну байдужість до її розвитку з боку центральних й регіональних владних структур й методологічні атаки на неї доморощених адептів постмодернізму, спромоглася не лише відродитися (після спотворення її сутності ідеологами комуністичного режиму), але й, творчо опанувавши здобуток попередніх поколінь вітчизняних дослідників й досягнень зарубіжної історіографії, стати рівноправною складовою європейського інтелектуального гуманітарного простору. Найбільшим її досягненням стала розробка якісно нової концепції історії України (за винятком доби раннього середньовіччя, у висвітленні якої продовжують домінувати постулати радянської й російської історіографії). І в цьому вкрай складному процесі провідну роль відігравав і продовжує відігравати колектив Інституту історії України НАН України, очолюваний академіком Валерієм Смолієм. Так судилося долею, що власне на його плечі впав величезний тягар відповідальності за зміну парадигми методологічних засад функціонування провідної академічної установи в галузі історичної науки, який гідно проніс через найважчі випробування у складні 90-ті рр. минулого століття. Як слушно зазначав академік П. Тронько, «Переійняти на себе провідну у державі академічну історичну установу на початку 90-х рр., у час матеріальної скрути, коли наука в Україні, по-суті, опинилася в умовах виживання, і при цьому не лише зберегти, а й значно підсилити її науковий потенціал – справа не проста.

Академіку В. А. Смолю вдалося це зробити (можливо, ціною певного самовідречення від власних наукових планів), зокрема, і шляхом реалізації кількох комплексних наукових проектів поза бюджетним фінансуванням, які були прихильно сприйняті і належно поціновані суспільством. Водночас вони стали засадничими у творенні сучасної наукової версії історії українського народу»<sup>1</sup>.

Валерій Андрійович Смолій народився 1 січня 1950 р. у с. Авратин Волочиського району Хмельницької області (на порубіжжі історичних Волині й Поділля) у сім'ї, котра належала до суцвіття сільської інтелігенції – тогочасної берегині кращих достоїнств і чеснот українства, його невмирущого духу. Батько – Андрій Йосипович і мати – Людмила Степанівна спромоглися сформувати у сина такі риси як скромність, стриманість, повага до людей, працелюбність, самостійність мислення й дій, самокритичність, любов до батьківщини. Засади світогляду, моральних якостей та ціннісних орієнтирів заклалися «у дружньому родинному колі, коли у спогадах батька-фронтовика оживали такі близькі й трагічні та героїчні будні воєнних сорокових, коли на прикладах односельців виховувалася повага до праці, а зусиллями матері – вчительки місцевої школи – прищеплювалася любов до книги, розвивався потяг до знань, так сильно закладений від природи»<sup>2</sup>. Зростав у сімейному колі разом із старшим братом Борисом. Закінчивши місцеву середню школу із золотою медаллю, вирішив піти стопами матері – стати вчителем. Оскільки в інтелектуальних уподобаннях переважала любов до історії, то у 1966 р. поступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту (нині Національний університет імені Івана Огієнка).

Пануюча тут атмосфера наукової творчості, демократичності, поваги до особистості студента, витворена викладацьким колективом, очолюваним завкафедри історії д.і.н., проф. Леонідом Коваленком й деканом к.і.н., доц. Анатолієм Копиловим, сприяла розкриттю здібностей Валерія Смолія у навчанні й пробудженню інтересу до наукової творчості. Відомо наскільки важливо вже з перших кроків «віднайти» у ній свій шлях, зосередитися на проблематиці, яка б, з одного боку, тримала в «полоні» інтересу, а з другого – дозволяла реалізовувати творчий потенціал. І в цьому відношенні юнакові пощастило: обрана в 1967 р. тема спочатку курсової, а згодом дипломної роботи торкалася політичної історії України кінця XVIII ст. – інкорпорації Поділля (в складі Правобережжя) до складу Російської імперії. Працюючи над нею (під керівництвом проф. Л. Коваленка), проявив (зрозуміло, у зародку) риси, що згодом стали притаманними йому як науковцю: виняткові цілеспрямованість, наполегливість і працездатність; яскраво виражену внутрішню необхідність «докопатися» до сутності історичних явищ; повагу до змісту історичного джерела; ясність у формуванні думок; глибоке й цілісне бачення процесів у розвитку; поєднання холодного аполітичного мислення з образністю світосприйняття; виваженість у судженнях тощо. Тому не випадково в червні 1970 р. на «відмінно» захистив дипломну роботу й отримав диплом із відзнакою.

Наступні роки трудової діяльності стали переломними у виборі подальшої професії: вчителя чи науковця. За призначенням молодий фахівець поїхав на роботу до восьмирічної школи с. Волосів Андрушківського району Житомирської області, а у вересні 1971 р. доля закинула до Богданівської середньої школи Підволочиського району Тернопільської області. Вчительська праця подобалася, однак все гостріше внутрішнє ество жадало творчого наукового пошуку. Задовольнити цю потребу, зрозуміло, в умовах буденного вчительського життя у селі не було найменшої можливості. Тому прийняв запрошення ректорату Ніжинського педінституту ім. М.Гоголя перейти на посаду асистента кафедри загальної історії. Попрацювавши тут рік, у жовтні 1972 р. успішно склав іспити до аспірантури Інституту історії АН УРСР.

Потрапивши у бажану стихію, з головою пірнув у неї. Цікаво, що темою кандидатської дисертації стала проблема, над окремими сторонами якої працював під час виконання дипломної роботи, а саме: «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави» (науковий керівник член-кореспондент АН УРСР Федір Шевченко). Інтенсивна праця в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек СРСР дозволила достроково упродовж двох років (замість трьох передбачених аспірантурою) завершити написання дисертації й успішно захистити її наприкінці 1974 р. На його блискучі наукові здібності звернула увагу дирекція Інституту історії УРСР і запропонувала залишитися на роботі на посаді молодшого наукового співробітника відділу феодалізму (тепер відділ історії України середніх віків і раннього нового часу), який очолював чл.-кор. АН УРСР Ф.Шевченко, а згодом д.і.н. Григорій Сергієнко.

Так розпочалося сходження молодого вченого по важких щаблях науки. В середині 70-х рр. виходять у світ його 4 статті, присвячені висвітленню питань возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям у складі Росії, розвитку антифеодальної боротьби та польського суспільно-політичного руху у Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. У другій половині 70-х рр. інтенсивно працював над підготовкою до друку монографії з теми дисертації й запланованими параграфами 2-го тому багатотомної «Історії Української РСР» обсягом у 12 друк арк.<sup>3</sup> Помітну роль у процесі становлення Валерія Смолія, як вченого, відіграло творче й людське спілкування з такими «визначними представниками української історичної думки другої половини XX ст., як К. Гуслистий, В. Дядиченко, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, О. Компан, В. Маркіна та інші. Шану й добру пам'ять про них вчений зберігає в своєму серці»<sup>4</sup>.

Не можна обійти мовчанкою згубного впливу у той час на розвиток історичної науки офіційної комуністичної ідеології (густо замішаній на російській імперській ідеї), що носила яскраво виражений антиукраїнський характер. У радянській історіографії процес розвитку України повністю позбавлявся власне всього українського й міцно прив'язувався (як невід'ємна складова) до концепції становлення й розвитку Російської держави, культивувалися й експлуатувалися концепції Київської Русі

як колиски братніх російського, українського і білоруського народів; возз'єднання України з Росією; бездержавності минулого українського народу та інші. Ця задушлива атмосфера вчиняла визначальний вплив (всупереч бажанню й волі авторів) на сюжети і смислові акценти, теоретичні положення й висновки праць дослідників, які проходили через сито нещадної ідеологічної цензури.

Зрозуміло, що вона явно негативно позначилася як на змісті видрукованої у 1978 р. монографії (тепер, на відміну від теми дисертації, називалася «Возз'єднання Правобережної України з Росією»), так і підготовлених параграфів опублікованого у наступному році 2-го тому «Історії Української РСР» (упущено аспекти, що торкалися державного життя України, колоніальної політики російського уряду, української державної ідеї та боротьби за її реалізацію тощо). Тим не паче, відзначу – монографічне дослідження Валерія Смолія продовжує залишатися цінною науковою роботою (до речі, й до нині єдиною в історіографії), в якій на основі глибокого аналізу архівного матеріалу висвітлювалася соціально-політична історія Правобережної України другої половини XVIII ст. Вагомий науковий доробок дав підставу дирекції Інституту історії АН УРСР перевести його на початку 1979 р. на посаду старшого наукового співробітника. За цикл наукових праць з історії Правобережжя XVIII ст. Президія Академії Наук нагородила Валерія Смолія Медаллю АН УРСР та премією для молодих вчених, а в 1981 р. – Почесною грамотою АН УРСР<sup>5</sup>.

80-і роки стали важливою віхою творчого зростання вченого. По-перше, він започаткував вивчення фундаментальної проблеми свідомості різних прошарків українського суспільства доби раннього нового часу. Таким чином, виходячи за межі усталених методологічних засад марксистської теорії пізнання історичного процесу, автор вперше в українській історіографії 50–80-х рр. XX ст. зробив крок у напрямку сприйняття основоположних методологічних засад всесвітньо відомої «Школи Анналів». Показово, що цього було досягнуто не шляхом їх засвоєння, а дякуючи власному творчому пошуку нових методів дослідження. На основі критичного аналізу джерельного матеріалу, виявленого більше ніж у 40 фондах архівів і рукописних відділів наукових бібліотек України та Росії, всесторонньо дослідив формування і розвиток соціальної свідомості селян, козаків і міщан у ході соціальної боротьби. Результатом копіткої праці стала опублікована у 1985 р. монографія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII ст.» Її наукова новизна полягала в тому, що у ній було переконливо доведено: соціальний аспект у самосвідомості українців відігравав вкрай важливу роль. Встановлено, що їх національно-визвольна боротьба органічно перепліталася із соціальною, причому визвольні змагання добивалися найбільшого успіху саме тоді, коли знаходили оперття у сфері соціальних завоювань. Вперше було зроблено успішну спробу з'ясувати відображення суспільних поглядів різних верств населення в історичних документах та в усній народній творчості. Одержані результати дозволили

Валерію Смолю у цьому ж 1985 р. успішно захистити докторську дисертацію на тему «Соціальна свідомість учасників народних рухів в Україні: Друга половина XVII–XVIII ст.».

По-друге, відбувалося суттєве розширення не лише хронологічних меж об'єктів дослідження (з другої половини XVIII ст. до XVII – першої половини XVIII ст.), але й сфери кола питань, що вивчалися. Окрім ментальності згаданих прошарків населення, автор займався у першій половині 80-х рр. з'ясуванням різноманітних сюжетів історії Києва XVII ст.; діяльності наказного гетьмана Максима Кривоноса у 1648 р.; повстання 1657-1658 рр. під проводом полтавського полковника Мартина Пушкаря; соціальної боротьби на Лівобережжі, Слобожанщині й Запоріжжі у другій половині XVII–XVIII ст.; соціально-економічного і політичного становища Правобережжя й західноукраїнських земель та їхнього адміністративного устрою у другій половині XVII–XVIII ст.; розвитку суспільно-політичної думки у XVII–XVIII ст. тощо. Вперше у своїй творчості звертається до вивчення історіографічних сюжетів.

По-третє, новою гранню у творчості автора стали участь з 1983 р. у підготовці базових підручників з історії України для середньої школи (7-8 класи), написання статей до «Української Радянської Енциклопедії» (томи 2,5,9), підготовка праць з хронології історії України.

По-четверте, протягом першої половини 80-х рр. у Валерія Смоля почав виразно проявлятися талант у сфері науково-організаційної діяльності, внаслідок чого влітку 1985 р. йому доручається керівництво відділом історії середніх віків (у наступному році обирається на цю посаду)<sup>6</sup>.

Друга половина 80-х рр. (час горбачовської лібералізації режиму) у науковій творчості вченого відзначалася переосмисленням марксистських методологічних засад історичного пізнання, пошуком принципово нової концепції історичного шляху пройденого українським народом. До його честі, він рішуче відмовився від спокуси використання політичної кон'юнктури для наукової і службової кар'єри, а торував важкий шлях професійного самовдосконалення. Дякуючи цій принциповій позиції, автору вдалося віднайти вузлові проблеми витворення нового концептуального бачення середньовічної й ранньомодерної історії України та приступити до їх глибокого вивчення. Уже у 1988 р. робляться перші кроки у цьому напрямі: на засіданні «Круглого столу» з теми «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність» виголосив доповідь «Про деякі нові підходи до вивчення основних проблем феодальної суспільно-економічної формації». Висловлені у ній міркування знайшли розвиток у виступі на засіданні «Круглого столу» з проблем української історичної медієвістики «Українська медієвістика: проблеми, шляхи розвитку» (Укр. іст. жур. – 1988. – № 8).

Відбувається зміщення акцентів творчого пошуку у бік проблематики розбудови Української держави в XVII ст., ролі в цьому процесі козацького стану й окремих гетьманів, розвитку української нації. Намагання з нових позицій підійти до з'ясування значення Запорозької Січі вже про-

явилося в статті «Запорозька Січ: виникнення, тенденції розвитку, ліквідація» (Наука і суспільство. – 1988. – № 4). Подальші роздуми (на основі вивчення джерел і літератури) над цією проблемою дозволили виявити ті її аспекти, що не вивчалися у радянській історіографії («Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва»/ Матеріали «Круглого столу» «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми // Укр. іст. жур. – 1990. – №12). Новим словом в українській історіографії стала праця (написана у співавторстві із к.і.н. Олександром Гуржієм) «Становлення української феодальної державності» (Укр. іст. жур. – 1990. – № 10), яка де-факто започаткувала на академічному рівні поворот до відновлення концептуальних засад державницького напрямку української історіографії першої третини ХХ ст. у підході до оцінки Української держави XVII–XVIII ст. Власне з таких позицій вчений намагався висвітлити діяльність Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Максима Залізняка, а також з'ясувати вкрай складну проблему формування української нації. Відхід від усталених в радянській історіографії постулатів окреслився також у написаних автором розділах книги «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990).

Займався вчений дослідженням й інших питань вітчизняної історії. Зокрема, взяв участь у дискусії, що розгорілася у 1989 р., про становлення й розвиток української національної символіки; присвятив праці висвітленню національно-визвольного повстання 1637–1638 рр. (співавтор к.і.н. Віталій Щербак); відображенню суспільно-політичних процесів у Правобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст. у суспільній свідомості селян і козаків; діяльності останнього подільського опришка Устима Кармалюка; витоків державності у східних слов'ян; боротьби міщан Брацлава за землю у другій половині XVIII ст.; «Волинської тривоги» 1789 р; Коліївщини; повстання в Турбаях тощо. В 1990 р. опублікував (у співавторстві з д.і.н. Миколою Котляром) книгу «Історія в життєписах» (рос. мовою), в якій виклав біографії Мухи, Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Семена Палія, керівників Коліївщини. Торкався також вивчення окремих сюжетів регіональної історії, зокрема середньовічного життя міської громади Києва, часу заснування Хотина, соціальної боротьби у Поділлі XVII–XVIII ст. та ін. Продовжував займатися розробкою підручників (у співавторстві з д.і.н. Віталієм Сарбеєм та д.і.н. Григорієм Сергієнком) для 8-9 класів (К., 1989, 1990). У співавторстві із згаданими авторами у 1987 р. опублікував «Хрестоматію з історії Української РСР», а в наступному році – «Книгу для читання з історії Української РСР». Нову сторінку наукової творчості відкрила опублікована серія нарисів про історичні погляди видатних істориків минулого: М. Грушевського (у співавторстві з чл.-кор. АН УРСР Ф. Шевченком та О. Гуржієм), С. Юшкова (у співавторстві з к.і.н. Володимиром Ричкою), О. Єфименко, В. Антоновича (у співавторстві з В. Ричкою), Д. Яворницького.

Великих зусиль докладав Валерій Смолій і для відродження національної археографії. Коли 1989 р. відновлюється діяльність Археологічної комісії АН України, почав виконувати обов'язки заступника її голови. За короткий час виступив ініціатором, організатором і виконавцем перевидання низки творів представників української історичної класики: В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, О. Єфименко. За його редакцією виходять з друку твори Г. Л. де Боплана, Ф. Софоновича, О. Рігельмана, М. Бантиш-Каменського, ряд збірників документів і матеріалів.

Не можна обійти мовчанкою ще одного важливого аспекту діяльності вченого – науково-організаційного. Очоливши відділ середніх віків, проявив велике піклування про підготовку молодих наукових кадрів, подаючи приклад своєю самовідданою працею. «Дух толерантності, взаємоповаги, високої творчої активності в поєднанні з виконавчою відповідальністю, які стають засадами функціонування фактично сформованого ним структурного підрозділу, – слушно зазначає В. Матях, – незабаром виводять останній на пріоритетні позиції в Інституті. По суті, на базі відділу вже на початок 90-х рр. формується новітня державницька школа, він перетворюється в координаційний центр з дослідження українського середньовіччя і раннього нового часу»<sup>7</sup>.

90-ті рр. ХХ ст. – 2014 р. стали часом розквіту наукового й адміністративно-організаційного талантів Валерія Смолія. Саме на них припав найбільший творчий доробок у розробці фундаментальних теоретичних проблем середньовічної та нової історії України, багатьох важливих питань історіографії та джерелознавства, військової історії та історії міжнародних відносин. «В нових умовах, – як відзначав П. Тронько, – найбільш рельєфно проявилось його вміння синтезувати й аналізувати, акумулювати досвід розв'язання окремих наукових проблем й за цим вбачати загальну перспективу перебігу всього історичного процесу в сукупності його політичних, економічних, соціальних, культурно-ментальних складових, в його системному й антропологічному вимірах, а отже накреслювати основні магістралі його наукової реконструкції»<sup>8</sup>. У центрі його досліджень опинилися чотири взаємозв'язані між собою кардинальні проблеми: роль козацтва у житті українського суспільства кінця XVI–XVIII ст.; Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.); утворення, функціонування, геополітичне становище й боротьба за незалежність Української держави; політична культура українського суспільства XVI–XVIII ст.

Важливим етапом у процесі переосмислення історичного значення козацтва стала опублікована стаття «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті» (Укр. іст. жур. – 1991. – № 5). Було з'ясовано, що козак-воїн водночас виступав і козаком-землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство (зимівник) вів за фермерським зразком, і саме козацтво перехопило естафету державної традиції, що перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського і Київського князівств. Автор слушно підкреслив виняткову важливість

козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянства. Інтенсивне опрацювання проблеми Української революції XVII ст. дозволило аргументовано обґрунтувати наукову неспроможність теорії «возз'єднання України з Росією», розкрити неправомірність обмеження нею завершення визвольних змагань українців 1654 роком («У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.» – К., 1993). В світлі теоретичних засад нової концепції зробив успішну спробу вперше змалювати цілісну панораму ходу визвольної, конфесійної та соціальної боротьби впродовж 1648-1676 рр. («Історія України: нове бачення». – К., 1995. – Т. 1). Невід'ємною складовою її розробки стало вивчення комплексу питань розбудови Української держави, внутрішньої і зовнішньої політики її урядів тощо. Вирішальний крок у цьому напрямку було зроблено у роботі «Українська козацька держава» (Укр. іст. жур. – 1991. – № 4), в якій висвітлив головні аспекти функціонування політичних інституцій з часу виникнення Української держави до її ліквідації російським урядом. При цьому сформулював перспективу для подальшої наукової розробки ідею, що, незважаючи на розкол козацької України у 1663 р. на дві Гетьманщини, їх потрібно розглядати як єдину державну структуру.

В наступні роки дослідження проблеми державотворення проводилося Валерієм Смолієм у двох головних напрямках. По-перше, слушно акцентував увагу на з'ясуванні цього процесу у Правобережній Україні, який раніше залишався поза сферою інтересів істориків. Потужним імпульсом для вивчення комплексу питань, що торкалися функціонування державних інституцій середини XVII–XVIII ст., стало проведення організованих ним, починаючи з 1991р., Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (на 2001 р. опубліковано 7 випусків їхніх матеріалів).

По-друге, враховуючи значимість впливу особи, наділеної владою, на розвиток соціально-політичних процесів, історик приділив велику увагу вивченню діяльності українських гетьманів. Центральне місце у створеній ним галереї образів по праву зайняла титанічна постать творця Української держави Б. Хмельницького (їй присвятив до середини 90-х рр. 15 наукових праць). У 1993 р. вийшло з друку фундаментальне монографічне дослідження «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (у 1995 р. побачило світ його друге, доповнене видання), в якому через призму діяльності Великого гетьмана висвітлено грандіозну панораму національно-визвольної і соціальної боротьби середини XVII ст. Позитивно оцінена науковцями, вона призвела до суттєвого перегляду спрощених і сфальшованих на угоду концепції «возз'єднання України з Росією» поглядів на суть діяльності Б. Хмельницького, його місця в українській історії, розгортанні визвольних змагань у 1648-1657 рр. Вагомим виявився доробок автора у дослідженні слабковивчених аспектів діяльності П. Сагайдачного, Петра Дорошенка та І. Мазепи. Помітною подією в історіографії став вихід у світ підготовленої колективом авторів, очолюваних Валерієм Смолієм, збірника нарисів про 20 найвизначніших гетьманів



Війська Запорозького й Української держави XVII–XVIII ст. («Володарі гетьманської булави». – К., 1994, 1995).

Вельми успішно талановитий вчений розробляв й інші актуальні проблеми української історії. У 1991 р. у співавторстві з О. Гуржієм опублікував книгу «Як і коли почала формуватися українська нація.» В інших працях торкнувся вивчення питань ролі конфесійного чинника у визвольній боротьбі XVII ст.; значення традицій Визвольної війни українського народу у перебігу соціальної боротьби другої половини XVII–XVIII ст.; оцінки ухвали Переяславської ради і українського-московського договору 1654 р.; української етнічної символіки; історії українських нагород; дискусійних аспектів проблеми Коліївщини тощо. Плідним виявився доробок у продовженні висвітлення історичних поглядів М. Грушевського, В. Антоновича, В. Липинського, Д. Дорошенка. Здобуття Україною незалежності викликало до життя потребу розробки нових навчально-методичних програм та нових підручників з історії України. А відтак взяв участь у підготовці «Програми з історії України» для 7-11 кл. (1992 р.), а також «Програми для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України 7-11 класи» (1996 р.). По суті заново переробив розділи у виданому разом із Г. Сергієнком підручнику для 7-8 кл. «Історія України» (1993 р.). Підготовлене за його безпосередньою участю, як автора та за редакцією, 2-х томне видання «Історія України: нове бачення» (1995 р.) стало першим створеним у незалежній Україні посібником для вузів.

Доклав чимало зусиль для перевидання творів видатних істориків минулого, а також здійснення археографічних публікацій. За його участю, як відповідального /головного/ редактора чи його заступника, були опубліковані: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі (К., 1992); Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків (К., 1990-1992. – Т. 1-3); Грушевський М. С. Історія України-Руси (К., 1991-1995. – Т. 1-10); Грушевський М. Ілюстрована історія (К., 1992); Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. (К., 1991) та ін.; Дорошенко Д. Історія України (К., 1993); Бантыш-Каменский Н. Д. Истори́я Малой Росси́и от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства (К., 1993); Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини (К., 1996); Багалій Д. І. Нарис історії України (К., 1994); Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх (К., 1992); Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів у двох книгах (К., 1995); Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали (К., 1996); Голод 1946–1947 рр.: Документи і матеріали (К., 1996); У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) (К., 1996); Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. (К., 1998). Помітною подією став вихід у світ збірника «Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах» (К., 1996-1997), який допоміг заповнити існуючі прогалини в джерельному матеріалі наукового вивчення Української революції XX ст.

Не можна недооцінювати значення, особливо для учнів, студентів, вчительства й викладачів вузів, започаткованої ним видавничої серії «Історія України в прозових творах і документах». Серед них назвемо «Великий неспокій. Друга половина XVII–XVIII ст.» (К., 1992), «Відома і чути в усіх кінцях землі: друга половина IX – перша половина XII ст.» (К., 1993), «Темні віки: XIV – перша половина XV ст.» (К., 1993), «На переломі: друга половина XV – середина XVII ст.» (К., 1994) та ін.

За визначні досягнення Валерія Смолія у вивченні історії України, які знайшли високу оцінку вітчизняної і зарубіжної наукової громадськості, він обирається у 1992 р. член-кореспондентом, а в 1995 р. – дійсним членом (академіком) Національної академії наук України із спеціальності «Історія України». У серпні 1996 нагороджується Почесною відзнакою Президента України.

Звертає увагу на себе факт органічного поєднання вченим дослідницької роботи з організаційно-адміністративною діяльністю. В липні 1991 р. призначається заступником директора з наукової роботи Інституту історії НАН України, а грудні 1993 р. обирається колективом директором провідної наукової історичної установи України. У становленні Валерія Смолія, як керівника академічної інституції, важливу роль відіграли дружні поради досвідченого адміністратора академіка НАН України Юрія Кондуфора. Завдяки зусиллям нового керівника, якісно поліпшується (всупереч складним обставинам, зумовлених нестачею коштів й труднощами, породженими розробкою нової концепції історії України й сходженням до висот справжньої академічної науки) наукова й науково-організаційна діяльність Інституту: розпочалася структурна перебудова підрозділів; в ряді вузівських центрів України створюються регіональні осередки історичних досліджень; розширюються міжнародні наукові зв'язки, зокрема налагодив творчі контакти з науковцями українознавчих центрів, що функціонували у Західній Європі, Канаді, США. Важливе значення мало сформування у 1997 р. на базі відділу середніх віків Науково-дослідного інституту козацтва, що став координаційним центром вивчення історії українського козацтва. Важко переоцінити значимість для функціонування Інституту історії створення власної видавничої бази – комп'ютерно-видавничого відділу<sup>9</sup>. Очолює наукову координаційну раду з проблеми історичної науки НАН України та Українську філію Міжнародного наукового товариства по вивченню XVIII ст., стає президентом Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Національного комітету істориків України, головою спеціалізованої Вченої ради по захисту дисертацій в Інституті історії НАН України, членом спеціалізованих рад Київського і Дніпропетровського університетів. З 1997 р. входить до складу Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки, а з 1998 р. виконує обов'язки члена Президії Національної академії наук України.

Важко переоцінити значення його зусиль, як головного редактора «Українського історичного журналу» (з початку 1994 р.), спрямованих на

перетворення часопису в трибуну найважливіших досягнень національної історіографії. І з початку ХХІ ст. він трансформувався в один з кращих у гуманітарній сфері й піднявся до рівня провідних історичних журналів Центрально-Східної Європи. З літа 1997 р. науковці Інституту розпочали реалізацію запропонованого Валерієм Смолієм «унікального проєкту науково-довідкового характеру – багатотомної «Енциклопедії історії України», яка своєрідно підсумовує доробок новітньої української історіографії в галузі практичного й теоретичного осмислення поступу більш ніж тисячолітньої національної історії, представлений в усій сукупності й логічній підпорядкованості подій, персоналій, термінів»<sup>10</sup>. У кінці 2013 р. світ побачив останній (десятий) том цього фундаментального видання, у підготовці якого взяли участь сотні кращих фахівців країни. Безперечно вчені Інституту (а саме вони склали ядро авторського колективу) здійснили науковий подвиг, витворивши на основі сучасних методологічних засад грандіозну панораму шляху пройденого українським народом з раннього середньовіччя й до сьогодення. Його неможливо переоцінити, бо вперше у вітчизняній історичній думці висвітлення подій, явищ і процесів, діянь державотворців, політиків, полководців, церковних ієрархів й інтелектуалів, буття різних прошарків люду у різні епохи подано (за винятком окремих сюжетів раннього середньовіччя) у річищі національної концепції, а не через призму постулатів російської, радянської, польської, румунської, угорської й інших чужоземних історіографій. І в успішній реалізації даного проєкту величезна заслуга директора Інституту, котрий виступав не тільки у ролі промотора розробки його концепції, але й менеджера публікації підготовлених до друку томів, оскільки владні структури переважно проявляли типовий для себе пофігізм у справі фінансування гуманітарних проєктів, бо, зрозуміло, що вони не ставали джерелом їхнього збагачення.

Водночас Валерій Смолій продовжував інтенсивно працювати у сфері розробки таких актуальних проблем, як історія козацтва; Національна революція ХVІІ ст.; Українська держава другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.; становлення і розвиток українського етносу; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства ХІV–ХVІІІ ст.; українська дипломатія ХVІІ–ХVІІІ ст. тощо. У 1997 р. побачила світ монографія «Українська державна ідея ХVІІ–ХVІІІ ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації», в якій вперше зроблено спробу з'ясувати зміст політичної свідомості нової національної еліти та її роль у державотворчому процесі. На основі аналізу джерельного матеріалу вчений розробив нову концепцію визвольних змагань українців 50-70-х рр. ХVІІ ст. Її основні положення знайшли обґрунтування у монографічних дослідженнях «Українська національна революція середини ХVІІ ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999) та «Українська національна революція ХVІІ ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки» (К., 1999. – Т. 7).

Важливе значення для становлення й розвитку нової концепції української історії мало втілення у життя розробленого ним унікального про-

екту багатотомного видання «Україна крізь віки». Залучивши до його виконання провідних учених України, він спромігся за короткий термін (впродовж 1998-2000 рр.) опублікувати 15 томів цієї серії. Дане видання стало першою у незалежній Україні фундаментальною науковою роботою, присвяченою історії України з найдавніших часів до сьогодення. Науковий загал і громадськість високо оцінили дану працю і Валерію Смолю та групі авторів у грудні 2001 р. Указом Президента України було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Нові якості таланту Валерія Смоля проявилися під час його діяльності як віце-прем'єр-міністра України з питань гуманітарної політики (1997-1999 рр.). Обіймаючи високу і відповідальну посаду, завжди приймав зважені рішення, пам'ятаючи, що за кожним з них стоять долі живих людей; залишаючись при цьому скромною, чуйною і порядною Людиною. Поділяю думку чл.-кор. АН України Олександра Реєнта, що він «послидовно проводив лінію на гуманізацію суспільства, створення такого соціокультурного, міжетнічного, міжконфесійного клімату, який максимально відповідав би інтересам і держави, і кожної людини, гармонізував стосунки між ними»<sup>11</sup>. При цьому «залишався насамперед вченим, в усьому покладаючись не на емоції чи політичні пристрасті, а на здоровий глузд, доцільність і суспільну користь»<sup>12</sup>.

Вагоме наукове значення для з'ясування причин кризи історичної науки в Україні, пошуку шляхів виходу з неї, розробки нових методологічних засад її розвитку мали висловлені у другій половині 90-х ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Валерієм Смолієм міркування у виступах на нарадах і конференціях та в публікаціях на шпальтах преси. У них слушно зазвучало застереження «дещо критичніше поставитися до модного сьгодні підходу, який декларується як заповнення так званих «білих плям» в історії. Очевидно, на певному етапі це слід було б робити. Але в цьому контексті існує інша небезпека – поява вже не «білих плям», а «чорних дир», коли висвітлення історичного процесу йтиме вибірково, селективно, і коли загальні його закономірності підмінятимуться випадковими на злобу дня історичними подіями, факторами, окремими особами. Історію слід реконструювати такою, якою вона була – складною, багатовимірною, неоднозначною. Її не слід ні прикрашати, ні драматизувати». Важко не погодитися з твердженням автора, що «нинішні тенденції розвитку науки вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичного процесу в Україні. У цьому контексті однією з основних умов досягнення успіху є відмова від думки про необхідність створення єдиних універсальних методологічних засад, на основі яких могли б писати свої праці історики». Торкаючись проблеми характеру взаємин науки і влади, зауважив: «Завдання державної влади є підтримка й допомога у реформуванні науки. Завдання науки є допомога державі у трансформації суспільства. Взаємозалежність науки і влади висока, вони повинні допомагати одна одній не лише вижити, а й динамічно розвиватися. Якщо не буде такої взаємодопомоги, наука загине (вона вже гине

на наших очах). Влада, звичайно, не загине, але це вже може бути інша влада, яка функціонуватиме виключно для себе». Точніше не скажеш!

Перше п'ятнадцятиріччя ХХІ ст. по-праву можемо назвати розквітом талантів Валерія Андрійовича як вченого, адміністратора й менеджера історичної науки в Україні. Активно продовжував досліджувати такі фундаментальні проблеми, як особливості Української революції ХVІІ ст. та її роль і місце в ранньомодерній історії не лише України, але й Східної Європи; політична система українського суспільства Гетьманщини у другій половині ХVІІ ст.; геополітичне становище Української держави середини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.; участь козацтва і селянства в революції 1648–1676 рр.; українська державна ідея кінця ХVІ–ХVІІІ ст.; витоки українського парламентаризму, становлення національного інституту влади як українського політичного проекту тощо. Не згасав його інтереси до подальшого осмислення ролі видатних осіб у державотворчих процесах ХVІІ ст., а відтак до жанру історичного портрета, зокрема гетьмана Петра Дорошенка. Займався також розробкою сюжетів, що торкалися української ментальності й культури ХVІІ–ХVІІІ ст. Так, на початку ХХІ ст. взяв участь у написанні монографій: «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001); «Україна: віхи історії» (К., 2001); «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001); «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості» (К., 2001); «Україна ХХ століття»: У 2 книгах (К., 2002) та ін. 2002 р. побачила світ (у проекті «Особистість і доба») книга «Богдан Хмельницький», що стала новим кроком у дослідженні життя і діяльності Великого сина України.

У наступні роки інтенсивно займався дослідженням еволюції української державної ідеї ХVІІ–ХVІІІ ст. й боротьби еліти Гетьманщини за її реалізацію, що дозволило глибше з'ясувати рівень політичної свідомості тогочасного суспільства, побачити деструктивні процеси, що роз'їдали з середини політичну систему держави. Паралельно вивчався комплекс питань, пов'язаний з її зовнішньою політикою у роки Національної революції ХVІІ ст. Результатом стало істотне збагачення уявлень науковців про процес становлення української дипломатичної служби, основні принципи її функціонування, напрями зовнішньої політики Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка й інших гетьманів. Ці напрацювання оформилися в окремі розділи фундаментального дослідження «Історія українського козацтва: Нариси у двох томах» (Т. 1. – К., 2006). Новим словом в історичній науці став доробок Валерія Смоля в з'ясуванні соціальних аспектів розвитку революції за доби гетьманату Богдана Великого. Вчений спромігся відтворити цілісну панораму ролі у ній селянства. Проаналізувавши зміст, форми й особливості його боротьби, він аргументовано довів, що вона переросла у Селянську війну 1648 – першої половини 1652 рр., яка призвела до кардинальних зрушень у сфері соціально-економічних відносин козацької України. Висвітлюючи її феномен, автор ґрунтовно проаналізував й політику Б.Хмельницького у селянському питанні (Дивись: Історія українського селянства. – К., 2006. – Т. 1).

Починаючи з середини першого десятиріччя ХХІ ст. й до сьогодні, Валерій Смолій займається розробкою кількох масштабних науково-дослідних проектів. Одним із них стало вивчення політичної системи українського суспільства у період революції ХVІІ ст. Як наслідок, 2008 р. публікується праця «Політична система українського суспільства у роки Національної революції ХVІІ століття». Її основні складові увійшли до фундаментального дослідження колективу авторів «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (К., 2008). На цей час уже назріла потреба теоретичного осмислення вузлових проблем революції 1648-1676 рр. Внаслідок чого з'являється спеціальне дослідження монографічного характеру, в якому в комплексі вперше в історіографії проаналізовано типологію і характер революції, її місце у європейському революційному процесі ХVІ–ХVІІІ ст., співвідношення національно-визвольної і соціальної складових у революційних подіях, особливості формування української політичної системи на теренах Гетьманщини, геополітичне становища Української держави та його вплив на хід революції тощо. Воно побачило світ 2009 року.

Не менш важливе значення має опублікована 2011 р. монографія «Петро Дорошенко». По-перше, її зміст спростовує розповсюджений в історіографії міф про трактування соціально-політичних подій 60-х – першої половини 70-х рр. ХVІІ ст. «Руїною», який міцно утвердився в свідомості українців. Насправді ж у цей час точилася відчайдушна боротьба за соборність козацької України та збереження її суверенітету. По-друге, ґрунтовно розкрито образ видатного українського державного діяча гетьмана П. Дорошенка, котрий разом з київським митрополитом Й. Тукальським намагався об'єднати козацьку Україну, зберегти її внутрішньополітичний суверенітет й утворити Київський Патріархат. Вивчення функціонування владних структур Гетьманщини завершилося виданням у кінці 2014 р. монографії «Український політичний проект ХVІІ ст.: становлення національного інституту влади».

Слід відзначити його важливу роль, як наукового редактора та члена редколегії, у підготовці наукових видань (монографій, збірників праць, добірок документів). Зокрема, побачили світ такі колективні роботи як Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси (К., 2002); Україна партизанська 1941-1945. Партизанські формування та органи керівництва ними (К., 2002); Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки (К., 2003); Історія української культури (К., 2003. – Т. 3); Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. пр. (К., 2003); Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах (К., 2004); Історія українського козацтва (К., 2006. – Т. 1-2); Історія українського селянства (К., 2006, Т. 1-2); Інститут історії України НАН України 1936–2006 (К., 2006); Державотворчий процес в Україні. 1991–2006» (К., 2007); Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності (К., 2008); Історія України: Научно-популярные очерки (М., 2008); Нариси історії

державної служби (К., 2008); Україна: Хронологія розвитку (К., 2009. – Т. 4); Історія державної служби в Україні (К., 2009. – Т. 3); Історія українського парламентаризму (К., 2010. – Т. 1); Економічна історія України (К., 2011. – Т. 1-2); Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. (К., 2011); Повсякдення ранньомодерної України (К., 2012. – Т. 1); Нариси історії Української революції 1917-1921 років (К., 2012. – Т. 1-2); Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення (К., 2013); Велика війна 1914-1918 рр. і Україна (К., 2014. – Т. 1) та багато інших.

За його редакційної діяльності побачили світ такі археографічні видання як Руська (Волинська) метрика (К., 2002); Універсали Івана Мазепи 1687–1709 (К. – Львів, 2002); Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали (К., 2003); Кримські татари: Шляхи до повернення. Кримськотатарський національний рух (Друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. док. і мат. (К., 2004. – Ч. 1); Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) (К. – Львів, 2004); Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії (К., 2007); Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали (К., 2007); Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років: свідчення (К., 2009. – Кн. 1-2); Українська політична еміграція. 1919-1945: Документи і матеріали (К., 2009); Листи Івана Мазепи, 1691-1700 (К., 2010); Інститут історії України НАН України: Документи і матеріали (К., 2011. – Кн. 1-2); Пакти і Конституції Української козацької держави (К., Львів, 2011); Атлас історії України (К., 2012); Історія України: Хрестоматія (К., 2013) й інші.

Валерій Смолій входив і входить до складу редколегій 50-томного видання творів М. Грушевського, 20-томного зібрання праць академіка Д. Яворницького, 5-томного дослідження «Історія української культури», серій «Декабристи в Україні: дослідження й матеріали», «Історичні романи й повісті», «Пам'ятки історичної думки» та інших видань. Став одним із засновників і відповідальним редактором видань серії «Пам'ятки історії України», членом редколегій часописів «Архіви України», «Краєзнавство», «Київська старовина», міжвідомчого наукового збірника «Архівознавство. Археологія. Джерелознавство»<sup>13</sup>. На кінець 2013 р. виступив відповідальним редактором понад 500 колективних й індивідуальних монографій, добірок документів, перевидань історичної спадщини, збірників наукових праць, зокрема, щорічників «Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVII ст.)», «Соціум: Альманах соціальної історії», «Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки». Є головним редактором «Зводу пам'яток історії та культури України» у 28-ми томах, довідкового серійного видання «Україна: Хроніка XX століття»<sup>14</sup>.

Не можна не відзначити його заслуг у якісному поліпшенні наукового потенціалу колективу Інституту історії НАН України, розвитку його матеріально-технічної бази. Кидається у вічі вдала реорганізація структури установи. Зокрема, набрала поширення практика створення у межах іс-

нуючого структурного поділу «спеціалізованих Центрів, сконцентрованих на дослідженні соціальної історії, давньоруської доби, голодомору 1930-х років, теоретичних і методологічних проблем історичної регіоналістики тощо». Панування доброзичливої творчої атмосфери, вміле керівництво колективом звело до мінімуму відтік наукових кадрів. Позитивною стороною функціонування Інституту стало залучення до співробітництва з ним висококваліфікованих фахівців усіх регіонів України, створення у них власних науково-дослідних осередків і філій для дослідження проблематики всеукраїнського чи локального значення<sup>15</sup>.

Внаслідок чого вдалося досягти розробки «на сучасному рівні європейської історичної науки таких проблем, як становлення та історична еволюція Української держави; політична культура та проблеми ментальності українського суспільства; українське суспільство в системі європейської та світової цивілізацій; історія міжнародних зв'язків України; Українські національні революції XVII і початку XX ст.; Україна в події Другої світової війни; національно-визвольні і культурологічні змагання доби українського Відродження; суспільно-політичні структури та соціально-економічний комплекс підрадянської України, дослідження актуальних проблем української історіографії; публікація археографічної та історіографічної спадщини, тощо»<sup>16</sup>. Очолював виконання проекту Державного фонду фундаментальних досліджень «Ідея державності в суспільній думці та політичній практиці України XVI-XVIII ст.» та проектів Департаменту науково – технічних програм «Українська козацька держава у політичному просторі Центральної, Східної та Центрально-Східної Європи (XVII-XVIII ст.)», «Тенденції суспільно-духовного розвитку України у другій половині XVII– XVIII ст.: національний та загальноєвропейський аспект», «Українське суспільство доби середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові системи» тощо<sup>17</sup>.

Працював талановитий вчений і в сфері розробки посібників і підручників для ВНЗ і середньої школи. Так, у 2000 і 2002 рр. побачили світ друге й третє перевидання «Історія України: нове бачення» – навчального посібника для студентів і викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Було підготовлено й опубліковано пробний підручник для 7 класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). На III Київській Міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад–2001», присвяченій 10-ій річниці Незалежності України, він відзначений Дипломом у номінації «Кращий підручник». У 2007 р. виходить підручник (українською і російською мовами) «Історія України» для загальноосвітніх навчальних закладів, а наступного року підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором.

Велику увагу Валерій Смолій постійно приділяв підготовці наукових кадрів. На осінь 2014 р. під керівництвом вченого науковці підготували й захистили бл. 40 докторських і кандидатських дисертацій. Успішно функціонує створена ним наукова школа, представники якої відомі в Україні



та за її межами (доктори історичних наук Олександр Гуржій, Віктор Горобець, Володимир Ричка, Олена Сидоренко, Петро Сас, Олексій Струкевич, Валерій Степанков, Тарас Чухліб, Віталій Щербак та ін).

Держава високо оцінила науковий доробок Валерія Смолія у розвитку історичної науки (він складає близько 1,5 тис. праць<sup>18</sup>), а також заслуги у громадській і державній діяльності. У 1996 р. його нагороджено «Відзнакою Президента України», 1998 р. присвоєно почесне звання «Заслуженого діяча науки і техніки України». Нагороджується також високими державними нагородами – орденами Ярослава Мудрого V (1999), IV (2004) та III (2011) ступенів та «За заслуги» II (2006) і I (2009) ступенів.

І ще один дуже важливий і показовий штрих видатного вченого, менеджера й подвижника історичної науки. Закінчивши історичний факультет нашого ВНЗ, упродовж подальших років свого життя завжди пишався і пишається тим, що став істориком у стінах першого, власне українського, державного університету, утвореного в горнилі Національної революції 1917–1921 рр. Незмінно, упродовж усього цього часу, відвідував щонайменше один раз у рік рідну Альма-Матер, зустрічаючись з викладачами факультету. Очоливши Наглядову раду рідного навчального закладу, постійно надавав і надає йому допомогу у різних сферах функціонування. Не можна переоцінити її значимості у трансформації, яку пережив він на шляху від провінційного педінституту до Національного університету, що перебуває у сотні кращих ВНЗ України.

Колектив Кам'янець-Подільського університету ім. Івана Огієнка гордиться своїм випускником, щиросеречно вітає його з ювілеєм й бажає Валерію Андрійовичу міцного здоров'я, щастя, довгих років життя, творчої наснаги, нових наукових здобутків, енергії та сили нести великий тягар Подвижника історичної науки в Україні.

#### Примітки

1. Тронько П. Т. 40 років служіння Клію / П. Т. Тронько // Україна кризь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 10.
2. Матях В. М. Валерій Андрійович Смолій / В. М. Матях // Інститут історії України Національної Академії Наук України 1936-2006. – К., 2006. – С. 353.
3. Реєнт О. П. Завжди у пошуку нового (академіку В.А.Смолію – 50) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 5; Історіографічні дослідження в Україні. Випуск 10. Об'єднаний випуск. У 2-х частинах. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 10.
4. Матях В. М. Назв. пр. – С. 353.
5. Реєнт О. П. Завжди у пошуку... – С. 10.
6. Степанков В. С. Валерій Смолій – академік НАН України // Academia на пошану Леоніда Антоновича Коваленка (до 90-річчя від дня народження). Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 38-39.

7. Матях В. М. Назв. пр. – С. 355.
8. Тронько П. Т. Назв. пр. – С. 8.
9. Реєнт О. П. Завжди у пошуку... – С. 14, 16.
10. Матях В. М. Назв. пр. – С. 358.
11. Реєнт О. П. Назв. пр. – С. 17.
12. Його ж. Слово про вченого // Україна крізь віки... – С. 19.
13. Матях В. М. Назв. пр. – С. 362; Її ж. Смолій Валерій Андрійович // Енциклопедія історії України. – К., 2012. – Т. 9. – С. 673.
14. Матях В. М. Валерій Андрійович Смолій. – С. 362.
15. Там само. – С. 358.
16. Там само. – С. 357.
17. Там само. – С. 357-358.
18. Її ж. Смолій Валерій Андрійович. – С. 672.

*V. Stepankov. The ascetic of historical science. In this article an attempt is made to depict in general outline the picture of the path of life and scientific creative work of the present-day outstanding scientist and organizer of the historical science in Ukraine – Valeriy Andriyovych Smoliiy. It's drawn attention to the most important milestones of his biography that let to trace the process of his formation as a personality the methodological base of his historical mode of thinking, his administrative, public and political activity. It is given prominence to two periods of his life as thescientist and the manager of organizational measures in the domain of revival and development of the science.*

*The first period includes 1974-1993 years during which he turns into a well-known historian of Ukraine with a powerful creative potential. Having started the investigation of the problem of consciousness of different strata of society of the XVIII century, at the end of 80-ies – at the beginning of 90-ies of the XX century, and having critically reinterpreted the postulates of Marxist methodology, he outlined the keystone theoretical principles of working out the new conceptual vision of the Medieval and the Early New history of Ukraine. At the same time his administrative and organizational talents became apparent. Consequently in 1993 the collective of the Institute of History of Ukraine elects ValeriySmoliiy as their director.*

*The second period began in 1993 and is going on up to the present time. It's characterized by the organic combining of incredibly intensive scientific creativity with the reorganization of functioning of all the subdivisions of the headed by hens the academic institution. It's difficult to overestimate his work in the developing of the new conception of the national and liberation movements in the XVII century in the clarification of functioning of the political system of Herman ship, in clearing up of formation of the Ukrainian State idea of the XVII-XVIII centuries etc. In general 1500 works were published by him.ValeriySmoliiy also played the leading role in the reorganization of theInstitute of History into the scientific Centre of the development of the historical science of Ukraine.*

**Key words:** *ValeriySmoliiy; the historical science; the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine; investigations; problem; the organizer of science; scientist.*

Отримано: 11.07.2014 р.

# МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [930.2:303.444]:372.4(477.43/44)''18-19''

*Т. Карова*

## МЕТОДИКА РЕВЕРСИВНОГО ТА ПРЕЗЕНТИВНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.)

*Т. Карова. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.).* Можливості дослідження динаміки історичних явищ часто обмежуються через наявність у джерелах лакун, спричинених поганою збереженістю та несистематичним збиранням відомостей з тих чи інших питань. Для заповнення цих лакун можна використовувати методи прогнозування. У статті розкривається сутність методики реверсивного та презентивного прогнозування, застосованої для вивчення рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У даному випадку історики мають обмежене коло історичних джерел: матеріали переписів населення Російської імперії 1897 р. та УСРР 1926 р., відомості про рівень письменності рекрутів та новобранців. На основі когортного аналізу матеріалів згаданих переписів можна отримати динамічний ряд показників рівня письменності населення за віковими когортами. Потім закономірність, наявну у динамічному ряді, виражають у вигляді рівняння лінійної регресії, застосовуючи математичний метод найменших квадратів. Обрахування всіх динамічних рядів дозволяє заповнити всі лакуни у даних, що стосуються когорт кожної з досліджуваних груп: губернії в цілому, серед чоловіків та жінок, міського та сільського населення, чоловіків та жінок, що мешкають у містах та селах. Наведені в статті інші релевантні дані підтверджують прийнятний рівень точності результатів, отриманих за допомогою зазначеної методики.

**Ключові слова:** квантитативна історія, кількісні методи історичних досліджень, реверсивне прогнозування, презентивне прогнозування, рівень письменності, Подільська губернія.

*Т. Карова. Методика реверсивного и презентивного прогнозирования в исторических исследованиях (на примере прогнозирования уровня грамотности населения Подольской губернии второй половине ХІХ – начала ХХ в.).* Возможности исследования динамики исторических явлений часто ограничиваются из-за наличия в источниках лакун, вызванных плохой сохранностью и несистематическим сбором сведений по тем или иным вопросам. Для заповнення

*нения этих лагун можно использовать методы прогнозирования. В статье раскрывается сущность методики реверсивного и презентивного прогнозирования, примененной для изучения уровня грамотности населения Подольской губернии второй половины XIX – начала XX вв. В данном случае историки имеют ограниченный круг исторических источников: материалы переписей населения Российской империи 1897 г. и УССР 1926 г., сведения об уровне грамотности рекрутов и новобранцев. На основе когортного анализа материалов упомянутых переписей можно получить динамический ряд показателей уровня грамотности населения по возрастным когортам. Затем закономерность, существующую в динамическом ряду, выражают в виде уравнения линейной регрессии, применяя математический метод наименьших квадратов. Расчет всех динамических рядов позволяет заполнить все лагуны по когортам для каждой из исследуемых групп: по губернии, мужчинам и женщинам, городскому и сельскому населению, мужскому и женскому населению городов и сел. Приведенные в статье другие релевантные данные подтверждают приемлемый уровень точности результатов, полученных с помощью указанной методики.*

**Ключевые слова:** *квантитативная история, количественные методы исторических исследований, реверсивное прогнозирование, презентивное прогнозирование, уровень грамотности, Подольская губерния.*

Можливості дослідження динаміки історичних явищ часто обмежуються через наявність у джерелах лагун, спричинених поганою збереженістю та несистематичним збиранням відомостей з тих чи інших питань. Для заповнення цих лагун можна використовувати методи прогнозування. Загальна теорія прогнозування зародилася у 1950-х роках. Її бум припав на наступні два десятиріччя, коли було розроблено більшість теоретичних положень, методів, складних прогностичних моделей та почали широко використовувати ЕОМ. У СРСР в історичній науці теорію використання математичних методів розвивала кліометрична школа, яка формувалася під впливом ідей І.Д. Ковальченка<sup>1, 2, 3</sup> та Л.І. Бородкіна<sup>3, 4</sup>. Біля витоків вітчизняних досліджень на початку 1960-х рр. стояв засновник української школи наукознавства Г.М. Добров<sup>5</sup>, який першим застосував ці методи для вивчення історії техніки. Значних успіхів досягли історики Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, які з 1980-х рр. під керівництвом М.П. Ковальського активно використовували математичні методи аналізу у дослідницькій практиці<sup>6, 7</sup>.

У сучасній науці методи прогнозування активно використовуються у природничих та економічних дослідженнях. У методіці історичних студій, мабуть, найперспективніші наслідки може мати застосування реверсивного та презентивного прогнозування. Реверсивне прогнозування служить логічному продовженню тенденцій від теперішнього у минуле і допомагає історикам реконструювати його. За допомогою презентивного прогнозування можна спробувати передбачити можливий хід розвитку на основі наявних неповних даних.

Одним з найактивніших популяризаторів цих методів в історичній науці є російський історик Б.М. Миронов<sup>8</sup>. Зокрема, на основі викорис-

тання методу реверсивного прогнозування ним розроблена методика обрахування рівня письменності населення Російської імперії наприкінці XVIII – XIX ст.<sup>9</sup>. Для вирішення поставленого нами конкретного завдання – з'ясування рівня письменності населення Подільської губернії, але дещо в інших хронологічних межах другої половини XIX – початку XX ст. – необхідно розширити запропоновану Б.М. Мироновим методику за рахунок застосування методу презентивного прогнозування.

У вивченні рівня письменності населення Російської імперії історики завжди стикалися з браком історичних джерел, адже у країні не було систематичного статистичного обліку подібної інформації. Традиційно фіксувався лише рівень письменності серед новобранців, за яким й судили про загальний розвиток освіти всього населення. Тільки під час першого Всеросійського перепису населення 1897 р. був здійснений широкомасштабний збір відповідних матеріалів, які й знаходяться в основі джерельної бази всіх праць, що стосуються питань освіти. А міркування про рівень письменності як середини XIX ст., так й напередодні революційного 1917 р., базуються на загальних судженнях та дотичних джерелах.

Методи прогнозування дозволяють математично змодельовати рівень письменності населення як у минуле, так й на перспективу. Та попри добру результативність їхнього застосування, слід пам'ятати, що прогноз практично ніколи не буває абсолютно вірним. Це зумовлено наступним: по-перше, вихідні дані прогнозування ніколи не бувають повними; по-друге, дослідник робить прогноз на основі даних, отриманих у певних умовах їхнього прояву, а ці умови можуть бути іншими для періоду, на який робиться прогноз. Попри це, в умовах відсутності необхідної джерельної бази або за браком джерел використання методів прогнозування дає конкретні результати, які можна також перевірити й математично, й евристично.

Для вивчення рівня письменності населення Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. в якості основних історичних джерел використовувалися матеріали переписів населення Російської імперії 1897 р.<sup>10</sup> та УСРР 1926 р.<sup>11</sup>. На жаль, даними перепису населення, що проводився на українських теренах 28 серпня 1920 р.<sup>12</sup>, скористатися не можливо, оскільки через воєнні дії на території Подільської губернії він здійснювався за скороченою програмою і не охопив всіх її теренів. Навіть у губерньському місті Вінниці були будинки, які не досліджувалися, тому їх обраховували за даними 1917 р. Відсутність достатньої кількості підготовлених співробітників, складні політичні умови проведення перепису, численні статистичні лакуни вплинули на рівень достовірності його результатів. Міський перепис 1923 р. не передбачав вивчення рівня письменності населення<sup>13</sup>. Перепис, що проводився у радянській Україні у 1926 р., охопив тільки 5 подільських округ (Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Могилів-Подільську, Проскурівську, Тульчинську), Гайсинська залишилася поза офіційним оприлюдненням статистичних відомостей. Результати цього перепису можна вважати достатньо репрезентатив-

ними, адже використовувалися показники відносної частки письменності серед населення Поділля. Малоймовірно, що показники письменності населення Гайсинської округи значно відрізнялися від показників інших округ. Як додаткові джерела інформації, переважно для обчислення абсолютних показників, використовувалися дані пам'ятних книг Подільської губернії 1859<sup>14</sup>, 1885<sup>15</sup>, 1889<sup>16</sup>, 1911<sup>17</sup> рр. та «Обзоры Подольской губернии за ... год» за 1872-1912 рр.<sup>18</sup>

Методика обробки та оприлюднення результатів переписів передбачала когортну подачу інформації (когорта, або покоління – люди, які народилися в один період). У першому Всеросійському перепису 1897 р. відомості про письменність міського та сільського населення окремо для чоловіків та жінок розподілялися за віковими категоріями від 0 до 100 років, для когорт у 10 років. Виклад зібраного матеріалу перепису 1926 р. мав подібну структуру. На основі цих відомостей можна представити рівень письменності для кожної групи. Вікова структура населення за XIX – початок XX ст. мало змінилася, тому є можливість дотримуватися єдиної вікової структури 1897 р.

Для когортного аналізу доцільно скласти низку таблиць щодо рівня письменності населення по губернії в цілому, у міській та сільській місцевостях, серед чоловіків і жінок. Кожну з таблиць варто скласти наступним чином: стовбець за 1897 р. – дані про рівень за переписом по когортах. Стовбці за попередні десятиріччя заповнити на його основі, виходячи з гіпотези, що у XIX ст. окремим індивідом і поколінням в цілому зберігалася набута у дитинстві та юності письменність. Таку гіпотезу можна вважати вірною за умов: 1) вимирання письменних і неписьменних відбувається майже однаково; 2) письменність набувається, як правило, до 20 років; 3) деяке збільшення кількості письменних після 20-річного віку компенсується втратою письменності тими, хто здобув її до 20 років<sup>9</sup>. У такому разі 10-19-річна вікова група у 1887 р. має мати рівень письменності 20-29-річних у 1897 р.; 20-29-річна вікова група у 1887 р. – рівень письменності 30-39-річних у 1897 р. Такий підхід виключає із аналізу письменності загальної кількості населення дітей у віці від 0 до 9 років, що викривляє загальну картину не значною мірою, тому що у дореволюційну школу діти йшли, зазвичай, з 9 років.

За допомогою когортного аналізу даних перепису 1926 р. можна отримати рівень письменності 1897-1917 років. Враховуючи, що з 1921 р. радянська влада на Поділлі почала активну боротьбу з неписьменністю серед вікової аудиторії від 8 до 50 років, вікова межа втрати письменності різко посунулася у старші вікові категорії: у жінок – з 41 до 59 років, у чоловіків – з 49 до 61 року, дореволюційним показникам будуть відповідати тільки покоління, старші за 60 років. Отримані завдяки когортному аналізу, дані щодо рівня письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. можна подати у вигляді таблиці №1:

**Таблиця №1. Загальний рівень письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. (за результатами когортного аналізу)**

	1917	1907	1897 (прогноз)	1897 (фактично)	1887	1877	1867	1857	1847
10-19				25,1	24,2	18,4	17,0	12,6	11,0
20-29				24,2	18,4	17,0	12,6	11,0	8,7
30-39			18,5	18,4	17,0	12,6	11,0	8,7	6,7
40-49		18,5	16,8	17,0	12,6	11,0	8,7	6,7	
50-59	18,5	16,8	10,7	12,6	11,0	8,7	6,7		
60-69	16,8	10,7	8,9	11,0	8,7	6,7			
70-79	10,7	8,9		8,7	6,7				
80-89	8,9			6,7					

Аналогічно будуються таблиці щодо рівня письменності у міській та сільській місцевостях губернії, серед чоловіків і жінок, а також окремо серед чоловіків і жінок у міській та сільській місцевості.

Порівнюючи отримані та фактичні результати по 1897 р., можна побачити, що різниця помітна, хоча й незначна. Б.М. Миронов вважає, що використання когортного аналізу призводить до заниження прогнозованого рівня письменності, особливо у вікових групах старших за 40 років через рецидив неписьменності<sup>9</sup>. Але рівень письменності Подільської губернії був одним з найнижчих в європейській частині Російської імперії, тому, на наш погляд, відображав реальні потреби населення у письменності, тобто був побічним свідченням постійного функціонального використання письменності. Подолання навчалися письму не про всяк випадок, а за потребою, сподіваючись використувати його за призначенням, тому й втрати його тут були низькими. І тільки на початку ХХ ст. з розгортанням міністерської, церковнопарафіяльної та земської мереж початкових навчальних закладів, з'явилася значна кількість письменних, які отримували освіту і ризикували не зберегти свої навички (зауважимо, що радянська кампанія боротьби з неписьменністю запобігла цьому).

Ще один фактор вартий врахування. Після запровадження у 1874 р. обов'язкової військової повинності навчання письму стало обов'язковим для всіх солдат. Оскільки служба тривала пересічно п'ять років, а в армію мобілізували переважно 20-24-річних юнаків, то чисельність письменних чоловіків у когорті 20-29 річних після 1874 р. зростає. Водночас, чоловіки, які не потрапили служити в армію, з віком більше втрачали навички письма. Через що не можна рівень письменності чоловічого покоління у віці 20-29 років механічно переносити на вік 10-19 років.

Процеси поширення та втрати письменності у когортах після 20 років не врівноважували один одного, тому Б.М. Миронов запропонував відповідні коефіцієнти кореляції у письменність окремих вікових груп при пересуванні когорт<sup>8</sup>. Водночас він вважав, що врахування змін у рівні письменності когорт, старших 21 року (рецидив неписьменності когорт

старших 40 років і зростання письменності у чоловіків під впливом армії (після 1874 р.)), веде до завищення реальної письменності, адже темпи втрати письменності від початку ХХ ст. до середини ХІХ ст. зменшувалися. Тобто реальна письменність знаходиться в інтервалі між цими показниками. У контексті нашого дослідження, коли рецидив неписьменності мав низький рівень, дозволимо знехтувати подібними похибками.

Здійснений когортний аналіз не дає нам повної картини про загальний рівень письменності в Подільській губернії у досліджуваній період. У багатьох когортах залишаються лакуни. Реконструювати її можна за допомогою реверсивного та презентивного прогнозування на основі регресійного аналізу. Будь-який динамічний ряд з лакунами даних містить у прихованому вигляді інформацію про відсутні дані. Отримання цієї прихованої інформації, яка, зрозуміло, має вірогідний та орієнтовний характер, складає завдання так званої інтерполяції даних. Математично це вирішується за допомогою рівняння лінійної регресії. Якщо статистичний ряд показників письменності різних когорт 1897 р. перетворити у динамічний ряд, що було зроблено у таблиці №1, то закономірність, приховану у динамічному ряді, можна виразити рівнянням регресії, і за його допомогою отримати невідомі дані.

Математиками для складання рівнянь лінійної регресії розроблено «метод найменших квадратів». У загальному вигляді рівняння виглядає таким чином:  $y = a + bx$ , де  $y$  – це значення залежної змінної за теоретичною лінією регресії (у даному випадку – рівень письменності когорти);  $a$  – вільний член рівняння;  $b$  – коефіцієнт регресії;  $x$  – значення незалежної змінної (рік аналізу). Найкраще зв'язок між часом і письменністю 10-19-річної когорти виразили рівняння прямих: для губернії –  $y = -609,7 + 0,335x$ ; міського населення –  $y = -560,5 + 0,32x$ ; сільського населення –  $y = -537,7 + 0,296x$ ; для чоловічого населення –  $y = -916,1 + 0,504x$ ; для жіночого населення –  $y = -286,2 + 0,157x$ ; чоловічого населення у місті –  $y = -445,3 + 0,268x$ ; жіночого населення у місті –  $y = -657,9 + 0,365x$ ; чоловічого населення на селі –  $y = -919,2 + 0,505x$ ; жіночого населення на селі –  $y = -270,3 + 0,148x$ . Якщо продовжити підбір рівнянь для наступної 20-29-, 30-39- та інших річних когорт населення губернії, то вони будуть мати вигляд:  $y = -613,1 + 0,335x$ ;  $y = -616,4 + 0,335x$ . Проміжні результати можна зафіксувати у вигляді таблиці №2.

**Таблиця №2. Рівень письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. (по когортах за результатами регресійного аналізу)**

	1917	1907	1897	1887	1877	1867	1857	1847	
10-19	32,64	29,29	25,94	22,59	19,24	15,89	12,54	9,19	$y = -609,7 + 0,335x$
20-29	29,29	25,94	22,59	19,24	15,89	12,54	9,19	5,84	$y = -613,1 + 0,335x$
30-39	25,94	22,59	19,24	15,89	12,54	9,19	5,84	2,5	$y = -616,4 + 0,335x$



Аналогічно складаються рівняння лінійної регресії для інших когорт динамічних рядів. Обрахування всіх динамічних рядів дозволяє нам запознати всі лагуни по когортах для кожної досліджуваної групи (губернія, чоловіки та жінки, міське та сільське населення, чоловічі та жіночі населення у міста та селі). Узагальнена реконструйована динаміка письменності населення Подільської губернії, старшого за 9 років, за 1847-1917 рр. у відсотковому обрахуванні виглядає таким чином (табл. №3):

**Таблиця №3. Рівень письменності населення Подільської губернії 1847-1917 рр. (за результатами регресійного аналізу)**

	1847	1857	1867	1877	1887	1897		1907	1917
						факт	регрес		
Міські чоловіки	40,6	43,3	46,2	48,6	51,7	54,5	53,6	56,8	59,3
Міські жінки	9,9	13,3	16,6	20,4	23,8	28,1	28,0	31,5	34,7
Сільські чоловіки	6,6	10,6	15,1	19,9	24,9	29,5	29,9	35,0	40,0
Сільські жінки	1,3	2,3	3,6	4,9	6,0	7,9	7,8	9,3	10,8
Міське населення	25,2	28,6	31,9	35,0	38,3	41,3	41,5	44,7	47,8
Сільське населення	4,7	7,2	9,9	12,8	15,7	18,7	18,6	21,6	24,5
Чоловіки	7,6	11,6	16,3	21,1	26,1	31,5	31,2	36,2	41,2
Жінки	1,8	3,0	4,3	5,8	7,3	9,4	8,9	10,4	12,0
Губернія	4,6	7,2	10,2	13,4	16,7	20,5	20,1	23,4	26,8

Порівнюючи отримані (за регресом) та фактичні результати по 1897 р., можна побачити, що різниця між ними переважно у межах 0,3-0,5%. Обраховані дані у більшості випадків є дещо нижчими, за фактичні, тобто підтверджується судження Б.М. Миронова про заниження дійсного рівня, але, як бачимо, на подільських матеріалах незначною мірою.

Отже, згідно з отриманими результатами з 1847 до 1917 рр. серед населення, старшого за 9 років, число письменних у Подільській губернії мало зрости з 4,6% до 26,8%, або з 47,9 тис. осіб до 752,9 тис. осіб (останнє число розраховали за показниками загальної кількості населення губернії у 1914 р.). Письменність чоловіків зросла з 7,6% до 41,2%, а жінок – з 1,8% до 12,0%. Різниця між рівнями письменності скоротилася несуттєво: якщо у 1847 р. чоловіча переважала жіночу у 4,2 рази, то у 1917 р. – 3,4 рази. Помітно, що письменність міського населення зростала повільніше, ніж сільського. Серед городян з 25,2% до 47,8%, тобто в 1,9 разів, а серед селян – з 4,7% до 24,5%, тобто у 5,2 рази. У містах від початку письменність була вищою, що зрозуміло, з огляду на спосіб життя городян та постійно зростаючу потребу у володінні письмом. Внаслідок більш швидкого розвитку освіти у селі різниця у рівні письменності між міськими та сільськими мешканцями скорочувалася: якщо у 1847 р. перші переважали других у 5,4 рази, то у 1917 р. – 1,95 рази. На рівень письменності міського населення постійно тиснув приплив сільського,

причому найбіднішого, зазвичай, неписьменного, яке шукало щасливої долі у місті.

Спробуємо евристичним шляхом перевірити отримані результати. На 1857 р. ми отримали дані про 91,5 тис. письменних осіб. Дворянська верства губернії була представлена 24 тис. осіб, духовенство – 17,5 тис., а більшість представників цих спільнот були письменними. Відомо, що у навчальних закладах губернії того року навчалось 6,2 тис. осіб. Сукупність цих даних в цілому відповідає отриманим результатам. 50-тисячна спільнота письменних з соціальних низів наочно відображає загальну картину низького рівня письменності 1,75-мільйонного населення губернії<sup>14</sup>. На тлі цього стає зрозумілим масштаб поширення письменності серед селянського, переважно українського населення. Його побічно підтверджують дані по рекрутських наборах, згідно з якими наприкінці 1860-х рр. у Подільській губернії серед рекрутів письменних було лише 3%<sup>19</sup>. Треба зауважити, що традиційно до армії потрапляли особи переважно з найбідніших родин, які не мали можливості навчатися. Ті ж самі дані по новобранцях вже за 1872-1887 рр. свідчать, що кількість письменних чоловіків на Поділлі складала 11,52%<sup>16</sup>. Темпи зростання підтверджуються і такими даними: кількість письменних новобранців 1876 р. – 10,4%, 1886 – 13,3%, 1896 – 13,9%<sup>20</sup>. Зростання загальної кількості письменних підтверджує й кількість учнів, наприклад, 1885 р. у губернії освіту здобувало уже 38,2 тис. осіб<sup>15</sup>. Розгортання губернської шкільної мережі на межі XIX-XX ст. призвело до того, що якщо у 1894 р. загальне число учнів у навчальних закладах Подільської губернії складало 72,9 тис. осіб<sup>21</sup>, то у 1912 р. – 150 тис. осіб<sup>22</sup>.

Статистичні відомості про письменних новобранців за 1905 р. свідчать, що у Подільській губернії 46,0% призваних до армії чоловіків знали письмо<sup>23</sup>. Це в цілому відповідає отриманим нами розрахункам. Презентивне прогнозування за даними за 1847-1897 роки динамічного ряду показників подільських чоловіків у віці 20-29 років дало нам результат у 40,0% на 1907 р. Децю занижений результат щодо дійсного, адже у даному випадку не враховувалися зусилля освітян останнього десятиліття. Математичні розрахунки велися на основі тенденцій попередніх 50 років. Реверсивне прогнозування з використанням матеріалів перепису 1926 р. дало результат 48,4%. Таке розходження є закономірним, адже ця когорта спочатку потрапила під активізацію модернізаційних процесів в освітянській сфері губернії на межі XIX-XX ст., а згодом – радянської боротьби з неписьменністю.

Особливо багато суперечок викликають дані 1917 р., адже значні міграційні процеси Першої світової війни, прифронтове розташування губернії значно вплинули на традиційну структуру населення регіону. Разом з тим у фаховій літературі поширена інформація про те, що у 1920 р. відсоток письменних Подільської губернії складав 15,5%, а серед жінок – 6,9%<sup>25, 26</sup>. Ці показники свідчать, що автори переносять показники рівня

письменності 1897 р. на 1920 р., не враховуючи освітянські успіхи подоланя. Отримані в результаті прогнозування дані значною мірою відрізняються від вищезгаданих. На 1917 р. серед населення, старшого за 9 років, мало бути – 26,8% письменних, а серед жінок – 12,0%. Вірність наших підрахунків підтверджують дані, оприлюднені у березні 1924 р. на пленумі Подільської губернської комісії незаможних селян. Серед незаможних селян неписьменних було 41%, малописьменних 38,3%, а всього 79,3%<sup>27</sup>. А за нашими підрахунками, частка неписьменного сільського населення, старшого за 9 років, у 1917 р. складала 75,5%. Ці дані корелюють між собою, враховуючи, що дані 1924 р. стосуються незаможних селян, серед яких від початку був нижчий рівень письменності, і кампанію боротьби з неписьменністю вже тривала.

Таким чином, завдяки методам прогнозування можна отримати дані, що заповнюють лакуни в джерелах. У нашому випадку, уточнення такого дражливого показника, як рівень письменності населення дореволюційної Російської імперії, який завжди використовувався для пропаганди досягнень радянської влади, дозволяє коректніше міркувати про модернізаційний розвиток країни напередодні революційних подій 1917 р. та оцінювати успіхи радянської влади. Нами отримано дані, що на 1917 р. на території Подільської губернії могло бути понад 750 тис. письменних осіб, старших за 9 років, серед них 582 тис. чоловіків і 169 тис. жінок. І це вважається одним з найнижчих рівнів письменності в європейській частині Російської імперії, гірші показники традиційно мали тільки три губернії – Казанська, Бессарабська та Уфимська<sup>24</sup>. На тлі такої кількості письменних подоланя закономірно постає питання про «суцільну» неписьменність імперії та успіхи радянської влади щодо боротьби з нею. Отримані результати дозволяють предметно міркувати про наслідки пізнього запровадження земських установ в губерніях Правобережної України, загальні темпи розвитку регіону напередодні Першої світової війни та революцій 1917 р. Тобто методика прогнозувань відкриває перед істориками нові можливості для досліджень та міркувань. Особливого значення вона може набути також для дослідників економічної історії, що підтверджується популярністю зазначених методів в сучасній економічній науці та практиці.

#### Примітки

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1972. – 440 с.
2. Математические методы в исторических исследованиях / под ред И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1972. – 234 с.
3. Ковальченко И. Современные методы анализа исторических источников с помощью ЭВМ / И. Ковальченко, Л. Бородкин. – М.: Наука, 1987. – 86 с.
4. Бородкин Л.И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях / Л.И. Бородкин. – М., 1986. – 187 с.

5. Добров Г.М. О применении математических методов и ЭВМ в исследованиях по истории техники / Г.М. Добров. – К., 1965. – 38 с.
6. Святец Ю.А. Историческая информатика на историческом факультете Днепропетровского государственного университета / Ю.А. Святец // Опыт компьютеризации исторического образования в странах СНГ: Сб. ст. / под ред. В.Н. Сидорцова, Е.Н. Балыкиной. – Мн.: БГУ, 1999. – С. 30-39. – Электрон. версия. – [http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/91420/1/Святец\\_ЮА.pdf](http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/91420/1/Святец_ЮА.pdf)
7. Святец Ю.А. Информационные технологии на историческом факультете Днепропетровского государственного университета / Ю.А. Святец, В.А. Дмитриева // Из истории исторической информатики: межвуз. сб. науч. тр. – Ставрополь. 1999. – Вып. 2. – С. 88-89.
8. Миронов Б.Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях / Б.Н. Миронов; под. ред. И.Д. Ковальченко. – Л.: Наука, 1991. – С. 75.
9. Миронов Б.Н. Грамотность в России. 1797-1917 гг. / Б.Н. Миронов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 137-153.
10. Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Подольская губерния. – СПб., 1904. – 286 с.
11. Всесоюзная перепись населения. 1926 г. Т. 12: УССР. Правобережье. Отд. 1. Национальность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – М., 1929. – 256 с.
12. Население Украины по данным переписи 1920 г.: сводные данные по губерниям и уездам. – Х., 1923. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 9. – (Статистика України. Серія 1: Демографія / ЦСУ).
13. Населения в містах України: за даними Всесоюзного міського перепису 15 берез. 1923 р. – Х., 1925. – Т. 2. – 124 с. – (Статистика України. Серія 1: Демографія / ЦСУ; вип. 77).
14. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год / ред. «Подол. губ. ведомости»; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1859. – С. 111-119.
15. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 год: адрес-календарь и статистико-справочные сведения / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1885. – XIII, 77, С. ХLI.
16. Подольская губерния: Опыт геогр.-стат. описания / сост. В.К. Гульдман; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1889. – С. 176.
17. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. Филимонов; Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1911. – 286 с.
18. Обзор Подольской губернии за ... год: приложение до Всеподданнейшего отчета губернатора / Подол. губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1873-1913.
19. Военно-статистический сборник. Вып. Россия / под ред. Н.Н. Обручева. – СПб., 1871. – С. 882 (1-я пагин.).
20. Сведения о грамотности новобранцев призывов 1876, 1886 и 1896 гг. в 50 губерниях Европейской России // Гебель В. Внешкольное народное образование / В. Гебель. – М., 1899. – С. 159-160.

21. Драч О.О. Освіта жіноча в Україні / О.О. Драч // ЕІУ. – К., 2010. – Т. 7. – С. 645.
22. Обзор Подольской губернии за 1912 год. – Каменец-Подольск, 1913. – С. 131.
23. О числе новобранцев, принятых в 1905 году, с распределением их по степени образования // Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 7 (данные 1905 г.). – Од., 1908. – С. 312.
24. Смуток П. Язык цифр в школьном деле / П. Смуток // Укр. жизнь. – 1915. – №2. – С. 13-14.
25. Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 1995. – С. 50.
26. Суровий А.Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А.Ф. Суровий // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2011. – Т. 21. – С. 436-449. – (Іст. науки).
27. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): докум. і матеріали / упоряд. А.Г Бабенко та ін. – Вінниця, 1957. – С. 367.

*T. Karoyeva. Method reversible and presentation prediction in historical research (for example, predict the level of literacy of the population Podolia the second half of XIX – early XX century). Possibilities for researches of historical phenomena are often limited by gaps occurring in available sources due to their poor integrity and unsystematical collection of information pertaining to the issues under study. Prognostication methodology could be used in order to infill those gaps. The article reveals the core of reverse and presentive prognostication methodology used for studying of literacy rate of Podillia province population within the period from the latter half of the XIX-th till the forepart of the XX-th century. In this case historians have limited scope of available historical sources: materials of sensuses performed in Russian Empire in 1897 and in Ukrainian SSR in 1926, as well as data on literacy rate of recruits and newly drafted soldiers. Time series of literacy rate indices of population by age cohorts could be obtained on the basis of materials of mentioned sensuses using cohort analysis. The regularity contained in the time series is then expressed as equation of linear regression using mathematical method of least-squares. Reckoning of all time series enables infilling all gaps in data pertaining to cohorts of every group under study: by province, by manhood and womankind, by urbanites and villagers and by male and female population of towns and villages. Other relevant data presented in the article corroborate adequate accuracy of results obtained by the abovementioned methodology.*

**Key words:** *quantitative history, quantitative methods of historical research, reverse prognostication, presentive prognostication, literacy rate, Podillia province.*

Отримано: 24.08.2014 р.

## **ДОБРОМИЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС 1648-1705 рр. ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТКА**

*М. Криль. Добромильський літопис 1648-1705 рр. як історико-культурна пам'ятка. У статті узагальнено літературні відомості про Добромильський літопис 1648-1705 рр., введено в науковий обіг загальний вигляд оригінального тексту і подано його науковий коментар. Автор здійснює спробу з'ясувати на основі знань окремого освіченого священика рівень поінформованості тогочасного суспільства про події другої половини XVII ст. у краї та загалом у Центрально-Східній Європі. Доведено, що Добромильський літопис є важливою історико-літературною пам'яткою, що поєднала джерельний матеріал, усну народну традицію та історичну концепцію автора.*

**Ключові слова:** Літопис, Добромильський літопис, пам'ятка, автор.

*М. Криль. Добромильская летопись 1648-1705 гг. как историко-культурный памятник. В статье обобщены литературные сведения о Добромильской летописи 1648-1705 гг., введен в научное обращение общий вид оригинального текста и подан его научный комментарий. Автор осуществляет попытку выяснить на основе знаний отдельного образованного священника уровень осведомленности тогдашнего общества о событиях второй половины XVII ст. в крае и в целом в Центрально-Восточной Европе. Доказано, что Добромильская летопись является важным историко-литературным памятником, который соединил сведения исторических источников, устную народную традицию и историческую концепцию автора.*

**Ключевые слова:** Летопись, Добромильская летопись, памятник, автор.

Літописи та хроніки є одними з найбільш поширеними письмовими джерелами до вивчення історії України і суміжних з нею земель у XVI–XVIII ст. Вони містять різну історичну інформацію щодо політичної ситуації, воєн, економіки, культури, літератури, природних явищ тощо. Ці записи велися переважно книжниками-монахами та священиками при монастирях та церквах у різних регіонах і за неоднакових обставин. Деякі з них за обсягом великі, окремі мають лише по кілька дрібно списаних аркушів або поміщені на вільних сторінках богослужбових книжок. При їх укладанні автори намагалися охопити великий період часу, особливо, наскільки це було можливо, описати минуле. При цьому вони користувалися, очевидно, доступними їм письмовими джерелами, переважна більшість яких на сьогодні втрачена. Проте, з огляду на це, такі літописи можна подекуди оцінювати як наукові студії. Далі автори фіксували всі більш-менш важливі події, які відбувалися в країні, краї та їх конкретному поселенні. Чимало таких літописних документів велося на території Галичини упродовж XVI–XVIII ст. Чимало з них не мало заголовків, але зміст і підбірка матеріалів свідчать про їх літописний характер.

Серед них є також короткі хронологічні записи, які наприкінці XVII – на початку XVIII ст. вів настоятель церкви Різдва Пречистої Диви в Добромилі Симеон Коростенський. У науковій літературі вони більше відомі як Добромильський літопис. Уперше на цей документ звернув увагу історик В. Антонович, який текст пам'ятки включив до збірки літописів, які стосуються української історії<sup>1</sup>. Згодом про цю літературну пам'ятку коротко згадав у статті «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.» І.Франко. Він підкреслив, що незважаючи на безвартісність з історичного погляду, Добромильський літопис цікавий світоглядом його автора та з мовознавчого погляду<sup>2</sup>. На це джерело звернув також увагу І.Крип'якевич<sup>3</sup>. З мовознавчої точки зору текст літопису вивчав С.Бевзенко. Автор відзначив, що пам'ятка цікава своєю мовою, в якій відбилася ряд діалектних особливостей, зокрема фонетичних. За його спостереженнями, у тексті немає синтаксичних конструкцій наказового способу, складених присудків з іменниками тощо<sup>4</sup>. В останні роки опубліковані також дві енциклопедичні статті про хронологічні записки священика С.Коростенського, які підготували М. Кріль<sup>5</sup> і Ю. Мицик<sup>6</sup>.

Текст Добромильського літопису кілька разів виходив друком. Найкращою і найповнішою публікацією є згадане вище видання В.Антоновича, який з невідомих причин пропустив останній абзац, який стосується подій 1705 р. У вступній статті про літописи Південної і Західної Русі він так написав про записки добромильського священика: «Добромильська літопись какъ видно изъ ея первыхъ строкъ, ведена была священникомъ Добромильской церкви Рождества Пресвятыя Богородицы, о. Симеономъ Коростенскимъ, съ 1648 по 1700 годъ. Подлинная рукопись Коростенскаго хранится въ рукописномъ отдѣленіи института Оссолинскихъ во Львовѣ, въ каталогѣ котораго она записана подъ № 2166. Вся рукопись представляетъ одинъ полулистъ сѣрой бумаги, исписанный съ двухъ сторонъ довольно нечеткою скорописью западно-рускимъ почеркомъ XVII столѣтія. Літопись эта напечатана съ точнымъ сохраненіемъ фонетическихъ особенностей подлинника, можетъ быть не безъинтересныхъ для исторической діалектологіи русскаго языка».

А. Петрушевич користувався копією цієї письмової пам'ятки, яка зберігалася у василянському монастирі св. Онуфрія в Добромилі. Він транскрибував неповний текст т. зв. язичієм, причому замінив окремі слова і синтаксичні конструкції згідно з мовою кінця XIX ст.<sup>7</sup> Довільний переклад літопису українською мовою навів у своєму дослідженні про Добромиль М. Гец<sup>8</sup>. Звідти його передрукував І. Лазарик<sup>9</sup>. За виданням В. Антоновича текст літопису в 2006 р. розміщено в мережі інтернет<sup>10</sup>.

Тривалий час оригінал Добромильського літопису зберігався серед рукописів в бібліотеці Національного інституту Оссолінських у Львові під інвентарним номером 2166. Після Другої світової війни цю історичну пам'ятку разом з іншими документами було передано Польщі і зараз вона є у фондах Національного інституту Оссолінських у Вроцлаві під тим же інвентарним номером.

Мета даної публікації – узагальнити літературні відомості про цю історичну пам'ятку, ввести в науковий обіг загальний вигляд оригінального тексту і науково його прокоментувати. При цьому також зроблена спроба висвітлити на основі знань окремого освіченого священика рівень поінформованості тогочасного суспільства про події в краї та у Центрально-Східній Європі назагал.

За своїм змістом Добромильський літопис є цікавою історико-літературною пам'яткою, яка відображає стан тогочасного книжництва як літературного жанру. Текст написаний близькою до розмовної тогочасною українською мовою достатньо відчитуваним скорописом. Цифри наведені кириличними буквами. Скорочень немає, надрядкових літер небагато. Змальовуючи історичні події з відстані певного часу, автор доповнює свою розповідь різними чутками і легендами, які побутували серед мешканців. З огляду на це дуже важливо провести межу між реальними і надуманими подіями, виявити грань між усною народною традицією та історичними фактами. Цікаво зазначити, що автор послуговувався розмовною мовою, на письмі подекуди використовував латинські літери, вживав народні вислови.

Багато місця в літописі відведено загальнодержавним подіям, зокрема військовій тематиці. Автор зафіксував відомості про національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, зокрема військових кампаній 1648 і 1655 рр. («Почавши отъ року 1648 козацкая война изъ гетманомъ Хмелницкимъ – звоевали по самый Люблинъ»). Кількома рядками згадав він про перебування шведського війська на території українського Підгір'я («Року 1656 Шведове по сами Перемышль звоевали»). Відобразив літописець також один з епізодів Північної війни, а саме похід війська Дьєрдя II Ракоці в союзі з козаками на Краків у січні 1657 р. («Року 1657 по Рождествѣ Христовомъ вуйна Венгерская; с козаками по самый Краковъ звоевали»). Не оминув своєю увагою автор й турецько-татарські вторгнення на українські землі в першій половині 1670-х рр. Наприклад, під 1672 р. занотовано, що «Турци Каменецъ Подулски взяли; татарове по самую Вислу спустошили, людей въ неволю побрали»), а під 1673 р. – «Цесаръ турецкийъ зе вшистковъ потуговъ Украину бурилъ; Умань и иншии мѣста Украинскии мечомъ і огнемъ воевалъ». Зафіксований також великий похід татарського війська під Львів узимку 1695 р., коли «месеца февраля дня 3, татарове сѣмъдесять тысячи подъ Львовъ пришли и на тойчасъ великое кровопролитие християнской крови проляли и по иншимъ мѣстомъ».

Значно менше уваги присвятив літописець місцевим подіям та пов'язаним з ними історичним особам. Він фрагментарно згадав про купівлю Яном Бонавентурою у 1693 р. колишнього маєтку Гербуртів у Добромилі («панъ Янъ Бонавинтура на Краснымъ Красѣнски, воевода Плотски, староста Варшавски, Штумски, Прагненски, Новомески, отрималъ купьномъ маетности Добромильскии Гербуртовскии») та про смерть перемишльського єпископа Інокентія Винницького.



Натомість конкретніше писав літописець з приводу економічного стану краю. Часті неврожаї спричиняли голод і дорожнечу. З наведених ним рядків довідуємося про ціни на зернові, зокрема пшеницю і жито. При цьому автор всіляко підкреслював, що дорожнеча була спричинена стихійними лихами і неврожаями. Так, під 1674 р. зазначено, що «въ тымъ же року голодь барзо великий былъ: жито было по золотыхъ 14; пшениця по 15; людий барзо сила померло». Значно подорожчали основні продукти харчування в 1690-х роках. Так, у 1690 р. «жито было по золотыхъ 16, пшениця по 20, овесь по 8», а в 1699 р. «пшениця была по 34, жито по 26; также было и въ року 1700».

Добромільський літописець зафіксував великі стихійні лиха, які були спричинені повеннями, внаслідок яких у 1649 р. «выляня водъ было барзо велико, же села, двory, замки ломило». Цікавим фактом є астрономічні спостереження. Із записів С. Коростенського довідуємося, що мешканці спостерігали за появою наприкінці 1680 р. на небосхилі комети. Про це автор пише так: «Року 1680 месеца декеврия дня 18 показалъ Господь Богъ комету барзо великую отъ заходу слонца, которую острологове поведають быти на шесть сотъ и сѣмъдесять и пять миль; знову въ рукъ маленька кометка показалася».

З аналізу та узагальнення літописних записок С. Коростенського видно, що автор відокремлені історичні події подав у хронологічній послідовності, а також намагався описати події, які відбувалися за його життя. Очевидно, він народився близько другої половини 40-х років XVII ст., ймовірно, в недалекому від Добромиля поселенні Коростенко (тепер у Польщі) в родині дрібноволодільчого шляхтича. Як парафіяльний священник великої міської церкви, мав мати добру освіту. При складанні своїх хронологічних записок, цілком можливо, користувався невідомими нам джерелами, які зберігалися у місцевій монастирській бібліотеці оо. Василян. Адже в тексті наведені конкретні і точні факти, цифри і дати, які з часом людська пам'ять забуває або передає зі значними перекрученнями. Поруч з подіями, які відбувалися в загальнодержавному масштабі, літописець не забував наводити цікаві місцеві відомості, найважливіші з його погляду і пов'язані з конкретними історичними особами, які були причетні до Добромиля та його околиці. Священик-літописець доволі точно навів історичні події, що підтверджено спеціальними дослідженнями. Через що його записи мають джерельний характер і почасти дають матеріал для вивчення місцевої історії, транскрибування написання окремої топоніміки чи прізвиськ відповідно до тогочасної традиції.

Назагал же Добромільський літопис є цікавою історико-літературною пам'яткою, що поєднала джерельний матеріал, усну народну традицію та історичну концепцію автора початку XVIII ст. Вона є важливою для вивчення місцевої та регіональної історії і культури, проведення мовознавчих студій.

Текст цього документа публікується за виданням, зробленим під загальною редакцією В. Антоновича в 1888 р., і доповнений пропущеними словами після вивірення *de visu* за фотокопією оригіналу.

ФОТОКОПІЯ ОРИГІНАЛУ ЛІТОПИСУ



## ТРАНСКРИБОВАНИЙ ТЕКСТ

Азь іерей Семионъ Коростенский, на той часъ будучи намѣсникъ Добромилски при церкви Рождества Пречистой Дѣвы<sup>11</sup>, на тойжъ церкви сукцесоромъ<sup>12</sup>, тоє списалъ, що ся за моего живота дѣяло въ которыхъ лѣтахъ. Почавши отъ року 1648 козацкая война изъ гетманомъ Хмельницкимъ – зоевали по самый Люблинъ<sup>13</sup>.

Року 1649 выляня водъ было барзо велико, же села, дворы, замки ломило<sup>14</sup>.

Року 1651 былъ голодъ барзо велики: жито было по золотыхъ 10, пшениця 12<sup>15</sup>.

Року 1652 повѣтря было по вшистьку Полщи<sup>16</sup>.

Року 1653 попустилъ былъ Господь Богъ звѣря лютого, который люди поидаль<sup>17</sup>.

Року 1655 знову козаци изъ Москвою Полще воевали, которые и церкви руйновали и священниковъ у церквахъ пекли<sup>18</sup>.

Року 1656 Шведове по сами Перемышль зоевали<sup>19</sup>.

Року 1657 по Рождествѣ Христовомъ вуйна Венгерская; с козаками по самий Краковъ зоевали<sup>20</sup>.

Року 1672 Турци Каменецъ Подулски<sup>21</sup> взяли; татарове по самую Вислу спустошили, людей въ неволю побрали<sup>22</sup>.

Року 1673 Цесаръ турецкий<sup>23</sup> зе вшистковъ потуговъ Украину бурилъ; Умань и иншии мѣста Украинскии мечомъ і огномъ воевалъ<sup>24</sup>.

Року 1674 Поляци въ Хотѣню Турковъ выбили<sup>25</sup>. Въ тымъ же року голодъ барзо великий былъ: жито было по золотыхъ 14; пшениця по 15; людей барзо сила померло.

Року 1675 Абраамъ баша<sup>26</sup> Збаразски замок изъ фундаменту<sup>27</sup> и Подгайцѣ<sup>28</sup> и иншии мѣста спустошилъ.

Въ року 1676 Шайтанъ баша<sup>29</sup> войско Полское, и круля<sup>30</sup>, и гетмановъ подъ Журавномъ облежъ и тамъ до часу згуду учинили съ собою<sup>31</sup>.

Року 1680 месеца декеврия дня 18 показаль Господь Богъ комету барзо великую отъ заходу слонца, которую остроологове поведають быти на шесть сотъ и сѣмъдесять и пять милъ; знову въ рукъ<sup>32</sup> маленька кометка показалася.

Року 1683 вейзоръ турецки изъ великою потугою по сѣмъ кротъ сто тысячи войска подъ Видньо, мѣсто столечъное цѣсарское спровадилъ и до оного штурмоваль презъ килка недель, и южъ чале достати малъ, гдыбы было отъ Бога найвышого и отъ Пресвятой Дѣвы обороны не было, котрая и круля полского Юана третого на то не побудила, котрий изъ войскомъ своимъ и козацкимъ и цѣсарскимъ вѣкторию отримали и войско ихъ поразили и подъ Стигольномъ еще люпъшую вѣкторию отримали<sup>33</sup>.

Року 1690 былъ голодъ велики<sup>34</sup>: жито было по золотыхъ 16, пшениця по 20, овесъ по 8.

Року 1693 панъ Янъ Бонавинтура на Краснымъ Красѣнски, воевода Плотски, староста Варшавски, Штумски, Прагненски, Новомески, отрималь купьномъ маєтности Добромилскии Гербуртовскии<sup>35</sup>.

Року 1695, месеца февраля дня 3, татарове сѣмъдесять тысячи подѣ Львову<sup>36</sup> пришли и на тойчасъ великое кровопролитие христьянской крови проляли и по иншимъ мѣстамъ<sup>37</sup>.

Року 1698 ксонже Саское, на имя Августъ, коронованый на крулевство польское<sup>38</sup>.

Року 1699 дорогутня была великая: пшениця была по 34, жито по 26; также было и въ року 1700. А въ року 1699 месеца септєврия, турци изъ Каменца уступили доброволне, а то для круля Августа, а не для панувъ Полякувъ<sup>39</sup>.

Въ тим же року 1700, месеца феврала дня 12, егомосць отецъ епископъ Премиски, Иннокенти Винницки, пожегнался изъ свѣтомъ изъ вувторка на середу, дивновъ а праве неслыхановъ пригодовъ: отъ докторскихъ лѣкарствъ, неострожне и неростропне даныхъ, згорѣлъ въ простиралахъ, олейками напуцонныхъ, обвѣиненый<sup>40</sup>.

Року 1705 шведове в Литве руины начинивши і до Полуцка вторгнулися, Варшаву, Кракув и инши мѣста силою опановавши дань отъ Пановъ Поляковъ, яку хотѣли брали, в тойже часъ й пана Стаднѣцкого в кандани окувши з собою возили<sup>41</sup>.

#### Примітки

1. Сборникъ лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси, изданный комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Киевъ, 1888. – С. 239-240.
2. Франко І. Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // Франко І. Зібр. творів. У 50-ти т. – Т. 32. – Київ, 1981. – С. 214.
3. Крип'якевич І. П. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині / І. П. Крип'якевич // Историчні джерела та їх використання. – Вип.1. – Київ, 1964. – С. 71.
4. Бевзенко С.П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. / С. П. Бевзенко // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. 9. – Ужгород, 1954. – С. 177–178.
5. Кріль М. Добромильський літопис / М. Кріль // Довідник з історії України. 2-ге вид. – Київ, 2001. – С. 215.
6. Мицик Ю. А. Добромильський літопис / Ю. А. Мицик // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – Київ, 2004. – С. 422.
7. Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись. – Т. 1. 1600–1700. – Львов, 1874–1891. – С.102,109, 115, 119, 123, 126, 129, 169, 176–177, 179, 181, 199, 204–205, 229, 239, 246, 262, 264.
8. Гец М. Столиця Гербургів. – Доброміль, 1937. – С. 27–28.
9. Лазарик І. Доброміль та околиці. – Коломия, 1999. – С. 223–224.
10. <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet08>
11. Перша згадка про існування в Добромилі православної церкви стосується 1507 р., а під 1544 р. згаданий священик Антон. Про парафіяльну церкву св. Спаса відомо з 1613 р. (завалилася в 1828 р.). В існуючих науково-популярних розвідках є відомості про церкви Різдва Пресв.

Діви Марії і Різдва Пресв. Богородиці, яка знаходилися на Гучку (передмістя Добромила або Підзамче). Можливо це один і той же храм, оскільки документальних відомостей про церкву Різдва Пресв. Богородиці поки-що не виявлено. З ім'ям холмської каштелянки Олександри Конецпольської, доньки І. Ф. Гербурта, пов'язано будівництво в Добромилі православної церкви Зіслання св. Духа в 1642 р. Цей храм був зведений на місці попереднього, Різдва Пресв. Діви Марії. На знак вдячності за таку жертву православним мешканцям міста місцевий священик і його наступники мали «вічно» молитися за душу фундаторки церкви. Джерела свідчать, що в 1787 р. будівля цього храму були покрита ґонтами і потребувала термінового ремонту. При ній було дерев'яне попівство і дерев'яна напівзруйнована школа. Упродовж першої половини ХІХ ст. храм був перебудований (будівництво закінчили в 1848 р.). Відбудований після пожежі 1870 р., всередині неодноразово перемальовувався. Востаннє розписи були зроблені в 2005–2010 рр.

12. Сукцесор – пресвітер. За церковними нормами пресвітером можна було стати лише у віці після 30 років.
13. Восени 1648 р. військо Б.Хмельницького в союзі з татарськими загонами Тугай-бея підійшло до Львова і обложило місто. Козацький табір знаходився поблизу сучасної церкви св. Петра і Павла (вул. Личаківська). Під час переговорів з львівськими міщанами, Б. Хмельницький погодився зняти облогу взамін на викуп. Після цього козацько-татарське військо попрямувало на Замостя. Після трьох невдалих штурмів міста Б. Хмельницький погодився взяти викуп у сумі 20 тис. злотих. Татари і козаки попалили і пограбували населені пункти аж до самої Вісли. Очевидець писав, що «навколо Замостя знищено все, снопа збіжжя не побачиш на десять миль навколо» (Жерела. – Т.ІV. – С. 127). Наприкінці листопада 1648 р. польським королем було обрано Яна Казимира і Б. Хмельницький провів з його посланцем попередні переговори. Виклавши козацькі вимоги, український гетьман зняв облогу Замостя і повернув свої полки на схід. 2 січня 1649 р. він увійшов в Київ. Осені 1648 р. стосуються перші відомості про присутність козаків у басейні Дністра. Відомо, що 13 жовтня козацькі загони штурмували Старий Самбір. З нагоди цієї події на стіні місцевої парафіяльної церкви, збудованої з дерева ще у 1303 р., був зроблений напис: Року Божого 1648, місяця жовтня, дня 13, в п'ятницю, козаки з татарами штурмували Старе Місто. Жорстока сутичка розгорілася в Новому Місті, під час якої загинуло багато поляків, які заховалися у місцевому костелі. Близько 79 осіб, поляків та євреїв, загинуло тоді в Добромилі. 6 листопада козацький загін під командуванням полковника Капустинського штурмував Перемишль і навіть зумів прорватися крізь міські ворота. Проте внаслідок зрадницького підступу проводир загинув, а козаки змушено повернули назад. Активізувався й народний рух проти польського панування. В добромилській околиці повсталих очолив шляхтич Альберт Пинчівський. Його ватага налічувала понад 200 осіб, у тому числі 94

- мешканці Добромиля й передмістя. Серед них були священники Конюшик і Хотичісник, дяк Іван, вїйт Станіслав Сментек, бурмістр Матвій Гончар, писар Ясько, радник Блажко, лавник Мотлівський, замковий Ясько Глива, замкові сторожі Петро Карпаків і Тимко та ін. З навколишніх сіл до повстанців приєдналися священники Гринь з Княжполя і Василь з Папортна, вїйт Василь Качмар з Великого та ін. Помітною подією став напад загону А. Пинчівського на двір А. М. Фредра в Ляцку. Військово вони добре організувалися, діяли козацькими методами, мали свою хоругву і бубон. Озброєні були гарматою, рушницями, залізними списами, косами, сокирами. Захопивши село, повстанці зайняли корчму і укріпили її гаківницями. Окремі мешканці українського Підгір'я воювали в королівському війську. Свідченням цього є надання вибранцям Пашаніцам з Галівки і Плоского, які відзначилися у битві під Збаражем, по лану поля (один лан – близько 20 га).
14. Йдеться про повені, які часто трапляються в регіоні весною під час танення снігу та внаслідок проливних дощів влітку і восени.
  15. Голод в українському Підгір'ї був частим явищем у XVII–XVIII ст. У даному разі він почався ще у 1648 р. через засушливе літо і набіг саранчі.
  16. Чума (морове повітря).
  17. Очевидно, йдеться про масове збільшення вовчих зграй, які нападали на худобу і поодиноких людей, часто з'являлися біля осель. Такі випадки траплялися дуже часто аж до середини XX ст.
  18. Земський собор у Москві в жовтні 1653 р. ухвалив прийняти державу Б.Хмельницького під протекторат Московії. Це викликало негативну реакцію в правлячих колах Речі Посполитої і спричинило нову польсько-московську війну. Водночас коронне польське військо відновило воєнні дії на українських землях. Поляки на раз діяли в союзі з татарами згідно з т. зв. вічним польсько-татарським договором від листопада 1654 р. Цей договір денонсував козацько-татарську угоду і встановлював оборонно-наступальний союз Речі Посполитої і Кримського ханства проти Московії і держави Б. Хмельницького. Весною 1655 р. розпочався спільний похід московської і козацької армій у Галичину. 19 вересня у битві під Городком на Львівщині польське військо зазнало поразки, після чого Б. Хмельницький обложив Львів. Водночас російське військо на чолі зі стольником Потьомкіним і козаки Д.Виговського (4 тис.) пішли на захід і спустошили край аж до Вісли: були спалені Ленчно, Парів, Томашів, Белз, Грубешів, Люблін. Московія вийшла з війни внаслідок Віленського миру 24 жовтня 1656 р.
  19. Північна війна 1655–1657 рр. захопила й українське Підгір'я. Це був час, коли майже всю Польщу зайняли шведські війська, полки Б. Хмельницького та трансильванського князя Юрія II Ракочі. Єдиною вільною територією виявилася лише Перемишльська та Сяніцька землі. У зв'язку з цим там концентрувалося польське королівське військо, керівництво над яким перебрали князь Юрій Любомирський і Стефан

Чарнецький. Ю. Любомирський видав кілька універсалів до місцевої шляхти з проханням допомоги та озброїв її. Хирів визначено місцем формування шляхетського ополчення. Переломний момент у війні наступив після того, як 18 березня 1656 р. польське військо Ю. Любомирського (близько 2 500 вояків) підійшло до Передільниці. Шведська армія Карла X Густава, знесилена безуспішним кількадечним штурмом Високого замку під Добромилем, здеморалізована нестачею продовольства, загнана в болотисті місця, змушена була відступити до Сандомира.

20. Літописець згадує про один з епізодів Північної війни, а саме похід війська Дьєрдя II Ракоці в союзі з козаками на Краків. У січні 1657 р. трансильванське військо (18 тис. вершників і 3 тис. піших вояків) вирушило з-під Львова на Самбір до Перемишля. Поблизу Самбора князь об'єднав свої сили з військом Антона Ждановича, полковника Б. Хмельницького (20 тис.). Блокувавши Самбір, трансильванський князь для збору розвідувальних відомостей утворив окремих загін чисельністю 1 000 вершників на чолі з Францом Іштваном. У його складі були й козаки А. Ждановича. Ці кіннотники через Хирів попрямували на Сянік. По дорозі вони пробували захопити Високий замок Гербуртів, проте оборонці захистилися. Натомість були спалені Нижанковичі, де більш-менш цілими залишилися лише 12 хат. Сам же князь з основною силою пішов з Самбора на Медику і далі на Радимно. Тим часом Юрій II Ракоці без поспіху просувався Перемишльщиною. Близько 50 днів його загопи турбували мешканців навколишніх околиць, впродовж яких спустошили численні мастки місцевої шляхти. Нечисленні поляки (3 тис.) не змогли вчинити їм гідного опору. Відомо, що під час цього походу східна частина Польщі була дуже розорена, спалені села, пограбовані монастирі. У травні цього ж року Дьєрдь II Ракоці здобув Краків, а у червні – Варшаву: обидва міста були пограбовані.

21. Кам'янець-Подільський.

22. Йдеться про війну між Річчю Посполитою і Османською імперією 1672–1676 рр. Весною 1672 р. понад 300-тисячне турецьке військо переправилося через Дунай. Водночас 40 тис. татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм увірвалося на Поділля і розгромило польський корпус Лужецького (6 тис.), в складі якого були козаки гетьмана Правобережної України М. Ханенка (бл. 1620–1680 рр., гетьман у 1669–1674 рр.). У другій половині серпня до турків і татар приєднався П. Дорошенко, які разом підійшли до Кам'янця-Подільського. Після дев'ятиденної облоги фортеця капітулювала. Першим у місто вступили яничари, які замінили гарнізон. Мешканцям залишили три храми: православний, вірменський і римо-католицький. 2 вересня султан урочисто в'їхав до міста. Через кілька днів союзники рушили в Галичину, захоплюючи одне місто за другим. Султан зупинився у Бучачі, а на початку третьої декади вересня почалася облога Львова. Військо польського коронного гетьмана Я. Собеського, відступаючи на захід, в околицях Самбора

- отримало невелику перемогу над татарами. Львів відбувся викупом, а 18 жовтня 1672 р. був укладений Бучацький мир. За його умовами Подільське воєводство відходило до Туреччини, а влада П. Дорошенка поширювалася на Брацлавське воєводство і Південну Київщину. З цих земель виводилися польські гарнізони. Річ Посполита зберігала Волинь, Північну Київщину і Галичину. Крім цього вона сплатила 80 тис. і зобов'язувалася давати щороку 22 тис. червоних злотих (дукатів).
23. Султан Магомет IV.
  24. У квітні 1673 р. польський сейм відмовився затвердити умови Бучацького миру і ухвалив відновити війну з Туреччиною з метою повернення втрачених територій. Командувачем армії було призначено коронного гетьмана Я. Собеського. Скориставшись цим, турецький султан з великою армією підійшов до Дунаю. Там він призначив командувачем свого війська Хусейн-пашу, який вторгся в Україну. На той час козаки П. Дорошенка і татари під різними приводами ухилилися від союзу з турками. С. Соловійов на підставі донесення Я. Лизогуба переяславському полковнику писав, що турки «тепер у Кам'янці, Межибожі, Барі, Язловці, Снятині, Жванці. У всіх цих містах вони церкви розорили, перетворили їх на зерносховища, мечеті, дзвони на гармати перелили...». 12 листопада Я. Собеський завдав нищівної поразки турецькій армії і здобув Хотин.
  25. Насправді йдеться про битву 12 листопада 1673 р. під Хотиним. Після того як у XV ст. його захопили турки, фортеця була значною мірою переобладнана і укріплена. У 1673–1739 рр. фортеця була у польських руках.
  26. Ібрагім Шейтан-паша за наказом султана у квітні 1675 р. поблизу Рашкова (Чернівецька обл.) переправився через Дністер. Кримський хан пішов походом на Польщу.
  27. Збараж – місто, районний центр Тернопільської області. У другій половині XV ст. місто закріпилося за князями Несвіцькими, а одна з родових гілок отримала найменування князів Збараських. Оборонні укріплення у XV–XVII ст. кілька разів руйнували татари. У другій половині 20-х рр. XVII ст. почали зводити новий фортифікаційний комплекс на відстані 3-х км від попереднього укріплення. За умовами Андрусівського миру 1667 р. Збараж залишився у складі Речі Посполитої. У другій половині XVII ст. його кілька разів (1655, 1666, 1667, 1675) штурмували турки і татари. У 1675 р. місто було спалене, а замок майже повністю зруйнований.
  28. Підгайці – місто у Тернопільській області. Перша письмова згадка про нього стосується 1463 р. Після 1675 р., хоча й збереглися кам'яні мури та декоровані скульптурою муровані будинки, місто почало занепадати. Певне піднесення припало на початок XIX ст., а у 1867 р. Підгайці стали повітовим центром.
  29. Ібрагім Шейтан-паша.



30. Йдеться про Яна III Собеського (17 серпня 1629 р., Олеський замок на Львівщині – 17 червня 1696 р., Вилянувський замок біля Варшави), який з 1668 р. був великим коронним гетьманом, а з 1674 р. – королем Польщі. Очоловане ним військо завдало ряд поразок туркам під Хотинном (1673), Львовом (1675), Віднем (1683).
31. Журавненський мирний договір, укладений 17 жовтня 1676 р., завершив польсько-турецьку війну, яка розпочалася в 1672 р. За його умовами скасовувалася данина, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань Бучацького миру. Поділля залишалося у складі Османської імперії. Польський сейм умови цього миру не затвердив, що призвело згодом до нової війни з Туреччиною: вона закінчилася укладенням Карловицького миру в 1699 р.
32. Того ж року.
33. Йдеться про оборону Відня від турків влітку 1683 р. Враховуючи зростаючу експансію Османської імперії проти країн Центрально-Східної Європи, імператор Священної Римської імперії Леопольд I 1 квітня того ж року уклав з польським королем Яном III Собеським військовий союз проти османів. Згідно з ним, у разі небезпеки для котроїсь із столиць союзників, друга сторона мала прийти по допомогу. Практичне втілення цієї угоди не забарилося. 15 липня того ж року величезна (дослідники називають від 90 до 200 тис. турецька армія на чолі з великим візиром Кара-Мустафою облягла Відень. Оборона Відня, очолювана графом Штарембергом, тривала протягом липня–серпня. За цей час сили оборонців зменшилися від 18 тис. до неповних 5 тис., місто охопили голод і хвороби. 29 липня Ян III Собеський з 26-тисячною армією поспішив на допомогу Відню. 3 вересня польська армія з'єдналася на березі Дунаю з австро-німецькими підрозділами, а польський король взяв на себе загальне командування над 67-тисячним військом. 6–8 вересня союзники форсували Дунай, після чого австро-німецькі війська, очолювані князем Карлом Лотарінзьким, почали бойові дії проти турків на лівому фланзі (з наміром відтягнути на себе значні сили ворога). Водночас поляки на чолі з Яном III Собеським здійснили дводенний прихований марш на правий фланг через важкопрохідні пагорби віденського лісу. Головна битва відбулася 12 вересня. Впевнені у своїй значній перевазі, турки не зміцнили, як належить, свого табору і, коли з гущавини віденського лісу їм у тил несподівано вдарила польська кіннота, османські війська не довго чинили опір і панічно відступили до р. Рааб. Польський король переслідував противника і завдав йому нищівної поразки у битві під замком Паркани (Словаччина). Облогу австрійської столиці було знято, турецький табір з величезною кількістю зброї та військових припасів опинився в руках союзників. Турки втратили 10 тис. убитими і 5 тис. пораненими, союзники – близько 1 500 вбитими та 2 500 – пораненими. У складі польського війська у битві за Відень брали участь українські козаки під командуванням полковника П. Апостола-Щуровського.

34. Безпосередньою причиною голоду були природні катаклізми. Зокрема, у 1688 р. повинь знищила врожай на полях. У 1690 р. на українське Підгір'я налетіла саранча. Її було так багато, що не видно було неба, а під лісом біля Недільної, що у Старосамбірському районі на Львівщині, закрила землю майже по коліна і за чотири тижні поїла всю рослинність. Повені і набіги саранчі були й в пізніші роки. Так, документ з 1711 р. зафіксував, що в Терлі і навколишніх селах «саранча по горах і долинах повністю збіжжя яре поїла, так що нічого не залишилося. Одне на пню зіла і не кошене було. Друге на покосах погнило від сльоти, яка була 2 роки. Худоба, як робоча, так і інша вся повиздыхала».
35. Бонавентура Ян Красінський, відомий в літературі як Доброгост – польський магнат, коронний рефендар (1668) і полоцький воєвода (1668). Двічі був одружений: вперше з каштелянкою Терезою Ходкевич (померла у 1672 р.) і вдруге у 1680 р. з княгинєю Терезою Яблоновською (померла в 1692 р.). У другому шлюбі мав чотирьох синів (Станіслава, Якова, Казимира, Яна). Помер і похований у Вєгрові в 1717 р., де збудував костел оо. Реформатів. У 1693 р. купив Добромилі і околицю, які в 1713 р. подарував своєму внукові Михайлові Красінському, синові Станіслава. Повне генеалогічне дерево Красінських сьогодні можна побачити на стіні каплиці Гербуртів у костелі св. Преображення в Добромилі.
36. Львів.
37. Відомо лише, що збройний опір татарам вчинили хоругви Загоровського і Тишковського (1 тис. вояків) під Золочевом. У цій битві загинув Загоровський.
38. Август II Міцний – курфюрст саксонський, король польський, син саксонського курфюрста Іоанна Георга III. Народився 12 травня 1670 р. у Дрездені. В 1694 р. як Фрідріх Август I посів саксонський престол. У 1697 р. змінив протестантську віру на римо-католицьку і при підтримці Московії та Австрії в 1698 р. отримав польську корону. 31 липня 1698 р. у Раві-Руській, як саксонський курфюрст, зустрічався з московським царем Петром I. Під час цих переговорів сторони домовилися, що Саксонія підтримає Московську державу у війні зі Швецією взамін за Лівонію і Естляндію. Однак шведи розгромили у 1701 р. саксонське військо і армія Карла XII вторглася на територію Речі Посполитої. За таких умов у Польщі розгорілася боротьба між прихильниками і противниками Августа II Міцного. На польському престолі саксонський курфюрст зміг утвердитися лише у 1720 р. Помер 1 лютого 1733 р. у Варшаві.
39. За умовами Карловицького миру 1699 р. Туреччина повернула Польщі Подільське воєводство з Кам'янцем-Подільським.
40. Інокентій Іван Винницький – єпископ Перемишльський, Самбірський і Сяніцький. Вперше титул «єпископ Перемишльський і Самбірський» запровадив владика Ілля у документі від 21 січня 1422 р., який стосувався монастиря св. Спаса. Таке титулування пов'язано з тим, що у

1412 р. соборну церкву Івана Хрестителя опанували римо-католики. Тоді православний єпископ переїхав з Перемишля до Самбора, який був його резиденцією до початку XVI ст. Після чергового конфлікту православних з уніатами Антоній Винницький у 1668 р. переїхав до Сяніка, у зв'язку з цим почав титулувати себе вже як «єпископ Перемишльський, Самбірський і повіту Сяніцького», а його наступник І. Винницький та інші аж до 1947 р. – «єпископ Перемишльський, Самбірський і Сяніцький».

І. Винницький походив зі шляхетського роду Сасів, народився в Урожі на Самбірщині. У молодому віці брав участь у військових походах, героїчно проявив себе у кількох битвах, через що йому протегував польський король Ян III Собеський. Православним єпископом іменованій 1680 р. Після того як своїм заступником на перемишльській кафедрі призначив Гошовського своїми постійними резиденціями визначив Сянік і Спас. 1687 р. дав на потреби Лаврівського монастиря 3 тис. польських злотих. У квітні 1691 р. скликав у Самборі церковний собор. На ньому були присутні 12 з 32 деканів, а також представники шляхти, братств, монастирів з Перемишльської і Самбірської земель та Самбірської економії. З старосамбірського терену на церковний синод відмовився бути добромильський декан. Присутні задекларували прийняття унії. Остаточно єпархія прийняла унійні закони на Перемишльському соборі 27 квітня 1693 р. У 1694 р. польський король надіслав вітання І. Винницькому і пообіцяв відновити Галицьку митрополію. У 1700 р. І. Винницький, який мав хворі ноги, поїхав на лікування до Львова. Після огляду хворого львівський медик доручив особистому лікарю єпископа перев'язати ногу. Оскільки під час перев'язки у того не виявилось ножиць, щоб перерізати нитку, він спробував перепалити її свічкою. Пов'язка, змочена олією, загорілася, а лікар з переляку втік. Люди, які прибігли до кімнати на крик І. Винницького, вогонь загасили, але опіки були дуже великі, які й призвели до смерті. Перед смертю єпископ ще висповідався у єзуїтського священика і прийняв останнє причастя. Натомість хроніка Лаврівського монастиря (написана пізніше. – М.К.) свідчить, що І. Винницький помер у Лаврові від переляку через пожежу монастиря. Там само є відомість про особистість владики, гідна пошестей святого. Поховали І. Винницького у криптах Лаврівського монастиря. Після того як у 1870 р. підземелля із захороненнями залила вода, а старі труни розсипалися так, що окремі кості плавали у воді, останки владики було перепоховано на монастирському цвинтарі в лісі. Після його смерті уніати тривалий час твердили, що лікар у Львові це вчинив зумисно. На протигагу їм православні вважали, що владику покарав Господь за його перехід до унії.

41. Можливо, йдеться про коронного хорунжого Яна Франтішка Стадницького гербу Шренява (1656–1713), котрий у 1696 р. він став волинським воєводою.

**M. Kril. Dobromil Chronicle 1648-1705 as a historical and cultural monument.** *In the article literary information about Dobromilskiy chronicle 1648-1705 has been generalized, the general view of original text has been entered in a scientific appeal and it has been given its scientific comment. An author has carried out an attempt to find out the level of awareness of that time society about the events of the second half of the XVII century in a region and on the whole in Centrally-east Europe on the basis of knowledge of separate well-educated priest. Comes to the conclusion, that Dobromilskiy chronicle is an important historical and literary sight that connected a spring material, verbal folk tradition and historical conception of the author.*

**Key words:** Chronicle, Dobromilskiy chronicle, sight, author.

Отримано: 21.09.2014 р.

УДК 913(477)"18-19"

**С. Трубочанінов**

## **ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ВИВЧЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАУКОВЦЯМИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА**

**С. Трубочанінов.** *Історико-географічне вивчення Наддніпрянської України науковцями Університету Св. Володимира.* У статті аналізується внесок вчених Київського університету Святого Володимира (30-ті роки XIX – початок XX століття) в історико-географічне вивчення Наддніпрянської України. Наголошується, що історико-географічні студії започаткував ще перший ректор університету М.Максимович. В останній третині XIX – на початку XX ст. засновник Київської історичної школи професор В.Антонович не лише сам проводив історико-географічні дослідження, але й залучив до них своїх учнів – студентів і магістрантів. Його курс лекцій «Історико-топографічний нарис Південної Русі» став першою узагальнюючою працею з історичної географії України. Останнім незавершеним проектом В.Антоновича був грандіозний історико-географічний словник України.

**Ключові слова:** історична географія, Наддніпрянська Україна, Університет св. Володимира, М.Максимович, В.Антонович, Київська історична школа В.Антоновича.

**С. Трубочанінов.** *Историко-географическое изучение Приднепровской Украины учеными Университета св. Владимира.* В статье анализируется вклад ученых Киевского университета Святого Владимира (30-е годы XIX – начало XX века) в историко-географическое изучение Приднепровской Украины. Отмечается, что историко-географическим исследованиям положил начало еще первый ректор университета М.Максимович. В последней трети XIX – начале XX в. основатель Киевской исторической школы профессор В. Антонович не только лично осуществлял историко-географические исследования, но и привлек к ним своих учеников – студентов и магистрантов. Его курс лекций «Историко-топографический очерк Южной Руси» стал первой обобщающей ра-

*ботой по исторической географии Украины. Последним незавершенным проектом В.Антоновича был грандиозный историко-географический словарь Украины.*

**Ключевые слова:** *историческая география, Приднепровская Украина, Университет св. Владимира, М.Максимович, В.Антонович, Киевская историческая школа В.Антоновича.*

Історична географія, що покликана вивчати просторові аспекти історичного процесу, у наш час займає важливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Її становлення як самостійної науки та навчальної дисципліни у вищій школі України відбувалося протягом другої половини XIX – XX ст. І в цьому процесі вагому роль відіграли науковці Київського університету св. Володимира. На жаль, у роботах про життя та творчість учених-істориків, які творили в стінах Київського університету в 30-ті роки XIX – на початку XX ст., не приділяється особливої уваги їхнім історично-географічним студіям.

Першим охарактеризував початки історично-географічних досліджень у Київському університеті св. Володимира професор В.Антонович у своїй промові, присвяченій пам'яті М.Максимовича<sup>1</sup>. У той же час внесок самого В.Антоновича у розвиток історичної географії проаналізований у статті сучасного дослідника О.Кіяна<sup>2</sup>. Метою нашого дослідження є аналіз розвитку історично-географічних студій в стінах Київського університету св. Володимира, які здійснювалися його професорами, магістрантами, студентами протягом всієї історії цього вишу, тобто в 30-х роках XIX – на початку XX ст.

Перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804-1873) був ученим-енциклопедистом, який однаково цікавився ботанікою, філологією, історією, етнографією чи археологією. За словами В. Антоновича, саме М. Максимович став зачинателем історичної географії, як і деяких інших наук. «Він, можна сказати, створює історичну географію, поклавши своєю монографією «Про десять древніх російських міст» початок дослідженням з історії заселення краю і особливо колонізації південно-російської»<sup>3</sup>. За ініціативою В. Антоновича було здійснено посмертне 3-томне видання творів М. Максимовича. Перший том вийшов зусиллями Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а після закриття відділу до видання долучилося Церковно-археологічне товариство при Київській Духовній академії. До другого тому за редакцією В. Антоновича увійшли історично-географічні, археологічні та етнографічні праці різних років. «Історично-топографічний» відділ, зокрема, налічував 40 робіт<sup>4</sup>.

М.Максимович на початку 40-х років XIX ст. публікував свої історично-географічні студії у заснованому ним літературно-історичному альманасі «Киевлянин». Пізніше його праці виходили також в «Киевских епархиальных ведомостях», «Киевском телеграфе», «Москвиче». Серед них: «Огляд старого Києва» (1840)<sup>5</sup>, «Топографічні замітки Киянина»

(1841)<sup>6</sup> тощо. З'ясовуючи топографію стародавнього Києва, вчений уточнює історію його виникнення та розташування перших міських поселень («Про гору Щекавицю»<sup>7</sup>, «Литовський замок в Києві»<sup>8</sup>), характеризує культові споруди та інші важливі історико-культурні пам'ятки (Печерська лавра, Видубицький монастир, Софійський собор, церква св. Андрія, Могиланська школа тощо). М. Максимович досліджував також околиці Києва, зокрема Межигірський монастир<sup>9</sup>.

Менше уваги М. Максимович приділяв іншим регіонам України. Проте слід зазначити, що чверть його історично-географічних студій присвячена території колишнього Переяславського князівства – містам Переяславу, Полтаві, Золотоноші та ін.<sup>10</sup>. На I Археологічному з'їзді (1869) він виступив з доповіддю про давні вали, споруджені за часів Володимира Святославовича на південь від Києва, для захисту Русі від печенігів<sup>11</sup>. У той же час Волині припало лише дві розвідки, в яких М. Максимович розповідає про три давніх міста: Степань<sup>12</sup>, Пересопницю та Дубровицю<sup>13</sup>.

Київський університет вже з перших років свого існування став центром історичного, статистичного, топографічного дослідження українських земель. 22 грудня 1850 р. комітет міністрів затвердив статут «Комісії для опису губерній Київського учбового округу» при Університеті св. Володимира. Ця комісія мала на меті дослідження губерній округу «у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для статистичного їх описання»<sup>14</sup>. У 1852 р. на правління Університету св. Володимира було також покладено нагляд над новоутвореним Центральним архівом для актових книг<sup>15</sup>.

Програма діяльності Комісії для опису губерній Київського учбового округу передбачала вивчення пам'яток архітектури, живопису, обрядів, народних звичаїв, історичного життя міст з урахуванням майнового і соціального стану населення, його занять, історії колонізації тощо. Вона проводила наукові експедиції для збору етнографічних, статистичних, економічних, природничих матеріалів. Так, у 1852 р. етнографічне обстеження берегів р. Дністер здійснив О.Афанасьєв-Чужбинський. 1853 року А.Метлинський очолив експедиції в Чернігівську і Полтавську губернії, М.Маркевич збирав історичні і народознавчі матеріали на Київщині та Поділлі. У 1857 р. В.Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали різних повітів Правобережної України. Результатом наукової діяльності Комісії стало видання 4-х томів її «Трудов», проте значний доробок в галузі історії, етнографії, статистики, окремих регіонів і населених пунктів так і не був опублікований<sup>16</sup>.

У березні 1864 р. за поданням міністра народної освіти царським указом Комісія для опису губерній Київського учбового округу була ліквідована, а її кошти передані Комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі<sup>17</sup>. Слід зазначити, що саме в останній комісії розпочав свою діяльність випускник Університету св. Володимира 1863 року Володимир Антонович (1834-1908). У квітні 1864 р. він був затверджений на посаді головного редактора Комісії, а

в 1867 р. став її дійсним членом. Після захисту магістерської дисертації, в травні 1870 р. його затверджено доцентом Університету св. Володимира по кафедрі російської історії<sup>18</sup>.

1870 року з'явилася перша праця В.Антоновича історично-географічного спрямування – «Местечко Ходоров. Исторический очерк». На початку 1870-х років за дорученням Археологічної комісії проводить копівку роботу по збору матеріалу для вивчення стародавньої топографії Києва та його околиць. Підсумком цієї праці став вихід напередодні Київського археологічного з'їзду 1874 року «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей». Його публікація ставила за мету доповнення матеріалом історично-географічного змісту відповідних томів «Архива Юго-Западной России»<sup>19</sup>.

Добре знання історичних джерел та різних регіонів Правобережної України дають В.Антоновичу можливість у другій половині 1870-х років виступити з оригінальними історично-географічними розвідками «О летописном древнем Киевском Звенигороде»<sup>20</sup> та «О валах, находящихся на территории Киевского княжения»<sup>21</sup>. Однією з кращих у літературно-науковій спадщині ученого є розвідка про невеликий регіон Поділля – Грановщину<sup>22</sup>. Значним внеском вченого в розвиток історичної географії стала його участь у «Древностях Украины», які видавалися Московським археологічним товариством, що ставило за мету дати огляд монументальних пам'яток української художньої старовини. В.Антонович склав до його першого випуску історичний опис місцевостей, де є зразки церковного будівництва і ґрунтовні історично-географічні коментарі. Практично жодна праця в галузі історичної географії не проходила повз його увагу як науковця, про що свідчать рецензії дослідника на сторінках «Киевской старины», «Чтений общества истории Нестора Летописца», «Киевского слова» та інших періодичних видань. Часто поряд з критичними зауваженнями вони містять і виклад історично-географічних поглядів самого В.Антоновича<sup>23</sup>.

У своїх лекціях В.Антонович розкривав власне розуміння ролі географічного фактору в історичному процесі. У 1880-х роках розробив спеціальний лекційний курс з історичної географії під назвою «Історично-топографічний нарис Південної Русі»<sup>24</sup>. Назва курсу обіймає власне лише другу його частину, оскільки перша присвячена характеристиці природних властивостей краю і його людності. Це був стислий, популярний огляд України в етнографічних межах. Не маючи змоги викладати цей курс в університеті, В.Антонович запропонував його слухачам під час читання приватних лекцій з географії та історії України<sup>25</sup>.

Як свідчить Антін Синявський, вперше курс було читано у 1883 р. студентам Вищих жіночих курсів і переважали в ньому моменти історичної географії. Ширший географічний курс В.Антонович читав у невеликому гуртку, переважно зі студентів університету в 1886 р., а також у 1888 р. Слухачами були також студенти, що працювали в історичному семінарі Антоновича<sup>26</sup>. Хоча «Історично-топографічний нарис Південної

Русі» В. Антоновича так і не був оприлюднений, саме його сучасний дослідник творчості В.Антоновича О.Кіян вважає першим синтезом з історичної географії України<sup>27</sup>.

Оцінки В.Антоновичем ролі географічного фактору в історичному процесі поділяли представники Київської історичної школи, які вийшли з його університетського семінару регіональної історії. Типова риса праць учнів В.Антоновича полягає в трактуванні історичного минулого не в державницькому, загальноімперському масштабі, а в історично-обласному аспекті<sup>28</sup>. Саме В.Антонович, за словами Івана Франка: «дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди»<sup>29</sup>. Так з'являються численні праці студентів історико-філологічного факультету, знаних в майбутньому дослідників (М.Дашкевич, П.Голубовський, Д.Багалій, В.Ляскоронський, М.Довнар-Запольський, О.Грушевський та ін.), які виникли з ініціативи В.Антоновича і взаємно доповнювали одну іншу.

На III Археологічному з'їзді в Києві у 1874 р. виголосив реферат про Болохівську землю у XIII-XIV ст. учень В. Антоновича Микола Дашкевич (1852-1908), в майбутньому відомий історик і літературознавець. У 1876 р. вийшло окреме видання цієї праці з присвятою В.Б. Антоновичу<sup>30</sup>. Ранній історії Поділля також присвячена праця молодого науковця, тоді ще студента Никандра Молчановського (1858-1906) «Очерк известий о Подольской земле», опублікована 1883 року<sup>31</sup>. Характер джерел обумовив звернення молодого дослідника переважно до політичної історії регіону, але він проаналізував також розселення слов'янських племен уличів і тиверців, неслов'янських племен у X-XII ст. (печеніги, половці, чорні клобуки), охарактеризував Пониззя і Болохівську землю тощо. Особливо ретельно дослідник ідентифікував географічні та топографічні назви, оскільки в цьому питанні джерела дуже плутали. Студентська робота вийшла настільки цікавою і дискусійною, що отримала кілька суперечливих рецензій. На думку сучасного дослідника Ю.Іванова, В.Антонович гаряче співчував студентам, які постраждали на політичному ґрунті (Н.Молчановський перебував під наглядом поліції у В'ятській губернії в 1878-1881 рр.), тому надмірно поблажливо поставився до очевидних недоліків роботи. Він не зажадав усунення непотрібних повторів, а в кількох розділах – заміни розлогих описів стислим аналізом залучених джерел<sup>32</sup>.

Історико-філологічний факультет відзначив золотом медаллю працю Петра Голубовського (1857-1907) «История Северной земли до половины XIV столетия». У 1881 р. його робота вийшла в збірнику праць студентів Університету св. Володимира та окремим виданням<sup>33</sup>. П.Голубовський набув відомості як автор низки ґрунтовних праць про кочове населення території степової України та історичний розвиток окремих князівств. У 1894 р. він став ординарним професором російської історії Київського університету. Сучасники особливо відзначали його історично-географічні дослідження домонгольської доби<sup>34</sup>.



У 1882 р. у збірнику праць студентів Університету св. Володимира вийшла робота Дмитра Багалія (1857-1932), присвячена історії Сіверської землі до середини XIV ст. Ця робота також була відзначена золотою медаллю і зараховується як кандидатська. Того ж року В.Антонович, який підтримував Д.Багалія як одного з представників українського національного руху, виставив його роботу на здобуття магістерського ступеня. Робота була успішно захищена у Київському університеті у вересні 1882 р., а на початку січня 1883 р. Д.Багалій обирається на посаду доцента Харківського університету. Але того ж 1883 р. в «Журналі Міністерства народної освіти» і окремим відбитком вийшла детальна рецензія І. Лінниченка на праці П. Голубовського та Д.Багалія, присвячені історії Сіверської землі до середини XIV ст. І.Лінниченко переконливо довів, що магістерська робота Д. Багалія містила великі запозичення з літописів і праць істориків. Через багато років у своїй «Автобіографії» Д.Багалій частково визнав слушність закидів свого критика: «Кидаючи тепер ретроспективний погляд на свою дисертацію, я мушу одзначити, що написано її занадто спішно і не досить перевірено»<sup>35</sup>. Незважаючи на те, що входження в академічне середовище виявилось для Д.Багалія надзвичайно важким, саме він через деякий час стане одним із визнаних фахівців в галузі історичної географії в Російській імперії<sup>36</sup>. А в 1919 р. Д. Багалій стане ініціатором і організатором історично-географічної комісії в системі Української академії наук, яка б мала продовжувати започатковані ще В. Антоновичем дослідження<sup>37</sup>.

Праця студента Олександра Андріяшева (1863-1933) «Очерк истории Волинской земли до конца XIV столетия» відзначається золотою медаллю і премією М.Пирогова та рекомендується до друку радою Університету св. Володимира (1887). Значну її частину займав географічний нарис Волині<sup>38</sup>. 1896 року було опубліковано дослідження іншого випускника Київського університету – Павла Іванова, теж присвячене Волинській землі. У ньому також вагоме місце займав географічний огляд території Волинського князівства<sup>39</sup>.

Найталановитішим учнем і послідовником В.Антоновича в царині української історіографії вважають Михайла Грушевського (1866-1934). Першою його історичною працею стала розвідка про південно-руські господарські замки в XVI ст., яка була прочитана на історичному семінарі В.Антоновича в 1887 р., а згодом видрукувана в «Университетских Известиях». Друга праця М.Грушевського – «Очерки истории Киевской земли», яку почав писати на третьому курсі, – здобула йому не лише прихильну оцінку, але й загальне визнання серед наукового світу. За неї він отримав золоту медаль. Перший розділ монографії присвячено історично-географічному описові Київщини, а в наступних висвітлено історію, громадський устрій та побут Київської землі<sup>40</sup>.

Іншою великою працею М.Грушевського, що також мала історично-географічне спрямування, була монографія про Барське староство, що

стала його магістерською дисертацією. Монографія з'явилася друком в 1894 р., як відбитка з його вступної розвідки до двох томів «Архива Юго-Западной России». Праця стосувалася малодослідженого ученими регіону Поділля в XIV-XVIII ст.<sup>41</sup> У 1899 р. закінчив Київський університет з дипломом I-го ступеня та золотою медаллю за працю «Турово-Пінське князівство X-XIII ст.» брат М.Грушевський – Олександр. Через кілька років його робота була опублікована<sup>42</sup>. Саме О.Грушевський у 1919 р. стане керівником Постійної комісії для видання історично-географічного словника Української землі, створеної в системі УАН<sup>43</sup>.

Варто зазначити, що деякі ескізи накреслені В.Антоновичем історико-географічні питання продовжували розвивати й інші його учні. Так, В.Ляскоронський досліджував київський Вишгород<sup>44</sup>, іноземні карти й атласи XVI-XVII ст.<sup>45</sup>, історико-географічні праці Г.Л. де Боплана<sup>46</sup>. Коли наприкінці XIX – на початку XX ст. в російських імператорських університетах стали вводити курси історичної географії, одним з перших у цій царині був учень В.Антоновича приват-доцент Київського університету В.Данилевич. У 1908-1909 рр. він розробив лекційний курс з «Російської історичної географії»<sup>47</sup>.

На схилі своєї наукової діяльності В.Антонович прагнув систематизувати проведені ним дослідження. Завершити наукову працю в сфері історичної географії В.Антонович планував грандіозним історично-географічним словником України, який мав охопити всю територію, де мешкав український народ. До роботи по його складанню він залучив багатьох своїх учнів. На жаль, цей проект В.Антоновичу не вдалося реалізувати, хоча ним була систематизована і розподілена по відповідних районах України величезна кількість зібраних матеріалів<sup>48</sup>.

Таким чином, у 30-х роках XIX – на початку XX ст. науковці Київського університету св. Володимира внесли вагомий внесок у становлення історичної географії як науки та навчальної дисципліни. Над історично-географічними дослідженнями Наддніпрянської України працювали як штатні університетські викладачі (професори М.Максимович, В.Антонович, П.Голубовський та ін.), так і студенти та магістранти. Головна заслуга в організації історично-географічних досліджень належить В.Антоновичу – засновнику Київської історичної школи.

### Примітки

1. Антонович В. Б. [Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича] / В. Б. Антонович // Записки Юго-западного Отдела Императорского Русского географического общества. – К.: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1874. – Т. 1: За 1873 г. – С. 78-79.
2. Кіян О. Історична географія в науковій спадщині Володимира Антоновича / О. Кіян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 248-253.

3. Антонович В. Б. [Промова на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича]. – С. 78.
4. Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. / М. А. Максимович. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1877. – Т. II: Отдель: историко-топографический, археологический и этнографический. – С. III-VI.
5. Там само. – С. 91-123.
6. Там само. – С. 39-49.
7. Там само. – С. 158-160.
8. Там само. – С. 155-157.
9. Там само. – С. 255-285, 286-288, 289-291.
10. Там само. – С. 325-384.
11. Там само. – С. 340-342.
12. Там само. – С. 385-390.
13. Там само. – С. 391-404.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – Т. 25. – Отд. 2-е. 1850. – СПб.: Типогр. П Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1851. – С. 311-313
15. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 27. – Отд. 1-е. 1852. – СПб., 1853. – С. 228-230.
16. Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20-30-х роках ХХ ст. / Галина Вербиленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 28-30.
17. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. 39. – Отд. 1-е. 1864. – СПб., 1867. – С. 229.
18. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 154.
19. Кіян О. Назв. праця. – С. 249.
20. Антонович В. Б. О летописном древнем Киевском Звенигороде / В. Б. Антонович // Древности, издаваемые Московским археологическим обществом. – М., 1876. – Т. VI. – С. 41-46.
21. Антонович В. Б. О валах, находящихся на территории Киевского княжения / В. Б. Антонович // Труды IV Археологического съезда в Казани 1877 г. – Казань, 1884. – Т. 1. – С. 9-12.
22. Антонович В. Б. Грановщина. Эпизод из истории Брацлавской Украины / В. Б. Антонович // Киевская старина. – 1888. – № 1-3. – С. 75-93.
23. Кіян О. Назв. праця. – С. 250
24. Антонович В. Б. Історико-топографический очерк Южной Руси / В. Б. Антонович // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. I, спр. 8083, 129 арк.
25. Добровольський Л. Праці В.Б.Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. IX (1926). – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1926. – С. 206.
26. Синявський А. В.Б.Антонович як географ України // Антін Синявський. Вибрані твори. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 52-61.
27. Кіян О. Назв. праця. – С. 252.

28. Добровольський Л. Назв. праця. – С. 202.
29. Франко І. 60-ті роки на Україні / І. Франко // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 1. – С. 28.
30. Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории: эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях / Н. Дашкевич. – К.: В университет. типогр., 1876. – 61, III с.
31. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. В. Молчановский. – К., 1883. – 388, II, II, XXXI с.
32. Иванов Ю. Ф. Жизнь и судьба украинского историка Н.В.Молчановского / Ю. Ф. Иванов // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2005/2006. – М.: Индрик, 2008. – С. 127-144.
33. Голубовский П. В. История Северной Земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К.: Университет. тип. (И.И.Завадского), 1881. – 209 с.
34. Д. Д. Проф. П.Голубовский. Посмертна згадка / Д. Д. // Киевская старина. – 1907. – Т. 4. – С. 75.
35. Стариков Г. М. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова / Г. М. Стариков // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 434-438.
36. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII столетии / Д. И. Багалей. – Харьков: Изд. Истор.-филолог. Общества при Императ. Харьков. ун-те, 1886. – XXI, 358 с. – (Том 1); Багалей Д. И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М.: Изд. Императ. Общества Истор. и Древн. при Москов. ун-те, 1887. – II, XVI, 614 с.; Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: Исторический этюд (оттиск из «Киевской старины») / Д. И. Багалей. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 116 с.; Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. – Харьков: Тип. К.П.Счасни, 1890. – XV, 436 с. – (Первый выпуск II тома Сборн. Харьков. Истор.-филолог. общества) та ін.
37. Див.: Савченко І. В. Заснування Української Академії Наук і започаткування академічних досліджень / І. В. Савченко // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 7. – С. 277-283.
38. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Император. Университета Св. Владимира, 1887. – С. 26-100.
39. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XV века / П. А. Иванов. – Одесса: Эконом. типогр., 1895. – С. 66-106.

40. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича / Любомир Винар // Український історик. – 1966. – №3-4. – С. 27-29.
41. Грушевский М. С. Барское старство / М. С. Грушевский. – К.: Тип. Император. Университета Св. Владимира, 1894. – 402 с.
42. Грушевский А. Пинское Полесье. Исторические очерки XI-XIII вв. / А. Грушевский. – К., 1901. – Ч.1. – 81 с.; Грушевский А. Пинское Полесье. Исторические очерки XIV-XVI вв. / А. Грушевский. – К., 1903. – Ч.2. – 194 с.
43. Савченко І. В. Назв. праця. – С. 279.
44. Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время / В. Г. Ляскоронский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – № 4. – С.199-235; № 5. – С. 64-100; № 6. – С. 335-385; № 8. – С. 223-277; № 9. – С. 67-127; № 11. – С. 45-91; № 12. – С. 217-295.
45. Ляскоронский В. Г. Иностранные карты и атласы 16-17 вв., относящиеся к южной России / В. Г. Ляскоронский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1898. – Т. 12. – Отд. 2. – С. 97-137, 4 карты.
46. Ляскоронский В. Г. Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России / В. Г. Ляскоронский. – К., 1901. – Т. 1. – 44 с.; Т. 2. – 37 с., 5 л. карт.
47. Данилевич В. Е. Русская историческая география. Курс, читанный в весеннем семестре 1908/9 акад. года / В. Е. Данилевич // Наукова бібліотека України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф. XXIX, спр. 123, 36 арк.
48. Центральний державний історичний архів України в м.Києві, ф. 832, оп. 1, спр. 176, арк. 1-1зв.

*S. Trubchaninov. Historical and geographical study of the Dnieper Ukraine by scientists of the University of St. Volodymyr. The article analyzes the contribution of scientists of Kyiv University of St. Volodymyr (30 years of XIX – early XX century) in the historical and geographical study of the Dnieper Ukraine. It is noted that the historical and geographical studio has started the first rector of the university M. Maksymovych. In the last third of the XIX – early XX century founder of Kyiv historical school professor V. Antonovych not only himself conducted historical-geographical research, but also brought them their disciples – students and undergraduates. A special place in the development of historical geography in academic school of Dnieper Ukraine in the XIX century belongs to Volodymyr Antonovych (1834–1908). His lectures «Historical and topographical sketch of South Rus’» is the first generalized work on the historical geography of Ukraine. The huge historical and geographical dictionary of Ukraine was a last unfinished project of V. Antonovych.*

**Key words:** *historical geography, Dnieper Ukraine, University of St. Volodymyr, M. Maksymovych, V. Antonovych, Kyiv school of historians V. Antonovych.*

Отримано: 18.11.2014 р.

## **УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ 1648-1657 рр. В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА**

**В. Верстюк.** *Українсько-московські відносини 1648-1657 рр. в оцінці М. Костомарова.* У статті на основі аналізу праць М. Костомарова зроблено спробу з'ясувати основні віхи українсько-московських відносин 1648-1657 рр., а саме: функціонування дипломатичних посольств та місії, намагання Б. Хмельницького протистояти Речі Посполитій за допомогою союзу з Росією. Історик намагався їх відтворити не в статичній ретроспективі, а в динаміці, логічно виводячи наступні події з попередніх. Особливий інтерес у дослідника викликав Московський Земський собор, скликаний у жовтні 1653 р. з приводу взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку». Микола Іванович розглядав його, як необхідну предтечу Переяславської ради 1654 р. Досліджуючи перебіг та значення Переяславської ради 1654 р., учений зосередив увагу на невеликому колі питань – опозиції щодо «з'єднання» з Москвою з боку київського митрополита Сильвестра Косова та частини козацької старшини, «читанні договірних статей», «присязі» російських послів, церковно-ритуальному аспекті ради.

На думку М. Костомарова, в історії козацької України після укладення «Березневих статей» 1654 р. почалася нова доба, характерною ознакою якої стало прагнення Московії посилити свій вплив на внутрішньополітичний суверенітет Гетьманщини. Він стверджував, що, незважаючи на «єдність віри і походження», ментальні установки та спосіб організації влади в росіян та українців були різними.

**Ключові слова:** Б. Хмельницький, козацька Україна, Гетьманщина, Московія (Москва), Переяслав, посольство, дипломатія, відносини, контакти, рада, угода, договір, протекція, союз.

**В.Верстюк.** *Украинско-московские отношения 1648-1657 гг. в оценке Н. Костомарова.* В статье на основе анализа работ Н. Костомарова сделано попытку определить основные вехи украинско-московских отношений 1648-1657 гг., а именно: функционирование дипломатических посольств и миссий, попытки Б. Хмельницкого противостоять Речи Посполитой с помощью союза с Россией. Историк пытался их воссоздать не в статической ретроспективе, а в динамике, логично выводя следующие события с предыдущих. Особенный интерес у исследователя вызывал Московский Земский собор, созданный в октябре 1653 г. по поводу принятия Войска Запорозького под «государеву высокую руку». Николай Иванович рассматривал его как необходимый этап Переяславской рады 1654 г. Исследуя ход и значение Переяславской рады 1654 г., учений сосредоточил внимание на таких вопросах: оппозиции относительно «объединения» с Москвой со стороны киевского митрополита Сильвестра Косова и части казацкой старшины, «читании договорных статей», «присяге» российских послов, церковно-ритуальном аспекте договора.

*Как утверждал Н. Костомаров, в истории казацкой Украины после 1654 г. началась новая эра, характерной особенностью которой стало желание Московии усилить свое влияние на дела Гетманщины. Несмотря на «единство веры и происхождения», ментальные установки и способ организации власти у россиян и украинцев были разными.*

**Ключевые слова:** Б. Хмельницький, казацкая Украина, Гетманщина, Московия (Москва), Переяслав, дипломатия, отношения, контакты, рада, договори, протекция, союз.

Проблема українсько-московських відносин за гетьманату Б. Хмельницького до М. Костомарова не знайшла належного висвітлення в історіографії. Історик спробував з'ясувати найважливіші, на його думку, питання: динаміку контактів, склад посольств, дипломатичне листування, вплив інших держав на позицію московського царя та його оточення щодо козацької України, ставлення різних верств українського суспільства до відносин з Московією. Особливий інтерес у нього викликала Переяславська рада 1654 р. та її наслідки для Гетьманщини.

Доробку вченого з даної проблеми торкалися М. Максимович (вів полеміку з дослідником стосовно зовнішньої політики Б. Хмельницького)<sup>1</sup>, Г. Карпов (критикував М. Костомарова за вибіркоче використання джерел, фальшування фактів)<sup>2</sup>, І. Крип'якевич (проаналізував джерела, які було використано при написанні четвертого видання монографії «Богдан Хмельницький»)<sup>3</sup>, Ю. Пінчук (зупинився на концептуальних, методологічних, термінологічних та інших питаннях як основи репрезентації наукової спадщини Костомарова-історика стосовно процесу пробудження і конституювання української нації)<sup>4</sup>, Ю. Мицик (дослідив роботу М. Костомарова по виданню «Актив Південної та Західної Росії»)<sup>5</sup>, В. Матях (визначила стан дослідження в українській історіографії українсько-російських відносин другої половини XVII – XVIII ст.)<sup>6</sup>, В. Романцов<sup>7</sup>, В. Смолій, В. Степанков (розвіяли низку міфів, автором яких був Микола Іванович)<sup>8</sup>, В. Кравченко (з'ясував внесок історика в дослідження Переяславської ради 1654 р.)<sup>9</sup>, О. Ясь (звернув увагу на наслідки Переяславської ради 1654 р. в інтерпретації дослідника)<sup>10</sup>, В. Горобець (висловив думку, що Микола Іванович вперше показав українсько-московські відносини, як відносини двох рівноправних сторін)<sup>11</sup>, Т. Чухліб (висловив припущення, що історик на інтуїтивному рівні сформулював основи концепції полівасалітетної залежності козацької України)<sup>12</sup> та інші дослідники.

У працях, присвячених національно-визвольним змаганням українського народу середини XVII ст. («Думки про історію Малоросії» (1846 р.<sup>13</sup>), «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.<sup>14</sup>), «Богдан Хмельницький» (1859 р.<sup>15</sup>, 1870 р.<sup>16</sup>, 1884 р.<sup>17</sup>), «Історія козацтва в пам'ятках південноруської пісенної творчості» (1883 р.<sup>18</sup>) та низці інших<sup>19</sup>), Микола Іванович лише епізодично торкався аналізу українсько-московських відносин 1648 – першої половини 1653 рр.

В 1850-х рр. дослідник стверджував, що вже після Пилявецької битви (вересень 1648 р.) у Б. Хмельницького з'явилася думка щодо «з'єднання України з Московською Руссю»<sup>20</sup>. Він тут помилявся, оскільки йому бракувало знання архівних матеріалів. Зовсім іншу картину бачимо у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.), де московський вектор зовнішньої політики Гетьманщини показано, як один із можливих варіантів, оскільки в Переяслав у лютому 1649 р. прибули не лише послы царя Олексія Михайловича («Унковський з товаришами»<sup>\*21</sup>), але й – представники Кримського ханства, Османської імперії, Валахії, Трансільванії, Молдавії та Речі Посполитої<sup>22</sup>. Щодо останньої, то дослідник зазначав, що «за рік війни Україна змінилася так, як не змінювалася впродовж віків: польський аристократичний порядок руйнувався, стани перемішалися і злилися у свідомості руського козака; зв'язок, який з'єднував Україну з Польщею, був, очевидно, розірваний, але поворот виявився незавершеним...»<sup>23</sup>.

Б. Хмельницький на початку 1649 р. прагнув залякати Варшаву можливим союзом не тільки з Москвою, але й з Османською імперією. До такого висновку історик прийшов після того, як йому вдалося виявити в складі Коронної метрики (державного архіву Речі Посполитої) та Архіву Міністерства закордонних справ у Москві оригінали текстів листування гетьмана із султаном та його сановниками. Серед них була грамота Мегмеда IV, у якій зазначалось, що султан відповідає згодою на прохання Б. Хмельницького прийняти його і Військо Запорозьке у своє підданство<sup>24</sup>.

Варто також зазначити, що за редакцією М. Костомарова протягом 1861-1884 рр. було опубліковано 12 з 15 томів «Актів Південної та Західної Росії». Як наслідок, він став чи не найкращим знавцем джерел по історії України, Білорусії та Росії XVI-XVIII ст. свого часу<sup>25</sup>.

В травні 1649 р. Б. Хмельницький «вкотре»<sup>\*\*26</sup> звернувся до Москви (посольство чигиринського полковника Ф. Вешняка) з проханням надати військову допомогу проти поляків, а у разі відмови погрожував «піти на неї війною разом з її ворогами»<sup>27</sup>. Цар Олексій Михайлович привітно прийняв посла, але зазначив, що «за правління його батька, Михайла Федоровича, з Польщею було укладено вічний мир, і тому він не може йти війною на литовську землю...»<sup>28</sup>. Тут варто звернути увагу на два принципово важливі моменти, на яких зазначив Микола Іванович, але, на жаль, не розвинув думку далі. По-перше, Росія чекала, поки обидві сторо-

\* Насправді посольство на чолі з Унковським прибуло пізніше, в квітні-травні 1649 р.

\*\* Слово «вкотре» дає підстави говорити про те, що М. Костомаров мав інформацію про українсько-московські контакти, але чомусь він її не використав. На мою думку, це можна пояснити тим, що вчений стояв на засадах романтичної історіографії і часто не брав до уваги ті джерела, які йому «заважали» викладати хід подій відповідно до власного бачення.



ни українсько-польського протистояння знесилять одна одну, остерігаючись «полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на Велико-росію»<sup>29</sup>. По-друге, Московія відстоювала власні геополітичні інтереси.

М. Костомаров стверджував, що посольство Ф. Вешняка в значній мірі активізувало правлячі кола Росії, в якій «стали розуміти, що залишатися їй надалі в нейтральному становищі не вийде. Прийдегься рано чи пізно чи воювати з Польщею за Україну, чи терпіти напади та спустошення від козаків і татар»<sup>30</sup>. В кінці 1649 р. до Варшави послали Г. Кунакова, який мав сповістити про прибуття московського посольства на чолі з боярином Г. Пушкіним<sup>31</sup>. Олексій Михайлович прагнув «зачіпити Польщу»<sup>32</sup>; його посол, який прибув до Варшави, висловив у різкій формі невдоволення неправильним титулуванням московського царя в офіційному листуванні, а також не приховував обурення, «що в Польщі друкувалися «безчесні книги», у яких містилися зневажливі відгуки про царя і московський народ»<sup>33</sup>. Крім того, він акцентував увагу на численних знущаннях над православними з боку римо-католиків та уніатів<sup>34</sup>.

У працях М. Костомарова відсутній аналіз українсько-московських відносини 1650 – першої половини 1653 рр. Не має сумнівів, що він мав інформацію про цей напрям зовнішньої політики гетьманського уряду. На мою думку, це можна пояснити тим, що, досліджуючи діяльність Б. Хмельницького, історик не ставив собі за мету відтворити усю палітру дипломатичних відносин козацької України. Його в першу чергу цікавила багатогранна постать гетьмана; зміни, які відбулися у житті українського народу.

Дослідник більше уваги приділив московсько-польським відносинам, які в цей час так чи інакше стосувалися Гетьманщини. Зокрема, наголосив на тому, що в липні 1653 р. «посол царя Олексія Михайловича, боярин Репнін-Оболенський з товаришами, під час переговорів з поляками спробував замирити Україну і Польщу на умовах Зборівського договору..., але польська сторона заявила, що не буде миритися не тільки по Зборівському, а й по Білоцерківському договору, а приведе козаків до такого становища, у якому вони перебували до початку міжусобиць»<sup>35</sup>.

Цар та його оточення продовжували «зачіпати Польщу», оскільки прагнули приєднати до своїх володінь Україну й використати козаків для боротьби з Річчю Посполитою і Кримським ханством, а також побоювалися входження Гетьманщини до складу Османської імперії. Ці чинники відіграли вирішальну роль у прийнятті Земським собором (жовтень 1653 р.) ухвал про взяття Війська Запорозького під «государеву високу руку» й початок війни проти Речі Посполитої<sup>36</sup>. Історик акцентував увагу на тому, що польський король Ян Казимир порушив присягу щодо захисту прав православних. Це означало, що гетьман і козаки ставали «вільними людьми»<sup>37</sup>. Слід зазначити, що М. Костомаров розглядав Земський собор, скликаний у жовтні 1653 р., як необхідну предтечу Переяславської ради 1654 р.

У монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» (1857 р.) автор стверджував, що наприкінці 1653 р. Б. Хмельницький остаточно відрікся від польського вектора у зовнішній політиці<sup>38</sup>. Микола Іванович, посилаючись на неперевірену інформацію, яку почерпнув з літописа С. Величка, відобразив прощання гетьмана з польськими послами на обіді в Чигирині в перших числах січня 1654 р. перед поїздкою до Переяслава такими словами: «Тепер, панове поляки, мені здається, що ми навек розлучимося, тепер ви не будете наші, а ми ваші; цієї втрати ви собі ніколи не зможете відшкодувати»<sup>39</sup>. На думку дослідника, визначальним фактором, який спонукав Б. Хмельницького до зближення з Москвою була однакова віра – православ'я. Правда, історик акцентував увагу на одному суттєвому моменті: «Православ'я українців було більше глибинним, а не зовнішнім, як в росіян. Крім того, російська церква одержавилась, стала опорою самодержавства; а в Україні відносини між державою та церквою будувалися на більш демократичних засадах»<sup>40</sup>.

Висвітлюючи перебіг Переяславської ради\* 8 (18) січня 1654 р., яка схвалила пропозицію гетьмана прийняти протекцію Москви, вчений виклав власне бачення умов, на яких мало відбутися прийняття Гетьманщиною протекції: «Вся Україна, козацька земля (приблизно в межах Зборівського договору), що займала теперішні губернії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської, приєднується під назвою Малої Русі до Московської держави з правом зберігати особливий свій суд. Управління, обрання гетьмана вільними людьми, право останнього приймати послів і підтримувати відносини з іноземними державами (крім кримського хана і польського короля), недоторканість прав шляхетського, духовного і міщанського станів. Данина (податки) царю повинна сплачуватися без втручання московських збирачів. Кількість реєстрових козаків збільшується до шістдесяти тисяч, але дозволялося мати і більше охочих козаків»<sup>41</sup>. Ці умови, на думку М. Костомарова, були «привабливими» для українського народу<sup>42</sup>; саме їх було затверджено у Москві у березні 1654 р.<sup>43</sup> Тут Микола Іванович прагнув видати бажане за дійсне, він помилявся, називаючи українсько-московський договір 1654 р. «Переяславсько-Московським». Насправді проект договору з Росією розроблявся вже після Переяславської ради, його зміст зазнав значних змін у Москві, остаточний варіант також приймався там<sup>44</sup>.

М. Костомаров, як і його попередники (автор «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменський, О. Маргос, М. Маркевич, М. Максимович), згадував епізод Переяславської ради про вимогу гетьмана до московських послів присягнути від царського імені. Історик не погоджувався з думкою Д. Бантиш-Каменського, що присягу склали тільки українці<sup>45</sup>. Спираючись на повідомлення С. Величка, стверджував, що присягнули і царські посланці<sup>46</sup>. Таку віру в достовірність поданої літописцем інформації можна пояс-

\* М. Костомаров у своїх працях по-різному оцінював статус Переяславської ради 1654 р.: «загальна рада», «генеральна рада».

нити особливим ставленням дослідника до літописів. Зокрема, він вважав, що вони писалися не задля задоволення звичайної цікавості, а заради «спеціальних практичних цілей: вони мали офіційний характер»<sup>47</sup>. Заразом наголошував, що їхніми авторами були, як правило, сучасники й очевидці подій<sup>48</sup>.

Особливу увагу М. Костомаров звернув на позицію українського духовенства щодо рішень, які були прийняті на Переяславській раді. Зокрема, вказав, що «духовенство не тільки не присягнуло на вірність царю, а й спочатку не дозволило цього зробити ні церковним слугам, ні людям, що були закріплені за церковними землеволодіннями»<sup>49</sup>. Київський митрополит Сильвестр Косів, хоча і був людиною «тихого характеру», проявив рішучість і принципиовість, «навідріз відмовився прийняти В. Бутурліна та підпорядкуватися московському патріарху. Завдяки цьому українське духовенство ще протягом п'ятдесяти років зберігало свою незалежність і визнавало лише зверхність константинопольського патріарха»<sup>50</sup>. Крім того, проти прийняття московської протекції були вінницький полковник І. Богун та І. Сірко, які були авторитетними постатями серед городового та низового козацтва. Саме вони очолили «сильну партію тих, хто не бажав бути підданим московського царя»<sup>51</sup>.

У другому (1859 р.<sup>52</sup>) і третьому (1870 р.<sup>53</sup>) виданнях монографії «Богдан Хмельницький» текст глави, присвяченої Переяславській раді 1654 р., був розширений за рахунок нових документальних матеріалів: «Статей, які привезли посланці гетьмана до Москви», «Прохання гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича» та «Жалуваної грамоти» царя Олексія Михайловича. Проте вчений їх не проаналізував, а механічно включив до тексту праці.

Російський історик Г. Карпов, який у 1870 р. захистив докторську дисертацію на тему «Критичний огляд стану розробки головних російських джерел до історії Малоросії за період з 8 січня 1654 р. до 30 травня 1672 р.»<sup>54</sup>, вважав, що наведений Миколою Івановичем у передмові до третього видання монографії «Богдан Хмельницький» (1870 р.) перелік джерел був неповним. Критика зводилася до наступного: 1) фрагментарне та вибіркове використання джерел, особливо тих, що стосувалися висвітлення відносин Б. Хмельницького з Московією (М. Костомаров віддавав перевагу нарративним джерелам, в той час, як Г. Карпов більший акцент робив на актових матеріалах); 2) заплутана система посилань, яка відзначалася «особливою оригінальністю та темнотою»; 3) відсутність посилань на фундаментальну працю С. Соловйова «Історія Росії», хоча саме він увів до наукового обігу майже половину «малоросійських справ», що зберігалися в архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ Російської імперії. Г. Карпов стверджував, що у М. Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так, немовби вони впали з неба»<sup>55</sup>. В іншій праці («Костомаров як історик Малоросії»<sup>56</sup>), присвяченій критиці монографії «Богдан

Хмельницький» та виданню «Актив ПЗР» за редакцією М. Костомарова, автор вкотре наголосив, що немає жодних достовірних відомостей про читання «умов підданства» та «складання присяги бояр за царя»<sup>57</sup>. Опонент Миколи Івановича слушно вважає повідомлення С. Величка сумнівними, стверджуючи, що вони суперечать актовим матеріалам<sup>58</sup>.

М. Костомаров не погодився із зауваженнями Г. Карпова і продовжував вважати, що під час Переяславської ради 1654 р. присягнули і московські бояри. «Розглядаючи інформацію, яку подає С. Величко, – писав історик, – ми знайдемо в ній дві ознаки: перша – обіцянка, друга – клятвеність обіцянки. Перша ознака підтверджується тим, що козацькі чиновники, які їздили пізніше до Москви, посилалися на обіцянку: тому я визнаю, що ця перша ознака достовірна; щодо іншої, то я піддаю її сумніву, припускаю, що вона могла бути перебільшеною обіцянкою, котра склалася у головах малоросів, які всіляко дорожили своїми правами; але я не маю підстав цілковито спростувати і її правдивість: якщо це і не була формальна присяга, то могло мати місце божіння, якого руська людина не завжди остерігається, тим більше, що висловити її могли в той час від чистого серця без сторонніх думок»<sup>59</sup>.

У четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) він вкотре назвав українсько-московський договір 1654 р. «Переяславсько-Московським», фактично без змін було залишено і умови прийняття протекції. У праці також було опубліковано основні документи, які, на думку дослідника, склали цей договірний акт: «Статті, постановлені в Москві з посланцями гетьмана Хмельницького» (11 статей з царськими резолюціями), «Прохання гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича з додатком договірних пунктів» (23 статті з царськими резолюціями), «Жалувану грамоту» царя Олексія Михайловича<sup>60</sup>. Правда, історик подав дещо плутану версію висвітлення цього питання. Прохання Б. Хмельницького до царя (23 статті) з царськими резолюціями Микола Іванович неправомірно помістив після публікації підсумкових 11 статей, перед текстом царської «Жалуваної грамоти». Короткий коментар ученого до «Березневих статей» констатував деякі обмеження з боку царя. Найважливіше з них, на його думку, стосувалося контактів гетьмана з Польщею та Османською імперією.

В історії українського народу після укладення «Переяславсько-Московського договору» почалася нова доба, яку М. Костомаров назвав «російським періодом Гетьманщини»<sup>61</sup>. Він наголосив, що Б. Хмельницький, «приймаючи протекцію царя, хотів продовжити розпочату справу відновлення незалежності і цілісності всього південноруського краю; зберегти самотність свого народу»<sup>62</sup>. Але згодом українці відчули на собі «чуже їм великоруське управління»<sup>63</sup>. Підґрунтя трагедії, що спіткала Гетьманщину, вбачав в тому, що, незважаючи на єдність віри і походження, «в суспільних поняттях історія залишила на двох наших народностях свої сліди і встановила в них поняття абсолютно протилежні»<sup>64</sup>.

«У великоруського народу ідея свободи поглинається ідеєю общинності, самодержав'я; південноруський сприймає общинність як рабство і несправедливість. На відміну від російської общини, пізніша українська громада не обмежувала особисту свободу людини»<sup>65</sup>.

Протягом 1654 – першої половини 1656 рр. українські війська спільно з російськими вели бойові дії проти Речі Посполитої. Правда, відносини між державами були напруженими. М. Костомаров зазначав, що представники польського короля, які відвідали Б. Хмельницького під Львовом восени 1655 р., помітили, що, «не дивлячись на свіжий союз українців з московитами, вже між ними посялась якась недовіра»<sup>66</sup>. Апогей українсько-російських суперечностей припав на період осені 1656 р., коли Москва, всупереч інтересам козацької України, пішла на підписання Віленського перемир'я (жовтень 1656 р.) з Польщею\*, що зафіксувало порушення нею умов угоди з Гетьманщиною 1654 р.<sup>67</sup> Розглядаючи причини його укладення, М. Костомаров вказав на невдоволення царя щодо шведів, а також на активну посередницьку діяльність австрійського посла Алегрітті<sup>68</sup>. Посилаючи на слова українського літописця, вчений зазначав, що в Україні підписання Віленського договору сприйняли як обіцянку царя «підкорити козаків владі Корони Польської». Б. Хмельницький був дуже невдоволений цим трактатом, оскільки він «паралізував його плани»<sup>69</sup>.

Гетьман не приховував обурення політикою царського уряду, який продемонстрував у Вільно зневажливе ставлення до Війська Запорозького. М. Костомаров з цього зробив висновок, що для Московської держави цей договір був нерозумним кроком: «Віленський трактат штовхнув Б. Хмельницького до зближення з Швецією та Трансильванією, але з цього мало що вийшло; і він перед самою смертю повернувся до Московії...»<sup>70</sup>. На думку Миколи Івановича, зовнішні обставини зумовили такий перебіг подій, від волі гетьмана мало що залежало.

Підводячи підсумки, варто зупинитись на наступних моментах: по-перше, М. Костомаров одним з перших в історіографії приділив належну увагу зовнішній політиці козацької України за гетьманату Б. Хмельницького, зокрема, московському вектору; по-друге, характеризуючи українсько-московські відносини після укладення «Переяславсько-Московського договору» 1654 р., слушно використав терміни «протекція», «збереження самобутності», а не «возз'єднання», якого дотримувалися Д. Бантиш-Каменський та М. Максимович; по-третє, вважав, що російські порядки та ментальні установки суттєво відрізнялися від українських звичаїв, традицій та архетипів.

\* Польські дипломати, шукаючи порятунку для Батьківщини, запропонували Олексію Михайловичу польську корону на випадок смерті Яна Казимира. Ця пропозиція спонукала Москву до переговорів, які завершилися підписанням згаданого перемир'я. Зміст домовленостей полягав у наступному: по-перше, воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинилися; по-друге, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією; по-третє, передбачалися спільні воєнні дії не лише проти Швеції, а й проти Бранденбурга.

### Примітки

1. Максимович М. А. Воспоминание о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1; Его же. Письма о Богдане Хмельницком / А. М. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1876. – Т. 1.
2. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.; Его же. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.
3. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
4. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю. А. Пинчук. – К.: Наукова думка, 1984. – 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самосвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.; іл.; Його ж. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії «Богдан Хмельницький» / Ю. А. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 60-72; Його ж. Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова / Ю. Пінчук // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 167-184; Його ж. Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького / Ю. Пінчук // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 66-69.
5. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
6. Матях В. М. Держава Богдана Хмельницького: історіографічна ретроспектива проблеми / В. М. Матях // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю

- від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 148-156; Ї ж. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження в українській історіографії) / В. М. Матях // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 110-118.
7. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х рр. XIX – початку XX ст.): Монографія / В. М. Романцов. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 284 с.
  8. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.; іл.; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
  9. Кравченко В. Концепції Переяслав в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523.
  10. Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 524-604.
  11. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Видавництво «Часопис «Критика»», 2007. – С. 39.
  12. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. (Видання 2-ге, доопрацьоване) / Т. В. Чухліб. – К.: Видавництво «Арістей», 2005. – 640 с.; Його ж. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.
  13. Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии (сообщено из Киева) / Н. И. Костомаров. – Библиотека для чтения. – 1846. – Т. 78. – С. 21-42.
  14. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн.1. – С. 200-290; Кн. 2. – С. 515-575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207-264; Кн. 4. – С. 529-574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323-376; Кн. 6. – С. 377-424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1-50; Кн. 8. – С. 315-358.
  15. Его же. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп. / Н. Костомаров. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.
  16. Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий /

- 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10. Богдан Хмельницкий – Т. 2. – 433 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – 363 с.
17. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.
18. Его же. История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества. II. Борьба казаков с поляками / Н. И. Костомаров // Русская мысль. 1883. – Кн. 7. – С. 269-367; Кн. 8. – С. 107-143.
19. Его же. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Русский инвалид. – 1863. – № 86. – С. 1-15; Его же. Несколько слов о памятнике Хмельницкому / Н. И. Костомаров // Новое время. – 1869. – № 194; Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806-817; Его же. Исторический памятник в Переяславе 1654 г. / Н. И. Костомаров // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – Кн. 6. – С. 686-690; Его же. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» / Н. И. Костомаров // Современник. – 1860. – Т. 82. – Кн. 7. – С. 75-92; Его же. Ответ г. Падалице [По поводу его отзыва на статью «О козачестве»] / Н. И. Костомаров // Современник. – 1860. – Т. 84. – Кн. 12. – С. 373-382; Его же. [Рецензия] О «Богдане Хмельницком» П. Буцинского. – Харьков, 1882 // Южный край. – 1882. – № 693; Его же. [Рецензия] Чорна рад, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. – СПб., 1857 // Современник. – 1858. – Т. 67. – Кн. 1. – С. 1-28.
20. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 269.
21. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 302.
22. Там же. – С. 298-303.
23. Там же. – С. 298.
24. Его же. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты... – С. 806.
25. Толочко П. Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 9.
26. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 412.
27. Там же. – С. 413.
28. Там же.
29. Там же.
30. Там же.
31. Там же.



32. Костомаров М. І. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Галерея портретів: Біогр. Нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і перед. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – С. 147.
33. Там само.
34. Там само.
35. Там само. – С. 153-154.
36. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації... – С. 91.
37. Там само.
38. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России / Н. Костомаров // Отечественные записки. – 1857. – Т. 113. – Кн. 7. – С. 33.
39. Там же.
40. Его же. О преподавании на южнорусском языке / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). – М.: «Чарли», 1995. – С. 380-381.
41. Його ж. Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький... – С. 156.
42. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 39.
43. Там же. – С. 40-41.
44. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 463-523; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби... – С. 524-604.
45. Романцов В. М. Назв. праця. – С. 205-206.
46. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 36.
47. Его же. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П.Г-вым [Гайдебуровым]. – СПб., 1861. – Ч. 1: Источники русской истории. – С. 21.
48. Там же. – С. 23.
49. Его же. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России... – Т. 113. – Кн. 7. – С. 38.
50. Там же.
51. Там же. – С. 42.
52. Его же. Н. И. Богдан Хмельницкий. / 2-е изд., доп... – С. 413-430.
53. Его же. Исторические монографии и исследования: В 12 т. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – С. 124-156.

54. Карпов Г. Ф. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М., 1870.
55. Там же. – С. 140.
56. Карпов Г. Ф. Костомаров как историк Малороссии / Г. Ф. Карпов. – М., 1871. – 35 с.
57. Там же. – С. 16-17.
58. Там же.
59. Костомаров Н. И. Ответ г. Карпову [на] «Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года. Сочинение Г. Карпова». – М., 1870 / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. – М., 1996. – [Т. 16] Русские инородцы. – С. 519.
60. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 642-653.
61. Его же. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. И. Костомаров // Етнографічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1930. – С. 58.
62. Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 153.
63. Его же. Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2-е изд. СПб., М.: Изд-во М.Вольфа, 1881. – Т. 15: Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. – С. 187.
64. Його ж. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян / М. І. Костомаров // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58.
65. Там само. – С. 59.
66. Его же. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 700.
67. Газін В. Основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького / В. Газін // Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – С. 35.
68. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – С. 709.
69. Там же.

70. Его же. Царь Алексей Михайлович / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1881. – Т. 2: Господство дома Романовых до вступления на престол Екатерины II. – С. 132-133.

*V. Verstiuk. Ukrainian-Moscow relations in 1648-1657 years in the evaluation of M. Kostomarov. In the article according to M. Kostomarov's analyzed works there was made the attempt to find out the main milestones of Ukrainian-Moscow relations in 1648-1657 years, in particular the functioning of the diplomatic embassies and missions, the efforts of B. Khmelnytsky to stand against Polish-Lithuanian Commonwealth with the help of Russia. The historian did not try to reconstitute them in the statistic retrospective review, but in the dynamics concluding logically the next events out of the previous ones. Special interest was drawn to the Moscow Zemsky Sobor gathered in October 1653 because of taking Zaporizhian Host under «Czar's majestic hand». Mykola Ivanovych considered it as the forerunner of the Council of Pereyaslav in 1654. Studying the course and the meaning of the Council of Pereyaslav, the scientist focused his attention on some questions such as opposition of Kyiv metropolitan Sylvestr Kosov and some part of Cossack supervisors as to «joining» with Moscow, «reading of the agreement articles», «oath» of the Russian ambassadors, church-ritual aspect of the Council.*

*In M. Kostomarov's opinion new age started in the-history of Cossack Ukraine after conclusion of a treaty «Berezhnev articles» in 1654. The typical feature of this age was the aspiration of Moscow for strengthening its influence on the domestic policy of the Hetmanate. He confirmed that in spite of «unity of faith and descent» the mental set and the way of authority organization were different in Russian and Ukrainian people.*

**Key words:** B. Khmelnytsky, Cossack Ukraine, the Hetmanate, Moscow, Pereyaslav, embassy, diplomacy, relations, contacts, council, agreement, protection, union.

Отримано: 09.08.2014 р.

УДК 94(477)(092)19"

**С. Копилов**

## **СТИЛЬ ЖИТТЯ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХХ ст.**

*С. Копилов. Стиль життя і наукової творчості українських істориків у перші десятиріччя ХХ ст. У статті на підставі джерел особового походження – мемуарів (спогадів і щоденників), епістолярій висвітлюється стиль життя і наукової творчості українських істориків напередодні та в період Української революції 1917-1920 рр. Доведено, що українські історики склали ядро академічної спільноти, пріоритетами для яких були науковий і педагогічний профе-*

*сіоналізм, плідні комунікації в корпоративному середовищі, котрі визначали стиль їх наукової творчості та повсякденний побут. Відповідний життєвий уклад формував у них почуття власної гідності, самоповаги і значущості свого професійного вибору, деформованих після встановлення більшовицького режиму.*

**Ключові слова:** *вчений, історик, стиль життя, побут, наукова діяльність, мемуари, епістолярії, історична наука.*

**С. Копылов. Стиль жизни и научного творчества украинских историков в первое десятилетие XX века.** *В статье на основе мемуаров (воспоминаний и дневников), эпистолярных источников освещается стиль жизни и научного творчества украинских историков накануне и в период Украинской революции 1917-1920 гг. Подчеркнуто, что украинские историки составляли ядро академического сообщества, приоритетами для которых были научный и педагогический профессионализм, плодотворные коммуникации в корпоративной среде, которые определяли стиль их научной деятельности и повседневный быт. Соответственный жизненный уклад формировал у них чувства собственного достоинства, самоуважения и значимости своего профессионального выбора, деформированных после установления большевицкого режима.*

**Ключевые слова:** *ученый, историк, стиль жизни, быт, научная деятельность, мемуары, эпистолярии, историческая наука.*

В історіографії накопичений значний матеріал про науково-педагогічну діяльність українських істориків, їх внесок у розвиток історичної думки України. Натомість їх повсякденне життя (побут, професійні традиції і особливості роботи) ще не отримало достатнього висвітлення, хоча багато в чому визначало характер їх викладацької і дослідницької діяльності інтелектуальної еліти, а відтак історіографічну ситуацію певного періоду. Увага до цієї проблематики зумовлена інтересом до детального відтворення життя суспільства та його окремих груп, зміцненню антропологічного підходу до вивчення історії загалом.

У статті висвітлюється стиль життя і наукової творчості вітчизняних істориків у перші два десятиріччя ХХ ст. Базовим джерелом слугували матеріали особового походження – епістолярій і мемуари (спогади та щоденники) – відомих українських істориків, а також їх колег – представників інших гуманітарних спеціальностей та ін. Здебільшого вони вітали Лютневу революцію в Росії і лише дехто підтримав Українську революцію, став учасником і керівником національних змагань; ще дехто – під страхом репресій і спокусою пристосуванства вдався до компромісу і співпрацював з більшовицьким режимом; були й такі, які намагалися всіляко приховати інакодумство, відстоювали методологічний плюралізм, ставали учасниками пасивного опору більшовикам, а після поразки національних змагань емігрували за кордон, де продовжували наукову діяльність.

У попередніх публікаціях ми відзначали, як важливо для вивчення наукової творчості вченого-історика проаналізувати його опубліковані праці, ознайомитися з усім комплексом матеріалів, що характеризують

творчий шлях науковця, насамперед, щоденниковими записами, спогадами та епістолярієм<sup>1</sup>. Джерела особового походження містять чималий інформаційний потенціал і суттєво збагачують наші уявлення про істориків-дослідників і педагогів, «мікроклімат» інтелектуального середовища викладачів університету або наукового авторського колективу, стиль життя вчених-істориків, а також соціально-політичну й ідейну атмосферу історичної доби. Водночас їхні мемуари і листування доби Української революції 1917-1920 рр. – безцінне джерело для розкриття майже всіх сторін їх життя і діяльності – відзначається своїми, відмінними від попередньої доби особливостями. В період революційних змагань, коли більшовики офіційно проголосили формою державного правління диктатуру, для багатьох вчених лише приватне листування з близькими за переконанням людьми, а також з колегами, які мали інші ідеологічні погляди та методологічні підходи, але належали до наукового співтовариства, залишалось єдиним простором для вільного висловлювання власних думок. Лише в листуванні, спогадах і щоденниках, можна віднайти відверті політичні судження, цікаву інформацію про повсякденний і творчий побут еліти української історичної науки, зрозуміти ставлення вчених до нововведень у галузі науки і освіти.

На початку ХХ ст. ремеслом історика було передусім викладання в університетах, гімназіях, інших навчальних закладах, де працювала більшість випускників історико-філологічних факультетів, а також робота в архівах і музеях. Наприклад, напередодні Першої світової війни в комерційній школі м. Катеринослав викладав учень видатного українського історика В. Антоновича А. Синявський, який за участь у студентських гуртках був відрахований з Київського університету, а згодом закінчив Новоросійський університет в Одесі. За свідченням Н. Полонської-Василенко, «він вміло вів свої справи й посідав у Катеринославі помітне місце: був директором комерційної школи, головою Вченої архівної комісії, директором її видань»<sup>2</sup>. У 1909–1913 рр. після закінчення Університету Св. Володимира вчителем цієї самої комерційної школи працював історик Д. Дорошенко, а в 1903–1918 рр. в Катеринославській духовній семінарії викладав випускник Київської духовної академії В. Біднов<sup>3</sup>.

Найкращі випускники університетів отримували можливість залишитися стипендіатами на кафедрах університетів для підготовки до професорського звання або зайняти викладацьку посаду на Вищих жіночих курсах, інші – йшли до цього самотужки через складання іспитів на звання магістра і написання дисертації за керівництва професора університету. Випускниця Вищих жіночих вечірніх курсів Н. Полонська-Василенко згадувала, що по закінченні навчання її «приваблювала наука, в меншій мірі – педагогічна діяльність у середній школі. Вже в мене з'явилися думки про складання іспитів в Державній комісії при університеті... Я знала, що цим шляхом пішли Андріянова (дружина професора Київського університету і директора Вищих жіночих вечірніх курсів В. Перетца – С.К.) та Щеглова (український літературознавець – С.К.), які скінчили на рік

раніше, ніж я, і вже подали прохання до Міністерства освіти про дозвіл скласти іспити в Державній комісії»<sup>4</sup>. Вона зауважувала, що Андріянова розпочала складати іспити, хоча «за законом, можна складати іспит не раніш, як за два роки по закінченні університету. Вона зверталась до Міністерства і їй було дозволено складати іспит раніш, виходячи з закінчення Жіночих курсів, а не університету. Так вирішила зробити й я»<sup>5</sup>.

Здобуття магістерського ступеня відчиняло молодим історикам двері до викладацької діяльності на посаді доцента або екстраординарного професора кафедри університету і духовної академії. Н. Полонська-Василенко писала, що професор М. Довнар-Запольський сприяв своєму учневі Е. Сташевському в отриманні викладацьких посад у Комерційному інституті та на Жіночих курсах, а останній всіляко прищвидшував захист магістерської дисертації, оскільки «хотів випередити Смирнова й зайняти катедру, яка була вакантною, тому що Данилевич не писав дисертації й залишався приват-доцентом»<sup>6</sup>. Крім того, за її свідченням, диспут Е. Сташевського, що відбувся в Університеті Св. Володимира, призвів до розколу в колі істориків: стосунки між Данилевичем і М. Довнар-Запольським «були цілком зіпсовані... Смирнов був незадоволений тим, що Сташевський дістав ступінь і дістав раніш, ніж він. Данилевич розійшовся з Довнар-Запольським і не міг помиритися з тим, що Сташевський як магістр став потенційним претендентом на катедру в університеті»<sup>7</sup>.

Натомість учень В. Антоновича М. Грушевський у квітні 1894 р. за особистим указом імператора Франца Йосипа ще до захисту магістерської дисертації отримав посаду повного професора світової історії у Львівському університеті. Іншим шляхом до університетської кафедри йшов дослідник історії Гетьманщини XVII–XVIII ст. і співробітник «Киевской старины» М. Василенко. Після поразки першої російської революції він був засуджений до року в'язниці і, як свідчив Д. Дорошенко, «сидячи в ній, він підготувався до іспиту за правничий факультет і, вийшовши з тюрми, склав «кандидатський іспит» при Одеському університеті, отже, мав закінчені два факультети: філологічний та правничий. І аж тоді, його людину вже з певним науковим ім'ям, допущено до доцентури в Київським університеті»<sup>8</sup>. Отримання докторського ступеня чи професорської посади передбачало тривалі наукові студії, майже щорічні наукові закордонні відрядження в канікулярний час, викладання нормативних курсів і, що найголовніше, сприятливу кадрову перспективу.

Служба в архівах і музеях була ще однією сферою професійної діяльності істориків. Випускник Харківського університету Д. Яворницький у 1902–1932 рр. займав посаду директора Катеринославського крайового історичного музею імені О. Поля. Його колега згадувала, що «весь відділ української старовини та мистецтва був зібраний ним. Яворницький щороку їздив по Південній Україні і вишукував у церквах та у приватних осіб пам'ятки української старовини. Дехто з панотців дарували йому чи віддавали до музею старовинні речі, у декого він випрохував їх, викорис-

товуючи своє красномовство... Зібрав він також величезну збірку документів та фольклорного матеріалу, на підставі яких почав складати словник». Видані ж ним збірки архівних матеріалів вона вважала «найціннішими з його праць»<sup>9</sup>. Одним з організаторів і завідувачем (з 1909 р.) музею Полтавської битви був випускник Університету св. Володимира історик і археолог І. Павловський. Добра обізнаність В. Віднова з фондами архіву Катеринославського губернського правління дозволила йому укласти описи архівних матеріалів, стати надійним порадином молодих істориків в їх дослідженні. Н. Полонська-Василенко з цього приводу писала: «Скільки я працювала в архівах, скільки років сама служила в архівах, я мушу відзначити, що, на великий жаль, серед істориків та ще більше серед архівних робітників дуже рідко доводилось мені зустрічати таке ставлення до дослідників, та ще таких молодих, якою в 1914 році була я»<sup>10</sup>.

Професійні заняття слугували для більшості істориків головним джерелом доходу. На початку 1900-х рр. професура не мала значних статків, надто їх не приносила дослідницька діяльність. «Ні магістерство, ні докторство, ні доцентура не складають того, що ми називаємо «становищем», не дають забезпечення, – описував реальні матеріальні перспективи історик О. Пресняков, навчаючись на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, і додавав: Їх практичність у рекламі – у можливості легко потрапити до різних столичних навчальних закладів. Ось що таке академічна кар'єра з позиції життя»<sup>11</sup>.

Лише деякі історики мали незалежні від професії доходи, а більшість університетських професорів жила платнею за викладацьку діяльність і гонорари за видання, але цих коштів не завжди вистачало. В щоденнику М. Грушевського за 1910 р. зустрічаємо такі записи: «Безгрошів'є по цілій лінії», «Біда тільки, що грошей все немає», «Безгрошів'є обсіло з усіх боків... Аж незносно, так немає грошей», «Гнітить безгрошів'є – книгарня винна за книги міні коло 1000 і нічого не може сплатити, і з Львова нема»<sup>12</sup>. У вересні 1915 р. у поліцейській анкеті щодо джерел заробляння Михайло Сергійович вказав: «Службою професором Львівського університету», а наступного року його відповідь на це саме запитання суттєво відрізнялася: «Маю частину від будинку в Києві та прибуток від видань»<sup>13</sup>.

Заради збільшення матеріальних статків своїх родин історики викладали в кількох навчальних закладах. Навіть знані професори Університету св. Володимира В. Антонович, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський, Ю. Кулаковський, І. Лучицький, Т. Флоринський, Ф. Фортинський та інші читали додаткові лекції і проводили семінарські заняття на Вищих жіночих курсах. У 1906 р. Т. Флоринський зайняв посаду директора Київського жіночого комерційного училища і викладав у ньому основи слов'язознавства, а його колега – професор І. Лучицький, обраний до III-ї Державної думи від Києва, з 1908 р. на час думської каденції оселившись у столиці, поряд із депутатськими обов'язками як професор Петербурзького університету викладав на Вищих жіночих курсах<sup>14</sup>. Приват-доценти

поєднували викладання в університеті з роботою в гімназіях та інших навчальних закладах, зокрема історик-медієвіст А. Ясинський деякий час викладав у Кадетському корпусі<sup>15</sup>. Кращі студенти і магістранти намагалися покращити своє матеріальне становище приватними уроками, що суттєво ускладнювали процес навчання.

Приватні епістолярії вчених-істориків свідчать, що зароблені кошти дозволяли їм достойно жити, як прийнято у професорському середовищі, втім не розкошувати. Вільні кошти, зазвичай, витрачалися на купівлю книг. Записи «їздив... до книгарні», «заходив до книгарні» майже щотижня зустрічаються у щоденнику М. Грушевського за 1910 р.<sup>16</sup>. Бували випадки, коли наукову літературу брали в кредит, поступово повертаючи борг книготорговцю. Бібліофільський азарт і необхідність враховувати фінансові можливості спонукали істориків до пошуків найбільш вигідних умов купівлі книг. Для оплати ж наукових видань історикам доводилося шукати благодійників, оскільки «дозволити собі таку розкіш», як видання монографії за власні кошти, за спостереженням історика О. Пресняков, могли лише одинаки<sup>17</sup>.

Викладацька діяльність була насиченою й майже не залишала часу для роботи в архівах і бібліотеках. Визначні в університетському середовищі професори, мріяли про академічний статус, який давав можливість зосередитися на дослідницькій роботі та звільняв від матеріальної необхідності брати інколи непосильне навчальне навантаження. Проте громадськість напружену працю істориків не дооцінювала, вважала її простим «байдикуванням».

На початку 1900-х рр. жоден історик-професіонал не уявляв свого життя без власної бібліотеки, найціннішим надбанням із усього його майна. Історик С. Платонов клопотався перед графом С. Шереметьєвим про допомогу професору В. Іконнікову: «До мене дійшли чутки про хворобу очей у Володимира Степановича. Він повинен виконати деякі роботи, але обмежений в коштах (!!). Через скромність він нічого просити не буде; він мріє, що казна купить його бібліотеку (яку він цінує, говорять в 30.000) і залишить її йому в користування до смерті. Чи є можливість, графе, допомогти йому? Оскільки це подвижник»<sup>18</sup>. Розуміючи велике культурне і наукове значення бібліотеки професора В. Антоновича, у лютому 1919 р. В. Вернадський придбав її, зберігши це унікальне зібрання. «У Васил[енка]. З ним про Лаппо – як велику людину й історика... Про Антоновича. Сьогодні купив його бібліотеку. Хочу зберегти її неторканою», – записав він у щоденнику<sup>19</sup>.

Книжкові зібрання вимагали чимало місця, інколи помітно витискаючи інші речі з осель істориків. Ставлення до бібліотеки було досить серйозним. Її власник думав не лише про поповнення книжкових полиць, але й про збереження зібраних книг. Наприклад, у 1919 р. професор Московського університету С. Веселовський половину власної бібліотеки «здав на збереження В.М. Хвостову до Наукового інституту»<sup>20</sup>.



Наявність власної бібліотеки, як і власного кабінету в квартирі, сприймалася як норма, стандарт життя інтелігенції того часу. Крім кабінету, типова квартира київського професора включала вітально-їдальню, спальню, дитячі кімнати і кімнату для прислуги. Вибираючи та винаймаючи житло, зверталася увага не лише на його місцезнаходження, але й на розмір, оскільки родини істориків, особливо за сучасними мірками, були чималі, у них виховувалися три-чотири дитини. Крім того, мешканці університетських міст – Києва, Харкова й Одеси – брали до уваги й те, чи здається квартира разом із дровами, чи є в будинку горище для сушіння білизни, чи вогко в будинку тощо.

Істориків, які мали власне житло, було небагато. Родині професора І. Линниченка належало два будинки на вулиці Хрещатик: триповерховий прибутковий (№35 за старою нумерацією), побудований у 1876 р. за проектом архітектора В. Ніколаєва та будинок – №37 (за старою нумерацією), зведений у 1850-х рр.<sup>21</sup>. Професор М. Довнар-Запольський мешкав у київській квартирі на розі Вібіковського бульвару та вулиці Тимофіївської<sup>22</sup>. Його колега, соціолог та історик політичної думки професор Б. Кистяківський, був власником будинку в центрі Києва, який дістав у спадок від батька – колишнього ординарного професора кафедри кримінального права і судочинства Університету Св. Володимира. «У саду будинку, де він живе, колись будинку його батька, був старий грушевий сад, і зараз дуже приємно посидіти в садку, але вже саду тісно – він стиснутий будовами, – згадував В. Вернадський. – Замість фруктових дерев насажені прості... І в них серед людської щоденності жива природа продовжує свою роботу»<sup>23</sup>.

Власниками садиби з будинком на вулиці Паньківській у Києві були брати Михайло і Олександр Грушевські, яку придбали в 1908 р. з дружиною Михайла Сергійовича Марією і сестрою Ганною. Придбаний будинок незабаром стали називати флігелем, оскільки в 1908–1909 рр. на садибі звели шестиповерховий прибутковий дім з мансардою, фасад якого був оздоблений за проектом архітектора В. Кричевського. У новому будинку у 1909–1914 рр. наїздами, у 1917 – на початку 1918 рр. постійно проживав М. Грушевський з дружиною і донькою. О. Лотоцький про новобудову згадував: «Тут він і дім собі збудував, щоб жити постійно»<sup>24</sup>. Історик пишався новим будинком і, як свідчить його щоденник, обурювався нападами опонентів: «Якось дошкулила мені фраза Савенка, що я обзавелся шестиетажним домом, повторена 2 (вдруге – С.К.) цілою статтю «Радою», наче в сім щось негідне мене; а я так люблю сей дом, і пишний ним, як дарунком краси Києву, людям?»<sup>25</sup>.

Вільний від службової діяльності час історики присвячували науковим студіям в архівах і бібліотеках, а також науковій творчості. Записи щоденника М. Грушевського свідчать, що першу половину дня у Львові він відводив, зазвичай, для роботи в архівах і бібліотеках, читання лекцій в університеті. Періодично прогулювався у Стрийському парку або відвідував львівські кав'ярні. Проте більшість часу творчо працював за письмо-

вим столом. Нерідко весь робочий день історик проводив над рукописами монографій і статей, вичитуванням коректур публікацій, готував відповіді на листи численних кореспондентів. Наприклад, у березні 1910 р. Михайло Сергійович зафіксував, що впродовж дня «усильно відписувався», іншого разу відзначив, що «правив цілий день коректи львівські, майже до безчужствія»<sup>26</sup>.

Цікаві штрихи до стилю життя М. Грушевського залишив у спогадах О. Лотоцький, який на початку 1900-х рр. неодноразово приймав його у себе в Петербурзі, стверджуючи, що той «утилізував кожную свою хвилину на наукову і літературну працю». Він згадував: «З його приїздом телефон у моїм помешканні не переставав працювати. То М.С. з кимсь чи хтось з ним умовлялись щодо побачень, праці, друків і т. ін. Мав він діло з людьми найрізжоріднішими – і світу наукового, і політичного, і з своїми, і з чужими, і з старшими, і з молоддю, з якою він завше спільний ґрунт знаходив, і в справах громадських, і в особистих. Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний... Вставав він рано і зараз сідав за працю – за писання... До сніданку – десь о годині 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків – здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим – телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місті, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна була хіба за сніданком та обідом або вже увечорі»<sup>27</sup>.

Поширеною в академічному середовищі була традиція виїжджати за місто. Історики, як і інша міська інтелігенція, прагнули використати літні канікули, щоб відпочити на природі або дачі чи відправитись у подорож. Зазначимо, що екології великих міст на початку 1900-х рр. шкодили дим із заводських труб, сморід побутових відходів і асенізаційних візків, пилюка тощо, а відтак усі за найменшої можливості виїжджали на природу. Історик-візантиніст Ю. Кулаковський літні місяці проводив на дачі в Красній Полянї неподалік Сочі, професор В. Бузескул з дружиною влітку відпочивали в Криму, а М. Довнар-Запольський з родиною виїжджав до Новочеркаська, де мав велику квартиру з садом<sup>28</sup>. М. Василенко на літо переїжджав на батьківській хутір поблизу села Єсмань Глухівського повіту на шляху до Московщини. Його колега історик Д. Дорошенко, який неодноразово гостював у нього, згадував, що «хутір Василенків мав дуже ідилічний характер і все в ньому, починаючи від стареньких діда й бабусі – батьків пізнішого українського міністра, і кінчаючи рипучими дверима, нагадувало господу «старосвітських поміщиків» з безсмертного оповідання Гоголя»<sup>29</sup>. М. Грушевський з сім'єю проводив літній відпочинок переважно на своїй дачі в карпатському селі Криворівня, де його розпорядок дня нагадував звичайні робочі дні у Львові. І все ж таки частину дня він прогулювався, а в теплі дні дозволяв собі ще й викупатися в Черемоші, що протікав повз його садибу.

Читання, прогулянки, спілкування з родиною та друзями заповнювали літнє дозвілля істориків. «Семействено їздили всі трамваєм в Видубицький монастир, дуже гарно і приємно», «Ходили всім домом до фотографії, потім на морожене», – згадував М. Грушевський<sup>30</sup>. Взимку ще відвідування театрів, виставок, концертів, візити. Історики тих років були безпосередніми учасниками літературно-художнього життя Києва, Львова й інших українських міст. Театральні прем'єри і музичні концерти, новинки образотворчого мистецтва жваво цікавили їх. «Ввечері було засідання Ради Наукового товариства, потім я пішов до театру на «Садка», досить нудненького, і звідти ще поїхали ми всі на ялинку до Лисенка», «Ввечері був я в театрі на «Лямке», дуже нудно», «Ввечері пішли на симфонічний концерт – перший – в Купечеський сад... Було дуже тісно і жаль, що не добре було чути Чайковського», – занотував у щоденнику Михайло Сергійович<sup>31</sup>.

Деякі історики мали особливі захоплення: пасічникували, колекціонували монети та медалі, збирали різноманітні старожитності, речі українського національного побуту. Зокрема, за сприяння М. Біляшевського М. Грушевський упродовж багатьох років збирав колекцію килимів і порцеляни. У щоденнику за 1910 р. він згадував: «Посмущали наші душі сі килимки, нараз від Амвросієва і Капніка (власники крамниць у Києві – С.К.) попривозили; не було вже грошей – а платили баснословесно», «Поїхали на Луковянку оглядати парцелі»<sup>32</sup>.

Невід'ємну і досить вагому частину як сімейного, так і професійного побуту складали візити, обіди, вечори тощо. Крім дружнього і професійного спілкування, цінного у всі часи, вони мали величезне інформаційне значення, сприяли обміну новинами, оскільки рівень розвитку засобів масової інформації і комунікації (газети, журнали, пошта, телеграф) поступався особистим контактам. М. Грушевський розповів про розпорядок на Великдень 1910 р., який провів у Києві: «По 12-ій пішов з візитами, застав Лисенка, Перетца, з котрим і з його жінкою побалакав..., Леонтовичів – де посидів довгенько, тільки розмова була неінтересна, потім у Стешенка. Вернувшись, мав того ж Леонтовича і Стешенків у нас, а вечором були у Черняхівських»<sup>33</sup>.

Приводом домашніх зустрічей істориків був вихід монографії, захист дисертацій, приїзд колег з інших міст, обговорення наукових новин тощо. Збиралися вони часто, особливо в роки Першої світової війни та в добу революційних потрясінь.

Більшість ліберального наукового товариства, особливо в сфері університетського життя, зі співчуттям і навіть із захопленням зустріла події Лютневої революції, сподіваючись на відновлення справедливості щодо звільнених з посад професорів і викладачів, чи тих, хто добровільно вийшов у відставку на початку 10-х рр. XX ст. Очевидець лютневих подій у Петрограді професор О. Соболевський у листі до київського колеги візантиніста Ю. Кулаковського писав: «Переворот, що відбувся, розпочався виходом на вулиці Петрограда робітників. Між робітниками було чимало

дівчат і баб, які кричали «ми голодні», але мали ситий вигляд, підлітків і хлопчаків; дорослих було не багато... Війна, звісно, програна... Прощавай, свята Русь!»<sup>34</sup>. В. Винниченко так описав ці події: «Почалося з елементарного, приступного найширшому колові: з хліба, звичайного чорного чи білого хліба. Вийшли на вулицю жінки й почали вимагати засобів не померти з голоду. Звичайно, відповідь була: нагаї, кіньські кошита, кулі... Посунули лави з прапорами, Марсельезою... Арсенал взято. Охранка горить. Крести здобуто й випущено політичних в'язнів»<sup>35</sup>.

Падіння самодержавства відкрило широкі можливості для створення громадських організацій, легалізації діяльності політичних партій та стало потужним каталізатором розвитку національно-визвольних рухів на теренах колишньої імперії. Видатний представник російської революційної демократії й міністр Тимчасового уряду І. Церетелі у спогадах наголосив, що національне питання визначило долю російської революції<sup>36</sup>. Досить швидко національних ознак набула революція в Україні, громадянство якої вважало за необхідне якнайшвидше розв'язати національне питання. Лідерами національного руху стали вчені-історики Д. Антонович, М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, письменник і публіцист В. Винниченко та інші. М. Грушевський заочно був обраний головою Центральної Ради і ще до свого повернення до Києва проголосив курс національного самоствердження. «Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра», – згадував Д. Дорошенко<sup>37</sup>. Член Малої ради А. Гольденвейзер підкреслював, що М. Грушевський був дійовим головою, витонченим політиком, який за необхідності вмів перетворити засідання Центральної Ради у «деякі парламентські апаранси»<sup>38</sup>.

Однак на кінець весни, влітку і на початку осені 1917 р. загальний настрій в академічному середовищі ставав все більш неспокійним, спостерігалася радикалізація суспільних настроїв. «У страшний момент, коли насувався большевизм, в Україні почався між інтелігенцією розкол», – відзначала Н. Полонська-Василенко<sup>39</sup>. «Героїчний період нашого відродження ще не скінчився. Треба всіма засобами тримати лінію підйому» – занотував у щоденнику 11 жовтня 1917 р. В. Винниченко, нудьгуючи за творчою роботою: «Але ж як я скучив за писанням. Ніколи ні за одною коханою жінкою я не тужив так, як за тишею, пером і папером. Холодію, як уявляю, що я пишу»<sup>40</sup>.

Швидка зміна політичних подій, обличчя керманців владних структура різного рівня зумовили розгубленість і нервозність наукової інтелігенції. «Соціалістична революція важка своїм насиллям і нерівністю, – досить відверто оцінював політичну ситуацію в країні професор В. Вернадський. – Несоціалісти – парії та ілоти в державі. Громадянські права, не лише політичні, є привілеєм громадян, що відповідним чином думають. Боротьба ідейна повинна вестись із соціалізмом»<sup>41</sup>. Надломлений мораль-

но і виснажений хворобами професор Ю. Кулаковський майже перестав виходити на вулицю і лише продовжував листуватися з колегами. «Зневіра і безнадія, що охопили мене і все посилюються, перетворили мене у живий труп, вбили всяку волю і енергію, – писав він до Сімферополя історик у археологу А. Маркевичу. – Я страшенно знемагаю і страждаю від неможливості чим-небудь зайнятися... Страх як страшно. Від поганого йде до гіршого... Що вийде з цього хаосу? В мене немає сил пережити цю страхітливу сучасність»<sup>42</sup>. Водночас О. Соболевський із Петрограда вкотре писав Ю. Кулаковському, розмірковуючи про політичну ситуацію: «Ми з Вами вже не тільки в двох різних державах, але й в двох незалежних республіках, що воюють одна з одною. Хоча мій п'ятий тимчасовий уряд і Ваша Рада як начебто два чоботи однієї пари, проте симпатії на стороні Ради. За неї чіпляються в Харкові, в Одесі»<sup>43</sup>.

Небагато представників академічного цеху змогли абстрагуватися від соціальних потрясінь, віднайти час і можливість для епізодичних наукових студій, маючи в науковій творчості душевний спокій. «Багато працюю над живою речовиною. І тут знаходжу підпору. Сильну зневагу до мого народу важко пережити. Потрібно знайти і знаходжу підпору в собі... І знаходжу цю підпору в вільній думці, в науковій роботі, в науковій творчості... Пишу. Дома всі сплять. А на вулиці – тряскіт кулемета. Людина зникає до всього», – занотував 11 лютого 1918 р. у щоденнику В. Вернадський<sup>44</sup>. «Коли більшовики у нас палили на вулицях, я лише й міг заспокоїти свої нерви працею, і ось перед Вами плоди лихого вдачі більшовиків», – писав Ю. Кулаковському професор Новоросійського університету Б. Варнеке<sup>45</sup>. «Жахи Глухова, Севастополя, Сімферополя, Ростова і Новочеркаська, Кронштадта і Свеаборга, і Гунгура, і тисячі місць. Маса закатованих і побитих, замордованих людей... Який жах і який злочин. І яка без героїв і каторжна російська революція», – передав свої враження про «червоний» терор В. Вернадський<sup>46</sup>.

Наприкінці квітня 1918 р. у складному перебігові українського революційного процесу сталися кардинальні зміни, результатом яких було проголошення Української держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. «Думаю не головою, а всією істотою. Думаю про те, що сталося і чого не в силі, видно, не пам'ятати щодня і щохвилини. Занадто несподівано, безґрунтовно, без неминучої необхідності сталося. Це не процес, а випадок, – відзначав В. Винниченко. – Простодушний німецький солдатфон, якому доручено висмоктувати в нас хліб, злякався, що не зможе це зробити так, як йому хотілось би. І від цього незначного явища історія української нації стрибнула в такий бік, куди зовсім не мала напрямку»<sup>47</sup>.

Мінлива політична кон'юнктура революційної доби та зміни влади погіршили повсякденний і науковий побут істориків, хоча більшість з них не належала до тієї категорії людей, які вимагають особливих життєвих зручностей. Уявлення про невігадливий побут українського вченого дає розповідь В. Вернадського про оселю виконувача обов'язків отамана Ради

міністрів Української держави і міністра освіти історика М. Василенка, в якій він зупинився в травні 1918 р.: «Кімнатка вченого, переповнена книгами, – скромна обстановка самотньої людини, цілковито відданої науковій праці в маленькому, дуже симпатичному будиночку на Тарасівській вулиці»<sup>48</sup>. Д. Дорошенко теж згадував його «скромне помешкання, в маленькім дерев'янім будинку ч. 20 по Тарасівській вулиці»<sup>49</sup>.

З переходом тієї чи іншої частини України під контроль більшовиків впроваджувалися нові методи управління, спрямовані, зокрема, проти патріотично налаштованої інтелігенції та старої університетської професури. Наприкінці січня 1918 р. в час наступу на Київ більшовицьких військ Муравйова був зумисне обстріляний прибутковий будинок родини М. Грушевських на вулиці Панківській, 9, де мешкав історик з родиною. Пожежа, в якій згоріла бібліотека, зібрання рукописів й українських старожитностей, зробила будинок непридатним до життя. Свідок цих подій Д. Дорошенко згадував: «Більшовицький панцерний поїзд вибрав собі цілдо шестиповерховий будинок проф. Грушевського, що стояв, мов башта на високому горбі і почав бити по ньому, поки той не загорівся і не впав у руїнах. Над цілим містом вздовж і впоперек літали гранати і кілька сот людей впало їх жертвами»<sup>50</sup>.

Тимчасово М. Грушевський оселився у підвальному приміщенні Центральної Ради (колишнього Педагогічного музею)<sup>51</sup>. Тут, за свідченням Л. Добровольського, він продовжував «з притаманною йому енергією... упорядкування подвійної серії підручників або посібників із загальної історії»<sup>52</sup>. Невдовзі історик переїхав до вцілілого будинку садиби на вулиці Панківській, де, як і раніше, працював над текстами, зустрічався з колегами та друзями. Про таку зустріч, що відбулася 8 червня 1918 р., розповів В. Вернадський: «Зайшов О.С. Грушевський і повів до себе, де знаходився М.С. [Грушевський]. Розмістились у флігелі, поряд зі спаленим і зруйнованим будинком. Умовні дзвінки і ряд усіляких остопог – на сторожі і ховаючись. М.С. Груш[евський] зустрів і провів дуже люб'язно, навіть дружньо»<sup>53</sup>. Водночас у далекій Москві в березні 1918 р. родина історика Ю. Готье зазнала «більшовицького» ущільнення просторої професорської квартири. «До вечора більш менш прибралися, маючи вже не п'ять кімнат, а три, і почали нове напівпролетарське життя», – записав він у щоденнику<sup>54</sup>. Через рік простір звузився до 2-х кімнат, в яких ледь уміщалася частина майна, необхідна для життя родини вченого. «Прошу в таких умовах займатися і просувати науку, т.т. виконувати той обов'язок, який з нас не знімають більшовики», – писав Ю. Готье<sup>55</sup>.

Умови військового часу суттєво обмежили історикам доступ до фондів бібліотеки Київського університету, які після повернення 1916 р. із Саратова до Києва так і не були розібрані, тому історики залишалися «без ґрунту під ногами»<sup>56</sup>. М. Довнар-Запольський перевіз до будинку в Новочеркаську частину власної бібліотеки<sup>57</sup>. Переміщення до бібліотечних зібрань супроводжувалося втратами. Одна з таких неприємностей сталася з цінною пам'яткою давньослов'янської писемності Х ст. – «найдавнішим

глаголичним рукописом – Київськими листками», що зник при перенесенні бібліотеки Київської Духовної Академії до приміщення на території Києво-Печерської Лаври. «Що вона вціліла, – згодом розповів дослідник в галузі давньослов'янської писемності П. Лавров, – це заслуга хранителя рукописів Лаврського відділу П.М. Попова. Помітивши, що цього рукопису немає, він відправився на його пошуки і випадково знайшов під шафою. Так вдалося зберегти Листки»<sup>58</sup>.

Негативно на загальний настрій і творчий потенціал вчених впливали насильницькі смерті громадян і терористичні акти, які влаштовували антиукраїнські сили в різних містах України. «Пролунав спочатку страшений вибух, затрусився весь дім, потім посипалися вікна і почалася стрілянина, вибухи і стояв гул. Всі знервувалися, захвилювалися. Де стався вибух з'ясувалося, де вибух, пізніше, – згадував В. Вернадський про візит до відомого історика і громадського діяча. – Ввечері ж у Вас[иленка] бачив постраждалих. Який жах і скільки жертв»<sup>59</sup>.

Із-за життєвих негараздів багато вчених, перш за все тих, хто досяг поважного віку, почали хворіти і вмирати. 6 червня 1918 р. В. Вернадський ділився враженнями про візит до В. Іконникова: «Дуже постарів. Всі ці події на старих діють ще сильніше. Багато він говорив, показував. Хворий і старий. Через немічність відмовлявся брати участь у засіданні Комісії з Академії. Погодився»<sup>60</sup>. За тиждень він мав зустріч зі знаним істориком, членом ЦК кадетської партії професором І. Луцицьким, про яку згадував: «Обідав у І.В. Луцицького. Дуже він постарів, і розмова була не цікавою. Л[уцицький], між іншим, вважає М. Груш[евського] науковою нікчемою і недостатньо освіченим. Думаю, явно несправедливо»<sup>61</sup>. Помер відомий дослідник аграрних відносин у Франції перехідної доби від середньовіччя до капіталізму за два місяці після цієї зустрічі 22 серпня 1918 р. на своїй дачі на хуторі Каврай Полтавської губернії.

Повідомлення про смерть колег з боєм сприймалися іншими членами академічної спільноти, відбивали у них бажання творчо працювати. Професор Б. Ляпунов 1 січня 1921 р. писав з Одеси В. Істріну: «О.І. Соболевський в листах до мене знов повідомив скорботні новини: 29/XI в Петрограді раптово помер Ів. Сав. Пальмов, 3/XII в Москві – В.М. Щепкін, в Києві помер С.Т. Голубев»<sup>62</sup>.

Відхід у січні 1919 р. німецьких військ з Харкова і встановлення більшовицького режиму започаткували реформування вищої школи, як і нову хвилю переслідувань і репресій окремих «неблагонадійних» університетських професорів, зарахованих до ворожих елементів. Розпочаті наступного місяця «реформи» в університеті передбачали звільнення старої професури. Професор Д. Зеленін у листі до Москви О. Соболевському описував зі всіх боків нове життя й університетську реформу: «Комісія «під головуванням тов. Наркома освіти Назарова»; в цій комісії ч-к 10 студентів-комуністів, 3 – професори із запрошених особисто наркомом... і відділ вищої школи комісаріату. В основу покладено московський декрет, але будуть якісь зміни. Перевибори будуть призначені, але поки що

ніхто не звільнений»<sup>63</sup>. Він також писав про загрозу втрати власного помешкання, оскільки «нашому будинку – одному із найбільших в Харкові – погрожують реквізицією». Наприкінці весни Д. Зеленін вдруге інформував колегу про можливе погіршення житлових умов внаслідок прагнення більшовиків розв'язати квартирне питання: «Нещодавно у нас ухвалили: виселяти всіх з великих і зручних будинків в підвали і халупи робітників, а їх переселяти в колишні помешкання буржуїв. Доводиться жити, щоденно очікуючи виселення; внаслідок цього не можна нікуди виїхати»<sup>64</sup>.

Зима 1918–1919 р., як і очікувалося, принесла стару-нову проблему палива і дров в Києві, Харкові, інших провінційних містах, яку з труднощами доводилося долати науковій інтелігенції. Д. Зеленін у листі до О. Соболевського писав про дрова як найважливіший у Харкові товар у зимовий період: «Пуд дров (тут вже давно дрова продають на вагу) коштує 15 рубл., до того ж у нагріні частини міста візники не везуть зовсім. Дорожняча зростає не щодня, а щогодини»<sup>65</sup>. Пізньої осені проблема опалення приміщень і квартир знову загострилася, про що В. Вернадський записав у щоденнику 22 жовтня 1919 р.: «Холодно в квартирах – всі в шубах. Майже ніде не опалюють. У нас 5–6°. Сиджу переважно в Академії, де також не дуже тепло – але припустимо і можна працювати. Це все відбивається на настрої»<sup>66</sup>. «Свого апогею біда досягала взимку, – згадувала Н. Полонська-Василенко. – Холодні будинки; велике щастя, коли палиться в «буржуйці» – залізній пічці, рура якої виходить в квартиру; від «буржуйки» іде чад, дим; електрики немає; її замінюють каганці, які дають мало світла, але багато чаду; в водогоні води нема; рідко-рідко з'являється вона в підвалі чи на партері. Частина садів вирубана... парканів, що розділяли садиби, нема; все це спалено... Базари порожні, а якщо десь і з'явиться щось із продуктів, то ціни на них не під силу пересіченому покупцеві. Київ конав»<sup>67</sup>.

Навесні 1919 р. відчутно погіршився продовольчий стан в Україні, але тут він був кращий ніж в Москві й Петрограді. «Від нас все вивозять до Москви», – повідомляв 6 березня Д. Зеленін О. Соболевському. – На днях (4 березня) мені вдалося відіслати Вам посилочку (вага 14 ½ фунтів, страховка 100 рублів), небагато сала і сухарний порошок. У нашій посилочній конторі твориться щось неймовірне: величезні черги; до того ж продукти, які можна відіслати, зникли з продажу, і навряд чи мені вдасться відіслати Вам ще щось, тому що в нас невдовзі буде введений класовий пайок»<sup>68</sup>. Листи ж колеги підтверджували, що на початку травня в Харкові «продукти поки що вдвічі дешевші: хліб 8–11 рублів фунт, сало 35–45, ковбаса 30–50 рублів. Велике збідніння у нас на цукор і на все солодке. Класовий пайок обіцяють ввести на днях». До літа різниця між Харковом і Москвою тільки збільшилася. «Судячи зі слів приїжджих москвичів, – констатував він у листі від 3 червня, – у Вас справи з продовольством набагато гірші наших»<sup>69</sup>.

Д. Зеленін систематично інформував О. Соболевського про особливості харківського побуту й університетського життя, а також про новини із



зайнятої червоною армією Одеси. 4 травня 1919 р. він писав, що влада встановила нові оклади: «вищий оклад 2400 руб. в місяць, жити на цей оклад поки що можна, попри всю дорожнечу, що продовжує зростати». «В Одесі, – розповідав він, – комісар освіти проф. Євген Щепкін вигнав 25 професорів, із філологів – Доброклонського і Линниченка»<sup>70</sup>. У липні 1919 р. про переслідування університетських професорів інформував з Одеси академік О. Шахматова історик і археолог М. Кондаков, який тимчасово зупинився в квартирі І. Линниченка: «Останні арешти професорів Доброклонського, Віленського, Рененкайфа, Груздева, Вальтера потрясли університет. І.А. Линниченко не був арештований лише тому, що не ночував дома, затримавшись в гостях понад визначений надзвичайним станом час. У ніч з 2 на 3 липня до його квартири ввійшли 6 солдатів з офіцером і мали обмежитися лише протоколом, не заставши І.А. вдома, але вимагали від нас повідомити йому запискою про прибуття до Надзвичайної комісії наступного дня. Ми так і зробили, І.А. вранці отримав цю записку і пішов туди. З того часу ми, як і сім'ї інших арештованих, нічого про них не знаємо. Раніше заарештований колишній проф. Левашов розстріляний». «Поки що нас, хто мешкав у квартирі І.А., – продовжував вчений, – ще не потурбували. Говорять, що професорів і юристів (зараз) беруть як заручників на випадок обміну. Професори дуже схвилювані, особливо літні, через важкі умови «евакуаційного табору». Правда, говорять, що, кому понад зверх 70 років, не беруть»<sup>71</sup>. Наприкінці 1919 р. професор І. Линниченко, шукаючи порятунку, залишив Одесу разом з частинами Добровольчої армії і переїхав до Сімфірополя, де в 1921–1926 рр. читав різні курси в університеті та інших навчальних закладах.

Університетським професорам, зокрема історикам, загрожували не лише арешти, але й фізична розправа. Жертвою більшовицького терору став відомий історик-славіст професор Т. Флоринський, який на початку ХХ ст. неодноразово демонстрував прихильність великодержавно-шовіністичним й імперським ідеям. Чи не єдиним свідченням про загибель відомого вченого є записка вчителю Київської лютеранської гімназії С. Кулаковському: «Тимофій Дмитрович Флоринський, найближчий друг батька, розстріляний більшовиками 15 травня 1919 р. в Києві. Похований в загальній могилі на Байковому кладовищі»<sup>72</sup>. На початку червня 1919 р. Д. Зеленін із Харкова інформував О. Соболевського: «Із київських газет ми дізналися, що серед 53-х заручників там розстріляні проф. Флоринський і Армашевський. У нас арештовані проф. Вязигін і Денісов, а також викладач Меліхов, не кажучи про всіх судейських і про багатьох капіталістів. Настрій важкий»<sup>73</sup>.

Відчай і непевність академічної спільноти, передають записи щоденника В. Вернадського від 29 травня 1919 р.: «Важко записувати серед терору і безглузких переживань середньовічного життя... Навколо в суспільстві й народі все більше накопичується ненависті, знеохоти до життя, тупого відчаю. Піднімаються дикі інстинкти самозбереження... Сьогодні-

ність мені більш за все нагадує завоювання культурного греко-римського світу магометанством часів халіфату. Тільки вже зник фанатизм, позаяк прихильники – ідейні – більшовизму – нікчемні»<sup>74</sup>. У його наступних нотатках знову зневіра й відчай професорів: «У Києві паніка. Хто може – біжить... У єврейських, українських і професорських колах лише алярмістські настрої. Лекторій Університету Св. Володимира є одним із таких центрів, звідки ці настрої поширюються»<sup>75</sup>.

Щоб покращити матеріальне становище академічних працівників, влада змушена була взяти низку заходів. Ще в грудні 1919 р. Раднарком прийняв декрет «Про покращення становища наукових спеціалістів», була створена Центральна комісія покращення побуту вчених. Академік О. Шахматов писав 21 лютого 1920 р. Д. Зеленіну: «Відчутно підтримали наше товариство вчені пайки, про які Ви, ймовірно, читали. Але наразі агітують проти цих пайків, і ми не знаємо, чи вцілють вони»<sup>76</sup>. За тиждень, 27 лютого, в листі колишньому професору Київського університету В. Перетцу він пише: «Як Ви знаєте, наше становище суттєво покращилося завдяки академічному пайку – особливо становище малосімейних; але, з іншого боку, вирости всі ціни»<sup>77</sup>. Дорожнеча і зростання цін на продукти харчування змусили окремих професорів зробити безпрецедентний крок – продати власні державні нагороди, виготовлені із дорогоцінних металів. Д. Зеленін в листі від 4 березня 1920 р. пише О. Соболевському: «Професори живуть тим, що продають ордени, – і я вперше пожалкував, що не маю ніяких орденів, а численні отримані мною медалі продав, відразу після отримання... Одного разу лише професорам видали по 3 ½ ф[унтів] чорного хліба по 4 р[убл.] фунт (ціна на ринку становила 40–60 руб. за фунт – С.К.), це був так званий «пайок»<sup>78</sup>. Різниця цін з усією очевидністю свідчила про важливість отримання «академічного» пайка, але подібна добродійність влади траплялась не часто.

Питання про можливість додаткових заробітків представниками академічної спільноти в умовах, що склалися, стояло досить гостро. О. Соболевський підтримував ідею Московського археологічного товариства про створення спеціального словника. Невдовзі після чергового зайняття військами Червоної армії Одеси в лютому 1920 р. він писав професору Б. Ляпунову: «Момент сприятливий: всі вкрай потребують заробітку і хапаються за всяку роботу. Гонорар піднявся так, що навіть перейшов за 4 тис. рублів друкарський лист; кажуть, урядове видання вже обіцяє 7 тис. рублів за друкарський лист за його замовленням (не політичного змісту) з видачею великих авансів. Значить, тепер на російському археологічному словнику можна добре заробити. Якщо уряд задовольнить клопотання Археологічного товариства і видасть йому на перший раз мільйонів 2 руб.»<sup>79</sup>.

Про катастрофічне становище академічної спільноти на початку 1920 р. писала й Н. Полонська-Василенко: «Коло науковців розтавало; дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки з селом або меншими містами, подався з Києва. Деякі науковці відклали книжки і перейшли на

фізичну працю, бо тільки вона давала можливість щось заробити... Страшним був занепад людської душі. Видатні вчені і громадські діячі мусіли зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні... То була страшна доба»<sup>80</sup>.

Отже, на початку ХХ ст. українські історики, попри ідеологічні відмінності, склали ядро академічної спільноти, пріоритетами яких були науковий і педагогічний професіоналізм, плідні комунікації в корпоративному середовищі, що визначали стиль наукової творчості та повсякденний побут кожного з них. Відповідний життєвий уклад формував у них почуття власної гідності, самоповаги й значущості свого професійного вибору, деформованих після встановлення більшовицького режиму.

### Примітки

1. Див.: Копилов С.А. Епістолярії вчених-істориків як історіографічне джерело / С.А. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 158–166; його ж. Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського / С.А. Копилов // Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 1021–1026 та ін.
2. Полонська-Василенко Н. Спогади / упор., вст. ст. та імен. покажчик В. Шевчука / Н. Полонська-Василенко. – К., 2011. – С. 281–282.
3. Там само. – С. 283.
4. Там само. – С. 273.
5. Там само. – С. 278.
6. Там само. – С. 279.
7. Там само. – С. 280–281.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): у 4-х ч. / Д. Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – Ч. 1. – С. 318–319.
9. Полонська-Василенко Н. Спогади / упор., вст. ст. та імен. покажчик В. Шевчука / Н. Полонська-Василенко. – К., 2011. – С. 284–285, 283.
10. Там само. – С. 285.
11. Пресняков А.Е. – М.П. Пресняковой. 7 декабря 1892 г. // Александр Евгеньевич Пресняков. Письма и дневники. 1889–1927. – СПб., 2005. – С. 66.
12. Щоденник М. Грушевського за 1910 р. (І. Гирич, О. Тодійчук) / М. Грушевський // Український історик. – 2002. – №1–4. – С. 107, 110, 112 та ін.
13. Цит. за: Мельниченко В. Михайло Грушевський: Я оснувався в Москві, Арбат 55 / В. Мельниченко. – М., 2005. – С. 193, 164, 229.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. III. – С. 61.
15. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Український історик. – 2002. – №1–4. – С. 146–147.

16. Щоденник М.С. Грушевського за 1910 р. – С. 114, 117.
17. А.Е. Пресняков – С.Б. Веселовскому. 9 января 1913 р. // Переписка С.Б. Веселовского с отечественными историками. – М., 2001. – С. 216.
18. Платонов С.Ф. – С.Д. Шереметьеву. 8 октября 1911 г. // Александр Евгеньевич Пресняков. Письма и дневники. 1889–1927. – СПб., 2005. – С. 155.
19. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / В.И. Вернадский. – К., 1994. – С. 131.
20. Дневники С.Б. Веселовского 1915–1923, 1944 годов / С.Б. Веселовский // Вопросы истории. – 2000. – №9. – С. 119.
21. Третьяков А. Доеволюційний Хрещатик і його домовласники / А. Третьяков // Памятки України. – 2014. – №5. – С. 23.
22. Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 290.
23. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920. – С. 100.
24. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. II. – С. 152.
25. Щоденник М. Грушевського за 1910 р. – С. 113.
26. Там само. – С. 108, 113.
27. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Ч. II. – С. 155-156.
28. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое / подг. текста, авт. вступ. ст. и коммент. В.П. Золотарев / Н.И. Кареев. – Л., 1990. – С. 261; Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 299.
29. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – С. 318.
30. Щоденник М. Грушевського за 1910 р. – С. 114, 118.
31. Там само. – С. 100, 113.
32. Там само. – С. 102, 115.
33. Там само. – С. 112-113.
34. Соболевский А.И. – Ю.А. Кулаковскому, 4.IV.1917 // ЦДІАУК. – Ф.264. – Оп.1. – Спр.193. – Арк. 9.
35. Винниченко В. Щоденник. / В. Винниченко. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Т. 1: 1911–1920. – С. 253.
36. Див.: Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции: у 2 кн. / И.Г. Церетели. – Париж, 1963. – Кн. 2. – С. 69.
37. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – С. 87.
38. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1921) / А. Гольденвейзер // Архив русской революции: у 22 т. – Берлин, 1922. – Т. 6. – С. 211.
39. Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 298.
40. Винниченко В. Щоденник. – С. 274.
41. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 64.
42. Цит. за: Матвеева Л.В. Юлиан Кулаковский. – К., 2002. – С. 429.
43. Соболевский А.И. – Ю.А. Кулаковскому, 4.XII.1917 г. // ЦДІАУК. – Ф.264. – Оп.1. – Спр.193. – Арк. 11.

44. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 61.
45. Варнеке Б.В. – Ю.А. Кулаковскому // ЦДІАУК. – Ф.264. – Оп.1. – Спр.194. – Арк. 4.
46. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 61.
47. Винниченко В. Щоденник. – С. 283.
48. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 82.
49. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – С. 219.
50. Там само. – С. 219.
51. Там само. – С. 243.
52. Добровольський Л. Спогади про М. Грушевського / Л. Добровольський // Український історик. – 2002. – №1-4. – С. 410.
53. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 95.
54. Готьє Ю.В. Мои заметки / Ю.В. Готьє. – М., 1997. – С. 124.
55. Там само. – С. 266.
56. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 92; Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 296.
57. Полонська-Василенко Н. Спогади. – С.301.
58. Материалы академической Комиссии. 1919 г. // ПФА РАН. Ф.1. – Оп.2-1929. – Д.29. – Л.73-73 об.
59. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 92.
60. Там само. – С. 95.
61. Там само. – С. 104.
62. Ляпунов Б.М. – В.М. Истрину, 1.І.1921 г. // ПФА РАН. – Ф.332. – Оп.2. – Д.95. – Л.28 об.
63. Зеленин Д.К – А.И. Соболевскому, 25.ІІ.1919 г. // РГАЛИ. – Ф.449. – Оп.1. – Д.161. – Л.6 об.
64. Там само. – Л., 5 об., 19, 19 об.
65. Там само. – Л.10 об.
66. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – С. 176.
67. Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 318-319.
68. Зеленин Д.К – А.И. Соболевскому, 6.ІІІ.1919 г. // РГАЛИ. – Ф.449. – Оп.1. – Д.161. – Л.7.
69. Там само. – Л.22.
70. Зеленин Д.К – А.И. Соболевскому, 4.V.1919 г. // РГАЛИ. – Ф.449. – Оп.1. – Д.161. –Л.16 16 об.
71. Кондаков Н.П. – А.А. Шахматову, 5.VІІ.1919 г. // ПФА РАН. – Ф.134. – Оп.3. – Д.705. – Л.49 об.
72. Флоринский Т.Д. – С.Ю. Кулаковскому, 25.ІІ.1919 г. // ЦДІАУК. – Ф.264. – Оп.1. – Спр.177. – Арк. 8.
73. Зеленин Д.К – А.И. Соболевскому, 25.ІІ.1919 г. // РГАЛИ. – Ф.449. – Оп.1. – Д.161. – Л.49 об.-50.
74. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 136.
75. Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 172.

76. Письмо А.А. Шахматова – Д.К. Зеленину, 21.II.1920 г. // ПФА РАН. – Ф.849. – Оп.3. – Д.457. – Л.11.
77. Письмо А.А. Шахматова – В.Перетцу, 27.II.1920 г. // ПФА РАН. – Ф.1277. – Оп.1. – Д.91. – Л.46.
78. Зеленин Д.К – А.И. Соболевскому, 4.III.1920 г. // РГАЛИ. – Ф.449. – Оп.1. – Д.161. – Л.25 26.
79. Соболевский А.И. – Б.М. Ляпунову, б.д. // ПФА РАН. – Ф.752. – Оп.2. – Д.293. – Л.10.
80. Полонська-Василенко Н. Спогади. – С. 318, 319, 321.

*S. Kopylov. Lifestyle and scientific works of the Ukrainian historians in the first decade of the twentieth century. The lifestyle and scientific creativity Ukrainian historians before and during the Ukrainian revolution of 1917-1920 has been revealed on the base of the sources of personal origin – memoirs (memoirs and diaries,) epistolary texts in the article. It is proved that Ukrainian historians formed the core of the academic community, the priorities of which were Research Pedagogical professionalism, fruitful communication in the corporate environment, which determined the style of their scientific work and everyday life. Appropriate lifestyle shaped their sense of dignity, self-respect and the importance of the professional choice deformed after the establishment of the Bolshevik regime.*

**Key words:** *scientist, historian, lifestyle, life, scientific activity, memoirs, epistolary texts, historical science.*

Отримано: 24.06.2014 р.

УДК 94(477. 83/.86) "1914-1916":37

**С. Олійник**

## **МАТЕРІАЛИ ЧАСОПISУ «ВІСНИК СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» ПРО ВЗАЄМИНИ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ З РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ВОЄННИЙ ПЕРІОД 1914-1916 РОКІВ**

*С. Олійник. Матеріали часопису «Вісник Союзу визволення України» про взаємини галицької інтелігенції з російською владою в воєнний період 1914-1916 років. У статті проводиться джерелознавче дослідження часопису «Вісник Союзу Визволення України» на предмет висвітлення у ньому взаємин галицької інтелігенції з російською владою у воєнний період 1914-1916 років, розкриваються їх суспільно-політичні, соціально-економічні та національно-культурні аспекти. Визначається актуальність даної проблематики. Аналізується історіографія проблеми, яка підтверджує необхідність відповідної наукової студії.*

*У публікації відмічається, що в журналі представлено значну кількість заміток, які інформують про реакцію галицької інтелігенції на діяльність росій-*

ських окупаційних властей в Галичині (репресії, утиски, депортації, закриття українських організацій, переслідування греко-католицької церкви).

Редактори часопису спробували звернути увагу читачів на життя галицьких депортованих до Росії, навести статистичні данні. На сторінках журналу представлено інформацію про галицьких біженців в Європі, які не бажали опинитися під російською владою, їх культурно-освітню та суспільно-політичну діяльність в еміграції.

В опублікованих матеріалах прослідковуються взаєминами галицьких москвофілів з російською владою. Автори заміток відмічали їх непростий характер, існування суперечок, і показували справжню антиукраїнську сутність галицьких москвофілів.

**Ключові слова:** «Вісник Союзу Визволення України», Галичина, галицька інтелігенція, Російська імперія, російська окупаційна влада, російська окупація.

**С. Олійник. Матеріали журналу «Вестник союза Освобождения Украины» об отношениях галицкой интеллигенции с российскими властями в военный период 1914-1916 годов.** В статье проводится источниковедческое исследование журнала «Вестник Союза Освобождения Украины» на предмет освещения в нем взаимоотношения галицийской интеллигенции с российской властью в военный период 1914-1916 годов, раскрываются их общественно-политические, социально-экономические и национально-культурные аспекты. Определяется актуальность данной проблематики. Анализируется историография проблемы, которая подтверждает необходимость соответствующей научной студии.

В публикации отмечается, что в журнале представлено значительное количество заметок, которые информируют о реакции галицийской интеллигенции на деятельность российской оккупационной власти в Галиции (репрессии, притеснения, депортации, закрытие украинских организаций, преследование греко-католической церкви).

Редакторы журнала попытались обратить внимание читателей на жизнь галицийских депортированных в Россию, привести статистические данные. На страницах журнала представлена информация о галицийских беженцах в Европе, которые не желали оказаться под российской властью, их культурно-образовательную и общественно-политическую деятельность в эмиграции.

В опубликованных материалах прослеживаются взаимоотношения галицийских москвофилов с российскими властями. Авторы заметок отмечали их непростой характер, существование споров, и показывали настоящую антиукраїнську сутність галицьких москвофілів.

**Ключевые слова:** «Вестник Союза Освобождения Украины», Галиция, галицийская интеллигенция, Российская империя, российская оккупационная власть, российская оккупация.

З початком Першої світової війни Російська імперія отримала можливість долучити до своїх земель Галичину, останню територію колишньої Київської Русі, яка до цього часу не була під її контролем (так звана мрія про завершення справи Калити). Історична наука приділила велику увагу

перебігу подій, пов'язаний із цим регіоном, зокрема процесу практичного втілення у життя намірів імперії Романових, складовою частиною якого були взаємини галицької інтелігенції з російською владою у воєнний період 1914-1916 років. Аналіз видань сучасників тих подій<sup>1</sup>, радянських<sup>2</sup>, зарубіжних<sup>3</sup> та вітчизняних<sup>4</sup> авторів вказує на проявлення, в тій чи іншій мірі, інтересу до вказаного аспекту в історії галицької інтелігенції, але в той же самий час засвідчує необхідність подальших студій. У цьому плані вагоме місце посідає звернення уваги на джерельну базу, зокрема, часопис «Вісник Союзу Визволення України».

Проблеми взаємин галицької інтелігенції з російською владою в зазначений період знайшли своє висвітлення в багатьох часописах тих часів, серед яких є і «Вісник Союзу Визволення України», головний друкований орган української політичної еміграції, редакція якого базувалася у Відні. Редакційна колегія не лише наводила факти, робила їм оцінки, а намагалася передати загальну картину подій. Загалом видання прагнуло поширювати інформацію, як серед населення габсбургської імперії, галицького краю, так і, попри бойові дії, на території Наддніпрянської України.

Уже в дебютному випуску за 5 жовтня 1914 р. було вміщено відозву партії українських соціалістів революціонерів, де роз'яснювалися не лише мета війни з боку російської сторони, а також її плани стосовно галицьких українців. У документі відмічалася роль у цих процесах галицьких москвофілів, яких було охарактеризовано як запроданців<sup>5</sup>.

Загалом, звернення уваги на діяльність галицьких москвофілів, серед яких значну частку становила місцева інтелігенція, стало однією із головних тем номерів часопису.

У своїй політиці щодо Галичини російський уряд та російська окупаційна адміністрація тісно співпрацювали з галицькими москвофілами. Однак, попри існуючу співдружність, між ними мали місце певні непорозуміння та конфлікти. Даний аспект також знайшов своє відображення на сторінках «Вісника Союзу Визволення України». Мається на увазі суперечка між «Прикарпатською Русю» В. Дудикевича та «Львівським воєнним словом» штабу головнокомандуючого російською армією щодо приміщення та друку накладів в ставропігійській типографії<sup>6</sup>. Усі бажачі читачі мали змогу досить докладно ознайомитись з перебігом та результатом протистояння.

Галицьке москвофільство і надалі продовжувало знаходитися в полі зору часопису. Так, наприклад, в його виданні за 12 вересня 1915 р. зазначалося про налагодження проросійсько налаштованих діячів (В. Дудикевича, Ю. Яворського, І. Кстецького, Ю. Аликсевича С. Грабського то ін.) переведення видавництва москвофільських часописів зі Львова до Києва<sup>7</sup>. У одній із частин публікації З. Кузелі «Галицькі «емігранти» в Росії», на основі передруків з «Прикарпатской Руси», наводяться приклади як москвофільські діячі вітали «звільнення» Галичини російським військом: «сотни лет мы вас ждали, русские орлы, сотни лет мечтали в глубине сво-



ей души об этом чудном моменте, когда вы прилетите с далекого севера и близкого юга ...», прославляли російського царя, бажали йому подальших перемог, а австрійського цісаря називали «паработитель, угнетатель», як відкривали першу російську школу в Запитові, читальні товариства ім. Качувського в Глинянах і Жовтанцях тощо<sup>8</sup>. У черговому продовженні цього ж автора стверджується що «евакуації» львівської інтелігенції до Росії доклали руку місцеві москвофіли<sup>9</sup>.

Розлогу інформацію про діяльність на теренах краю москвофілів містила одна із серійних публікації часопису – «Галичина в життю України» М. Лозинського<sup>10</sup>. Автор свідчив, що з початком війни стало добре зрозуміло яке завдання мала москвофільська партія в австрійській Україні. Вказував він і на те, що ще напередодні світового конфлікту в Києві утворився москвофільський «Карпато-Русский Освободитель Комитет», який поставив собі за мету співпрацювати з «російською армією в справі відізнання австрійської України від Австрії та прилучення її до Росії». Переконливості матеріалів сприяють посилення на документи, видані цією організацією, окремі цитування. М. Лозинський відмічав активну роботу галицьких москвофілів в Петербурзі, згадував про окрему аудієнцію, яку мав їх лідер В. Дудикевич з російським царем Миколою II. На переконання автора, до появи маніфесту «До російського народу Галичини», доклали саме руку галицькі москвофіли. А таку проросійську політику галицьких москвофілів і підтвердила війна<sup>11</sup>.

Цікавою видається стаття М. Троцького «Сила національної організації», в якій на основі інформації з російських видань, зустрічаємо загальну оцінку галицьких москвофілів. Так, з передруку «Речь» в 1914-1915 рр. російська влада в Галичині знаходилася цілковито під їх впливом москвофілів. Ця група хоча була віддана до глибини душі Росії, але виступала злим дорадником галицької адміністрації. Дудикевич і компанія проводили занадто різку політику, вбачаючи зрадника в кожному читачеві «Кобзаря», хто говорив наріччям Грушевського. Але вони не були міцною суспільною групою, не мали підтримки в селянства, на яку можна було б опертися в боротьбі з австрійським впливом. Інший приклад негативної оцінки галицьких москвофілів автор наводить з «Нового времени», в якому зазначалося, що їх приятелі не мають підтримки в народі, а досвід двох років показав росіянам, що москвофіли можуть більше нашкодити ніж допомогти навіть шовіністичній російській пропаганді в Галичині<sup>12</sup>. Таке розчарування російських урядовців в москвофілах, як подається в одному з передруків за 17 вересня 1916 р. дійшло до того, що Петербург вирішив не доцільним переводити часопис «Прикарпатская Русь» до знову захопленого Тернополя<sup>13</sup>.

Не залишив увагою Вісник і життя та побут галицьких «емігрантів» в Росії (В. Дудикевича і його соратників). Про це йшлося в номері за 1 жовтня 1916 р. Автор наводить дані про умови проживання лідера галицьких москвофілів, отримані ним асигнування від російської влади і т.п.<sup>14</sup>.

Аналіз номерів «Вісника Союзу Визволення України» засвідчує, що попри свою антимосковфільську заангажованість редколегії, авторів та дописувачів, у ньому знайшлося місце для повідомлення факту прийняття 47 галицькими москвофільками, слухачками учительських курсів, православ'я<sup>15</sup>.

У результаті бойових дій 1914 р. російські війська опанували територію Галичини, де було встановлено владу російської окупаційної адміністрації. Діяльність її мала безпосереднє відношення до галицької інтелігенції, в якій нова влада вбачала серйозну загрозу і звинувачувала в «мазепинстві».

Російська влада прагнула здійснити зміни в релігійному житті Галичини. Одним із важливих важелів створення умов для майбутньої інкорпорації мало стати викорінення уніатства та примусове навернення греко-католиків до православ'я. Безперечно такі дії нових господарів викликали обурення і хвилювання в галицькій громадськості. Про це писалося у редакційній публікації за 30 листопада 1914 р.<sup>16</sup> Там же вміщено інформацію яка теж мала безпосереднє відношення до галицької інтелігенції. У статті зазначалося що російська влада вдалася до походу на українську книжку, українську школу, українські інституції, припинено функціонування українських наукових і просвітніх інституцій (наукове товариство ім. Т.Шевченка, товариства «Просвіта», Національний музей ім. митрополита Шептицького), з українських книгарень і бібліотек забрано всі українські книжки, а мешканці краю самі мали здавати українську літературу російським військовим командам, заборонено українську мову, навіть в приватному спілкуванні<sup>17</sup>. Наприкінці статті робиться слушне заключення про те, що «російський варвар одним розмахом хоче знищити дотеперішній культурний набуток австрійської України»; «таку то «свободу» несе Росія своїм «пригніченим братам» в Галичині<sup>18</sup>. Подібного характеру були опубліковані в часописі у цьому ж номері звернення галицького політикуму: Голови парламентського клубу К. Левицького, віце-президента австрійської палати послів Ю. Романчука, члена парламентської комісії Є. Олесницького та ін., які засвідчили протест українського парламентського представництва проти ганебних актів насильства Росії<sup>19</sup>. Там же вміщено інформацію про вересневий циркуляр Галицького генерал-губернатора Г. Бобринського, а саме загрозу покарання трьома місяцями в'язниці чи штрафу у 3000 крб. за невиконання інструкцій щодо української книжки. Як слушно зазначили галицькі діячі, така політика «не означає нічого іншого як лише послідовне продовження політики винищення, котру Росія веде проти самого факту існування української нації»<sup>20</sup>. Вважаємо за необхідне зазначити на досить вдалий і сильний хід, а саме історичний екскурс в минуле, який свідчить про справжнє обличчя намірів імперії Романових щодо Галичини<sup>21</sup>.

Як видно зс сторінок часопису, надзвичайно обурив галицьких освітян випадок у Львові, пов'язаний з клопотанням українських жінок-вчите-

льок до генерал-губернатора в шкільній справі, коли на запитання українською мовою провідника депутації, граф, обурившись і звинувативши її в «мазепинстві» і «попрохав», якщо вона не вміє російською, то нехай спілкується польською<sup>22</sup>.

Серед публікацій «Вісника Союзу Визволення України» слід відмітити серію, присвячену українським товариствам і організаціям у Львові в часи російської інвазії. У кількох випусках простежується не лише їх функціонування (Наукове товариство ім. Т. Шевченка, товариство «Просвіта», «Українське педагогічне товариство», «Український національний музей», «Крайовий кредитний союз», Товариство «Дністер», «Сільський господар», «Союз торговельних спілок», «Академічний дім», школа ім. Б. Грінченка та ін.), а й наводяться дані про окремих діячів, їх долю, репресії щодо них тощо<sup>23</sup>. Найбільш інформаційним є відомості про наукове товариство ім. Т. Шевченка, «Українське педагогічне товариство» та товариство «Просвіта». Значна увага приділяється їх матеріальним втратам. Неординарним фактом видається повідомлення про те, що, попри утиски з боку нової влади, галицькій національно налаштованій інтелігенції вдалося відбити приміщення в окупантів.

Слід також зазначити, що значна частка галицької інтелігенції, справедливо вбачаючи в російській армії, зокрема адміністрації, загрозу своєму існуванню, змушена була відступити з австрійськими військами. Вона, як засвідчують матеріали часопису за травень 1915 р., постійно засуджувала політику російської влади, і підтримувало українство Галичини<sup>24</sup>.

Поряд із різноманітними утисками з боку російської окупаційної влади галицька інтелігенція зазнала й репресій, чимало їх було примусово виселено, депортовано, окремі потрапили до числа заручників тощо<sup>25</sup>.

Звичайно, редколегія Вісника не могла оперувати повними статистичними даними щодо масштабів репресій, однак у часопису наводилися прізвища та кількість тих, хто зазнав репресій з боку російської окупаційної адміністрації. Так, зокрема, у номері за лютий 1915 р. вказується про вивезення 41 особи в Тобольську, 31 – в Томську, 23 – в Саратовську губернії<sup>26</sup>.

Про примусово вивезених та біженців до Росії досить емоційно писав З. Кузеля у своїй статті «Галицькі емігранти в Росії». Автор відмітив, що першими примусово виселенцями стали галицькі заручники. Російські власті брали в них найзначніших і найвпливовіших людей, серед яких було багато представників інтелігенції. З огляду на київські часописи З. Кузеля вказував, що через Київ пройшло понад тисячі осіб, хоча на його особисту думку їх було більше<sup>27</sup>. Поряд з цим автор вказував на складні побутові умови виселенців<sup>28</sup>.

На сторінках часопису подавалася також інформація про те, що російська влада, відступаючи з Галичини, взялася за примусове вивезення з території краю чоловіків віком 18-50 років, придатних до праці і розбудови власних губерній<sup>29</sup>.

Інформував та журився «Вісник Союзу Визволення України» і про долю окремих виселенців. Так, наприклад, у номері за вміщено дані про смерть галицького громадського діяча-виселенця К. Паньківського<sup>30</sup>.

На сторінках часопису мають місце досить виважені узагальнюючі огляди, як щодо подій 1914-1915 рр., так і 1916 р. Наприклад, в редакційній статті «Росія і австрійська Україна» відмічається, що «царські армії перейшли Карпати, і хмари царських чиновників, жандармів і охоранки вслід за ними почали «возз'єднувати» країну «вводити руське управління», насаджувати православ'я, церковно-приходські школи, «курси російської мови» й інші блага російського режиму та нищити силоміць український рух». «Зараз усі школи й товариства та інституції замкнено, українська мова заборонена, українські книжки і бібліотеки по містах і селах, навіть у населення наказано нищити. Цілий ряд українських діячів-інтелігентів заарештовано і вислано в Сибір і в «не столь отдаленные» губернії, а про труси, допити й усякі інші переслідування нема що й згадувати. Російський уряд в повній мірі проявив себе, і показав, «що хоче він зробити з нещасної Галичини. В своїй діяльності він використовував випробуваний метод. З одного боку нищив українську інтелігенцію, а з іншого – силувався внести розлад між нею і простим народом» – писалося далі у статті<sup>31</sup>.

Зустрічаються у «Віснику Союзу Визволення України» і елементи порівняння. Наприклад, у випуску за 10 вересня 1916 р. зустрічаємо інформацію про те, що «росіяни, які знову прийшли (мається на увазі 1916 р. – Авт.) до Галичини, не відрізняються від тих, хто були тут в 1914-1915 рр., і їх поведінка супроти українців подібна... і так само відбувається нищення української культури»<sup>32</sup>.

Таким чином, «Вісник Союзу Визволення України» по праву можна вважати важливим джерелом висвітлення взаємин галицької інтелігенції з російською владою в воєнний період 1914-1916 рр. На його сторінках можна зустріти чимало фактажу з вказаної проблеми. В часопису знайшлося місце як їх суспільно-політичним, так і соціально-економічним та національно-культурним аспектам.

### Примітки

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.; Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – Накладом в-цтва «Політична бібліотека», 1915. – 116 с.
2. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К. Наукова думка, 1978. – Т.4.: Україна в період імперіалізму (1900 – 1917). – 531 с.
3. Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина / [В. В. Шелохаев (предисл.)]; Ассоциация исследователей российского общества XX века. –

- М.: АИРО – XX, 2000. – 239 с.; Савченко В. Н. Восточная Галиция в 1914-1915 годах // Отечественная история. – 2002. – №5. – С. 76-89.
4. Баран І. В. Нищення російськими властями української мови, школи та освіти в Галичині на початку Першої світової війни / І. В. Баран, О. Я. Мазур. «Держава та армія» № 724 // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – С. 99-107; Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / І. Р. Берест. «Держава та армія» №584 // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – С. 99-107; Брицький П. Західноукраїнські землі у роки Першої світової війни // Історична панорама: Збірник наукових статей / П. Брицький. – Чернівці: Рута, 2004. – Випуск II. – С. 98-109; Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1. Історичні нариси. – К.: ТОВ «Вид-во «КЛЮ»», 2014. – 784 с.; Олійник С. В. Галицьке вчительство в умовах освітньої політики окупаційної влади російського царизму в період Першої світової війни / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [рекол.: В. С. Степанков (відп. редм.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. – С. 573-580.
  5. До українського народу в Росії // Вісник Союзу Визволення України. – 1914. – Ч. 1. – С. 8.
  6. В Галичині // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 7-8. – С. 20.
  7. Перенесення москвофільських часописів зі Львова до Києва // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 29-30. – С. 22.
  8. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії / З. Кузеля // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 33-34. – С. 9.
  9. Кузеля З. Галицькі «емігранти» в Росії / З. Кузеля // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 39-40. – С. 11.
  10. Лозинський М. Галичина в житті України / М. Лозинський // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 67-68. – С. 55.
  11. Там само. – С. 55-56.
  12. Троцький М. Сила національної організації / М. Троцький // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 115. – С. 588.
  13. Справа перенесення «Прикарпатської Руси» до Тернополя // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 116. – С. 614-615.
  14. Льопов А. Батько Дудикевич і його діти / А. Льопов // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 118. – С. 644-645.
  15. Галицькі москвофілки приймають православ'я // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 73-74. – С. 110.
  16. Проти московського насильства // Вісник Союзу Визволення України. – 1914. – № 3-4. – С. 1.
  17. Там само.

18. Там само.
19. Протести // Вісник Союзу Визволення України. – 1914. – № 3-4. – С. 2-4.
20. Там само. – С. 3.
21. Там само.
22. В Галичині // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 7-8. – С. 20.
23. Українські товариства і організації у Львові в часі російської інвазії // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 35-36. – С. 9-11; – Ч. 37-38. – С. 12; – Ч. 39-40. – С. 15; – Ч. 51-52. – С. 14-15
24. Українські концерти для ранених жовнів у Відні // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 17-18. – С. 15-16; Шевченківські концерти у Відні // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 17-18. – С. 15.
25. Берест І. Р. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія» №584. – Львів, 2012. – С. 54-55.
26. Російська рука в Галичині // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 9-10. – С. 20-21.
27. Кузеля З. Галицькі емігранти в Росії / З. Кузеля // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 29-30. – С. 16.
28. Там само.
29. Варварський розпорядок «губернатора Галичини» // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 29-30. – С. 22.
30. Посмертна згадка // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 53-54. – С. 15.
31. Росія і австрійська Україна (з приводу увільнення України від Москалів) // Вісник Союзу Визволення України. – 1915. – Ч. 21-22. – С. 3.
32. Троцький М. Сила національної організації / М. Троцький // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 115. – С. 587.

*S. Olijnyk. Materials of the journal «Bulletin of the Union of Liberation of Ukraine» about the relationship Galician intelligentsia with the Russian authorities during the war of 1914-1916. The article conducts the source research of «Union of Ukrainian Liberation journal» on the subject of illustration the relationships between Galician intelligentsia and Russian authorities during the war period 1914-1916 years, it discloses their social, political, economical, and national-cultural aspects. It is determined the relevance of this issue. It is analyzed the historiography of the problem, which demonstrates the necessity of proper scientific studies.*

*The publication notes, that journal has a large number of tags, which inform about the reaction of Galician intelligentsia on the Russian occupational authorities' activity on the Galician territory (repressions, oppressions, deportation, closing Ukrainian organizations, the persecution of the Greek Catholic Church).*

*The editors of the magazine tried to draw the reader's attention to the life Galician people which were deported to Russia, and give statistical data. The magazine*

*presents information about the Galician refugees in Europe who did not want to be challenged by the Russian authorities, about their cultural, educational a social and political activity in exile.*

*The published materials contain the traces of relationship between Galician Muscophiles and Russian authorities. The authors noted a difficult nature of the relationships, the existence of disputes, and showed the true nature of anti-Ukrainian Galician Muscophiles.*

**Key words:** *«Union Of Ukrainian Liberation journal», Galicia, Galician intelligentsia, the Russian Empire, the Russian occupational authorities, the Russian occupation.*

Отримано: 17.07.2014 р.

# ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94(438)“14/15”

*K. Niemczyk*

## ZAGROŻENIE MOŁDAWSKO-TATARSKIE RUSI KORONNEJ NA PRZEŁOMIE XV/XVI WIEKU I JEJ WPŁYW NA POLITYKĘ WEWNĘTRZNĄ KRÓLESTWA POLSKIEGO

*K. Немчик. Молдавсько-татарська загроза Русі Коронній наприкінці XV – XVI століття та її вплив на внутрішню політику Королівства Польського. У статті проаналізовано ситуацію, що склалася у результаті татарсько-молдавських нападів на Коронну Русь (Галичина, Західне Поділля) на переломі XV–XVI ст. Автор дослідив природу молдавсько-татарської загрози для українських територій що входили до складу Польського королівства, а також реакцію на неї з боку керівництва Корони. Проаналізовано дипломатичні зусилля польського керівництва та заходи військового характеру, спрямовані на недопущення нападів з боку Криму та Молдавії на прикордонні території.*

*Ключові слова:* Молдавія, Крим, Королівство Польське, Русь Коронна, загроза, сейм.

*K. Немчик. Молдавско-татарская угроза Руси Коронной в конце XV – XVI века и ее влияние на внутреннюю политику Королевства Польского. В статье осуществлен анализ ситуации, которая сложилась в результате татарско-молдавских нападений на Коронную Русь (Галичина, Западное Подолье) на переломе XV–XVI ст. Автор исследовал природу молдавско-татарской угрозы для украинских территорий, которые входили в состав Польского королевства, а также реакцию на нее со стороны руководства Короны. Проанализировано дипломатические усилия польского руководства и мероприятия военного характера, направленные на недопущение нападений со стороны Крыма и Молдавии на пограничные территории.*

*Ключевые слова:* Молдавия, Крым, Королевство Польское, Русь Коронная, угроза, сейм.

Na przełomie XV i XVI wieku Ruś Koronna stała się coraz częstszym obiektem ataków czy to tatarskich czy mołdawskich. Były one niejednokrotnie ze sobą powiązane i wpisywały się w dość zawiłą politykę zagraniczną prowadzoną w tym czasie przez państwo polskie. Kwestia zagrożenia ziem ruskich wchodzących w skład Królestwa Polskiego nie jest zjawiskiem, które można wyizolować z szerszej przestrzeni politycznej, co jest zresztą cechą charakterystyczną relacji politycznych zachodzących pod koniec XV i w początkach XVI w. w Europie. Dotyczy to tak Polski, Mołdawii, Litwy, Moskwy, Węgier, Turcji i państwa Habsburgów. Ataki Tatarów, często odbywały się z inspiracji mołdawskiej, moskiewskiej czy tureckiej.



Niejednokrotnie też pod pojęciem «ataku tureckiego» rozumiano atak oddziałów złożonych tak z Tatarów, Mołdawian, Turków, jak i Wołochów, stąd też konieczność potraktowania ich całościowo. Artykuł ten będzie jedynie aktualizacją i podsumowaniem dotychczasowego stanu wiedzy na temat zagrożeń Rusi Koronnej w tym okresie, nie wyczerpuje jednakże i nie wyjaśnia wielu problemów, które nadal czekają na dokładniejsze opracowania. Nie jest bowiem moim celem ukazanie detali rejs tatarskich, ale raczej zarysowanie problemu i przede wszystkim ukazanie jego przyczyn politycznych oraz konsekwencji, które były ogromne jeśli chodzi o zmiany w organizacji wewnętrznej państwa polskiego, a także o wykształcenie się w pierwszej kolejności właśnie na Rusi Koronnej urzędu hetmana, jak i organizacji obrony potocznej. Najazdy tatarskie wykraczają jeszcze daleko poza ramy chronologiczne niniejszego artykułu, zaś bitwy jak Kleck (1506) czy Łopuszno (1512) zasługują wręcz na odrębne artykuły.

Stan badań nad zagadnieniami z przełomu XV i XVI wieku jest niewystarczający. Dzieje wojskowości mają się stosunkowo dobrze, gorzej przedstawia się stan badań nad kwestią polityki zagranicznej, jak i wewnętrznej państwa polskiego. W ostatnim czasie powstały prace Tadeusza Grabarczyka i Aleksandra Bołdyrewa traktujące o piechocie zaciężnej w XV i XVI wieku<sup>1</sup>, a także M. Plewczyńskiego, Wojny i wojskowość polska w XVI wieku<sup>2</sup> oraz artykuł Lucjana Faca<sup>3</sup>, stanowiące bardzo ważne syntezy dziejów wojskowych południowo – wschodnich krańców państwa polskiego. Sporo prac pochodzi z końca XIX i początków XX wieku. Wymienić tu należy przede wszystkim dzieła Tadeusza Korzona<sup>4</sup>, Konstantego Górskiego<sup>5</sup>, Anatola Lewickiego<sup>6</sup> oraz Ludwika Kolankowskiego<sup>7</sup>, Olgierda Górki<sup>8</sup>, Kazimierza Połuskiego<sup>9</sup> i Fryderyka Papée<sup>10</sup>. Nieoceniony wkład w poznanie wydarzeń na południowo – wschodnich krańcach państwa polskiego stanowią prace Zdzisława Spieralskiego<sup>11</sup> i Ilony Czamańskiej<sup>12</sup>.

Celem wprowadzenia, należałoby się pokrótce przyjrzeć przyczynom najazdów tatarskich i mołdawskich na Ruś. Na przełomie XV i XVI wieku władcy Mołdawii: zarówno Stefan Wielki, jak i jego następca Bogdan, prowadzili spory z państwem polskim o Pokucie, krainę leżącą nad Prutem. Problem zaś był o tyle skomplikowany, że Polska nie bardzo kwapiła się do prowadzenia jakichkolwiek negocjacji z władcami Mołdawii, bowiem wychodziła z założenia, iż Pokucie, jest przynależne państwu polskiemu i dyskusje na ten temat są najzupełniej zbędne<sup>13</sup>. W wypadku konfliktu zbrojnego, kiedy Mołdawianie przejmowali sporną krainę, natychmiast wyruszała wyprawa odwetowa i z powodzeniem ziemie te odbijała<sup>14</sup>. Zarówno Stefan Wielki, jak i Bogdan zniechęceni polską polityką grania na zwłokę poszukiwali sojuszników, czy też sprzymierzeńców w utrudnianiu życia krnąbrnemu sąsiadowi. Do tej roli zaś znakomicie poczuli się właśnie Tatarzy. Toteż często, kiedy Mołdawianie szykowali atak na Pokucie, spadał na południowo – wschodnie ziemie atak tatarski. Kolejny aspekt to stanowisko Moskwy, prowadzącej wszak wojnę z Litwą i w latach 1500-1503 znajdującej się w sojuszu z Tatarami. Z tego względu Iwan III raz po raz zachęcał Mengli Gireja do ataku na tereny państwa polskiego, by skutecznie wiązać siły przeciwnika. Nie bez znaczenia było oczywiście stanowisko Turcji, która, w zależności od utrzymywanych z Polską relacji, trzymała w mniejszych bądź większych ryzach Tatarów. Ruś zaś będąca najbardziej na południowy

wschód wysuniętym fragmentem ówczesnych terytoriów polskich, była najbardziej narażona na tego typu akcje sąsiadów. Sporą rolę odgrywała także podupadająca pod koniec XV wieku polska organizacja wojska. Pospolite ruszenie już od czasów wojny trzynastoletniej stało się przeżytkiem. Szlachta coraz ophieszej podchodziła do obowiązku służby wojskowej. Do zebrania pospolitego ruszenia dochodziło często już po tym, jak Tatarzy splądrowawszy Ruś, ziemie opuścili<sup>15</sup>. Wojsk zaciężnych było za mało, a i na ich utrzymanie brakowało pieniędzy.

Zagrożenie tatarsko – mołdawskie wzrosło znacznie począwszy od roku 1484, kiedy Turcy zajęli Kilię i Białogród, zaś władca Mołdawii złożył (1485 r.) hołd królowi polskiemu. Zmienił się wówczas układ sił w tej części Europy. Strona polska dawała do zrozumienia, iż Mołdawia znajduje się w jej strefie wpływów i jakakolwiek zmiana spotka się z jej natychmiastową reakcją. Olbracht musiał jednak liczyć się ze zdaniem brata Władysława Jagiellończyka (król Węgier), gdyż zależało mu na jego poparciu i pomocy w zorganizowaniu wyprawy przeciw Turcji. Władysław zaś uznawał się za współdecydena w kwestiach mołdawskich. Koniecznym było więc porozumienie co do prowadzonej względem Mołdawii polityki. Temu miał służyć zwołany w 1494 r. zjazd w Lewoczy<sup>16</sup>. Olbracht na mołdawskim tronie planował osadzić swego brata – królewicza Zygmunta, co wymagało jednak rozprawienia się z obecnym władcą Mołdawii Stefanem Wielkim. Otwarte wypowiedzenie wojny nie wchodziło w grę, toteż pomysł Olbrachta sprowadzał się do fortelu: chciał zaproponować Stefanowi wspólną wyprawę przeciw Turkom, a jeśli by ten odmówił, co było niemalże pewne, Olbracht miałby pretekst do zaatakowania ziem hospodara<sup>17</sup>. Te właśnie plany zaprezentował król polski na zjeździe w Lewoczy, co spotkało się jednak z kategorycznym sprzeciwem Władysława węgierskiego, który podkreślał, iż nie zgadza się na uczestnictwo w jakiegokolwiek wyprawie przeciw Stefanowi<sup>18</sup>. Olbracht musiał się nawet zobowiązać, że nie rozpocznie walk o Kilię i Białogród bez porozumienia ze Stefanem Wielkim<sup>19</sup>. Mimo iż pomysł Olbrachta został zdławiony w załączku, przebywający na zjeździe przyjaciel Stefana Wielkiego – Bartłomiej Drágffy de Belthewk, nie omieszczał donieść władcy Mołdawii o wspomnianych zamiarach króla polskiego. Nie pozostało to bez wpływu na relacje Olbrachta ze Stefanem Wielkim, który na każde ruchy króla polskiego reagował teraz wielką nerwowością i nieufnością<sup>20</sup>. Najpewniej z tą informacją przywieziona przez Drágffy'ego należy wiązać atak tatarski, który w niedługim czasie po powrocie Olbrachta z Lewoczy spadł na Ruś<sup>21</sup>. Atak był tym większym zaskoczeniem, że wojska tatarskie poruszały się, nieużywany od przeszło trzynastu lat, tzw. Czarnym szlakiem. Król polski wydał rozkaz wymarszu zarówno swych nadwornych chorągwi, jak i wojska zaciężnego. Zgromadzona w ten sposób armia połączyć się miała z oddziałami litewskimi i stawić czoło wojskom tatarskim. Ci z kolei, objuczeni zdobyczym łupem i jasyrem, dość łatwo zostali dogonieni w okolicach Wiśniowca. Tam 23 sierpnia 1494 r. doszło do bitwy, w której jednakże Polacy ponieśli sromotną klęskę<sup>22</sup>.

Problem z Lewoczy powrócił w 1497 r., kiedy Olbracht postanowił zorganizować wymarzoną wyprawę przeciw Turcji. Wiele czasu poświęcił formowaniu koalicji, a kiedy nadzieja na pomoc Habsburgów upadła, postanowił w roku 1497 rozprawić się z wrogiem sam. Liczył na pomoc Mołdawian, a przynajmniej na zgodę na

swobodne przejście przez ich terytorium. Niestety, nie dosyć, iż Stefan Wielki pomocy nie udzielił, to w dodatku współpracując z Turcją, zapędził wojska Olbrachta w pułapkę, co zakończyło się sromotną klęską pod Koźminem (26 października)<sup>23</sup> i załamaniem się króla polskiego. Od tego momentu zatargi z Mołdawią oraz często współpracującymi z nią Tatarami są na porządku dziennym, zaś najbardziej na nie narażona jest Ruś.

Już w listopadzie, po klęsce koźmińskiej, spadł na Ruś atak tatarski, o czym w grudniu 1497 r. informował Olbracht ze Lwowa Władysław węgierski poprzez posłów: arcybiskupa Boryszewskiego i marszałka Rafała Leszczyńskiego<sup>24</sup>. Z kolei w maju 1498 roku atak na południowo-wschodnie ziemie Polski przepuścił basza Sylistrii Bali-bej Malkocz-oglu, zaś w szeregach wojsk odnaleźć można tak Tatarów, jak i Mołdawian<sup>25</sup>. 13 maja zaatakowany został Lwów, który wysoce w wyniku owego ataku ucierpiał. Przedmieścia zostały spalone<sup>26</sup>, a wojska nieprzyjaciela znalazły otwartą drogę do ziemi przemyskiej i sanockiej<sup>27</sup>. Rozmiar i skala najazdu zaniepokoiła króla i możnych przebywających w Krakowie. Dały się wręcz słyszeć głosy paniki, pogłębiano fosę, w pośpiechu podnoszono wały, a także sprowadzono z Wrocławia 20 centarów prochu<sup>28</sup>. Król 17 maja zwołał pospolite ruszenie. To niestety zebrało się dopiero w okolicach czerwca, kiedy Turcy już odeszli<sup>29</sup>. Stawało się to w owym czasie już niemal normą. Dochodząc zaś do wniosku, iż atak tatarski miał zapewne swoje podłoże w nieuregulowanych stosunkach z Mołdawią, Olbracht zdając się na pośrednictwo swego brata – Władysława, podjął się negocjacji z przeciwnikiem. Ostatecznie traktat polsko – węgierski został podpisany 12 lipca 1498 r., a Olbracht zobowiązywał się, że zawrze dodatkowo pokój ze Stefanem<sup>30</sup>. Tymczasem pod koniec lipca 1498 r. Tatarzy ponownie najechali ziemie ruskie. 3 lipca rajcy miasta Krosna informowali radę miasta Bardiowa, iż również Turcy wtargnęli na Ruś i ją plądrują, zaś 19 sierpnia rajcy miasta Bieczka zawiadamiali radę miasta Bardiowa, iż na całym terenie, aż po Lwów, mają rozmieszczonych swoich szpiegów i jeżeli ci przekażą rajcom informacje na temat sytuacji na pograniczu, rada Bardiowa niezwłocznie zostanie o tym fakcie poinformowana<sup>31</sup>. W odpowiedzi ponownie zwołano pospolite ruszenie. Tym razem miejscem zbiórki był Sandomierz. Mimo to, podobnie jak i poprzednie, tak i to pospolite ruszenie nie odniosło sukcesu, rezygnując nawet z pogoni za wrogiem<sup>32</sup>. Jesienią po raz kolejny spadł na Ruś najazd Tatarów oraz Turków<sup>33</sup>. Przebywający w Krakowie Olbracht, miał nawet już w sierpniu być ostrzegany przez Stefana Mołdawskiego, nie mniej jednak nie pomogło to w odparciu najazdu. Dopiero nadchodząca zima skłoniła Tatarów do odwrotu<sup>34</sup>. Zagrożenie jednak nie minęło. Już 20 lipca następnego roku, pozostawiony na straży Kresów Jan Kamieniecki (sprawował ponadto urząd starosty w Bełzie) donosił monarsze o ataku tatarskim na Busk, który z powodu braku rąk do walki i opieszałości szlachty nie został odparty. W związku z tym zwracał się również z prośbą o pomoc finansową, bowiem groźba kolejnego ataku Turków i Tatarów jest niemal pewna<sup>35</sup>. Było to charakterystyczną cechą stanu armii polskiej na przełomie XV i XVI wieku. Szlachta odmawiała udziału w wyprawach, zaś wojska zaciężnego było za mało. Szczególnie dotkliwie odczuwano tę sytuację właśnie na Kresach. Toteż trzy dni po apelu do króla o pomoc finansową, informował Kamieniecki «hetmana polnego» Piotra Myszkowskiego, pod którym służył, że szlachta

nie chce stawić się «na wici», tłumacząc, że właśnie w tym celu zapłaciła stosowną kontrybucję<sup>36</sup>. Myszkowski z kolei jeszcze tego samego dnia informował Olbrachta o tym, iż Tatarzy przekroczyli Dniepr i prosił o przysłanie zaciężnych, bowiem na pospolitym ruszeniu nie można polegać. Informował także, iż zwrócił się już z prośbą o pomoc litewską do Konstantyna Ostrogskiego<sup>37</sup>. Całość dramaturgii obrazuje korespondencja pomiędzy Myszkowskim i rotmistrzami a Janem Olbrachtem z następnych kilku dni. 25 lipca Myszkowski ponawiał prośbę o pomoc finansową na zorganizowanie oddziałów zaciężnych<sup>38</sup>, 26 lipca Spytek z Jarosławia prosił nie tylko o pomoc finansową dla zaciężnych, ale także o wysłanie na Ruś wici królewskich, bowiem bez nich ziemianie nie chcą ruszyć do walki<sup>39</sup>. Z kolei 27 lipca rotmistrzowie zgłaszali królowi, że nieustannie zalega im z wypłatą żołdu<sup>40</sup>. Ponowna prośba Myszkowskiego o wsparcie finansowe wysłana jest 3 sierpnia<sup>41</sup>, zaś 20 sierpnia wstawił się nawet za piechurami lwowskimi domagającymi się wypłaty zaległego żołdu<sup>42</sup>. Wieści o ruchach tatarskich na Rusi docierały do króla jeszcze do 10 sierpnia<sup>43</sup>.

Stan wojska polskiego przedstawiał się katastrofalnie, tymczasem skomplikowana sytuacja polityczna stwarzała coraz to nowe zagrożenia dla ziem ruskich. Otóż, kiedy od 1499 r. Olbracht zabiegał o sformowanie koalicji antytureckiej wraz z Węgry i Francją, a możliwie także z Habsburgami<sup>44</sup>, Litwa toczyła wojnę z Moskwą. Iwan III wszedł zaś w sojusz z chanem krymskim Mengli Girejem, zachęcając go do organizowania wypraw na Tatarów Zawołżańskich. Atak taki nie przyniósłby jednak wymiernych korzyści, w odróżnieniu od rejsy na południowo-wschodnie tereny państwa polskiego. Toteż przyjmując zachętę Iwana III jako pretekst i uznając, iż atak na Kresy jest w zasadzie zbieżny z prośbą Moskwy, w maju 1500 r. spadł na Ruś potężny najazd tatarski. Tatarzy przesuwali się tzw. Czarnym szlakiem na Braclaw, po czym spustoszywszy Wołyń, okolice Wiśniowca, spalili Włodzimierz i podeszli aż pod Bełz (10 czerwca), jednakże szturm zakończył się niepowodzeniem<sup>45</sup>. Oddziały polskie skupione wokół Myszkowskiego, a stacjonujące najpewniej koło Buska nie podjęły próby przeciwdziałania<sup>46</sup>. Król zaś z Krakowa wędrował do Sandomierza, by 12 lipca stanąć w Walawie, mając przy sobie raptem 15 tys. wojska. Wówczas już jednak Tatarzy powędrowali na Lubelszczyznę, a cofając się uderzyli na Wołyń i Ukrainę (lipiec 1500 r.)<sup>47</sup>, zaś monarcha powrócił do Krakowa. Ledwo Olbracht wrócił do stolicy, dały się słyszeć głosy o kolejnym ataku tatarskim, tym razem organizowanym przez trzech synów Mengli Gireja. Miał on sięgnąć przedmieść Lwowa, które zostały spalone. Toteż 14 września Olbracht ponownie wyruszył w stronę Sandomierza, gdzie został zwołany sejm (przełożony już zresztą z 2 lipca). Koniecznym było bowiem podjęcie tymczasowych ustaleń obronnych<sup>48</sup>. Gromadzeniu wojsk pod Sandomierzem towarzyszyły napływające informacje o ataku Tatarów na Mazowsze, a nawet przekroczeniu przez nich Wisły<sup>49</sup>. Atakowi Tatarów ponownie nie przeciwdziałały polskie siły dowodzone przez Piotra Myszkowskiego, a przebywające wówczas na Rusi. Wśród nich znajdowały się rotty Jana Strusia stacjonujące koło Chmielnika, Piotra Oleskiego znajdujące się nieopodal Ostrowia, Mikołaja Krezy przebywające najpewniej w Przemyślu oraz rotty Jana Kamienieckiego, których dokładnego stacjonowanie nie sposób jednak

określić<sup>50</sup>. Dlaczego nie podjęto żadnych działań, nie wiemy. Możliwe, że ze względu na przeważającą liczbę wojsk tatarskich. Faktem jest natomiast, że kosztowało to Myśkowskiego urząd «hetmana polnego», który to na powrót przeszedł w ręce Stanisława z Chodcza<sup>51</sup>. Co więcej ataki te zrobiły tak wielkie wrażenie na Olbrachcie, iż zażądał on by układ pokojowy z Turcją obejmował także Tatarów krymskich<sup>52</sup>. Coraz powszechniejsze stawało się także przekonanie, że owe najazdy tatarskie odbyły się za cichą aprobatą Mołdawii<sup>53</sup>. Stefan Mołdawski domagał się bowiem rozstrzygnięcia kwestii spornego Pokucia i wyznaczenia przez stronę polską delegatów na zjazd graniczny. W odpowiedzi na owe żądania, w grudniu 1500 r. zostało wysłane do Stefana poselstwo (posłował arcybiskup Boryszewski), z propozycją zorganizowania zjazdu granicznego na 29 września 1501 r.<sup>54</sup> Po śmierci Olbrachta (17 czerwca) władca Mołdawii uznał zaś, iż układ polsko – turecki, który obejmował także Mołdawię, miał wymiar jedynie personalny, a zatem po śmierci króla przestał obowiązywać. Zatrzymał więc posła polskiego wracającego ze Sztambułu: Mikołaja Lanckorońskiego,<sup>55</sup> a także domagał się zwrotu Pokucia<sup>56</sup>. Po 20 lutego<sup>57</sup> wyruszyli do Mołdawii posłowie polscy: Mikołaj Kamieniecki, Jan z Bochochnicy i Jan Krowicki<sup>58</sup>. Zaproponować mieli nowy termin zjazdu granicznego na 8 września 1502r., a w celu umożliwienia uczestniczenia w zjeździe Władysławowi węgierskiemu, przesunięto dopiero ustaloną datę na 29 września 1502 r.<sup>59</sup> Obawiając się niejako kolejnych najazdów tatarskich, zaraz po wysłaniu wspomnianego poselstwa do Stefana (28 stycznia 1502 r.), Aleksander polecił Janowi Kamienieckiemu zorganizować 150 zaciężnych<sup>60</sup>. Również Piotr z Chodcza rotmistrz królewski otrzymał polecenie uformowania 150 zaś Jan Krzczowski 100 zaciężnych<sup>61</sup>. Jeszcze 6 marca Aleksander przekazał Kamienieckiemu dodatkowe fundusze na wyposażenie kolejnych 150 szóstaków (lekka jazda) oraz zobowiązał się płacić 6 florenów na kwartał na każdego rycerza<sup>62</sup>. Wymagała tego sytuacja, tym bardziej, że zaplanowany zjazd graniczny ponownie nie doszedł do skutku<sup>63</sup>. Było to zresztą celowe działanie strony polskiej. Posiadając Pokucie w swoich rękach nie miała interesu w prowadzeniu rozmów na temat jego przynależności<sup>64</sup>. Liczono ponadto, że 70 letni Stefan wkrótce zjeździe z tego świata, zaś jego następcą będzie skłonniejszy do kompromisów<sup>65</sup>. Nie były to jedyne problemy z jakimi borykała się strona polska. Na porządku dziennym były bowiem niesnaski wewnątrz kraju. W pierwszej kolejności pomiędzy Małopolanami, a Wielkopolanami, o słuszność angażowania się w kwestię Pokucia. Dla Wielkopolan była to bowiem kwestia tak egzotyczna, iż nie widzieli potrzeb marnowania na nią tak czasu, jak i pieniędzy zaś, ze względu na ich położenie, na Pokuciu niewiele im zależało<sup>66</sup>. Inaczej Małopolanie, dla których kwestia przynależności spornego terytorium była kluczową sprawą. Konflikt ten przekładał się również na zaangażowanie i udział w pospolitym ruszeniu, czy poparcie dla reorganizacji wojska. Ta druga sprawa była zaś jedną z najważniejszych kwestii w Polsce początku XVI w., jak i kluczową dla obrony nękanej ciągłymi atakami ziem ruskich. Od czasów Olbrachta Polska borykała się bowiem ze stale powracającym problemem finansowania obrony potocznej. Zaś wybór Aleksandra na króla, wciągnął Polskę w konflikt litewsko – moskiewski, toteż sam monarcha musiał czym prędzej udać się na Litwę, co dodatkowo utrudniało zarządzanie

obronnością kraju. Jeszcze w 1502 r., w drodze na Litwę, Aleksander zatrzymał się w Lublinie (13 czerwca), by zawrzeć szereg umów z rotmistrzami obrony potocznej. Janowi Strusiowi polecił zorganizować 200 szóstaków, Piotrowi Oleskiemu 250, Piotrowi z Chodcza 150, Stanisławowi z Chodcza staroście i kasztelanowi lwowskiemu aż 300, zaś Janowi Kamienieckiemu 150, wraz z pieniędzmi na ich utrzymanie<sup>67</sup>. Było to jednak działanie niewystarczające. Toteż, kiedy w sierpniu król alarmował pozostawionego na straży kraju Fryderyka o oddziałach tatarskich pojawiających się na Wołyniu, książe Fryderyk, z racji braku pieniędzy na opłacenie wojska, wstrzymał rozesłanie trzecich wici. Tym sposobem Tatarzy prowadzili niczym nieskrępowane rejzy na ziemiach chełmskiej i lubelskiej<sup>68</sup>. Aleksander raz po raz podkreślał konieczność zorganizowania sił zaciężnych i wysłania ich na Ruś, dziwiąc się, że do tej pory nie zostało to wykonane<sup>69</sup>. Dramaturgii dopełniał fakt, iż zniechęcony polską polityką grania na zwłokę Stefan Wielki we wrześniu dokonał aneksji Pokucia, wykorzystując sprzyjający moment ataku Tatarów na ziemie polskie<sup>70</sup>. Czy atak tatarski był skoordynowany z działaniami mołdawskimi, bądź też odbył się z polecenia Stefana, pewności nie mamy. Całość beznadziejnej sytuacji dopełniły problemy z Turcją. Aleksander, co prawda był przekonany o konieczności przedłużenia rozejmu z sułtanem, zawartego jeszcze przez Jana Olbrachta, w tym celu wysyłając posła Mikołaja Firleja, jednakże nim ów 9 października 1502 r. odnowił wspomniany układ,<sup>71</sup> Turcy nie krępowali Tatarów w ich wyprawach organizowanych na tereny Rusi Koronnej. Było to zaś konsekwencją podpisania w lutym 1502 r. preliminarium pokojowych turecko – węgierskich, które objęły także Mołdawię i Wołoszczyznę. Mając takie zabezpieczenie w postaci pokojowych relacji z Węgrami, sułtan Bajezid II niewiele przejmował się możliwym zaognieniem relacji z Polską<sup>72</sup>.

Skomasowane niebezpieczeństwo postawiło Aleksandra w stan najwyższej gotowości. 31 października król otrzymał alarmujący list od Stanisława z Chodczastarosty lwowskiego, informujący, że sytuacja jest bardzo trudna, on zaś dysponuje jedynie 500 ludźmi, co jest ilością zdecydowanie niewystarczającą, by myśleć o jakimkolwiek stawieniu czoła przeciwnikom<sup>73</sup>. Zapewne tego typu alarmujących listów było więcej, bowiem z dnia 24 października mamy odpowiedź króla Aleksandra na tego typu doniesienia, w której rzywał po raz kolejny do mobilizacji sił zbrojnych, ale także polecił wojewodzie ruskiemu bronić Lwowa przed zdrajcami rekrutującymi się spośród mieszczan, ale także kupcami wołoskimi<sup>74</sup>. Z tym najpewniej należy wiązać wysłanie Jan Kotowicza na Ruś z poleceniem odszukania Tarnowskiego oraz starosty krakowskiego Mikołaja Kamienieckiego, a także wojewody bełskiego Piotra Kmity. Mieli oni zebrać możliwie największe oddziały wojsk pod Lwowem<sup>75</sup>. Właśnie to polecenie królewskie było w owym czasie najtrudniejsze do zrealizowania. Dla przykładu poseł Konrada mazowieckiego, Jakub Karczowski miał powiadomić Aleksandra, że co prawda książe zwołał pospolite ruszenie, ale nie ma środków na wyprowadzenie go poza granice księstwa<sup>76</sup>. Pobyt króla polskiego na Litwie dodatkowo powiększał chaos, toteż 7 listopada Fryderyk wezwał Aleksandra do powrotu do kraju, przedstawiając mu skalę szkód wyrządzonych przez Tatarów<sup>77</sup>. Król z kolei dając ponownie wyraz swemu oburzeniu wobec

odpowiedzialnych za zebranie pospolitego ruszenia, krytykował opieszałość i niezaradność szlachty. Postanowił także zawrzeć pokój z Moskwą, nawet za cenę gorszych warunków, by tak szybko jak to tylko możliwe powrócić do Korony. W celu usprawnienia dowodzenia wojskiem, mianował kasztelana krakowskiego dowódcą pospolitego ruszenia<sup>78</sup>, a 7 grudnia wystawił listy przypowiednie rotmistrzom obrony potocznej, polecające sformowanie chorągwi jazdy w liczbie: Janowi Kamienieckiemu 150 jeźdźców, podobnie Piotrowi Halickiemu, zaś Stanisławowi Halickiemu staroście i kasztelanowi lwowskiemu 100 jeźdźców<sup>79</sup>. Kamieniecki zgodnie z rozkazem królewskim, wraz z zebraniem wojskiem, udał się pod Lwów<sup>80</sup>. Jednak nawet te zabiegi Aleksandra pozwoliły zgromadzić jedynie 1500 jazdy<sup>81</sup>. Trwały zatem gorączkowe poszukiwania innych możliwości rozwiązania problemu. Niejako desperackim już posunięciem była ordynacja Aleksandra powołująca pod broń chłopów, która pod koniec 1502 r. trafiła na ręce Mikołaja Kamienieckiego starosty sanockiego, oraz do wojewody ruskiego Jana Amora z Tarnowa i wojewody bełskiego Stanisława Kmity. Wyznaczeni urzędnicy mieli z kolei przedłożyć ordynację sejmikom, by te przyjęły ją jako obowiązującą do czasu ustalenia ordynacji nakazującej powszechną obronę. To zaś miało mieć miejsce dopiero na sejmie walnym (w Piotrkowie 12 marca 1503 r.)<sup>82</sup>. Ostateczną procedurę udziału chłopów w pospolitym ruszeniu przyjęto na sejmiku w Wojniczu. W tym też celu powołano tzw. rotmistrzów pospółstwa dla poszczególnych powiatów<sup>83</sup>. Mimo podjętych prób i zabiegów ordynacja ta nie weszła jednak w życie i nadal podstawę armii stanowiło wojsko zaciężne. To zaś zmniejszało się w zastraszającym tempie. O ile w 1503 roku liczba żołnierzy wynosiła 2000 jazdy i 200 piechoty, o tyle w 1504 r. już tylko 1400 jazdy, zaś od 1506 r. już tylko 500 jazdy i 400 piechoty<sup>84</sup>.

Sejm piotrkowski (marzec 1503 r.), nie rozjaśnił wprawdzie sprawy udziału w pospolitym ruszeniu chłopów, a wręcz kwestię tą zarzucił, przyniósł jednak jedną bardzo poważną zmianę. Mianowicie król Aleksander, który z powodu niezakończzonego konfliktu z Iwanem III nie mógł na sejm przybyć<sup>85</sup>, powołał tzw. hetmana krakowskiego (Campiductor Cracoviensis) dla ziemi krakowskiej i sandomierskiej, któremu miała być także podporządkowana obrona ziem ruskich. Został nim Mikołaj Kamieniecki<sup>86</sup>. Była to decyzja, która otworzyła nowy rozdział w dziejach wojskowości polskiej, a która była konsekwencją zagrożenia Rusi Koronnej i próby stawienia temu czoła. Nie rozwiązywało to rzecz jasna wszelkich problemów. Nadal pozostawała kwestia finansowania zaciężnych, która stanie się główną bolączką Zygmunta Starego, ale i hetmana Kamienieckiego. Toteż kolejne lata upływają na próbach zamiany obowiązku udziału w pospolitym ruszeniu na rzecz podatku (re-lucja), który jednak jeszcze długo pozostanie, w skutek postawy szlachty, niezrealizowany.

### Примітки

1. T. Grabarczyk, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV w.*, Łódź 2000; A. Böldyrew, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.
2. M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1, Lata 1500-1548, Zabrze 2011; Tenże, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi*

- sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku, Siedlce 2002, niestety praca poświęcona jest wydarzeniom jedynie w XV wieku.
3. L. Fac, Południowo – wschodni teatr działań wojennych w latach 1497–1509, *Rocznik Przemyski*, t. 43 (2007). Autor zastrzegł, iż jego celem jest synteza działań wojskowych na Kresach, w szczególności zaś ukazanie roli Przemysła i Ziemi Przemyskiej w tych wydarzeniach.
  4. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. 1, Poznań 2003.
  5. K. Górski, *Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów*, Biblioteka warszawska, 1891, s. 441–461; Tenże, *O rozwoju sztuki wojennej w Polsce wieku XV*, Biblioteka Warszawska, 1890, s. 85–98; Tenże, *Historia piechoty polskiej*, Kraków 1893; Tenże, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894; Tenże, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902.
  6. A. Lewicki, *Król Jan Olbracht. O klęsce bukowińskiej 1497 r.*, KH t. 7 (1893).
  7. L. Kolankowski, *Obrona Rusi za Jagiellonów na przełomie XV i XVI wieku*, W: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. 1, Lwów 1916, 466 – 480; Tenże, *Roty koronne na Rusi i Podolu 1492 – 1572*, *Ziemia Czerwieńska*, R. 1, z. 2, Lwów 1935, s. 141 – 174.
  8. O. Górka, *Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta*, KH t. 52 (1938); Tenże, *Białogród i Kilia a wyprawa z 1497r.*, W: *Sprawozdanie z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t.25, Wydział II, Warszawa 1932.
  9. K. Pułaski, *Wojna Zygmunta i z Bohdanem, wojewodą mołdawskim w 1509 r.*, W: *Szkice i poszukiwania historyczne przez Kazimierza Pułaskiego*, ser I, Kraków 1897.
  10. F. Papée, *Zagadnienia Olbrachtowej wyprawy z r. 1497*, KH, t. 47 (1933); Tenże, *Jan Olbracht*, Kraków 2006; Tenże, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 2006.
  11. Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy Turków na Polskę*, W: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 9, cz.1, Warszawa 1963; Tenże, *Wojskowość polska w okresie odrodzenia 1454 – 1576*, w: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. 1, Warszawa 1965; Tenże, *Z dziejów wojen polsko – mołdawskich. Sprawa pokucia do wstąpienia na tron Zygmunta I*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 11, cz. 2, 1965.
  12. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań 1996; Taż, *Mołdawia i Wołoszczyzna w stosunkach polsko – tureckich w XV – XVII wieku*, W: *Balkanica Posnaniensia*, Poznań 1989, t. 4.
  13. Po klęsce bukowińskiej Stefan Mołdawski regularnie zabiegał o zorganizowanie tzw. zjazdów granicznych, których celem miało być rozstrzygnięcie przynależności spornego Pokucia. Jednakże zjazdy te bądź w ogóle nie dochodził do skutku, zwykle poprzez wspomnianą polską politykę grania na zwłokę, bądź też kończyły się brakiem porozumienia, ze względu na nieugiętą postawę obydwu stron roszcujących sobie niezbywalne prawo do tego terytorium. Po śmierci Stefana Mołdawskiego, jego następca Bogdan, powziął plan ożenku z siostrą króla polskiego – Aleksandra, chcąc umocnić swą pozycję wobec Turcji. W zamian gotów był zrezygnować z Pokucia. Plan ten, podobnie jak poprzednie, zakończył się fiaskiem po śmierci głównego oponenta tego pomysłu – Alek-



sandra. Możni polscy nie widzieli powodu by wiązać się z Bogdanem, narażając się jednocześnie na nieprzychylną postawę Turcji (uznającej Mołdawię za swą strefę wpływów), mając wszak Pokucie w swoich rękach. Więcej na ten temat: Z. Spieralski, *Z dziejów wojen polsko – mołdawskich*, *Studia i Materiały do historii wojskowości*, z. XI, cz.1; I. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV w.*, Poznań 1996; K. Niemczyk, *Polska historiografia wobec problemu Pokucia – spornego terytorium polsko – mołdawskiego, za panowania Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta Starego (do 1510 r.)*. (w druku).

14. Przykładem pamiętne wyprawy hetmana wielkiego Mikołaja Kamienieckiego w 1506 i 1509 r. zakończone znakomitym zwycięstwem i odbiciem Pokucia, zob. Wapowski, s. 63; M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa 1846 (dalej: Strykowski), s. 320, 356; Decjusz, *De Sigismundi regis temporibus liber*, 1521, wyd. W. Czermak, Kraków 1901 (dalej: Decjusz), s. 38; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 118 – 119; K. Pułaski, *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy Monografie i wzmianki*, t. 1, Warszawa 1911, s. 210; K. Pułaski, *Wojna Zygmunta I z Bohdanem...*, s. 119–123; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość...*, s. 151 – 152, 156; M. Plewczyński, *Armia koronna 1506 – 1572. Zagadnienia struktury narodowościowej*, Warszawa 1991, s. 78; Tenże, *Mikołaj Kamieniecki herbu Pilawa (1460–1515)*, W: *Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa 1995, s. 29; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 86; K. Baczkowski, *Stosunki polsko – węgierskie w pierwszych latach panowania Zygmunta Starego 1507–1510*, W: *Cracovia – Polonia – Europa*, Kraków 1995, s. 573; J. Smołucha, *Papiestwo a Polska w latach 1484 – 1526. Kontakty dyplomatyczne na tle zagrożenia tureckiego*, Kraków 1999, s. 106; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie...*, s. 71; R. Przybyliński, *Hetman wielki koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1549–1585)*, Toruń 2003, s. 25; A. Dziubiński, *Stosunki dyplomatyczne polsko – tureckie w latach 1500 – 1572 w kontekście międzynarodowym*, Wrocław 2005, s. 22.
15. Przykładem rok 1500, zob.: *Miechowita*, s. 264; Wapowski, s. 33; K. Pułaski, *Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469-1515): akta i listy*. Warszawa, 1881, s. 62; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, 70; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska...*, s. 102
16. Olbracht dotarł na miejsce obrad 17 kwietnia: L. Finkel, *Zjazd Jagiellonów w Lewoczy*, KH 28 (1914), s. 332 – 335. Autor był zdania, iż pomysł zwołania zjazdu wyszedł od Władysława węgierskiego, celem wzmocnienia jego pozycji na tronie węgierskim. Szerzej na ten temat: F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 63; N. Nowakowska, *Królewski kardynał. Studium kariery Fryderyka Jagiellończyka (1468 – 1503)*, Kraków 2011, s. 57.
17. Smołucha, *Papiestwo a Polska...*, 63; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej 1497 roku. Pierwsze najazdy Turków na Polskę*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 9, cz.1, Warszawa 1963, s. 46; J. Smołucha, *Kilka uwag na temat wyprawy czarnomorskiej Jana Olbrachta w 1497 r.*, SH, R. 40 (1997), z. 3, s. 413–414; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów ...*, s. 131; A. Lewicki, *Król Jan Olbracht. O klęsce bukowińskiej 1497 r.*, KH t. 7 (1893), s. 1–15.

18. Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 46; J. Smołucha, *Kilka uwag...*, s. 413–414; O. Górka, *Białogród i Kilia a wyprawa z 1497r...*, s.69; F. Papée, *Zagadnienia Olbrachtowej wyprawy z 1497 r.*, KH 47 (1933), s. 19–20; Tenże, *Jan Olbracht*, s. 68-70; K. Baczkowski, *Europa wobec problemu tureckiego w latach 1493 – 1495*, SH, R. 40 (1997), s. 314, 320–322; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary (1506 – 1548)*, Warszawa 1979, s. 78–79.
19. O. Górka, *Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta*, KH, R. 52 (1938), s. 399; CE XV, t. III, nr 446, korespondencja Jana Olbrachta z Władysławem Jagiellończykiem, zob. też F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 66.
20. Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 47; J. Smołucha, *Kilka uwag...*, s. 414; O. Górka, *Białogród i Kilia a wyprawa z 1497r...*, s. 13, 30. Autor przytacza «*Nieznany żywot Bajezida II*», który dowodzi, że Stefan na wieść o zamiarach wojennych Polski, wysłał do Konstantynopola posła logofeta Tautula; F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 67. Najpewniej z tą sytuacją należy także wiązać (co sugeruje już Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 47) niedatowany list Stefana Wielkiego do Bajezida, w którym prosił on sułtana o pomoc, zob. *Scriptores rerum Polonicarum* (dalej: SRP), t. II, s. 333-334; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 62.
21. Król przebywał w Lewoczy do 7 maja, zob.: F. Papée, *Jan Olbracht*, s.223.
22. Marcin Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego syna jego*, Kraków 1597, s. 482; B. Wapowski, *Kroniki Bernarda Wapowskiego część ostatnia, czasy podługoszowe obejmująca (1480 – 1535)*, wyd. J. Szujnski, W: SRP, Kraków 1874, t. II (dalej: Wapowski), s. 21; M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 100; F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 71, p. 152; K. Pułaski, *Stosunki z Mendli-Girejem...*, s 42.
23. *Kronika Stefana Wielkiego...*, s. 116, podaje błędną datę bitwy: 17 października. Sprostował to O. Górka (*Białogród i Kilia, a wyprawa z 1497r...*, s. 74–76). Autor zaciekle bronił Stefana Wielkiego, który w jego przekonaniu, nawet ostrzegał Polaków przed grożącym im niebezpieczeństwem i możliwą zasadzką na polach bukowińskich; Tenże, *Nieznany żywot Bajezida II...*, s. 405–409, Autor przychylił się tym razem do zdania, iż Stefan współpracował jednak ściśle z Turcją, jednakże podtrzymał tezę, jakoby w bitwie koźmińskiej ani władca Mołdawii, ani jego wojsko nie brały udziału; polemikę wobec tekstu O. Górki podjął F. Papée, *Zagadnienia Olbrachtowej wyprawy z r. 1497*, KH, t. 47 (1933), s. 25–26; szerzej na temat przebiegu walki, jak i całej wyprawy, zob.: M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów...*, s. 140–148; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 52–53; E. Fischer, *Koźmin, ein Beitrag zur Geschichte des polnisch-moldauischen Konflikts 1497*, Berlin 1903, s. 14–15; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 62; J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1986, s. 137.
24. *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486 – 1516* (Kodeks Zagrzebski), opr. J. Garbacik, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 30, nr 14; F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 154; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 48-52; J. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historii polskiej służących*, Warszawa 1824, t. 1, s. 72–77.

25. Miechowita, s. 353. Szerzej na temat owego ataku i przemarszu wojsk tureckich, zob.: P. Bunar, S.A. Sroka, *Wojny, bitwy i potyczki w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1996, s. 104; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr...*, s. 62.
26. Sam Lwów miał być stosunkowo dobrze przygotowany do obrony. Przed wyprawą mołdawską Olbrachta miasto miało zakupić 19 hakownic, zaś Fryderyk Jagiellończyk miał podarować miastu tzw. hufnicę kardynalską. Ponadto wracające z Mołdawii oddziały polskie możliwe, że pozostawiły w mieście sporą część broni palnej, zob.: J. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 63; J. Szymczak, *Początki broni palnej w Polsce (1383 – 1533)*, Łódź 2004, s. 267.
27. O. Górka, *Nieznany żywot Bajezida II ...*, s. 411 – 415; J. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich. ...*, t. 1, s. 77 – 85; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, Lwów – Warszawa – Kraków 1923, t. 1, s. 230; A. Borzemski, *Sprawa pokucka za Aleksandra*, *Przegląd Powszechny*, t. 24 (1889), z. 10, s. 177; D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa, Lwów 1844*, s. 128; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 49; N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches II*, Gotha 1907, s. 274; R. Trawka, *Kmitowie. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce*, Kraków 2005, s. 238; P. Bunar, S.A. Sroka, *Wojny, bitwy i potyczki...*, s. 104 – 105; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 56, 62 – 65, obecnie odrzuca się przekaz Kroniki Bystrzyckiej, jakoby w czerwcu najazd przeprowadził także Stefan Wielki.
28. MRPS II, nr 1214, 1220; Wapowski, s. 33-34; Miechowita, s. 262; F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 152 – 153; A. Mosbach, *Przyczynki do dziejów polskich z Archiwum miasta Wrocławia*, Poznań 1860, s. 119; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 54.
29. T. Korzon, *Dzieje wojen...*, s. 230; R. Trawka, *Kmitowie...*, s. 239.
30. Źródła nie są zgodne, co do daty zawarcia układu. Miechowita (*Chronica Polonorum...*, s. 262) datuje go na 12 lipca, z kolei akty zarówno posłów węgierskich, jak i Jana Olbrachta noszą datę 13 lipca (AGAD, LL 3, k. 7v, 136v = E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. 2, p. 2 Bukarest 1891, s. 402–409, nr 355, 356 = Dogiel I, s. 86–91, nr 33, 34 = Materiały dla historii wzajemnych odnośniej Rossii, Polśi, Moldavii, Valachii i Turcii v XIV- XVI w, wyd. V. A. Uljanicki, Moskwa 1887 (dalej: V. Uljanicki), s. 149–154, nr 104, z tą różnicą, że Dogiel i Uljanicki podają złą datę: 20 lipca). Akt panów koronnych pochodzi z 14 lipca (Dogiel, I, s. 91–92, podaje ponownie przesuniętą datę 21 lipca); zaś akt ratyfikacji Władysława Jagiellończyka nosi datę 1 sierpnia, zob. Dogiel I, s. 92–95 = Hurmuzaki, t. 2, cz. 2, s. 409–414, nr 357; Z. Spieralski, *Po klęsce bukowińskiej...*, s. 54; A. Jabłonowski, *Sprawy wołoskie za Jagielonów*. Akta i Listy. Akta Koronne, W: *Źródła dziejowe*, t. X, Warszawa 1878 (dalej: Akta i Listy), nr 11; F. Papée, *Jan Olbracht*, s. 154; A. Borzemski, *Sprawa pokucka...*, s. 178; F. Koneczny, *Sprawy z Mengli – Girejem 1473–1504*, «*Ate-neum Wileńskie*», t. 4 (1927), z. 13, s. 304.
31. *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. 3, nr 576, 578.
32. T. Korzon, *Dzieje wojen...*, s. 230.
33. W źródłach często błędnie tytułuje się Turków Tatarami i odwrotnie. Podobnie jak Mołdawian określa się często mianem Wołochów. Dlatego niekiedy utrudnia to identyfikację, szczególnie, jeśli chodzi o jakieś niewielkie rezy.

34. Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611, Sanok 1857. (dalej: Kromer), s. 1347; Z. Spieralski, Po klęsce bukowińskiej..., s. 55; J. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich..., t. 1, s. 88–91, zdecydowanie odrzucił zapis Kromera, według którego na owym mrozie zginąć miała cała 40 tysięczna armia turecka. W przekonaniu Autora w grę wchodzi jedynie kilka tysięcy; T. Korzon, Dzieje wojen..., s. 230, opowiada się z kolei za liczbą poległych podana przez Kromera. Ponad to autor pomylił najazd listopadowy z majowym wspominając o ogromnej panice, jaka zapanować miała w Krakowie.
35. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego, wyd. A. Lewicki, W: AKH, t. 8, Kraków 1898, nr. 26.
36. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 28.
37. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 29.
38. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 30.
39. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 31.
40. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 32.
41. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 36.
42. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 44, 45.
43. Listy i Akta Piotra Myszkowskiego..., nr 39, 42.
44. Do spotkania w Pożoniu doszło w grudniu 1499 r. Podpisano porozumienie polsko – węgiersko – francuskie zostawiając «furtkę» dla poszerzenia owego sojuszu o Wenecję, Maksymiliana, Aleksandra oraz książąt i elektorów Rzeszy. zob.: Dogiel, t. I, s. 449; K. Baczkowski, Działalność polsko – węgierskiej dyplomacji..., s. 531–532.
45. Miechowita, s. 354; Wapowski, s. 33; L. Fac, Południowo – wschodni teatr działań..., s. 69; M. Plewczyński, Wojny i wojskowość polska w XVI wieku, t. 1. Lata 1500–1518, Zabrze 2011, s. 101.
46. Tamże, s. 102.
47. Miechowita, s. 354; Wapowski, s. 33; K. Pułaski, Stosunki z Mengli Girejem..., s. 62; F. Papée, Jan Olbracht, s. 168; L. Fac, Południowo – wschodni teatr działań..., 70; M. Plewczyński, Wojny i wojskowość polska..., s. 102
48. F. Papée, Jan Olbracht, s. 168 – 170.
49. Tamże; L. Fac, Południowo – wschodni teatr działań..., s. 70.
50. Fac, Południowo – wschodni teatr działań..., s. 71.
51. Tamże; M. Bielski, s. 490.
52. AAleks., s. 9 – 10; Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 78.
53. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 78.
54. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 79. W rzeczywistości stronie polskiej chodziło jedynie o uspokojenie stosunków na południowym – wschodzie na czas planowanej wyprawy pruskiej, zob.: J. Demel, Historia Rumunii..., s. 137.
55. AAleks., s. 19-20; I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna..., s. 184–185.
56. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna..., s. 184; A. Jabłonowski, Sprawy wołoskie za Jagiellonów: akta i listy, Warszawa 1878, s. 79–84; Z. Spieralski, Z

- dziejów wojen polsko – mołdawskich..., s. 77–79; Z. Spieralski, Po klęsce bukowińskiej..., s. 58; J. Nistor, Die Moldauischen Ansprüche auf Pokutien, Wien 1910 (W: Archiv für österreichischen Geschichte, Bd.101,1), s. 58.
57. Jeszcze tego dnia Mikołaj Kamieniecki poświadczony był w kraju, zob.: MK 17, k. 309; MRPS III, nr 264; AGZ, t. 16, nr 3582; Z. Spieralski, przyjmuje, że wyjazd posłów nastąpił zaraz po sejmie koronacyjnym, powrót zaś miał nastąpić przed 29 marca, kiedy to Kamieniecki uzyskał w nagrodę za misję poselską nadanie, zob. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 81.
58. AGAD, LL 1, k. 15; V. Uljanickij, s. 186, 195; AAleks, nr 49; Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 81; A. Borzemski, Sprawa pokucka..., s. 180.
59. AGAD, LL 1, k. 9–10; V. Uljanickij, s. 187 – 189; AAleks, nr 46; Hurmuzaki, t. 2, cz. 2, s. 488–491, nr 389; o ustalonym terminie na św. Michała informuje poseł Stefana Wielkiego – Łukasz Arbure, zob. Akta i Listy IV, nr 23; A. Jabłonowski, Sprawy wołoskie..., s. 76; Z. Spieralski powołując się na tą samą relację błędnie datuje na 28 września, zob.: Z. Spieralski, Z dziejów wojen ..., s. 81; J. Nistor, Die Moldauischen Ansprüche..., s. 62.
60. MRPS III, nr 171.
61. MRPS III, nr 170, 172.
62. MRPS III, nr 322.
63. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 82.
64. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 82; J. Nistor, Die Moldauischen Ansprüche ..., s.60.
65. O stanie zdrowia Stefana: O. Górka, Kronika czasów Stefana Wielkiego..., s. 5–6; zob. też. Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 82.
66. Z tego powodu Wielkopolanie domagali się natychmiastowego rozwiązania problemu Pokucia poprzez zorganizowanie zjazdu granicznego z Mołdawianami. Z Tm żądaniem wysłali do Aleksandra posła Bochotnickiego. Relacja posła wielkopolskiego Jana Bochotnickiego dla Aleksandra w Mińsku z sierpnia 1502, zob.: AGAD, LL I, k. 35v – 36 v = AAleks, nr 96 ac; odpowiedź Wielkopolanom, udzielona przez Aleksandra za pośrednictwem posła Jakuba Sielickiego, zob.: AGAD, LL 1, k. 37–38 = AAleks, nr 96 b = V. Uljanickij, s. 203–204; Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 83. Aleksander, zgodził się na wysłanie komisji w składzie: wojewoda podolski Pawła Kola, starosta lwowski Stanisław z Chodcza, wojewoda sandomierski Jan Tarnowski, arcybiskup Boryszewski i dziekan Krowicki. Zastrzegł jednak, że jakiegokolwiek ustępstwa terytorialne są wykluczone.
67. MRPS III, nr 544; AAleks, t. 19, nr 82; Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 84; L. Kolankowski, Roty koronne na Rusi i Podolu 1492 – 1572 r., W: Ziemia Czerwieńska, red. K. Hartleb, K. Tyszkowski, R. 1, z. 1, Lwów 1935, s. 145, 147.
68. Pierwsza wiadomość na temat pojawienia się Tatarów pochodzi z 9 czerwca, zob. AAleks, nr 80 i kolejne informacje z lipca 1502 r.: AAleks, nr 88, 89; odpowiedź Fryderyka do Aleksandra z lipca 1509, informująca o braku pieniędzy: AAleks, nr. 90; I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna..., s. 188; Z. Spieralski, Z dziejów wojen..., s. 84–85.

69. AAleks, nr 109, 110, R. Trawka, Kmitowie..., s. 261; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 86.
70. Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 83; I. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna...*, s. 188. Sugeruje, iż prawdopodobnie istniało porozumienie pomiędzy Stefanem Wielkim, a Mengli Girejem, gdyż najazd tatarski całkowicie ominął Pokucie; L. Fac, *Południowo – wschodni teatr działań...*, s. 67–68.
71. A. Aleks, nr 117; I. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna...*, s. 186.
72. Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyzna...*, s. 186.
73. Skarzył się ponadto, że nawet Władysław Jagiellończyk, na którego pomoc przecież liczono, sam podburza Mołdawian, zob.: AAleks, nr 120; R. Trawka, Kmitowie..., s. 263; Władysław udzielił odpowiedzi w liście 5 listopada. Zaznaczał, iż co prawda dowiedział się o napadzie Mołdawian, jednakże ani on, ani jego posłowie nie mają z nim nic wspólnego. Podkreślał, że zamierza nawet wysłać poselstwo do hospodara, by upomnieć go, a nawet zagrozić użyciem siły, zob. AAleks, nr 123; 31 października Stanisław z Chodcza skarżył się z kolei królowi, że starosta łucki nie powstrzymuje ludzi księżnej Równieńskiej przed nadużyciami granicznymi, ani też nie robi w sprawie Tatarów przemycających воск z Litwy nie płacąc cła, zob. AAleks, nr 121
74. AAleks, nr 119; R. Trawka, Kmitowie..., s. 263; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 91.
75. Teki Pawińskiego I, s. 29; A.Aleks, nr 119; R. Trawka, Kmitowie..., s. 263.
76. AAleks, nr 124.
77. AAleks, nr 125.
78. AAleks, nr 125.
79. MRPS III, nr 664, 665; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 94.
80. Jest tam poświadczony 28 grudnia 1502 r. zob.: MK 20, k. 40, 41; MRPS III, nr 676, 677.
81. MRPS III, nr 664, 665; Z. Spieralski, *Z dziejów wojen...*, s. 94.
82. AGAD, LL1, k. 71 – 72v = AAleks, nr 133; TN 26, nr 23; L. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 143 – 144; szerzej na ten temat: J. Gerlach, *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej. Studium o piechocie wybranieckiej*, Lwów 1939, s. 29–31; F. Piekosiński, *Laudum wojnickie ziemi krakowskiej z r. 1503*, Kraków 1897, s. 270–279; A. Kraushar, *Z dziejów pospolitego ruszenia w dawnej Polsce (Quatuor quintum)*, Warszawa 1928, s. 92–106; J. Ochmański, *Organizacja obrony w wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI w. Studia i Materiały do historii Wojskowości*, t. V (1960), s. 396; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa w Polsce*, W: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce*, t. V (1960), s. 336; R. Trawka, Kmitowie..., s. 265.
83. TN 26, nr 23; J. Gerlach, *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej...*, s. 31–33; F. Piekosiński, *Laudum wojnickie...*, s. 270–279; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, red. J. Sikorski, t. 1, Warszawa 1965, s. 296.
84. Kolankowski, *Roty koronne...*, s. 143–144; *Zarys dziejów wojskowości polskiej...*, s. 300, stan ten był konsekwencją pustego skarbu, jaki pozostawił po sobie Aleksander, wraz z ogromnym długiem, wynoszącym ponad 170000 zło-

tych, a wynikającym z kosztów utrzymania wojsk zaciężnych. W roku 1507 i 1508 uchwalono nadzwyczajne podatki przeznaczone na spłatę owego długu, jednak w efekcie brakło środków na zaciąg wojska do obrony potocznej; zob. też R. Trawka, Kmitowie..., s. 265.

- <sup>85.</sup> LL1, k. 95–98; AAleks, nr 154; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 336; K. Baczkowski, *Węgierskie pośrednictwo pokojowe...*, s. 46-47; M. Plewczyński, *Koalicje antymoskiewskie Jagiellonów w XVI wieku*, W: XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich Wrocław 15–18 września 1999r., t. 3, cz. 2, Wrocław 2001, s. 451-452; M. Bobrzyński, *Sejmy polskie za Olbrachta i Aleksandra*, W: Tegoż, *Szkice i studia historyczne*, t. I, Kraków. 1922, s. 230–231.
- <sup>86.</sup> AAleks, nr 154; M. Bobrzyński, *Sejmy polskie ...*, s. 228; Z. Spieralski, *Geneza i początki hetmaństwa...*, s. 336; M. Plewczyński, *Naczelne dowództwo armii koronnej 1501 – 1572*, W: *Studia i Materiały do Historii Wojskowości w Polsce*, t. 34, s. 43.

*K. Niemczyk. Moldovan-Tatar threat Russ Crown at the end of XV-XVI century and its impact on the internal politics of the Kingdom of Poland. The analysis of the situation that a result of the Tatar-Moldavian attacking Corona Rus (Galychina, Western Podillya) on the break of the XV-XVI centuries is carried out by the author. He investigates nature of the Moldavian-Tatar threat for Ukrainian territories that entered in the complement of the Polish kingdom and also reaction on it from the side of guidance of Crown. Diplomatic efforts of Polish guidance and measures of military character sent to non-admission of attacks from the side of Crimea and Moldavia on frontier territories are analysed.*

**Key words:** *Moldavia, Crimea, Kingdom Polish, Rus Corona, threat, sejm.*

Отримано: 19.07.2014 р.

УДК 94 (477+571) "1658"

**В. Газін**

## **ВІЛЬНО-2: РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1658 р. ТА ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО ЧИННИКА**

**В. Газін. Вільно-2: російсько-польські переговори 1658 р. та вплив українського чинника.** У статті проаналізовано передумови, хід та наслідки польсько-московських переговорів, які відбулися у Вільно 1658 р. і які разом з роботою віленської комісії 1656 р. склали перший етап російсько-польського переговорного процесу, що завершився укладенням Андрусівського перемир'я в 1667 р. Приділена увага аналізу позицій сторін напередодні переговорів, що мало безпосередній вплив на перспективи досягнення їхніх політичних цілей у ході чергового раунду роботи російсько-польської комісії. Відзначено, що на даному етапі основна дискусія розгорнулася навколо питання успадкування царем

*Алексеем Михайловичем польської корони після смерті Яна Казимежа, однак, якщо у 1656 р. польська сторона, перебуваючи у вкрай складному становищі (одночасна агресія з боку і Москви, і Швеції), змушена була погодитися на це, то у 1658 р. ситуація кардинально змінилася. Вирішальним у цьому сенсі стало укладення польським керівництвом Гадяцької угоди з Україною, за якою остання знову мала увійти до складу Речі Посполитої і яка фактично означала денонсацію українсько-російської угоди 1654 р. Особливий акцент робиться на дії українського чинника, який активно впливав, як на етапі підготовки, так і в ході самих переговорів, а також, зокрема, і визначив їх результат.*

**Ключові слова:** Москва, Варшава, Вільно, посольський з'їзд, переговори, договір.

**В. Газин. Вильно-2: российско-польские переговоры 1658 г. и влияние украинского фактора.** В статье анализируются предпосылки, ход и последствия польско-московских переговоров, которые состоялись у Вильно 1658 г. и которые вместе с работой виленской комиссии 1656 г. составили первый этап российско-польского переговорного процесса, который закончился подписанием Андрусовского перемирия в 1667 г. Уделяется внимание анализу позиций сторон перед началом переговоров, что непосредственно влияло на перспективы достижения их политических целей в ходе работы российско-польской комиссии. Сделан акцент на том, что на данном этапе основная дискуссия развернулась вокруг вопроса наследования царем Алексеем Михайловичем польской короны после смерти Яна Казимира, однако, если в 1656 г. польская сторона, пребывая в крайне сложной ситуации (одновременная агрессия со стороны и Москвы, и Швеции) должна была согласиться на это, то в 1658 г. ситуация кардинально изменилась. Решающим в этом смысле стало подписание польским руководством Гадяцкого договора с Украиной, за которым последняя снова должна была войти в состав Речи Посполитой и который фактически означал денонсацию украинско-росийского договора 1654 г. Особый акцент сделано на роли украинского фактора, который активно влиял, как на этапе подготовки, так и во время переговоров, а также, в частности, и определил их результат.

**Ключевые слова:** Москва, Варшава, Вильно, посольский съезд, переговоры, договор.

У ході московсько-польського протистояння за першість в регіоні Центрально-Східної Європи, яке розгорнулося в середині XVII ст. та вилалося у війну 1654–1667 рр., важливим елементом боротьби Москви та Варшави стали тривалі з'їзди повноважних послів. У їх перебігу одним з центральних виступило «українське питання». Контроль над українськими землями став чи не головною метою протидіюючих сторін, від чого безпосередньо залежав кінцевий результат всієї боротьби. Одним з центрів таких переговорів стала столиця Великого князівства Литовського – Вільно. Саме там укладенням Віленської угоди 1656 р. розпочався вказаний переговорний процес, заклавши перспективи вирішення російсько-польського протистояння шляхом «торгу» українськими землями та українськими інтересами.



Через декілька років (у 1658 р.) відбулися нові переговори у Вільно. Якщо перші на сьогодні знайшли достатнього висвітлення в історіографії (роботи українських істориків Я.Федорука, В.Газіна, російського вченого Б.Флорі<sup>1</sup>), то другі залишаються дещо в тіні. Водночас вони були не менш цікавими для розуміння тогочасних тенденцій міждержавних відносин в регіоні та шляхів вирішення «українського питання».

У даній статті спробуємо проаналізувати передумови, хід та наслідки вказаних дипломатичних переговорів.

Отже Віленська угода 1656 р., яка встановила перемир'я у війні між Польщею та Росією на основі домовленості про передачу після смерті короля Яна Казімежа польської корони московському цареві Алексею Михайловичу, через зволікання польської сторони з прийняттям відповідної сеймової постанови, виявилася нереалізованою. Відтак, питання війни чи миру залишалося відкритим і сторони прагнули розв'язати його в найвигіднішому для себе руслі.

Питання стосунків з Москвою стало предметом дискусій в середовищі польського керівництва напередодні Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбуватися на початку липня 1658 р. Означилося коло прихильників якнайшвидшого укладення мирної угоди з Москвою. Це були переважно представники магнатсько-шляхетських кіл Великого князівства Литовського (розглядали мир з Москвою як єдиний шанс врятувати свої володіння від повного розорення внаслідок війни). Також прихильність курсу на порозуміння з Москвою виказували магнати та шляхта, які найбільше постраждали внаслідок Української революції і сподівалися, що саме через мир з Москвою буде змога повернути втрачені володіння. Напередодні скликання сейму вони оприлюднили документ, з промовистою назвою: «Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом», де звертали увагу на користі реалізації Віленської угоди 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Інфлянти (Ліфляндію), але й призведе до заспокоєння козащини: «...унія наша з Москвою козаків нам поверне» (!!)<sup>2</sup>.

Відповідаючи на заяви прихильників угоди з Москвою, король Ян Казімеж напередодні сейму 9 травня 1658 р., звертаючись в універсалі до делегатів сейму й, загалом позитивно оцінюючи саму ідею об'єднання Московської держави з Польським королівством «...як здавна одного слов'янського народу люди», що могло б бути страшним для всіх супротивників, по-перше, піддав критиці московського царя, який «...ще без елекції, вже титулувався королем польським» та наголошував на важливості збереження у Речі Посполитій принципу вільного обрання короля та прав католицької церкви. Зокрема, звертав увагу на необхідність приналежності до католицької віри власне самого короля<sup>3</sup>. Офіційно ж король декларував себе прихильником укладення мирного договору з Московією. В універсалі від 10 (20) травня 1658 р. він зазначав, що лише об'єктивні обставини не дали змоги скликати вальний сейм, на якому б було оста-

точно вирішене це питання та закликав «...завершити цю вкрай потрібну і для всього слов'янства необхідну справу»<sup>4</sup>.

Як зазначав В.Коховській, позиція короля полягала в тому, щоб уберегти Річ Посполиту від посягань Москви, при цьому не допустити відновлення війни з нею, по крайній мірі до того, як завершиться війна проти Швеції<sup>5</sup>.

Ідея одночасного замирення з Московією, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції одного з впливових представників польської магнатурі Я.Лещинського. Проте, на його думку, в першу чергу порозуміння має бути досягнуте саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а потім – зі шведами, «...проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він виказав цікаву ідею, щодо власне тактики замирення з Московією: «Потім, як погодимось з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Московією – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємось по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань, аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»<sup>6</sup>.

Насамкінець, оформилося угруповання, яке, не відкидаючи необхідності проведення переговорів з Московією, виступало за концентрацію зусиль на проблемі укладення мирного договору з Чигирином. Його представником був С.Беневській, який відіграв головну роль в українсько-польському діалозі, що розпочався навесні 1658 р. У червні 1658 р. він рекомендував пришвидшити розв'язання «справи з Україною». При цьому, на його думку, слід зволікати з укладенням польсько-московської угоди, «...щоб їх милості комісари не надто поспішали на комісію (на посольський з'їзд з представниками московського царя – В.Г.)». Беневській виказував стурбованість тим, що серед польських комісарів є чимало тих, хто «...полюбили Північ (Москву – В.Г.) і бажають, щоб відбулися боягузливі пропозиції». Водночас успіхи у стосунках з козацькою Україною, а власне підписання польсько-українського договору, на його думку, мали створити значну перевагу Варшаві у переговорах з Московією й дати змогу продиктувати їй свої умови<sup>7</sup>.

На сеймі було прийнято рішення про відновлення переговорного процесу з Московією. Для розробки інструкції послам 8 липня було створено комісію, яка водночас мала розглянути питання угоди з Військом Запорозьким. До її складу були включені біскупі: краківський (А.Тшебіцкій), віленський (Я.Довгялло Завіша), площкий (Я.Гембіцкій) та київський (Т.Уейській); воеводи: познанський (Я.Лещинській) та вітебський

(В.Волович) також каштелян лечицький (А.Сілескій), підскарбій коронний (Б.Лещинський), канцлер та підканцлер литовські (К.Пац та А.Нарушевич). Те, що питаннями стосунків з Московією та Чигирином мала займатися одна сеймова комісія, говорить про взаємозалежність цих напрямків у зовнішній політиці Речі Посполитої.

Важливим є той факт, що самі засідання комісії відбувалися утаємничено, а рішення навіть не були винесені на обговорення та затвердження депутатами сейму, а відразу були передані до сенату. Окрім цього звертає на себе увагу те, що до складу комісії не були включені депутати з власне українських воєводств. Відтак, більшість її членів були прихильниками досягнення компромісів у стосунках з Чигирином. Королівський двір у прийнятті рішення намагався оминати шляхту, прихильну до жорсткої позиції стосовно України і яка виступала категорично проти будь-яких компромісів.

Загалом, сейм підтвердив положення Віленської угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу. Проте головною умовою цього було безумовне повернення України під владу польського короля і виведення звідти всіх московських військ.

У цей же час в Москві прагнули продовження переговорного процесу з метою добитися практичної реалізації віленських домовленостей. Звісно, на перше місце там ставили питання про обрання царя на польський престол.

Ще 15 липня 1657 р. до Польщі відбув царський стольник Назарій Алфімов<sup>8</sup>, який говорив про можливість нового посольського з'їзду у Брест-Литовську чи Вільно<sup>9</sup>. Говорили про необхідність нового посольського з'їзду у Вільно і під час візиту до Москви (19 березня 1658 р.) королівського посланця Галецького<sup>10</sup>.

У сенсі підготовки нового посольського з'їзду московське керівництво традиційно намагається заручитися підтримкою литовської еліти. Показовими були доволі активні контакти між воєводою Афанасієм Ордін-Нащокіним та польним литовським гетьманом Вінцентом Госевським. Також для реалізації своїх планів московське керівництво радило заручитися підтримкою впливових в Польщі магнатів: гетьмана польного коронного, маршалка Єжи Любомірского та познанського воєводи Яна Лещинського<sup>11</sup>.

Про новий посольський з'їзд Алексей Михайлович повідомляє у своїй грамоті до Івана Виговського, яку було направлено через посланця Івана Апухтіна (перебував у Чигирині в травні – червні 1658 р.<sup>12</sup>). У ній говорилося, що король не дотримався своїх обіцянок, даних на віленському з'їзді 1656 р., не було зібрано сейм для оформлення наступництва царя на польському королівстві. Відтак, зневірившись у цьому, цар вже не бажає надсилати своїх послів на сейм, що тепер скликається в Польщі. Натомість Алексей Михайлович надіслав до Яна Казімежа вимогу, щоб наприкінці весни – на початку літа 1658 р. у Вільні відбувся новий посольський з'їзд для остаточного завершення цієї справи<sup>13</sup>.

Цар запропонував гетьманові вислати до Москви своїх представників «...з полковників чи з якогось іншого відповідного чину, людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних», які будуть включені до складу московської делегації на переговорах. При цьому Іван Апуктін, запевняючи гетьмана в тому, що його послі будуть займати гідне місце під час переговорів, наголошував, що не слід зважати на ті ексцеси з гетьманським послами, які сталися під час переговорів 1656 р.: «А що раніше присилав попередній гетьман Богдан Хмельницький послів на з'їзд, і ті його послі були люди незнаючі, і царської величності великі і повноважні послі їх з собою на з'їзд не брали, тому що вони завжди на з'їзд прибували п'яними й жодних справ не знали, все ходили за пиятикою та по шинкарях»<sup>14</sup>.

Гетьманові наказувалося зібрати полковників і всіх обізнаних людей, щоб скласти докладні граничні мапи для розмежування українських і королівських міст. Але зробити це пропонувалося в декількох варіантах, щоб була можливість вести переговори стосовно цього питання, а також визначити з якого варіанту слід починати і до якого можна поступати-ся<sup>15</sup>.

Чим можна пояснити таку поступливість Москви й намагання продемонструвати прагнення відстоювати інтереси України? Насамперед, царський уряд був вкрай стурбований розвитком російсько-українських стосунків. Після смерті Богдана Хмельницького всі спроби Москви здійснити ревізію договору 1654 р. (введення воєвод у головні українські міста) напштовхувалися на протидію гетьмана Івана Виговського. Не дали результату й тривале невизнання факту обрання Виговського гетьманом та таємна підтримка антигетьманської опозиції Пушкаря-Барабаша. Відтак, Москва прагнула запевнити гетьмана в тому, що послідовно виконує роль протектора козацької України. У цьому сенсі слід сприймати і намагання російського керівництва виправдатися (навіть шляхом перекичування фактів) за свою позицію стосовно українських послів під час віленської комісії 1656 р. Обіцянки відстоювати інтереси Війська Запорозького (особливо територіальні) на майбутніх переговорах у Вільні, гарантування участі в роботі комісії українських послів мали перекопати гетьмана у щирості царських намірів та відвернути українське керівництво від зближення з Польщею. Відновлення довіри козацької старшини до російського уряду мало б призвести до її більш лояльного ставлення до намірів Москви провести реформи адміністративного управління в козацькій Україні.

Також слід враховувати й загрозове для Москви українсько-польське зближення. Царські урядовці були добре проінформовані про переговори між Чигирином та Варшавою, що тривали в Межиріччі. Не випадково гетьманові було запропоновано в якості посла від Війська Запорозького направити до Вільна Павла Тетерю («як людину розумну й значну»)<sup>16</sup>, який саме проводив активні консультації з королівським представником С.Беневським.

Очевидно, що прагнення завадити українсько-польським переговорам спонукало Москву активізувати її стосунки з Польщею. Власне під таким кутом зору можна розглядати її прагнення організувати черговий раунд переговорів на рівні повноважних послів.

Згідно попередніх домовленостей з польською стороною, 11 травня 1658 р. до Вільна відправляються великі та повноважні московські послы. Як і в 1656 р. російську делегацію очолював боярин князь Нікіта Одоевській. До її складу також входили бояри князь Фьодор Волконській та князь Пьотр Шереметьєв, а також думний дяк Алмаз Іванов та дяк Панкратьєв. Сам склад делегації свідчив про незмінну (з 1656 р.) позицію Москви стосовно перспектив та умов укладення миру з Польщею. Послы отримали царську інструкцію, в якій як головне питання для обговорення висувалося підтвердження обрання московського царя на польський трон та чітке визначення місця його коронації. Заради вирішення цієї проблеми готові були йти на територіальні поступки на користь Польщі, зокрема мова могла йти про територію ВКЛ на захід від Березини. В інструкції торкалися й «українського питання». Так, «Мала Росія», як і «Біла» мали безумовно залишатися в складі Московської держави. Що ж до українсько-польського кордону, то він мав бути визначений відповідно побажань І.Виговського<sup>17</sup>.

20 червня 1658 р. московські послы прибули у Вільно, де стали очікувати на польських комісарів<sup>18</sup>. Одоевському було наказано чекати на прибуття поляків не довше ніж до 22 липня<sup>19</sup>.

Напередодні переговорів московське керівництво зайняло доволі жорстку позицію. У разі, якщо б послам у строго визначений термін (до кінця липня 1658 р.) не вдалося досягти порозуміння з поляками (на основі московських умов), слід було припинити переговори й розпочати військові дії (в район переговорів направлялося військо князя Юрія Долгорукого)<sup>20</sup>.

Про жорсткість московської позиції і свідчили попередні консультації між сторонами. 29 червня 1658 р. один з їх учасників Кшиштоф Косаковській писав, що переговори проходять дуже важко і досягнення якогось результату видається сумнівним через непоступливу позицію росіян. Останні відмовлялися погоджуватися на умови поляків та готові були поступитися лише Полоцьком, Вітебськом та пропонують заплатити три мільйони за Смоленськ. Водночас стосовно українських земель і Сіверщини росіяни зайняли тверду позицію, наголошуючи на неможливості їх передачі полякам. Їхні ж пропозиції зводилися лише до необхідності встановлення перемир'я на 20 років<sup>21</sup>.

Прибуття повноважних королівських комісарів на запланований з'їзд затримувалося. Не дочекавшись їх, 6 серпня московські послы покинули Вільно. Проте по дорозі до них надійшла інформація про прибуття польської делегації: віленського біскупа Яна Завіші, воеводи полоцького Яна Красінського, референдаря Кипріяна Павла Бжостовського та Станіслава Сарбієвського<sup>22</sup>. Спочатку Одоевській різко їм відписав, що час з'їздів минув і щоб вони поверталися додому (поляків навіть не впустили до Вільна).

Проте, коли росіяни прибули до Мінська, до них надійшов царський наказ вернутися у Вільно і розпочати переговори<sup>23</sup>.

Якими були позиції сторін напередодні чергового раунду переговорів?

Так, московському керівництву протягом 1657 – початку 1658 р., попри всі зусилля, не вдалося добитися від Варшави виконання домовленостей 1656 р. Усі спроби шляхом тиску, нагадувань, дипломатичних місій змусити польське керівництво скликати обіцяний сейм і вирішити питання обрання царя на польський престол на увінчалися успіхом. Завершилися безрезультатно спроби Москви використати у своїх цілях дії Раднотської коаліції. Провал останньої не дав змоги царському уряду ефективно тиснути на Варшаву.

Безуспішно завершилися спроби Москви заручитися зовнішньою підтримкою для здійснення тиску на Варшаву. Так, на початку 1658 р. саме з цією метою проводилися переговори з Бранденбургом. Розпочалися вони з приїзду до Москви наприкінці січня 1658 р. посланця курфюрста камерюнкера Фрідеріка фон-Боррентіна, який передав царю грамоту з повідомленням про укладення польсько-бранденбурзького мирного договору. Безумовно ця подія покращувала зовнішньополітичне становище Польщі. З іншого боку курфюрст виказував задоволення рішенням про обрання царя спадкоємцем польського престолу, та закликав пришвидшити цей процес, щоб не дати можливості скористатися цим правом цісаря<sup>24</sup>. Це спонукало царя розглядати курфюрста як потенційного союзника.

Уже 20 березня 1658 р. до Берліна було направлено царських посланців стольника Афанасія Нестерова та піддячого Алексея Перфірева з завданням схилити курфюрста виступити проти Польщі<sup>25</sup>. Однак останній, задоволений значними поступками з боку польського короля, не виявив бажання підтримувати Москву, ризикуючи отриманою незалежністю.

Також з метою покращення свого геополітичного становища московське керівництво в порушення віленських домовленостей розпочало переговори зі Швецією. Укладення мирної угоди зі Стокгольмом раніше, ніж це зроблять поляки, розглядалося в Москві як значний козир у протистоянні з Польщею. Тому, починаючи з 27 квітня і по 11 липня 1658 р. тривали інтенсивні переговори з шведською делегацією<sup>26</sup>. Уже 30 квітня 1658 р. до Москви надійшла згода шведського короля на укладення перемир'я та проведення посольського з'їзду, який розпочав роботу 20 серпня 1658 р. в селі Валесар поблизу р. Нарви<sup>27</sup>.

Проте, переговори з шведами затягувалися, а поміж тим становище Росії в протистоянні з поляками погіршувалося. Так, ще з травня 1658 р. загострилася ситуація в Прибалтиці, де відбулися зіткнення між військами Госевського та Сапеги та росіянами під командуванням князя Долгорукого<sup>28</sup>.

Попри те, що князю Долгорукому наприкінці серпня 1658 р. вдалося здобути Кейдани, де знаходилася резиденція князів Радзівілів. 30 серпня (ст. ст.) гетьман Госевській завдав нищівної поразки московському війську (втрати росіян становили до 1500 чол.)<sup>29</sup>.

Як і в перший період російсько-польської війни (до Віленської угоди 1656 р.) та на початку 1657 р., коли царський уряд намагався схилити королівський двір до виконання віленських домовленостей, навесні-влітку 1658 р. Москва також вдається до спроб заручитися підтримкою литовської еліти. Там були добре обізнані з тими суперечностями, які існували між керівництвом Корони та литовцями, а також з тим, що останні найактивніше виступали за польсько-московське примирення, розраховуючи, таким чином врятувати Литву від московської окупації та розорення. Насамперед, московські зусилля були спрямовані на найвпливовіших представників литовської магнатерії – гетьманів Сапегу та Госєвського, які мали входити до складу делегації Речі Посполитої на переговори з росіянами. Останні неодноразово демонстрували прихильність до порозуміння з Росією та виказували бажання бачити польським королем саме Алексея Михайловича. Відтак, до Сапеги напередодні початку переговорів було відправлено Деніса Астафєва. Офіційною метою мало бути обговорення питань стосовно місця розташування комісарів, водночас Астафєв отримав доручення добути інформацію стосовно настроїв литовців, а також того, чи литовці будуть готовими піти на розрив з Польщею в разі, коли корона еліта виступить проти обрання царя на польський престол.

Офіційно П.Сапега продовжував притримуватися позиції, яку означив ще в 1655-1656 рр. У розмові з Астафєвим він чітко зазначив, що буде зберігати вірність королю і Речі Посполитій, «...хіба що по неволі, по потребі великій: тоді станемо промишляти про себе». У той же час його представник Адам Саковіч, перебуваючи в Москві, переконував росіян в тому, що вони можуть розраховувати на підтримку Литви і що гетьмани та всі мешканці ВКЛ не бажують обирати після Яна Казімежа ні угорського, ні французького королів, а щиро прагнуть реалізації постанови віленської комісії 1656 р. При цьому він зазначив, що в разі, коли «...король і Корона Польська по цьому договору не захочуть зробити, то вони, гетьмани, і все поспільство литовське королю в підданстві відмовлять... а учиняться в підданстві великого государя по своєму договору»<sup>30</sup>.

Саковічем було порушене питання щодо приналежності українських земель. Фактично литовські очільники виставляли ціну за свою підтримку московських прагнень отримати польську корону. Зокрема, посланець Павла Сапеги наголошував, що в разі прийняття литовцями московського підданства «Волинь, Поділля і Підляшшя повинні бути при Литві... Запорозьких черкас утвердити, щоб вони від царської величності нікуди не відійшли і були б з Литвою в з'єднанні». Серед інших вимог значилося гарантування Москвою збереження всіх вольностей і прав литовців. Також Саковіч зазначив, щоб цар обіцяв, що після смерті Сапеги великим литовським гетьманом буде саме Госєвскій. Крім того, Саковіч передав особисте прохання останнього стосовно надання тому 100 тис. червоних, місто Могилів та декілька міст в Лівонії<sup>31</sup>.

Проте, основні проблеми для Москви намітилися саме в Україні. Розгром Виговським опозиції значно посилив позиції гетьмана, водночас змен-

шив можливість для тиску на українську владу з боку царського уряду. А укладення наприкінці червня 1658 р. попередньої польсько-української угоди, намітило для Кремля найгірший сценарій, який загрожував втраченою контролю над Україною та кардинальним посиленням головного суперника – Речі Посполитої. Було поставлено під загрозу саме існування військово-політичного союзу, що склався в 1654 р.

12 червня 1658 р. Г.Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну «гамувати свавільників», а частину війська направити до Шереметьєва в Київ. Щодо гетьмана, то московське керівництво поставило жорстку вимогу, щоб той негайно відправив татар. Лише в такому разі московські війська нададуть допомогу в придушенні «свавільників» (в інструкції Ромодановському говорилося, що в разі відмови гетьмана виконати це розпорядження, той навпаки має боронити опозиціонерів)<sup>32</sup>. Також було зроблено ставку на київського воєводу Васілія Шереметьєва, який отримав чіткий наказ намовляти (корумпувати) козаків, щоб ті на противагу Виговському підтримали молодого Юрія Хмельницького<sup>33</sup>.

Загалом, московські воєводи вели себе в Україні як справжні господарі. Той самий Шереметьєв взагалі заявляв, що його уряд є головнішим за гетьманський, подібним чином вів себе і Ромодановській, який фактично взяв під свій захист одного з лідерів антигетьманської опозиції Якова Барабаша<sup>34</sup>. При цьому, розміщення російських військ в українських містах спровокувало численні сутички між місцевими мешканцями та стрільцями. Виговський пізніше зазначав, що «...люди Ромодановського б'ють наших, пустошать та грабують»<sup>35</sup>.

Такий розвиток подій аж ніяк не влаштовував гетьмана. Першочерговим його завданням стало недопущення фактичної московської інтервенції на українські землі. Слід було остаточно опанувати ситуацію в Україні, завершивши розгром опозиції. Для цього планувалося здійснити похід на Запоріжжя. При цьому гетьман заявляв, що в разі, коли московські війська стануть на захист бунтівників, «...їх буду бити»<sup>36</sup>. Також постала проблема перебування московських військ у Києві. Виговський поставив завдання витіснити звідти московську залого (це мав здійснити його брат Данило). Таким чином ставилося завдання, як це зазначає Грушевський, «...до решти замкнути Україну від Москви»<sup>37</sup>.

Дане питання обговорювалося в ході наради старшини, яка відбулася в Чигирині 20 липня 1658 р. Було вирішено обрати твердий курс стосовно Москви і не лише не приймати нових воєвод, а й змусити московське керівництво вивести свою залого з Києва: «На раді полковники говорили, щоб великого государя воєводам в черкаських містах не бути»<sup>38</sup>.

У серпні 1658 р. українсько-московське протистояння перейшло у фазу збройного конфлікту. Виговський закликав народ до повстання проти Москви<sup>39</sup>. Тоді ж було надіслано Данила Виговського на чолі Паволоцького, Білоцерківського та Київського полків до Києва з метою змусити московські війська покинути місто<sup>40</sup>.



Намагаючись врятувати ситуацію, московське керівництво направляє до Виговського Васілія Кікіна, який прибув до козацького табору під Гадячем наприкінці серпня 1658 р. Представник гетьмана розповів йому про невдоволення Виговського та козацької старшини діями московських воєвод, зокрема, Ромодановського, який підтримував бунтівників. Від нього Кікін почув фразу, яка, очевидно, належала Виговському: «Нехай собі Велика Росія буде великою, а Мала – малою. Ми і собі маємо військо непереможне»<sup>41</sup>.

Під час зустрічі з Виговським Кікін сконцентрував розмову навколо питань українсько-московських відносин та цікавився причинами концентрації українських військ й прибуття в Україну Орди. Його непокоїло питання, з ким збирається воювати Виговський<sup>42</sup>.

Отже, в Москві намагалися максимально покращити свої позиції напередодні чергового раунду переговорів з Польщею. Зокрема, це стосувалося «українського питання». Однак, у цьому напрямі означилися суттєві проблеми, пов'язані з наростанням суперечностей з українським гетьманським урядом та просуванням останнього в бік укладення договору з Польщею.

Водночас позиція Польщі у порівнянні з періодом роботи першої віленської комісії у 1656 р. була значно сильнішою, що давало їй можливість формувати чіткішу стратегію на переговорах, яка виключала будь-які поступки на користь Росії. На початок 1658 р. було загалом розв'язано внутрішньополітичну кризу в державі (уряду вдалося погасити заборгованості перед військами). Вдалося уникнути катастрофи, яка нависла над державою в першій половині 1657 р. внаслідок утворення та діяльності Раднотської коаліції. Успішне розв'язання даної проблеми підвищило авторитет королівського двору, створивши передумови для об'єднання правлячої еліти. Ракочі зрікся своїх претензій на польський престол. На початку вересня 1657 р. було укладено польсько-бранденбурзький договір у Велаві. І хоча його зміст більше влаштував саме Бранденбург, який отримував фактичну незалежність від Речі Посполитої, розв'язання цього питання було необхідне Варшаві з огляду на підготовку нового раунду переговорів з Московською державою. Як наслідок, усі спроби останньої підштовхнути курфюрста до антипольської політики залишилися безрезультатними<sup>43</sup>. Розпочалися мирні переговори з Швецією.

Та чи не найвагомішим досягненням польської дипломатії означеного періоду було налагодження конструктивного діалогу з козацькою Україною. У Варшаві вирішення зовнішньополітичних завдань напряму пов'язували з розв'язанням на свою користь «українського питання». Так, віленський воєвода князь Шаховской писав до царя, передаючи вісті з Варшави: «Надію польський король має велику на козаків і татар..., якщо козаки не будуть при королі, то король мимоволі змушений буде миритися з тобою, великим государем, а якщо козаки з королем з'єднаються, то миру у тебе з королем не буде: велика надія у короля на козаків і татар»<sup>44</sup>.

Позитивне завершення переговорів з Чигирином розглядалося польською стороною як основа для майбутніх стосунків з Москвою, та стратегія, якої мала б дотримуватися польська дипломатія під час переговорів з росіянами. Успіхи в Україні давали можливість Варшаві рішуче та відкрито відмовитися від отримання віленських домовленостей.

Після укладення попередньої угоди в Межириччі керівництво Речі Посполитої спромоглося добитися відчутного успіху в боротьбі за Україну, який ознаменувався підписанням Гадяцької угоди (6 вересня 1658 р. в обозі під Гадячем у присутності польського посла С.Беневського українським керівництвом було прийняте рішення про приєднання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського<sup>45</sup>), яка означала не лише укладення чергового договору з Чигирином, а фактично ставала рубіжною подією у російсько-польській боротьбі за Україну. Унаслідок угоди фактично відбувалася денонсація Переяславсько-московського договору 1654 р. та відновлювалося перебування козацької України в складі Речі Посполитої. Гадяч створював відчутну перевагу Варшави у її протистоянні, чи то діалозі, з Москвою. Це було особливо важливо напередодні чергового раунду московсько-польських переговорів на рівні великих і повноважних послів.

Оцінюючи угоду в сенсі здобутків польської сторони З.Вуйцік писав: «Гадяцька угода – акт великого розуму політичного з боку польських урядовців... Наразі Польща поклала великі надії на Гадяцьку угоду. Спираючись на союз з Австрією та Бранденбургом, а також на швидкий мир зі Швецією, Польща йшла на конфронтацію з Росією»<sup>46</sup>. Дійсно, укладення угоди з Військом Запорозьким створювало значні перспективи для Польщі в сенсі її боротьби з Московською державою, Варшава не лише отримувала значну перевагу в діалозі з Москвою, фактично, створювалися передумови для кардинальної зміни перебігу російсько-польської війни.

Відтак, відразу після укладення Гадяцької угоди означилася помітна перевага Варшави перед Москвою. Дана тенденція яскраво проявилася власне під час других віленських переговорів. Польські комісари уже готові були диктувати свої вимоги.

Другі польсько-російські переговори у Вільні розпочалися 16 вересня 1658 р. (за десять днів після укладення Гадяцької угоди). Їх початок був традиційним й позначився активною наступальною тактикою московських послів, які відразу поставили вимогу передати під владу царя всю Литву «...за те безчестя, яке польська сторона завдала Алексею Михайловичу, зволікаючи з виконанням постанов віленської комісії 1656 р.»<sup>47</sup>.

Польські комісари зайняли також жорстку позицію, зазначивши, що якщо розмови підуть в такому дусі, то вони покинуть з'їзд. При цьому наголосили: «Якщо царській величності Литовське велике князівство потрібно, то у нього ратні люди є напоготові, у королівській величності також ратні люди є, Литву слід добувати кров'ю, а на посольствами». Вони вказали, що мають повноваження щодо обговорення двох статей: обрання царя на польський трон та укладення вічного миру (польська сторона

слідувала плану Я.Лещинського: відразу після «приєднання козаків», не гаючи часу, укласти мир з Московією).

18 вересня 1658 р. комісари порушили питання про взаємини двох держав зі шведами, наголосивши, що згідно угоди 1656 р. ні Польща, ні Москва не мають проводити з Швецією сепаратні переговори і підписувати мирні угоди (також план Лещинського – не допустити замирення між Московією і Швецією). При цьому комісари вказували на інформацію про російсько-шведські переговори під Нарвою. Вони відзначили, що в разі її підтвердження Польща відмовиться надати статті про обрання царя на польський престол<sup>48</sup>.

Росіяни відповідали, що у царя з шведами миру немає, а якщо і йдуть переговори, то поляки також в цей самий час «трактують» зі шведами. Тут, звичайно, московські послы мали рацію, адже Варшава також активно проводила переговори з Швецією. Питання стояло: хто раніше з суперників укладе бажаний мир зі Стокгольмом.

Полишивши справи шведські, послы знову повернулися до питання про обрання царя на польський престол. Щодо цього також виникли суперечки. Росіяни наполягали на обов'язковій умові ліквідації унії, поляки, в свою чергу, вимагали відновлення дії статей Полянського договору. Останні зазначали, що й так значно поступилися перед Московією, що навіть пішли на порушення стародавніх прав, коли вирішили погодитися на обрання царя на польський престол ще за життя короля. Далі цікавою є мотивація, представлена польською стороною: «бажаючи такого преславно, великого, хороброго і мужнього государя, відшукуючи того, що втрачено (!!), дбаючи про цілісність своєї держави і про припинення кровопролиття»<sup>49</sup>. Дана фраза недвозначно промовляє, що проблема обрання царя на польський престол і надалі тісно пов'язувалася з питанням повернення, зокрема, українських земель (того самого, що було втрачено).

До кінця вересня точилися безплідні суперечки. Між тим московські послы отримували тривожні вісті про ворожі дії литовських військ. Поступила інформація, що Сапега та Гусевський наблизилися до Вільна та перекрили всі шляхи до міста. Це навіть змусило росіян офіційно вимагати від польських комісарів припинення усіх ворожих дій. На такий ноті 9 жовтня 1658 р. друга віленська комісія завершилася<sup>50</sup>.

Московські послы покинули Вільно. По дорозі до них надійшла інформація, що війська Сапеги зайняли міста по дорозі від Вільна до Мінська, навколо Мінська та Борисова. З Мінська надійшла інформація що з 1 жовтня місто знаходиться в облозі у козаків.

Зі свого боку курс на військове розв'язання взаємних суперечок рішуче бере і московське керівництво. Очевидним було те, що московський цар, не дочекавшись реалізації на практиці віленських домовленостей і не зважаючи на аргументи польської сторони, що для його елекції на польський престол слід, по крайній мірі, дочекатися смерті нинішнього короля Яна Казімежа, вирішив силовим методом розв'язати дану про-

блему й розпочав підготовку чергового походу проти Польщі. Як подає інформацію В.Коховській, було сформовано три армії по 30 тис. чол. Перше військо під керівництвом князя Трубецького рушило на Україну, друге – під керівництвом князя Хованського та Долгорукого було спрямоване на Литву і третє – під команду князя Ромодановського зосереджувалося між Дніпром та Березиною<sup>51</sup>.

8 жовтня в районі села Варки полки Долгорукого зустрілися з військами Госевського. Останній проігнорував застереження з боку гетьмана Павла Сапегі і маючи недостатньо сил (16 хоругв) виступив проти переважаючих сил противника. Спочатку успіх був на боці литовців і їх кіннота навіть змусила відступати росіян. Проте, завдяки введенню Долгоруким в дію резервів, росіяни зуміли завдати поразки литовцям. Ті відступили, а сам польний гетьман потрапив в полон<sup>52</sup>. На думку З.Вуйціка, битва під Варкою ознаменувала завершення польсько-російського перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р<sup>53</sup>.

У листопаді 1658 р. Ян Казімеж надіслав до царя розлогого листа, у якому поклав цілковиту відповідальність за відновлення війни саме на росіян. На його думку, московські послі свідомо зволікали з початком переговорів і, не зважаючи на прибуття польських комісарів до Вільна, не приступили до розмов з ними, відмовляючись прийняти листи і посланців від польських комісарів. Гострій критиці король піддав князя Долгорукого, який замість того, щоб підтримати мир, «...палив, сік, пустошив, не оминаючи жодного стану, загалом поступав в нашій державі по-ворожому, чим спричинив до зриву миру, який було вчинено після перших віленських переговорів». При цьому звертав увагу на те, що ворожі дії росіян відбулися саме в той час, коли польські війська воювали зі спільним ворогом шведами. Гостро зреагував король і на ув'язнення Госевського, якого було також визначено на переговори в якості польського комісара і який прибув на комісію без війська лише «в кількясот коней». Попри це, Ян Казімеж не відмовлявся від подальших переговорів з росіянами, закликав: «...щоб, втретє з'їхатися нашим комісарам для завершення доброї справи з вашими комісарами...»<sup>54</sup>.

Фактично, зрив других віленських переговорів означав завершення першого етапу російсько-польського переговорного процесу, який розпочався у Вільно в 1656 р. та завершився укладенням Андрусівського перемир'я в 1667 р. На даному етапі основна дискусія розгорнулася навколо питання успадкування царем Алексеем Михайловичем польської корони після смерті Яна Казімежа. Однак, якщо у 1656 р. польська сторона, перебуваючи у вкрай складному становищі (одночасна агресія з боку і Москви, і Швеції) змушена була погодитися на це (єдине, що вдалося досягти Варшаві, це переконати росіян діждатися рішення сейму), то у 1658 р. ситуація кардинально змінилася. Вирішальним у цьому сенсі стало укладення польським керівництвом Гадяцької угоди з Україною, за якою остання знову мала ввійти до складу Речі Посполитої і яка фактично означала денонсацію українсько-російської угоди 1654 р. Сторони пере-

йшли до активної фази військових дій, які відкрила битва під Варкою. Український чинник в цей період, безумовно, відігравав важливу роль. Варшава на даний час ще не вигравши війни, виграла «битву» за Україну, що створило їй відчутну перевагу у протистоянні з Московією.

### Примітки

1. Газін В. Вільно 1656 р.: «українське питання» в російсько-польських переговорах / Володимир Газін. – Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С.428-446; Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 623 с.; Його ж. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 796-861; Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – СПб.: Издательство «Скиф», 2004. – С. 160-173; його ж. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) // Б.Н. Флоря. – М.: «Индрик», 2010. – 656 с
2. Pisma polityczne z czasuw panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668 / Zebrala I opracowala Stefania Ochmann-Staniszezewska. – Т. I (1648-1660). – Wrocław-Warszawa: «Volumen», 1989. – S. 213-216.
3. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakteryw Wespazyana Kochowskiego przez wspolczesnego tlymacza w skrycieniu na polski język przelożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznan: Naklad i czcionkami N.Kamińskiego i spyłki, 1859. – Т. 1. – S.328-329.
4. Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне. – Вильно: Электро-Типография «Русский Починъ», 1909. – Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654–1667). – С. 125.
5. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.1. – S.329.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – С. 319-322.
7. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. – К.: Университетская типография, 1852. – Т. 3. – Р. 3. – С. 277; Rawita-Gawroński F.R. Pryba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. – Krakuw: G. Gebethner i Spyłka, 1907. – S. 70.
8. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М.: Тип. Э.Лисснера и Ю.Романа, 1897. – С.132.

9. Шварц И. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. / И.Шварц, Х.Аугустинович // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. – М.: Гумманитарий, 2007. – С. 276-277.
10. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – ч. 3. – С. 133; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 40.
11. Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академією наукъ (далі – АМГ). – Т. II. Разрядный приказ. Московскій стол 1635–1659. – СПб. Тип. Императорской академіи наукъ, 1894. – С. 600.
12. Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). – СПб. Тип В.В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С.195.
13. Там само. – С. 225.
14. Там само. – С. 227.
15. Там само. – С. 196, 226; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 182-183.
16. АЮЗР. – Т. 7. – С. 208, 227; Rawita-Gawroński F.R. Pryba pojednania z Rusią. – S. 53.
17. Российский государственній архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.79. – Кн. 93. – Л. 45-49; Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – ч. 3. – С.133; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 40.
18. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С.133.
19. РГАДА. – Ф.79. – Кн. 93. – Л. 79-81.
20. Там же. – Л. 78-79
21. АЮЗР. – Т.7. – С.248.
22. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С.133.
23. Kubala L. Wojny duńskie I pokyj oliwski 1657 i 1660. Szkicyw historycznych. serya VI. – Lwyw: H.Altenberg i SP, 1922. – S. 138-139.
24. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 4. – М.: Тип. Э.Лиснера и А.Гешеля, 1902. – С. 9.
25. Там же. – С.10.
26. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. – М.: Международные отношения, 1995 // Интернет ресурс. Режим доступу: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>.
27. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – ч. 4. – С. 173-174.
28. Codello A. Wydarzenia wojenne na Żmudzi i w Kurlandii 1656 – 1660 / Aleksander Codello // Przegląd historyczny. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966. – Т. LVII. – S. 52.
29. Берх В. Царствованіе царя Алексѣя Михайловича. – СПб.: Тип. Х.Гинце, 1831. – Ч.1. – С. 125-126.

30. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11–12. – С. 40.
31. Там же. – С. 41-42.
32. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 250-251.
33. Historia panowania Jana Kazimierza. – Т. 1. – S. 339.
34. Kubala L. Wojny duńskie. – S. 101.
35. Ibid. – S. 108.
36. Ibidem.
37. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.Х. – С. 275.
38. АЮЗР. – СПб.: Тип. А.Катанского и К0, 1892. – Т. 15. – С.273; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – S. 57.
39. Kubala L. Wojny duńskie I pokuj oliwski 1657 i 1660. – S. 109.
40. АЮЗР. – Т. 15. – С. 267, 274.
41. АЮЗР. – СПб. Тип. П.А.Кулиша, 1863. – Т. 4. – С. 144-145.
42. Там само. – С. 149-152; Rawita-Gawroński F.R. Pryba pojednania z Rusią. – S. 65.
43. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – ч. 4. – С. 10.
44. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 31.
45. Biblioteka Książąt Czartoryskich. – Rkps. 402. – S. 281-290; Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.1. – S.348.
46. Wycik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa: PWN, 1959. – S. 34.
47. Kubala L. Wojny duńskie I pokuj oliwski 1657 i 1660. – S. 142.
48. Ibid. – S. 143.
49. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 43.
50. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. – С.133.
51. Historia panowania Jana Kazimierza.... – Т. 2. – S.18.
52. АМГ. – Т.2. – С. 614; Historia panowania Jana Kazimierza.... – Т. 2. – S.19; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 44.
53. Wycik Z. Traktat andruszowski... – S. 35.
54. Ibidem.

***V.Gazin. Vilno-2: russian-polish talks at 1658 and ukrainian influence factor.***

*The paper analysis the backgrounds, procedure and consequences of Polish-Moscow negotiations that took place in Vilnius in 1658 and which together with the operation of Vilnius commission of 1656 made the first stage of Russian-Polish negotiation process that came to the end with the completing of Truce of Andrusovo in 1667. The attention was paid towards the analysis of sides positions a day before the negotiation that had a direct influence on the perspectives of reaching their political aims during the procedure of the next round in Russian-polish commission work. It was noted that on the given phase the main discussion was about the inheritance question of Polish Crown after the death of John II Casimir (pol: Jan Kazimierz) by Aleksey Mikhailovich, however, as in 1656 the polish side was forced to accept it being in the*

*extremely difficult situation (the simultaneous aggression from both Moscow and Sweden sides), in 1658 the situation was changed cardinally. The decisive thing was the completing by Polish government the Treaty of Hadiach with Ukraine, according to which the latter should be again in the Commonwealth of Poland and that actually meant the denouncement of the Ukrainian-Russian agreement of 1654. The special accent is done to the actions of the Ukrainian factor that influenced actively as on the stage of preparation as during the procedure of the negotiations and also defined their result.*

**Key words:** *Moscow, Warsaw, Vilnius, ambassadorial congress, negotiations, agreement.*

Отримано: 17.09.2014 р.

УДК 623.1.3

**М. Коваль**

## **ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ СПОРУД ДОВГОТРИВАЛОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ У ВІЙСЬКОВО-ІНЖЕНЕРНІЙ ПІДГОТОВЦІ ТЕРИТОРІЙ КРАЇН ДО ВІЙНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)**

*М. Коваль. Практика використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій країн до війни (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). У статті проведено дослідження зміни концептуальних підходів у країнах Європи та Америки до практики використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій до війни в кінці ХІХ – 30-х роках ХХ ст.*

**Ключові слова:** *військово-інженерна підготовка територій до війни, довготривала фортифікація, укріплена лінія, укріплений район, смуга оборони, довготривала вогнева споруда, броня, залізобетон.*

*М. Коваль. Практика использования сооружений долговременной фортификации в военно-инженерной подготовке территорий стран к войне (конец ХІХ – 30-е годы ХХ вв.). В статье проведено исследование изменения концептуальных подходов в странах Европы и Америки к практике использования сооружений долговременной фортификации в военно-инженерной подготовке территорий к войне в конце ХІХ – 30-х годах ХХ вв.*

**Ключевые слова:** *военно-инженерная подготовка территорий к войне, долговременная фортификация, укрепленная линия, укрепленный район, полоса обороны, долговременное огневое сооружение, броня, железобетон.*

Війни другої половини ХІХ і початку ХХ ст., особливо Перша світова, призвели до перегляду існуючих форм тривалого укріплення місцевості. Виходячи з досвіду облоги фортець, хоча його й не можна було тлумачити



однозначно, більшість фортифікаторів дійшло таких висновків: замкнені ізольовані фортеці у переважній більшості випадків виявились не в змозі чинити супротив тривалий час унаслідок великих втрат боєприпасів і особового складу, зате фортеці, які були включені у смугу оборони польової армії (Верден, Осовець), успішно склали бойовий іспит<sup>1</sup>; зосереджені на обмеженій площі фортив оборонні споруди опинялись під прицільним вогнем артилерії, і якщо навіть витримували чисельні попадання важких снарядів, то їх гарнізони відчували найважчі нервові навантаження; ситуація ускладнювалась конструктивними недоліками споруд: відсутністю штучної вентиляції й освітлення, недоліками в облаштуванні каналізації, відсутністю безпечних сполучень між окремими спорудами та виходами з них у тил тощо.

Велику роль у переході до нових форм тривалого укріплення місцевості відіграв досвід позиційної війни. Масове застосування сторонами важкої артилерії змушувало будувати на польових позиціях бутобетонні та залізобетонні споруди, які могли витримувати попадання важкого снаряду. Крім того, на полях битв Першої світової війни виявилась вся сила кулеметного вогню. Оборона могла встояти після тривалого найважчого обстрілу до тих пір, поки у змозі були діяти її кулемети. З'явилась, на рещті, реальна можливість замінити великі укріплення, гарнізон яких складала досить чисельна озброєна гвинтівками піхота, на компактні споруди з одним чи декількома кулеметами, які забезпечували достатню щільність вогню. Перевірка ефективності таких споруд дала можливість розробляти нові моделі тривалих укріплень.

Виходячи з указаних причин, перевагу при обладнанні місцевості довготривалими укріпленнями почали віддавати протяжним укріпленим смугам, що складались з укріплених районів (далі – УР).

Тисячі цих могутніх свідків минулих часів знаходяться й сьогодні в багатьох країнах світу. Це викликає жвавий інтерес у сучасних істориків та військових. Саме тому дослідження розвитку довготривалої фортифікації має пізнавальне й наукове, а для військових інженерів ще й прикладне значення.

Щодо публікацій з приводу проблеми еволюційних змін в системі довготривалої фортифікації, то їх чимало було в 20-х – 30-х роках ХХ ст. З сучасних науковців цими питаннями цікавились В. Левикін, який досліджував минуле й сучасне фортифікації<sup>2</sup>, С. Трубчанінов – на прикладі довготривалих укріплень України показав їхню еволюцію від скіфських городищ до укріплених районів<sup>3</sup>, К. Назаренко – розглядав розвиток фортифікаційних ідей у 20-30-х роках ХХ ст.<sup>4</sup>, а також сам автор, аналізуючи підходи до створення довготривалої фортифікації на теренах України напередодні та під час Другої світової війни<sup>5</sup>. Але питання зміни концептуальних підходів до практики використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій країн Європи та Америки до війни в кінці ХІХ – 30-х роках ХХ ст. досі не отримало свого дослідника.

Тому метою цієї статті є дослідження зміни концептуальних підходів у країнах Європи та Америки до практики використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій до війни в кінці XIX – 30-х роках XX ст.

Попередниками УРів стали «укріплені групи» (за іменем автора – «група Сандье», або як він сам їх називав у 1897 р. – «укріплений плацдарм») – комплекси, які склалися з фортів та інших опорних пунктів, батарей, казарм і додаткових будівель, оточений зі всіх сторін укріпленням, що в оборонному сенсі могли протистояти як артилерійській, так і піхотній атаці.

Ця система укріплень стала втіленням ідей, які виникли у 80-х роках XIX ст. в Росії, а потім в Австрії й передбачали розділення споруд дальнього і ближнього бою і розподіл їх в певному взаємозв'язку на значній площі.

Група Сандье, що заключала в собі лише один довготривалий опорний пункт, стала прототипом німецьких «укріплених груп», що з'явилися пізніше і були названі «feste» (тобто фортечки) чи «Panzergruppen» (броньові групи). Група фортів feste представляла вже не опорну точку, а опорну площу. Атакуючій стороні було значно складніше закидати цю площу снарядами, ніж невеликий форт. Гарнізон feste був більший, вона самостійніша з більшим радіусом впливу.

Перша така група була побудована в 1899 р. на вершині St. Biaise, в 10 верстах на південний захід від центру фортеці Мец. Через схожість зі старим броньованим фортом вона отримала назву «Форт граф Хезелер». Однак уже наступна група, закладена у 1899 р., була названа «Feste Lothringen».

Отже спостерігається абсолютно новий підхід до практики будівництва і використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій до війни, хоча, як зазначав Д. Карбишев: «Між фортом, feste і їх ембріонами – ронделью, баштою, бастионом вже немає майже нічого спільного, але принцип побудови кріпосного обводу залишається яким був, в ньому є: опорні точки – форти, чи опорні площі – feste; більш слабкі проміжки осаджені й підступи до них обороняються фланговим вогнем; опорні точки надають флангову підтримку; є в наявності глибина позиції»<sup>6</sup>.

Ідея feste досить швидко поширилася і ще до Першої світової війни знайшла своїх прихильників у багатьох країнах Європи. У 1909 р. у Франції виходить нова «Інструкція для осадної війни», де вже прямо вказується на застосування груп по типу німецьких – «центрів опору». Схожі фортифікаційні «групи» пропонував у 1908 р. майор Дегіз у Бельгії, у 1909 р. майор Бруннер в Австрії, у 1908-1910 роках підполковник Ставицький<sup>7</sup>, полковник Колосовський і генерал-майор Буйницький в Росії<sup>8</sup>.

У радянській літературі з 20-х років XX ст. такі «укріплені групи» отримали назви «укріпленого району». Це поняття означало район (рубіж) чи смугу місцевості, обладнану системою довготривалих і польових вогне-

вих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородженнями й підготовлені для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами. У деяких випадках УР міг оборонятись тільки польовими військами<sup>9</sup>. УР призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів.

Система укріплених районів, оборонних позицій, вузлів опору і опорних пунктів, обладнаних довготривалими фортифікаційними спорудами і загородженнями, що зводилась вздовж державного кордону для прикриття важливих напрямків являла собою «укріплену смугу»<sup>10</sup>.

Не дивлячись на те, що ідеї й початок будівництва укріпрайонів припадають на кінець XIX ст., УР, у тому вигляді, яким він практично був втілений у фортифікаційному будівництві 20-х – 40-х років, впевнено можна назвати породженням XX ст. Адже він об'єднав у собі як досвід Першої світової – позиційної війни, так і бачення перспектив війни майбутнього – маневреної, із застосуванням мотомеханізованих засобів, вогню артилерії, бомбардувальної авіації і танкових таранних ударів.

Зведення фортифікаційних споруд завжди було справою досить проблематичною, адже, на відміну від багатьох інших галузей військового будівництва, воно вимагало значної теоретичної підготовки: чіткого визначення пріоритетних військових загроз; розробки стратегічного і тактичного плану можливих майбутніх військових дій; рекогносцировки на місцевості; архітектурних і технологічних розробок тощо. Також для їх будівництва потрібна була велика кількість різнопланових матеріальних (транспорту, дерева, металу, бетону, обладнання тощо) та людських ресурсів, причому одразу й у одному місці, коштів, а також професійних кадрів – військових стратегів, інженерів, будівельників та інших.

Зарубіжна (європейська) фортифікаційна школа мала значну кількість видатних майстрів. Серед них можна назвати імена відомих інженерів-фортифікаторів, військових теоретиків які пропонували свої концепції щодо розвитку довготривалої фортифікації і військово-інженерної підготовки територій і кордонів своїх країн. Це французи Льобліжуа<sup>11</sup>, Кюльман<sup>12</sup>, Дідьйо<sup>13</sup>, В. Мейзе<sup>14</sup>, Моссетті<sup>15</sup>, Леконт, Тріго, Левек, Перре, Норман, Шовіно<sup>16</sup>; німці Людвіг<sup>17</sup>, Карл фон-Лонек<sup>18</sup>, Гугельберг<sup>19</sup>, Гейм<sup>20</sup>; поляк Протасевич<sup>21</sup>; американець Мітчел<sup>22</sup>; аргентинець Шварц<sup>23</sup> та інші.

Військові інженери багатьох країн працювали над питаннями організації будівництва УР<sup>24</sup>; створення матеріалів для будівництва ДФС<sup>25</sup>; забезпечення стійкості споруд та їх протидії снарядним та бомбовим ударам<sup>26</sup>; протихімічного захисту гарнізонів<sup>27</sup>; створення сховищ<sup>28</sup>; маскуваня<sup>29</sup>; підготовки додаткових загороджень в укріпрайонах<sup>30</sup> тощо.

Однією з найбільш досконалих концепцій створення УР (і втілених практично) стала французька. Так, Тріго запропонував йти шляхом еволюції і в основу УР поклав розчленований форг. Площа його опорного

пункту («ансамблю») була 400×400 м і складалася з системи броньових башт і казематів для кулеметів, артилерії і вогнететів. На найважливіших напрямках – рови.

Левек запропонував УР протяжністю по фронті 25-30 км з проміжками 5-10 км, що обороняються артилерійським вогнем із заломлених флангів. Смуга оборони складалася з дрібних бетонних споруд або бронедзвонів на 1-2 кулемети. Для зовнішньої оборони ДВС в тилу їх влаштовуються притулки з бронедзвонами для автоматників. Три вогневі споруди з трьома притулками для автоматників складають вогневу групу. В її тилу влаштовуються притулки на 1 взвод рухомої оборони. Вогневі групи з'єднуються в батальйонні райони 1х1 км.

Перре пропонував підготувати по кордону систему УР протяжністю 60 км з проміжками 20 км. Він не бачив на флангах загинів, однак забезпечував їх уступними позиціями, артилерійським вогнем з сусіднього району, зонами загород і активними діями резервів. Замість окремих вогневих споруд Перре пропонував влаштовувати опорні пункти середніх розмірів 100х200 м. Такий «фортик» Перре є суцільним бетонним масивом з бронедзвонами для кулеметів, протиштурмової артилерії і спостережних пунктів. На флангах – проміжні півкапоніри. Гарнізон – 100 чоловік. Проміжки – 1-2 км. Опорні пункти забезпечені від штурму ровом з кофрами.

Норман пропонував смугу оборони підсилити системою капонірів, озброєних 57-мм гарматами і гаубицями, з метою фланкування найближчих підступів. У тилу – бетонні казарми і розвинені артилерійські позиції. В основному – оборона на польових позиціях.

Ідеї Шовіно – укріплений фронт з «опорних пунктів» і «смуги опору». Опорний пункт – величезний бетонний масив в 3 поверхи. Для самооборони – гарматні і кулеметні башти. На флангах – сильні проміжні півкапоніри, на 4 кулемети і 4 гармати кожен. Опорні пункти висуваються попереду смуги опору на дистанцію 1-2 км. З тилом пов'язані потернами завдовжки 2-3 км. Проміжки – 1-1,5 км.<sup>31</sup>

Одними з найбільш об'єднаних були пропозиції Ф. Кюльмана. Так, у своїй праці «Стратегія», що побачила світ у 1924 р. він писав: «Новою формою фортифікації майбутнього буде укріплений район з відкритим тилом, включений в загальну схему передбачуваної битви в даній зоні прикордонної смуги. Він повинен мати не тільки міцно організований фронт, але й могутні глибоко ешелоновані фланги, кілометрів на 20, з тим щоб його не можна було відразу атакувати з тилу при першому відступі сусідніх з ним польових військ. Навпаки, він повинен допомогти цим військам швидко відновити свій стан. З своїм тилом УР повинен бути зв'язаний безліччю шляхів, так щоб частковий обхват одного з його флангів і захоплення деяких його шляхів живлення не озивалася на всьому укріпленому районі в цілому. Нормальний фронт одного району буде 80 км. Попереду УР повинна бути розташована передова смуга для

охорони і для спостереження за супротивником. Вона, укріплена або не укріплена, залежно від наявного часу й робочих рук, повинна бути в змозі швидко організувати безперервний фронт автоматичного вогню, подолання якого вимагатиме від супротивника значних зусиль. Без цієї передової смуги укріплений район буде мало боєздатний, і тому він повинен будуватися, відступивши від кордону не менше як на 10 км. Якщо за місцевих умов УР може бути розташований тільки на самому кордоні, то планом війни повинна бути передбачена швидка організація передової смуги на негайно захопленій території супротивника, одразу ж після оголошення війни. Відкриті з тилу УР можуть оборонятися тільки спільно з польовою армією, і тому доктрина цих сумісних дій повинна ще в мирний час проникнути в товщу армії»<sup>32</sup>.

У іншій своїй праці «Довготривала фортифікація на кордонах», що з'явилась в 1931 р., Кюльман вказує, що: «Укріплений район повинен включати: 1) поле битви, істотні елементи якої (командні пости, спостережні пункти, притулки, мережа зв'язку й ін.) повинні бути побудовані в мирний час, як бетонні чи підземні споруди; 2) систему вогневих споруд, пристосованих до місцевості, до поля битви, що становили остов останньої; 3) постачання всім необхідним як фортифікаційних споруд, так і всього поля битви»<sup>33</sup>.

Переконалим в ідеальності такої форми сучасної фортифікації як УР був і німецький генерал артилерії М. Людвіг. Він вважав, що створення їх повинно базуватись на кількох основних принципах: «...щоб гарнізон був повністю захищений проти будь-якого артилерійського вогню і щоб розосередження укріплень в глибину було принаймні достатнє для гарантії від прострілу всієї укріпленої зони артилерією супротивника з передової позиції. Всяке подальше збільшення глибини цієї смуги представляється вельми вигідним. Окремі споруди оберігаються від дії масового артилерійського вогню за допомогою їх розосередження. Вони повинні маскуватись. Оборона заснована перш за все на фланкуючому вогні опорних укріплених пунктів. Резерви розташовуються в умовах забезпеченості від ураження. Дротяні і протитанкові загородження гарантують від будь-якого проникання супротивника. Захищена від дії вогню мережа зв'язку сполучає всі споруди, забезпечує своєчасну передачу відомостей і розпоряджень, в чому і полягає основна умова успіху оборони.»

Однак Людвіг дуже критично підходив до питання будівництва кожного конкретного укріпрайону, попереджаючи, що: «Якщо щодо основних форм сучасної фортифікації існують неначе більш-менш єдині, вироблені на підставі досвіду світової війни, погляди, то проте ця єдність не може бути віднесена до всієї системи укріплення території тієї або іншої держави. Ця система повинна пристосовуватись до наявних військових сил країни, до оперативних планів армії і до військово-географічних властивостей території. Тому схеми, придатної для всіх випадків взагалі, не може бути. Що корисно в одному випадку, може виявитися шкідливим в

іншому. Передумови оборони території великих, середніх і малих держав також різні»<sup>34</sup>.

Загалом, як резюмував американський фортифікатор Ф. Мітчел: «Ні одна фортеця майбутнього не буде побудована в формі укріпленого табору для укриття польової армії... Замість укріплених таборів будуть зведені укріплені райони, що створюватимуть частини бойової смуги»<sup>35</sup>.

Разом з тим фахівці пропонували чисельні варіанти побудови оборони в цій смузі, по різному розуміли необхідну щільність фортифікаційних споруд, їх типи тощо<sup>36</sup>. А, наприклад, аргентинський фортифікатор Шварц взагалі заперечував використання бетону і броні в довготривалих укріпленнях, пропонуючи замінити їх системою підземних потерн на глибині 50 м. У мобілізаційний період з потерн влаштувати виходи на поверхню землі, що закінчуються польовими оборонними спорудами<sup>37</sup>.

Такі пропозиції не приймалися серйозно, а от питання укріплень (щільності їх побудови та типу), з яких повинна була складатися оборонна смуга викликало у інженерів багато суперечок. У Німеччині в 20-ті роки теоретики висловлювалися за «розпилену» фортифікацію, при якій оборонна позиція складається з довготривалих споруд мінімального розміру, з порівняно слабкими захисними властивостями, озброєними одним або декількома кулеметами або однією гарматою. При цьому слабкість кожної споруди окремо окупається їх дешевизною і чисельністю. Подібні споруди будувалися німцями ще під час першої світової війни<sup>38</sup>, а англійці дали їм характерну назву «pill-box» (скринька для пігулок). Французькі авторитети більше схилилися до «розпиленої» фортифікації, коли на оборонній позиції зводяться в основному порівняно крупні споруди, забезпечені бронедзвонами, що обертаються, прожекторними установками, що ховаються, і озброєні декількома кулеметами і гарматами, зокрема важкими і зенітними. Менше прихильників мала «зімкнута» фортифікація, при якій укріплена смуга є однією суцільною оборонною спорудою на зразок бастионного фронту XVI-XIX ст.<sup>39</sup>

На практиці ж в Німеччині і у Франції найважливіші напрями прикривалися «розпиленою» фортифікацією. Як приклад можна привести французький укріплений район Мец (особливо укріплені сектори Тіонвіль і Буле)<sup>40</sup> на кордоні з Німеччиною і німецький Менджірецький укріплений район на кордоні з Польщею<sup>41</sup>. Фортифікації прагнули оснащувати по останньому слову техніки, не зупиняючись перед необхідністю спеціально розробляти досить екзотичні зразки озброєння. Наприклад, німці створили для установки в укріпленнях перший в світі автоматичний міномет М19 і протиштурмовий вогнемет, що вмонтовувався в покритті споруди і викидав фонтан вогнесуміші.

Малі країни Європи теж явно віддавали перевагу «розпиленій» фортифікації, вносячи в конструкцію споруд свої особливості. Так, фінські фортифікатори порівняно часто застосовували систему з двох-трьох маленьких бойових казематів, сполучених підземними галереями<sup>42</sup> тощо.

Отже в кінці XIX – 30-х роках XX ст. відбулась радикальна зміна концептуальних підходів до практики використання споруд довготривалої фортифікації у військово-інженерній підготовці територій країн до війни. У результаті, напередодні Першої світової війни частково, а після неї повністю європейські країни відмовилися від будівництва класичних – замкнених й ізольованих, «круглих» фортець, які у переважній більшості випадків виявились не в змозі тривалий час чинити опір, і при обладнанні тривалими укріпленнями місцевості почали споруджувати протяжні укріплені смуги, що складались з укріплених районів. Військові інженери-фортифікатори європейських та інших країн світу спродукували велику кількість теорій створення укріплених смуг і УР, розташування їх на місцевості, застосування у період військових дій. Багато з цих розробок були втілені в життя у ході Другої світової війни.

У СРСР також проводилась значна робота зі спорудження укріплених смуг і укріплених районів, однак це буде темою подальших наших розвідок.

#### Примітки

1. Цалькович И.М. Инженерная подготовка границ государства к войне / И.М. Цалькович. – М. : Изд. и. тип. ВИА РККА, 1935. – С. 11.
2. Левыкин В. И. Фортификация: прошлое и современность / В. И. Левыкин. – М.: Воениздат, 1987. – 159 с.
3. Трубочанінов С. В. Країна замків і фортець. – 2-е вид., доп. і перероблене / С.В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – 56 с.
4. Назаренко К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20-30-х гг. XX века / К. Б. Назаренко. Режим доступа: [http://www.kau.ru/articles/soviet\\_fortification.htm](http://www.kau.ru/articles/soviet_fortification.htm)
5. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії / М.В. Коваль. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – Частина 1. – 516 с.; Частина 2. – 473 с.
6. Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Влияние условий борьбы на формы и принципы фортификации // Карбышев Д.М. – М.: Воениздат, 1962. – С. 237–239.
7. Ставицкий П. Современная крепость как система фортовых групп и преград / П. Ставицкий. – СПб. : Б. в., 1908. – 101 с.
8. Буйницкий Н. Современное состояние долговременной и временной фортификации / Н. Буйницкий, Ф. Голенкин, В. Яковлев. – СПб., 1913. – С. 199-207.
9. Советская военная энциклопедия. – М. : Воениздат, 1980. – Т. 8. – С. 185.
10. Там само. – С. 184.
11. Лёближуа. Долговременная фортификация / Лёближуа. – М. : Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова в Лгр., 1934. – 154 с.

12. Яковлев В.В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции / В.В. Яковлев. – М. : Типогр. ВИА РККА. 1938. – С. 13–14.
13. Дидьйо. Заметка по долговременной фортификации / Дидьйо // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 114–140.
14. Мейзе В. Оборона и укрепление границ Франции (пер. с немецкого) / В. Мейзе // Вестник ВИА РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № I. – С. 13–17.
15. Моссетти. Современная долговременная фортификация и наша национальная оборона / Моссетти // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 25–30.
16. Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Инженерная подготовка укрепленных районов и основы их обороны в иностранных государствах / Д.М. Карбышев. – М. : Воениздат, 1962. – С. 379–386.
17. Людвиг М. Современные крепости. (от круговой крепости к укрепленной зоне). Перевод с нем. / М. Людвиг. – М. : Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – 100 с.
18. Карл фон-Лонек. Безопасность Франции (перевод с немецкого) / Карл фон-Лонек // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 141–147.
19. Гугельберг. Нужны ли укрепления на нашем восточном фронте (перевод с немецкого) / Гугельберг // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 23–24.
20. Гейм. От Льежа до Ла-Фер. О влиянии крепостей на операции (пер. с немецкого) / Гейм // Вестник ВИА РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № I. – С. 29–44.
21. Протасевич. На полях книжки полковника Лёближуа (перевод с польского) / Протасевич // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 31–49.
22. Митчел Ф. Фортификация / Ф. Митчел. – М. : Воениздат, 1940. – 148 с.
23. Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Инженерная подготовка укрепленных районов и основы их обороны в иностранных государствах. – С. 379–386.
24. Марниц. Организационные принципы фортификационного строительства / Марниц // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 38–49.
25. Вопросы брони (пер. с немецкого) // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сб. военно-инж. зарубежной техники. – № III. – С. 148–154.



26. Дженардо де-Маттеис. Действие удара в больших массах бетона (перевод с итальянского) / Дженардо де-Маттеис // Вестник ВИА РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № I. – С. 108–120.
27. Эдерер и Истин. Противохимическая защита (перевод с французского) / Эдерер и Истин // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 50–83.
28. Греф. Материалы по изучению фортификационных убежищ (перевод с французского) / Греф // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 164–193.
29. Сен-Гауденс. Маскировка береговых фортификационных сооружений (пер. с французского) / Сен-Гауденс // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 194–199.
30. Джампетро. Наводнения в тактических целях (перевод с итальянского) / Джампетро // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 94–107.
31. Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Инженерная подготовка укрепленных районов и основы их обороны в иностранных государствах. – С. 379–386.
32. Яковлев В.В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции / В.В. Яковлев. – М. : Типогр. ВИА РККА. 1938. – С. 13.
33. Там само. – С. 14.
34. Людвиг М. Фортификационные системы нашего времени / М. Людвиг // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 32.
35. Митчел Ф. Фортификация. – С. 80.
36. Моссетти. Современная долговременная фортификация и наша национальная оборона / Моссетти // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 25–30; Гугельберг. Нужны ли укрепления на нашем восточном фронте (перевод с немецкого) / Гугельберг // Вестник ВИА РККА им. В.В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 23–24.
37. Карбышев Д.М. Избранные научные труды. Инженерная подготовка укрепленных районов и основы их обороны в иностранных государствах. – С. 385–386.
38. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М. : Полигон, 2000. – С. 382.
39. Яковлев В.В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции / В.В. Яковлев. – М. : Типогр. ВИА РККА. 1938. – С. 12–13.

40. Rogalski M., Zaborowski M. Fortyfikacja wczora i dzis. – Warszawa, 1978. – S. 96–109.
41. Perzyk B., Miniewicz J. Miedzyrzecki rejon umocniony. 1934-1945. – Warszawa, 1993. – 124 s.
42. Rogalski M., Zaborowski M. Fortyfikacja wczora i dzis. – S. 219-221.

*M. Koval. The practice of usage of long-term fortification buildings in military and engineer preparation of countries' territories to war in the end of XIXth century to the thirties of the XXth century. The article concerns the examination of changes of conceptual approaches in the countries of Europe and America to practice of usage of long-term fortification buildings in military and engineer preparation of countries' territories to war in the end of XIXth century to the thirties of the XXth century.*

**Key words:** *military and engineer preparation of territories to war, long-term fortification, fortified line, fortified section, defence sector, long-term creeping barrage, armour, reinforced concrete.*

Отримано: 11.09.2014 р.

# ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902(477.43)

А. Гуцал

## РОЗКОПКИ КУРГАННОЇ ГРУПИ В РАЙОНІ ГУСИКОВОЇ ГОРИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ ТА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИ

*А. Гуцал. Розкопки курганної групи в районі Гусикової гори на Хмельниччині та їх результати.* У статті йдеться про дослідження археологічною експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2007 році групи курганів ранньоскіфського часу (VII-VI ст. до н.е.), розташованої біля сіл Іванківці, Кам'янка, Спасівка Городоцького району, Хмельницької області в місцевості, над якою височить одне із підвищень Товтрового кряжу під назвою Гусикова гора. Було повністю розкопано один насип, який складався із землі й каміння, нижній пласт яких був випалений до яскравого червоно-оранжевого кольору. У центрі кургану було лінзовидне заглиблення діаметром 2,6×2,8 м впущене в материк на 0,25-0,3 м нижче лінії давнього горизонту. У ньому знаходилася вимостка, складена із кам'яних плит у кілька рядів по висоті. Встановлено, що у кургані було здійснено спалення тіла померлого і останки поміщено у глиняну урну. Курган пограбований. Із поховального інвентаря уціліли кілька глиняних мисок із вінцями відігнутими назовні або загнутими всередину, горщики банковидної форми, прикрашені розчленованим валиком по верхньому краю, фрагменти черпаків, корчажок. Знайдено також залізні пластини від панциря, бронзові і кістяні наконечники стріл, бронзові шпильки і серезки, пастові і скляні намистини та деякі інші предмети.

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський національний університет, Гусикова гора, кургани, глиняний посуд, наконечники стріл, шпилька, намисто.

*А. Гуцал. Раскопки курганной группы в районе Гусиковой горы на Хмельниччине и их результаты.* Археологическая экспедиция Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко в 2007 году начала исследования группы курганов раннескифского времени (VII-VI вв. до н.э.), расположенной возле сел Иванковцы, Каменка, Спасовка Городоцкого района Хмельницкой области в местности, над которой возвышается один из холмов Товтровой гряды под названием Гусикова гора. Была полностью раскопана одна насыпь, состоящая из земли и камней, нижний пласт которых был прожженный до яркого красно-оранжевого цвета. В центре кургана было линзовидное углубление диаметром 2,6×2,8 м. впущенное в материк на 0,25-0,3 м ниже линии древнего горизонта. В нем находилась вимостка, составленная из каменных плит в несколько рядов по высоте. Установлено, что в кургане было осуществлено сожжение тела умершего и останки помещены в глиняную урну. Курган ограблен. С погребального инвентаря уцелели несколько глиняных мисок с венчиками, выгнутыми наружу или загнутыми вовнутрь, горшки банковидной формы, украшенные расчлененным валиком по верхнему краю, фрагменты чер-

*паков, корчажек. Найдены также железные пластины от панциря, бронзовые и костяные наконечники стрел, бронзовые булавки и серьги, пастовые и стеклянные бусины и некоторые другие предметы.*

**Ключевые слова:** *Каменец-Подольский национальный университет, Гусыкова гора, курганы, глиняные сосуды, наконечники стрел, булавка, бусина.*

Терени Середнього Подністров'я в період раннього залізного віку були густо заселені праслов'янськими племенами, про що свідчать численні старожитності. Серед них помітне місце займають кургани, вивчення яких розпочалося ще з кінця XIX ст. Г. Осовським<sup>1</sup>, Ф. Пулаським<sup>2</sup> та іншими. Пізніше ці роботи продовжив Т. Сулімірський, який підсумував результати всіх досліджень у відомій монографії<sup>3</sup>. Після Другої світової війни розкопки поховальних пам'яток проводили М. Бандрівський<sup>4</sup>, В. Захар'єв<sup>5</sup>, Л. Крушельницька<sup>6</sup>, Л. Кучугура<sup>7</sup>, Ю. Малеев<sup>8</sup>, Г. Мелькова<sup>9</sup>, Г. Смирнова<sup>10</sup>, Б. Тимошук<sup>11</sup>.

З 80-х років XX ст. дослідження курганів на Поділлі здійснюється археологічною експедицією Кам'янець-Подільського університету. Мета цієї статті полягає у тому, щоб донести до широкого загалу інформацію про розкопки кам'янецькими археологами одного із таких курганів, який входить до складу групи, розташованої на полях трьох сіл: Іванківці, Кам'янка, Спасівка Городоцького району, Хмельницької області, що розосереджена навколо одного із тотрових підвищень, яке має місцеву назву Гусикова гора. Тут у свій час нараховувалося біля 20 насипів. Добра половина їх зараз, з різних причин, вже повністю зруйнована і ніякими ознаками себе не проявляє.

Експедиція розпочала вивчення тих курганів, які ще були помітні на фоні горизонту. У той перший сезон робіт було повністю досліджено насип, який у польовій документації зафіксований під першим номером. Він знаходився правіше дороги, що відгалужується від траси Чемерівці-Сатанів і веде до відомого курорту мінеральних вод.

Сам насип складався із каміння й землі і був розтягнутий плугами в різні сторони. Ще до розкопок каміння виступало на площі 20×25 м, але первісний діаметр, треба думати, був меншим. При дослідженні розкоп поділили на квадрати зі сторонами 2 м з позначеннями по лінії захід-схід – буквами: А, Б, В, Г, Д, Е і – північ-південь – цифрами: 1, 2, 3, 4, 5 (рис. 1). Після заглиблення на 0,2 м по всій площі оконтурилось каміння, шар якого щільнішим був на периферії. Більше каміння зосереджувалось ближче до краю. Особливо помітно це було із західного боку, частково – з північного, зовсім слабким кам'яний шар виявився із півдня. Також привертало увагу те, що зовнішній периметр обставлено каменями великих (50-150 кг) розмірів, які там, де вони не порушені, мають нахил всередину. Таким чином, кам'яна конструкція виявилася такою ж як і у більшості курганів з території Середнього Подністров'я, розкопаних у попередні десятиліття. Тобто, найбільші камені утворюють кільце, яке оточує центр кургану, де знаходиться поховання, а сам насип далі споруджувався із глиняно-земляної суміші і каміння.

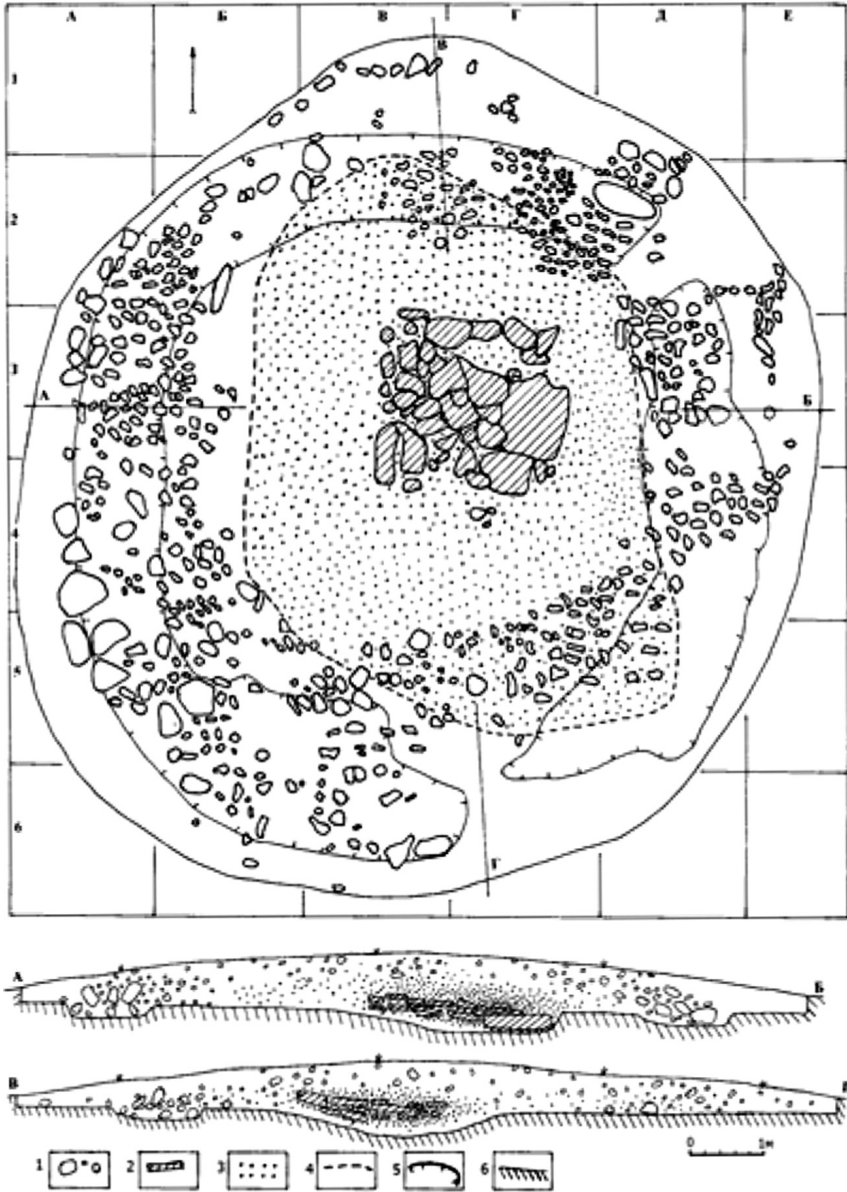


Рис. 1. План кургану № 1:  
 1 – каміння; 2 – кам'яна підлога; 3 – випалений ґрунт;  
 4 – межі проваленого шару; 5 – яма; 6 – материк

Особливістю нашого кургану є те, що для згаданого кільця було вибито канавку глибиною до 0,25 м і шириною 1,05-1,25 м, а у південно-східному секторі – до 2 м. З півдня і північно-сходу у рівчачку був розрив (перемичка) шириною відповідно 0,45 і 0,68 м. Каміні були зосереджені, головним чином, в межах рівчачка, хоча виходили і за його лінію. Загальна висота кільця доходила до 0,7 м, а діаметр 10×10,5 м. Вершина насипу зрідка закидана камінням, яке ніби смугою завширшки 1,2-1,5 м пересікає курган із південного-заходу на північний-схід. У просторі, що примикає з обох боків до смуги, каміні, практично, відсутні. Відразу ж після заглиблення на один штик по всій центральній частині кургану став проглядатись шар випаленого до оранжево-червоного кольору ґрунту, інтенсивність якого наростала по мірі заглиблення. Площа його 7,6×5,4 м, товщина, як з'ясувалось пізніше, доходила у центрі до 0,4-0,55 м. Цей шар мав однорідну структуру. Він складався з розсипчастої суміші землі, глини, каміння і, зазнавши дії сильного вогню, пропалився до яскравого оранжево-червоного відтінку. Проте явних ознак вогнища тут не простежено. Лише подекуди можна було натрапити на окремі золисті вкраплення, чи дрібні вуглики, які не становили якогось вираженого прошарку. Тому залишається незрозумілим походження такої випаленої маси. Складається враження, що її могли завозити зі сторони, що скоріш за все, не так. При розчистці цього пропаленого нагромадження траплялися деякі знахідки, про які мова піде нижче. На глибині 0,4-0,45 м від вершу насипу у випаленому шарі було виявлено ущільнений пласт завтовшки 1-1,5 см, який можна прийняти за глиняну долівку. Вона складалася із того ж перепаленого ґрунту, але, очевидно, була спеціально утримована, злежалася від часу і мала вигляд кірки. Площа такої долівки – 4,38 м (північ-південь) і 3,2 м (захід-схід). Під нею, але на значно меншій площі (2,4×2,5 м), залягала кам'яна вимостка, яка була основою долівки. Вимостка складалася із плит, які мали незначний нахил у південно-східному напрямку, і була орієнтована сторонами майже по сторонах світу деяким відхиленням у північній точці до сходу. Плити (по висоті) лежали у кілька рядів – від двох до п'яти. Особливо це було помітно зі східного і південного боків. Найбільша товщина вимостки близько 0,3-0,35 м. У її конструкції були задіяні плити різної величини (розміри деяких сягали 0,8×0,9 м), більші із них знаходилися у нижніх рядах. Вся вимостка була збудована у лінзовидній ямі діаметром 2,6×2,8 м, заглибленій на 0,25-0,3 м нижче лінії давнього горизонту. Під плитами ґрунт був пропалений до червоного кольору на 2-6 см. Розібрання вимостки показало, що її нижній ряд підстилав шар того ж випаленого рихлого ґрунту, який заповнював весь центр кургану. Цей же ґрунт заповнював і порожнини між рядами плит, нівелював нерівності. Спостереження показують, що будівництво кургану розпочали із прокопування канави, у яку заклали основу кам'яного кільця. В центрі викопали лінзовидну яму, куди занесли дрова і тіло померлого, після того все підпалили. Допускаємо, що в процесі горіння вогнище могли присипати ґрунтом. Багаття було потужним настільки, що кілька

кубометрів землі випалились до стану цегли. Після кремації перепалені кістки зібрали у горщик. Лінзовидне заглиблення вирівняли плитами, над якими утрамбували долівку, поставили у північно-східному куті урну, а на інших ділянках супровідний інвентар. Не виключено, що після цього у кургані був збудований дерев'яний склеп, зрубного типу, без стовпових опор, який згорів уже у наступній пожежі. Це дуже ймовірно, враховуючи існування утрамбованої долівки і кам'яної вимостки, які, як правило, є складовими частинами дерев'яних поховальних камер.

Курган пограбований. Про це переконливо говорять явні втручання в насип, які зафіксовані у східній частині кургану.

У випаленому шарі курганного заповнення знайдено близько 240 цілих і близько 260 уламків залізних панцирних пластинок. Вони знаходилися у пропаленому шарі на різних рівнях, але переважно у східній і південно-східній ділянках насипу. За 1,5 м від центру на площі у 2,5-3 квадратних метри знайдено чотири кістяні наконечники стріл, чотири бронзових оплавлених та три розплавлених і зварених до купи вістрів стріл. У кв. 3-В, фактично на рівні згаданої утрамбованої долівки, але за її межами, ближче до краю випаленого шару, стояло в ряд три миски з відігнутими назовні краями, трохи далі на північ від них – миска із загнутим всередину вінцем. У кв. 3-Г біля північно-східного кута кам'яної вимостки розчищено глиняну урну (банкоподібний горщик), заповнену кальцинованими кістками, серед яких знаходилося більше 50 каолінових намистин, а під урною – цв'яховидна шпилька. Поряд лежала корчажка з гладким валиком, та одна на одній дві гальки. Кістки в урну були зібрані разом з перепаленими фракціями ґрунту, які складали чи не половину вмісту посудини.

Збереженість поховального інвентаря погана, але він, все-таки, дає уяву про форми посуду, який використовувався тоді, деякі види озброєнь, захисного обладунку, прикрас тощо. Він дозволяє віднести курган до Західноподільської групи культур скіфського часу. Зупинимося коротко на характеристиці знахідок.

1. Миска (рис. 2, 6) – одна із трьох, які стояли поряд у кв. 3-В. Корпус конусовидно звужується до плоского дна і різким переломом переходить у відхилений назовні заокруглений вінець. Поверхня коричнева, підлощена, випал однорідний, тісто якісне зі вмістом дрібного піску, шамоту, дрібних фракцій жорстви. Діаметр вінця – 29,5 см, дна – 8,5 см, висота – 7,9 см.

2. Миска (рис. 2, 2). За формою близька до попередньої. Її відрізняє те, що перехід тулуба в шийку, яка поставлена вертикально, а шийки у відігнутий вінець, більш різкий, рельєфніший ніж у згаданого вище екземпляра. Колір і тісто аналогічні. Діаметр вінця – 28,2 см, дна – 8,1 см, висота – 8,6 см.

3. Миска (рис. 2, 3). Корпус конусовидний, тупим кутом з'єднується із плоским дном. Шийка коротка, вертикально поставлена, вінець майже прямий, відігнутий паралельно корпусу. Всередині посудина коричнева,

зовні – одна половина коричнева, інша – чорна. Тісто із вкрапленнями дрібного піску, жорстви, шамоту, стінки підлощені. До верхньої частини тулуба і вінця прикріплена ручка, стрічкоподібна у перерізі. Діаметр вінець – 26,4 см, дна – 8,1 см, висота – 8,4 см.

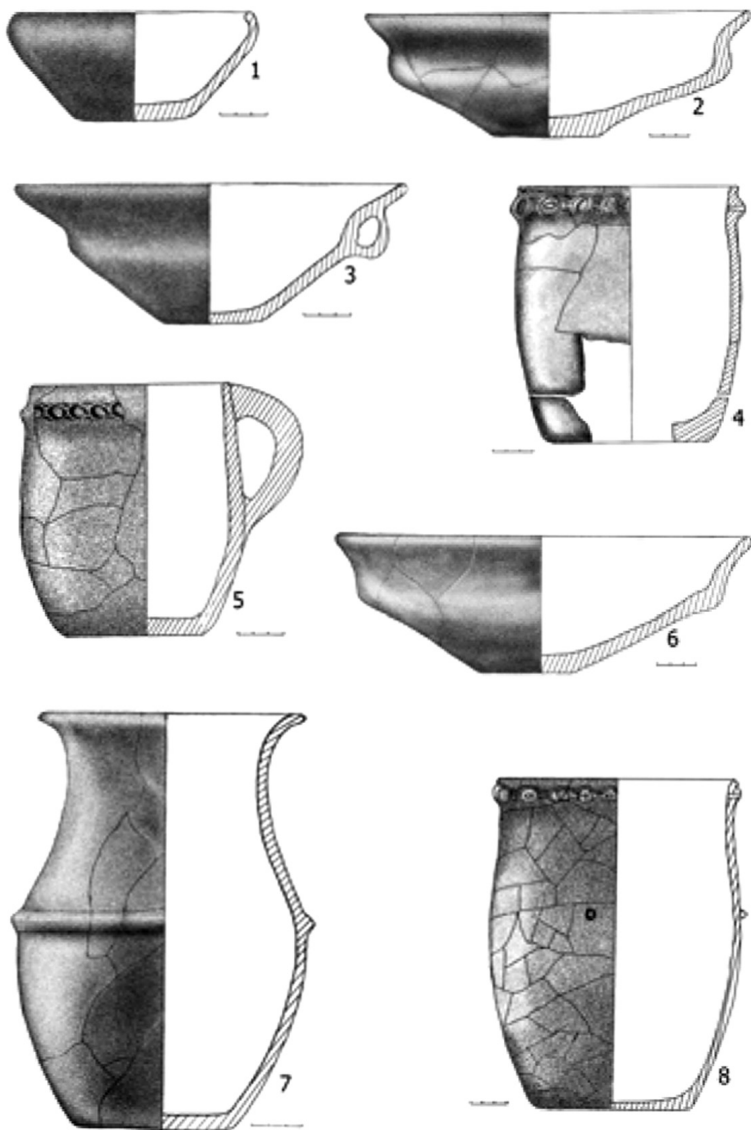


Рис. 2. Глиняний посуд із кургану № 1



4. Миска (рис. 2, 1), знайдена у кв. 3-В. Колір коричневий, поверхня підлощена, у глині – пісок, незначні вкраплення шамоту, випал високого ґатунку. Тулуб конусовидний, дно плоске, край вінця заокруглений, відігнутий всередину. Діаметр вінець – 14,3 см, найширшої частини корпусу – 14,8 см, дно – 6,2 см, висота – 6,2 см.

5. Горщик-урна (рис. 2, 8), сильно деформований у вогні. Форма банкоподібна, звужена до дна, край вінця підпрямокутно зрізаний, злегка відхилений назовні, орнаментований валиком з пальцевими заціпами і наскрізними проколами. На тулубі наліплено три сосковидні виступи. У тісті грубі домішки жорстви і шамоту, які виступають на зовнішню поверхню, від чого вона шерхата, видно сліди загладжування (можливо жмутом соломи?). Внутрішня сторона більш акуратна, гладша. Забарвлення коричневе. Діаметр вінець – 21 см, дна – 12,5 см, висота – 28 см.

6. Корчажка (рис. 2, 7). Корпус розширений на середині висоти, плавно переходить у високе горло, вінець заокруглений відігнутий. По тулубу йде гладкий валик. Стінки підлощені, забарвлення коричневе. Розміри: діаметр вінець – 14,9 см, тулуба – 18,4 см, дна – 10,6 см, висота – 22,3 см.

7. Фрагмент миски. Коричнева поверхня підлощена. Корпус конусовидний, вінець загнутий всередину. Діаметр вінця – 21,2 см, дна – 7,5 см, висота – 7,1 см.

8. Уламки миски. Забарвлення коричневе, стінки залощені. На зламі видно з'єднання глиняних стрічок у процесі формування посудини. Такий стик помітний в місці з'єднання дна і стінок, стінок і вінця (нижня стрічка напушена на зовнішню сторону верхньої, а верхня – відповідно на внутрішній бік нижньої). Розміри: діаметр вінець – 25,5 см, дна – 7,6 см.

9. Уламок верхньої частини миски. Стінка масивна, у місці переходу корпусу в плічки досягає товщини 1,6 см. Вінчик прямий, нахилений назовні, колір коричневий, поверхня підлощена, діаметр вінця – 36 см.

10. Частина миски. Форма конусовидна. Перехід тулуба в шийку і вінчик із зовнішнього боку слабопрофільований, із внутрішнього – більш рельєфний. Забарвлення – коричневе, підлощеність краще збереглась всередині, вінчик відігнутий. Діаметр вінець – 28,2 см, дна – 8,4 см.

11. Уламки черпака, які дають повну форму. Дно сплющене, із широкою вм'ятиною, яка всередині утворює помітну випуклість, вінчик високий, прямий, злегка відхилений назовні. Поверхня коричнева, підлощена. Діаметр вінець – 10,6 см, висота – 4,5 см. Ручка підовальна в перерізі, підвищувалась над краєм. Вінець розшаровується на дві пластинки (результат ліплення посудини із глиняних стрічок), видно з'єднання вінця з корпусом (тут вінець загнутий вдвоє і накладений кінцями по обидві сторони нижньої стрічки, що надавало виробу більшої міцності).

12. Частина високої кружки (рис. 2, 5), у формі банки. Висота – 15,3 см, діаметр вінець – 13 см, дна – 9,1 см. Проста петельчата ручка приліплена до середньої частини тулуба і до вінчика, по якому проходить

розчленований валик. Колір зовні коричневатий, всередині -скоріше сірий. У тісті домішки піску, шамоту, поверхня заглажена.

13. Фрагменти банковидного горщика (рис. 2, 4), орнаментованого розчленованим валиком по краю вінчика і наскрізними проколами. Стінки шерехаті, з вмістом крупного шамоту. Колір зовні сіро-коричневий, всередині – чорний. Корпус дещо розширений на середині висоти. Діаметр вінця 16,9 см, дна – 12,5 см, висота – 19,9 см.

14. Фрагмент вінчика банковидного горщика. По краю орнаментований розчленованим валиком і наскрізними проколами.

15. Частина денця невеликої посудини (кубка ?), сіро-коричневого кольору, стінки заглажені, опуклі.

16. Уламок дна миски. Плоске дно під тупим кутом переходить у конусовидний тулуб. Діаметр дна – 9,1 см.

17. Фрагмент стінки великої посудини (корчаги ?). Забарвлення заглаженої поверхні коричневатого відтінку.

18. Залізні пластини панциря, побували у вогні. Покриті іржею. Виготовлені із тонкого листа, сучасна товщина якого становить біля 0,6-1,2 мм. Більшість пластин мають розміри біля 2,9×1,5 см, хоча є незначні відхилення в ту чи іншу сторону. Форма підпрямокутна, нижні краї заокруглені, верхні прямокутні. Пластина злегка прогнута: нижній край в бік основи, на яку вона нашивалась, верхній у протилежну сторону. На кожній бляшці вибито по чотири отвори: три вверху, які ніби утворюють вершину рівнобедреного трикутника і одна збоку приблизно по середині висоти (рис. 3, 7-10). Кілька пластин відрізняються від всіх інших (рис. 3, 12, 14, 15). У них більші розміри – 4,6×2,1 см і інша форма – нижній край оформлений у вигляді трьох пелюсток. По верхньому краю, навпроти кожної пелюстки було вибито отвір, ще один отвір пробито збоку. Нижній кінець пластини підігнутий, подібно до того, як це зроблено у вузьких бляшках і орнаментований дрібним крапковим чеканом. Можливо такі, декоративно оформлені пластини, нашивались внизу панциря і надавали йому більшої естетичності.

19. Чотири кістяні наконечники стріл; всі втульчаті, побували у вогні, близькі до кулевидних, поверхня відшліфована, характеризуються такими ознаками:

а) Кінець наконечника (рис. 3, 3), потоншений, видовжений і гострий, найбільше розширення на середині висоти, нижня частина до краю втулки злегка звужується. Довжина вістря 2,5 см, глибина втулки 1,1 см.

б) Форма подібна до попереднього екземпляра (рис. 3, 4), але кінець коротший. Довжина – 2,4 см, глибина втулки – 1,1 см.

в) Форма близька до вище описаних, кінчик вістря обламаний, довжина 2,1 см (рис. 3, 5).

г) Наконечник (рис. 3, 6) виглядає більш масивним порівняно з іншими, його пропорції найбільше відповідають кулевидній формі, довжина – 2,7 см, найбільша товщина – 7,3 мм, глибина втулки 1,1 см.

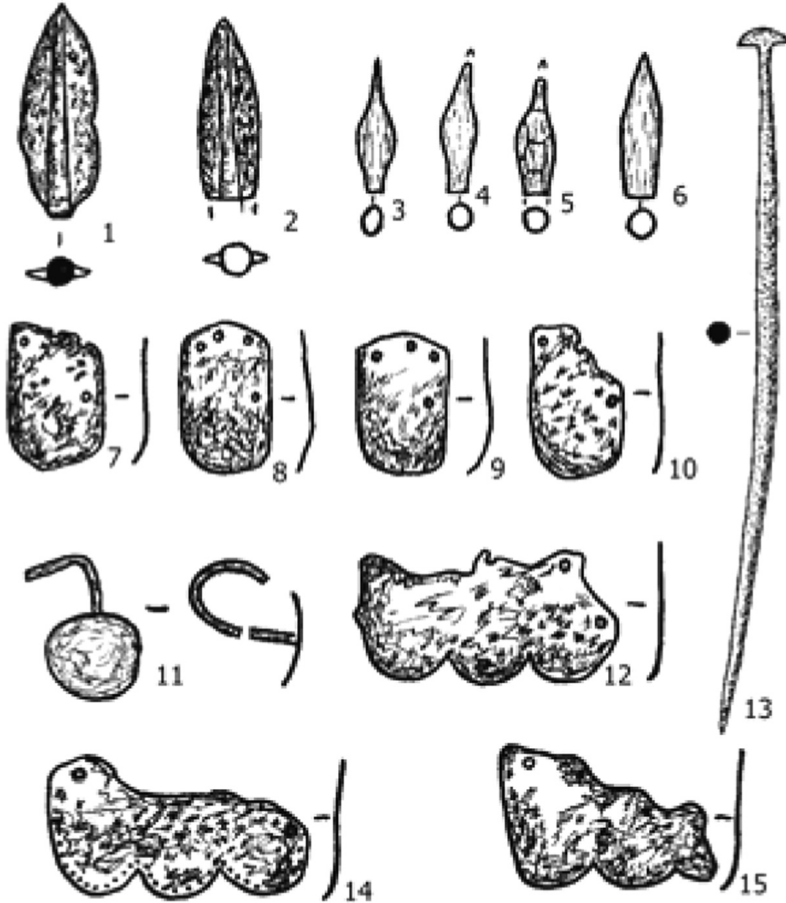


Рис. 3. Знахідки із кургану № 1:

1, 2 – бронзові і 3, 6 кістяні наконечники стріл; 7-10, 12, 14-15 – залізні пластини панцира; 11 – бронзова завушниця; 13 – бронзова шпилька

20. Бронзові наконечники стріл. Всі сильно оплавлені, втульчасті окремі спаяні між собою. По більш-менш уцілілих виробах можна вважати, що більшість із них були дволопастними з овальною формою пера (рис. 3, 1,2), і один трьохлопастний. Від високої температури три наконечники перетворилися у безформний злиток бронзи.

21. Дві бронзові цв'яховидні сережки. Одна кращої збереженості. Щиток тонкий, діаметром 1,6×1,7 см. Дужка зігнута, на кінці невелике потовщення (рис. 3, 11). Друга завушниця розпалася на окремі фрагменти, за якими можна судити, що вона була аналогічна першій.

22. Бронзова цв'яхоподібна шпилька (рис. 3, 13). Голівка випукла, стержень потовщений в середній частині, довжина – 12,9 см, діаметр голівки 9,2 мм.

23. Намистини. Виготовлені із скляної пасти у вигляді кільцевих нарізок діаметром – 4 мм, товщиною 1,3-2,2 мм, забарвлення сіро-зеленувате. Три намистинки більших розмірів (діаметр 7,2 мм), одна має округлу форму і виготовлена з каоліну, дві інші із скла, біконічні.

24. Шматок оплавленої скловидної маси чорного кольору, можливо це сплавлені намистини.

25. Раковина каури з отвором на тильній стороні.

26. Камінець для варіння їжі?. Колір сірий, форма підпаралелепіпедна, розміри – 4,4×3,2×2,1 см.

27. Половина кременевої гальки (розтирачки), пропалена у вогні.

28. Кусок зашліфованої гальки овально-ромбічної форми, один бік якої помітно тонший, що говорить про його стирання під час тривалого використання. Галька чорного кольору із коричневими плямами, розміром 4,5х2,7 см.

Форми посуду, які виявлені у кургані були поширені у ранньоскіфську епоху на великій території українського лісостепу<sup>12</sup>. Їх всіх об'єднує зовнішній вигляд, склад глиняного тіста, орнаментация, забарвлення. Ці ознаки досить чітко визначають їхню культурну і хронологічну (кінець VII – початок VI ст. до н.е.) приналежність. Там же відомі і аналогічні знахідки наконечників стріл<sup>13</sup>, сережок<sup>14</sup>, намистин<sup>15</sup>, морських раковин<sup>16</sup> і т.п.

Щодо залізних деталей панциря, то слід сказати, що для подільського регіону вони дуже рідкісні. Зокрема вони відомі у курганах із Шутновець<sup>17</sup>, Долинян<sup>18</sup>, Сирватинець<sup>19</sup>. Поза межами середньодністровської зони вони трапляються значно частіше і не лише у похованнях, але і на поселеннях<sup>20</sup>.

Курганна група навколо Гусикової гори окреслює північну межу поширення практики використання каміння при спорудженні курганних насипів, яка застосовувалась в зоні Середнього Придністров'я в епоху ранніх скіфів. Ця традиція охоплює значну територію вздовж обох берегів Дністра, включаючи південні райони Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, північно-східні і північні райони Івано-Франківської й Чернівецької областей та республіки Молдова. Не зважаючи на те, що кожна пам'ятка має свої певні особливості є підстави вважати їх всіх такими, що відносяться до однієї історико-культурної групи. А ті окремі відмінності, які простежуються не є настільки серйозними, щоби брати їх до уваги. У цьому зв'язку зауважимо, що у межах будь якого одного, дослідженого на даний час курганного могильника важко знайти навіть два кургани, які би повністю повторювали один одного. Така різноманітність пояснюється відсутністю чітких норм, які би регулювали всі сторони поховального процесу, що пояснюється певним демократизмом суспільства і матеріальними

можливостями кожної родини. Тому очевидно, що при розгляді питань походження і подальшого розвитку культурних спільнот слід орієнтуватися не на другорядні деталі поховального обряду, а на основні. Вони характеризуються близькими конструкторивними особливостями спорудження курганного насипу, бірігуалізмом захоронень, ідентичністю змісту і форми поховального інвентаря. Результати вивчення пам'яток ранньоскіфського часу у Середньому Подністер'ї, отримані за останні десятиріччя, докорінно міняють наші попередні уявлення про тодішню історію цього краю.

#### Примітки

1. Ossowski G. Sprawozdanie drugie zwycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890) / G. Ossowski. // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1891. – Т. 15. – С. 1-88.
2. Pulaski F. Mogily o nasypie kamiennym w powiecie Kamienieckim / F. Pulaski. // Swiatowit. – 1902. – Т. IV. – С. 3-39.
3. Sulimirski T. Scytowiena Zahodniem Podolu / T. Sulimirski. – Lwow, 1936. – 136 s.
4. Бандрівський М.С. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині / М.С. Бандрівський // Взаємозв'язки культур бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – Київ-Львів. – 2009. – С. 202-235; Бандрівський Н.С. Коцюбинчики-2 – новий пам'ятник епохи скифської архаїки в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение) / М.С. Бандрівський // Боспорский феномен. – СПб. – 2009. – С. 30-38.
5. Захар'єв В.А. Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвського району (1990 р.) / В.А. Захар'єв // Археологія Дунаєвщини. – Хмельницький. – 1992. – С. 37-39.
6. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи / Л.І. Крушельницька. – К., 1985. – 162 с.
7. Кучугура Л.І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї / Л.І. Кучугура // Археологія. – 1995. – №2. – С. 131-135.
8. Малеев Ю.М. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці / Ю.М. Малеев // Поховальний обряд давнього населення України. – 1991. – С. 162-181; Малеев Ю.Н. Курган скифського часу у с. Мышковці в басейні р. Збруч / Ю.М. Малеев // Курганы Степной Скифии. – Киев: Наукова думка, 1991. – С. 122-130.
9. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре / А.И. Мелюкова // КСИИМК. – 1953. – Вып. 51. – С. 60-73.
10. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны / Смирнова Г.И. // Археологический сборник Государственного эрмитажа. – Л. – 1977. – С. 30-40; Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре / Смирнова Г.И. // ТГЭ. – 1979. – Т. 20. – С. 37-67.

11. Тимощук Б.О. Зустріч з легендою / Б.О. Тимощук. – Ужгород, 1974. – 128 с.
12. Ковпаненко Г.Т. Памятникискифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья / Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 5, рис. 7.
13. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы... – С. 48, рис. 10, 9-11.
14. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. / В.Г. Петренко // САИ. – 1976. – В.Д 4-5. – С. 104, табл. 16, 1-13.
15. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятникискифской эпохи... – С. 100, рис. 30, 14.
16. Ковпаненко Г.Т. Курганы поблизу села Мачухи на Полтавщині / Г.Т. Ковпаненко // Археологія, 1970. – Т. XXIV. – С. 154, рис. 3,8.
17. Гуцал А.Ф. Дослідження курганів скифського часу у Середньому Подністрів'ї / А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.М. Мегей // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К., 1998. – С. 74-75, Рис. 2.
18. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского... – С. 38, Рис. 8, 6.
19. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem... – S. 96.
20. Шрамко Б.А. Исследования памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Суды и Северского Донца / Б.А. Шрамко // Археологические открытия 1967 года. – М., 1968. – С. 209.

*A.Gutsal. Excavations of Kurgan in the area Husykovoyi mountains in Khmelnytsky and their results. The article tell about the investigation by Archaeological expedition of Kamianets-Podilsky National University named after Ivan Ohienko, in 2007 began the research of Early-Scythian burialmounds of (VII-VI century BC), situated near the village sofIvankivtsi, Kamianka and Spasivka Horodok district, Khmelnytsky region. It is situated in the area above which rises one of Hills of Tovtry ridge called Gusykova mountain. One mound consisting of soil and stones and the lower layer of which burned to a bright redder-orange color, was completely excavated. In the center on the mound was hollow like a lens, with a diameter of 2,6x2,8, made dapper in the main land on 0,25-0,3 m below the old horizon. There was a stone flooring, made of stone slabs in several rows in the height in it. It was found that the body of the dead was burnt and the remains were placed in a clay urn. The mound was robbed. Several clay bowls with crowns curved outward or inward, pots in the form of jar, decorated with dismembered roller, on the upper edge, the fragments of buckets, a clay pot, were survived of all burial inventory. The iron plates of the armor, bronze and bone arrowheads, bronze pins and earrings, paste and glass beads and some other things were also found.*

**Key words:** Kamenetz-Podilsky National University, Gusykova mountain, mounds, clay vessels, bone arrowheads, pins, beads.

Отримано: 03.10.2014 р.

## ПРО ЦЕРЕМОНІЮ ПОХОВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОХОВАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ ХЕРСОНЕСУ – ХЕРСОНУ

*Н. Супрун. Про церемонію поховання як елемент поховальної традиції Херсонесу – Херсону. Упродовж античного і середньовічного періодів в Херсонесі зазнавали змін всі складові поховального обряду: вибір способу поховання, складові елементи цих способів, вибір похоронної споруди, а також церемонія поховання. Дана стаття є спробою вперше прослідкувати ці еволюційні процеси й закономірності на прикладі церемонії поховання.*

*Ключові слова: Херсонес, поховальний обряд, церемонія поховання, інгумація, похоронна споруда, поховання.*

*Н. Супрун. О церемонии захоронения как элемент погребальной традиции Херсонеса – Херсона. На протяжении античного и средневекового периодов в Херсонесе претерпевали изменения все составляющие погребального обряда: выбор способа захоронения, составляющие элементы этих способов, выбор погребального сооружения, а также церемония захоронения. Данная статья является попыткой впервые проследить эти эволюционные процессы и закономірности на примере церемонии захоронения.*

*Ключевые слова: Херсонес, погребальный обряд, церемония захоронения, ингумации, погребальное сооружение, захоронения.*

Херсонес зберіг свою доступність для археологічних досліджень, що є рідкістю. На сьогодні накопичено близько 200 тис. знахідок, які потребують детального аналізу<sup>1</sup>. Найменш дослідженою є історія повсякденності, зокрема поховальний обряд херсонеситів. Саме він віддзеркалює цілісну систему поглядів, що складалася століттями та була пов'язана як з релігійними переконаннями, так і з соціально-політичним життям суспільства. Окрім релігійних звичаїв, саме поховальний обряд дозволяє аналізувати ряд побутових елементів, які віддзеркалюють як відношення до покійного, так і різні боки буденного життя соціуму. Усе разом визначає роль та значення всебічного аналізу поховального обряду.

Є достатня кількість наративних джерел для складання картини церемонії поховання у античному світі<sup>2</sup>. Стосовно Херсонесу, про цю картину ми можемо судити лише на основі археологічних даних, а також свідчень Костянтина Вагрянородного<sup>3</sup>, проводячи аналогії з класичною античною традицією. На жаль, така ж неясність стосується й візантійської поховальної традиції.

Головна група джерел з даної теми – археологічні матеріали, отримані впродовж досліджень похоронних споруд. За більш ніж 150-річну історію досліджень території кладовища Херсонесу був отриманий величезний фактичний матеріал<sup>4</sup>. Проте пошук, в першу чергу ефективних знахідок, від чого й залежало фінансування розкопок<sup>5</sup>, недосконала методика робіт

і фіксації матеріалу в період з сер. XIX ст. й аж до 1914 р., привели до зниження інформативності цих матеріалів некрополя. Наприклад, упродовж 1889-1907 рр. під керівництвом К. К. Косцюшко-Валюжинича було відкрито близько 2,5 тис. поховальних споруд античної і ранньосередньовічної епох<sup>6</sup>. Не дивлячись на те, що з часом завідувач розкопками робив археологічні звіти усе більш детальними і ґрунтовними, в них, як правило, відсутні належні плани й креслення похоронних споруд<sup>7</sup>. Під час опису поховальних комплексів не було відмічено розташування кістяків і не наведено детального опису поховального інвентарю<sup>8</sup>. Цей недолік лише частково вдалося закрити наступними розкопками некрополя, які відбуваються до теперішнього часу.

До питання про реконструкцію церемонії поховання херсонеситів в окремі періоди, головним чином, зверталися В. І. Кадеєв<sup>9</sup>, С. Б. Сорочан<sup>10</sup> і М. В. Фомін<sup>11</sup>. Дана стаття – спроба вперше простежити саме еволюцію церемонії поховання упродовж античного – середньовічного періодів: V ст. до н.е. – XIII ст.

Пер. пол. V ст. до н.е. – початок постійного життя в Херсонесі<sup>12</sup>. Упродовж V ст. до н.е. – I ст. н.е. у місті склався традиційний полісний світогляд, який знайшов своє віддзеркалення в поховальній традиції. Починаючи з I ст. н.е. Херсонес придбав статус союзника Римської імперії, що призвело до змін не лише в політичному житті міста, але і до еволюції релігійних переконань<sup>13</sup>. III-IV ст. – час появи в місті християнської спільноти<sup>14</sup>. Уже в VI-VIII ст. відбувається широка християнізація населення<sup>15</sup>. Нова релігія сприяє трансформації сприйняття життя і смерті, поступово вона робить своєрідну революцію у свідомості херсонеситів. Смерть, на відміну від попереднього періоду, починають сприймати як «народження у вічність», вона не є кінець життя, але зміна існування. Те, що відбувалося з людиною, тепер сприймалося як сон, навіть у слові «упокоїти» простежується синонім «укласти спати»<sup>16</sup>. Усі ці процеси знайшли своє віддзеркалення в похованнях, які значною мірою дозволяють реконструювати поховальний обряд мешканців Херсонесу-Херсону, простежити його еволюцію. Починаючи з X ст. кладовища за межами стін поступово припинили функціонувати, а на зміну їм прийшли поховання, що масово здійснювалися в межах міста, нерідко на місці зруйнованих колишніх церков або в нових малих квартальних храмах, які замінили собою великі культові комплекси<sup>17</sup>. Поховання Херсонесу, згідно з даними розкопок на сьогодні, не містять матеріалу, що датується пізніше XIII ст.

Згідно письмових джерел, в грецький період, після смерті людини, відбувалося наступне: хтось з родичів або близьких закривав покійному рота і очі, забезпечував монетою, накривав голову шматком тканини. Потім жінки мали обмити тіло, умастити його кассією, ладаном, міррою<sup>18</sup>. У Херсонесі немає відомостей про ритуальні дії стосовно тіла покійного. Костянтин Багрянородний повідомляє, що коли Гікія прикинулася мертвою, рабині «обрядивши її», передали тіло для винесення на територію некрополя<sup>19</sup>. Монета призначалася для Харона. Один обол задалегідь вкладали



померлому під язик<sup>20</sup> чи в ліву руку, як в похованнях Херсонесу, де такі монети були знайдені неодноразово<sup>21</sup>. Згідно з нашими підрахунками, в похоронних спорудах Херсонесу (виключаючи безінвентарні – 45%) були знайдені монети в 25% випадків поховань<sup>22</sup>.

У римський період навколо покійного запалювали світильники й ставили бальзамарії з пахощами. Це підтверджують археологічні дані некрополю<sup>23</sup>. У 12% випадків були знайдені світильники і в 12% – бальзамарії<sup>24</sup>.

Існував звичай закривати очі й рота покійного золотими листочками з грубими, видавленими контурами ока та розрізу рота<sup>25</sup>. Розміри листочків корегувалися з віком покійного. Іноді замість наочників і нагубників голову покійного накривали маскою із золотої фольги<sup>26</sup>, напевне, побоюючись його душі. Є також нечисленні знахідки вінків з листочків золотої фольги, які одягали покійному на голову<sup>27</sup>. Вінки з таких пластинок існували впродовж усієї античної епохи, а, отже, цей звичай був принесений з метрополії. Робилися вінки із золотих листочків, що за формою нагадують листя селери, тобто їх прототипом послужили листя цієї рослини, отож, у бідніших сім'ях покійному надівали вінки із селери, що символізував закінчення «змагання із життям»<sup>28</sup>.

Згідно античної традиції, обмивши тіло і символічно прибравши траурне ложе миртом й виноградом, родичі відкривали доступ до тіла усім, хто бажав з ним проститися. Наймали плакальників, флейтистів і співаків, що проводжали покійного голосіннями і елегіями<sup>29</sup>. Після прощання людина повинна була зробити очищення, тому перед будинком померлого ставили велику посудину з водою, узятую з іншого будинку, для усіх, хто хотів попрощатися з покійним і утішити його сім'ю<sup>30</sup>. А біля дверей або воріт обов'язково повинна була знаходитися гілка кипарису, що означала знаходження у будинку небіжчика<sup>31</sup>. Родичі покійного, за свідченням Ксенофонта, надівали чорний одяг на знак скорботи, а чоловіки з найближчих родичів обстригали волосся на голові. Ймовірно, Херсонес не був виключенням і тут.

У античному світі на другий або третій день родичі кілька разів окликали покійного на ім'я, а потім виносили з будинку і йшли до некрополя, який розташовувався за межами міста. Винесення тіла повинне було відбутися ще до сходу сонця, щоб видом трауру не образити Аполлона<sup>32</sup>.

Жертвопринесення здійснювали над труною – на третій день після смерті, а потім після похорон – на дев'ятий день. Крім того, на честь річниці народження і смерті близької людини на його могилу клали жертвний пиріг, вино, мед, молоко, фрукти, а в деяких містах-державах, до яких Афіни не належать, приносили і криваві жертви, заколюючи на могилі жертвних тварин<sup>33</sup>. Так, в Херсонесі було знайдено підстилку з вугілля й попелу безпосередньо під самим похованим. С. Ф. Стрежелецький у 1945 р. простежив цілий ряд таких поховань. У ґрунтових могилах були знайдені й кістки, очевидно, жертвних тварин: вівці або кози, ко-

рови, пташині кістки, кістки камбали, залишки краба. Датуються такі поховання др. пол. IV – пер. пол. III ст. до н.е.<sup>34</sup>.

Костянтин Багрянородний повідомляв, що день пам'яті – свято в пам'яті покійного – відбувався через рік. Цього дня родичі і знайомі раділи і веселилися, водили хороводи і не бралися за будь-яку справу. Знайомі та друзі, а в деяких випадках усе місто, приймали від родичів померлого вино, хліб, оливкову олію, м'ясо, птаха, рибу та інше<sup>35</sup>.

Як і в період античності, у візантійському Херсоні при підготовці тіла покійного до процесу поховання, дотримуючись традиції, його омивали та вимощували маслами і пахощами, після чого покійного обгортали в тканину – «плащаницю», саван, прандій. Апостол Іоанн, описуючи поховання Христа, вказує на склад масел – смирна та алое. Що стосується тканини, то, напевно, для поховання використовували льон. Так, Туринська плащаниця, в яку «було загорнуте тіло Христа», була виготовлена з льону<sup>36</sup>.

У ранньохристиянських похоронних спорудах Херсонесу поховальний інвентар присутній аж до VI-VII ст.<sup>37</sup>. Серед речей, знайдених у могилах і склепах, є посуд з християнською символікою, яка могла використовуватися під час богослужінь, поминань.

Завершувалося усе безпосередньо похоронною процесією, що включала «винесення тіла» й траурну процесію до храму (церкви або каплиці, призначеної для кладовищеских функцій), після чого відбувалося поховання в приготованій задалегідь могилі або склепі – усипальниці, новій або, як відбувалося частіше, в тій, що вже містила інгумації.

Самі похорони зазвичай відбувалися відповідно до місцевих традицій. Тому достовірно говорити про процес поховання безпосередньо в Херсоні складно. Але були й обов'язкові загальнохристиянські елементи, такі як церковне відспівування. Які з поминальних служб здійснювалися у рамках міста – в храмах Херсонесу, а які на кладовищах, також складно визначити. Приміщення ж склепів використовували і для панахид, молебнів і навіть для агап, а в окремих випадках – для здійснення Божественної літургії<sup>38</sup>.

Після того, як тіло було підготовлене до поховання, відбувалися служби. У перші віки відспівування покійного передувалося заупокійною літургією<sup>39</sup>. Її служили у невеликих кладовищеских церквах. У храмах відбувалося відспівування і наступні поминання покійних<sup>40</sup>. Для поминання були встановлені третій, дев'ятий і сороковий дні після смерті. Надалі воно здійснювалося кожен річницю<sup>41</sup>. Окрім персонального, були встановлені спеціальні дні поминання усіх спочилих. Такими днями стали так звані Вселенські Поминальні Суботи. Першим таким днем у році стала субота, напередодні початку Великого поста<sup>42</sup>. Традиція особливого поминання покійних існувала й напередодні свята Трійці.

Самі місця поховання, особливо склепи, періодично відвідували і здійснювали поминальні служби. Але особливою шаную користувалися місця поховання святих. Більше того, сама Божественна літургія повинна була

здійснюватися над могилою святого (чи хоч би над часткою його мощів). Найбільш шановані гробниці Херсонесу стають місцями паломництва.

Увесь комплекс християнського поховального обряду був спрямований на заспокоєння, розраду, повчання оточуючим. Як зазначав Пітер Браун, тривале оплакування і повільне занурення у величезну печаль смерті починають поступатися місцем стрімкій вірі в життя після смерті. Вже Іоанн Златоуст наставляє у своєму Пасхальному посланні: «Жоден нехай не боїться смерті, тому що звільнила нас смерть Спасителя!... Смерть! Де твоє жало? Пекло! Де твоя перемога?... Воскрес Христос, і немає жодного мертвого в труні!»<sup>43</sup>. Так, у похованнях Херсонесу візантійського періоду немає і щонайменшого натяку на егоцентризм і самоствердження. Гординя усвідомлювалася середньовічною людиною як найтяжчий з семи смертних гріхів. Будь-які свідчення про померлого вже не здавалися важливими для вірян. З такої точки зору візантійське кладовище Херсонесу, на відміну від античного, – це типове «кладовище, що мовчить»<sup>44</sup>.

Таким чином, у зв'язку з трансформацією релігійних переконань херсонеситів впродовж греко-римського періоду, відбуваються зміни таких елементів поховального обряду як вибір способу поховання (інгумація чи кремація) і вибір типу похоронної споруди (грецькому періоду характерні лише різновиди ґрунтових могил, інші ж похоронні споруди з'являються на території некрополя в римський період). Але важливим представляється той факт, що церемонія поховання залишається, з тим лише виключенням, що додаються нові елементи (використання світильників, бальзамаріїв, наочників і нагубників, масок із золотої фольги). Інша справа, що в одній родині могло існувати декілька традицій (наприклад, прибігали і до кремації, і до інгумації).

У візантійський період простежується інший погляд на смерть і життя після неї. Смерть починає сприйматися як «народження у вічність». Безумовно, нова релігія приносить нові елементи і викоринює старі, що суперечать християнським нормам. Проте, важливо підкреслити, що усе нове багато в чому є свого роду переосмисленням старого. Так, і в античний, і в середньовічний період тіло покійного омивали і вимощували маслами і пахощами, після чого обгортали в тканину; як і раніше похорони мали громадське значення; у обох традиціях є абсолютно певні дати для відвідування могил – дні пам'яті; роль надгробків переходить на поминальні списки, що зберігалися в церквах; монети тепер призначаються не для Харона, а як подаяння або як інша форма «безкровної жертви»<sup>45</sup>. Отже, основні компоненти зберігаються, придбавши лише інший вигляд, що відповідає вимогам панівної релігії і нового християнського менталітету. Так, церемонія поховання ілюструє спадкоємність традиції, виявляючи чи свого роду переосмислення старих, добре відомих традицій.

#### Примітки

<sup>1</sup>. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Ч. 1-2. –

- Харьков, 2005. – С. 1031; Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV-X вв.) / М. В. Фомин. – Харьков, 2011. – С. 5-9.
2. Апулей Апология. Метаморфозы. Флориды / Апулей / Пер. М. А. Кузмина и С. П. Макиша. – М., 1956; Аристофан Избранные комедии / Аристофан / Пер. А. И. Пиатровского. – М., 1974; Гомер Илиада / Гомер / Пер. Н. И. Гнедича. – М., 1978; Гомер Одиссея / Гомер / Пер. В. А. Жуковского. – М., 1981.
  3. Багрянородный К. Об управлении империей / К. Багрянородный. – М., 1989. – С. 271-273.
  4. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса – Херсона и его округа (1914–2005 гг.). / В. М. Зубарь. – Симферополь, 2009. – 494 с.
  5. Гриневич К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827-1927 гг.) / К. Э. Гриневич. – Севастополь, 1927. – С. 27.
  6. Зубар В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса / В. М. Зубар // Археологія. – 1978. – Вып. 25. – С. 50-52, мал. 1; Стоянов Р. В. Некрополь Херсонеса классического и эллинистического периодов: история изучения, проблематика / Р. В. Стоянов // Stratum plus. – 2000. – № 3. – С. 132-135.
  7. Домбровский О. И. Архитектурно-археологические исследования Загородного крестообразного храма Херсонеса / О. И. Домбровский // МАИЭТ. – 1993. – Вып. 3. – С. 307.
  8. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н.э. / В. М. Зубарь. – К., 1982. – С. 38, рис. 22.
  9. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.). – Харьков, 1996. – 212 с.
  10. Сорочан С. Б. Византийский Херсон ... – 1650 с.; Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000. – 827 с.
  11. Фомин М. В. О раннехристианской погребально традиции. Попытки реконструкции / М. В. Фомин // Проблемы теологии. Материалы третьей международной богословской научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения протоприсвитора Иоанна Мейендорфа. – Вып. 3. – Екатеринбург, 2006. – С. 155–159; Фомин М. В. Погребальная традиция ... – 290 с.
  12. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских // МАИЭТ. – Симферополь, 2008. – Вып. 5. – С. 27-35.
  13. Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории / В. М. Зубарь. – К., 1994. – 180 с.
  14. Бертье-Делагард А. Л. О Херсонесе. Крестообразный храм – Крещальня – Крепостная ограда / А. Л. Бертье-Делагард // ИАК. – 1907. – Вып. 21. – С. 60-64; Виноградов А. Ю. «Миновала уже зима язы-

- ческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики / А. Ю. Виноградов. – М., 2010. – С. 151-152.
15. Фомин М. В. О периодизации христианизации Херсонеса-Херсона / М. В. Фомин // Ирсонна. Античный мир и его наследие. Материалы III международного научного семинара. – Белгород, 2006. – С. 83–89.
  16. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2011. – С. 153.
  17. Фомин М. В. Погребальная традиция ... – С. 6.
  18. Апулей Апология. Метаморфозы. Флориды ... – С. 32.
  19. Вагрянородный К. Об управлении империей ... – С. 271-273.
  20. Грейвс Р. Мифы древней Греции / Р. Грейвс / Пер. с англ., под ред. и с послесл. А. А. Тахо-Годи. – М., 1992. – С. 87; Репников Н. И. Дневник работ с 7 марта по 8 июля 1908 г. / Н. И. Репников // Хсб. – 1927. – Вып. 2. – С. 157, мог. №№ 2569 и 2573; С. 158, мог. № 2577.
  21. Лепер Р. Х. Дневник раскопок херсонесского некрополя в 1908–1910 гг. / Р. Х. Лепер // Хсб. – 1927. – Вып. 2. – С. 198, мог. № 55 (71), С. 199, мог. № 61 (77), С. 205, мог. № 111 (21).
  22. Супрун Н. О. О церемонии погребения в античном Херсонесе / Н. О. Супрун // Классическая и византийская традиция. 2009. – Белгород, 2009. – С. 64.
  23. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом за 1892-1893 гг. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // Архив НЗХТ. – Д. № 3. – 106 л.
  24. Супрун Н. О. Об использовании бальзамариев как одной из составляющих погребальной традиции Херсонеса / Н. О. Супрун // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції. – Харків, 2010. – С. 323.
  25. Даниленко В. Н. Отчет о раскопках подбойной могилы у Шоссе из Севастополя в Херсонесский музей / В. Н. Даниленко // Архив НЗХТ. – Д. № 776. – Л. 1-5.
  26. Белов Г. Д. Римские приставные склепы № 1013 и 1014 / Г. Д. Белов // Хсб. – 1927. – Вып. 2. – С. 115, рис. 8; Пятышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. IV в. до н.э. – IV в. н.э.: Коллекция Государственного исторического музея / Н. В. Пятышева. – М., 1956. – Вып. 18. – С. 29-30; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса ... – С. 110.
  27. Зубарь В. М. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1984 г. / В. М. Зубарь, А. В. Шевченко // Архив НЗХТ. – Д. № 2433. – Л. 19-23, мог. № 39; Пятышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса... – С. 65-67.
  28. Кадеев В. И. Херсонес Таврический ... – С. 80.
  29. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук / Пер. с польск. В. К. Ронина. – М., 1988. – С. 313-314.
  30. Латышев В. В. Очерк греческих древностей / В. В. Латышев. – СПб., 1899. – С. 74.

31. Кулаковский Ю. А. Смерть и бессмертие в представлениях древних греков / Ю. А. Кулаковский. – К., 1899. – С. 51.
32. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи ... – С. 473.
33. Там же. – С. 317.
34. Стрежелецкий С. Ф. Отчет о раскопках таврского некрополя в Херсонесе за 1945 г. / С. Ф. Стрежелецкий // Архив НЗХТ. – Д. № 1300. – 69 л.
35. Багрянородный К. Об управлении империей... – С. 261.
36. Синельников В. Туринская плащаница на заре новой эры / В. Синельников. – М., 2000. – С. 54; Синельников В. Христос и образ первого века / В. Синельников. – М., 2003. – С. 67.
37. Ferrua A. The Unknown Catacomb: Unique Discovery of Early Christian Art / A. Ferrua. – Scotland, 1991. – P. 158; Айбабин А. И. Могильники VIII – начала X вв. в Крыму / А. И. Айбабин // МАИЭТ. – 1993. – Вып. 3. – С. 127-130.
38. Фомин М. В. О катакомбе – мартирии херсонесского храма Богородицы Влахернской / М. В. Фомин // Культ святых мест в древних и современных религиях. Тезисы докладов и сообщений (VII Международная Крымская конференция по религиоведению). – Севастополь, 2005. – С. 55; Фомин М. В. О почитании святых в Херсонесе – Херсоне по материалам некрополя / М. В. Фомин // Мир Византии: материалы международного научного семинара. – Белгород, 2007. – С. 165.
39. Керн, архимандрит Киприан. Евхаристия / Киприан Керн. – М., 1999. – С. 7.
40. Скабаланович М. Толковый Типикон / М. Скабаланович. – М., 2004. – С. 128.
41. Сахаров, Святитель Афанасий. Поминовение усопших по уставу православной церкви / Афанасий Сахаров. – К., 2006. – С. 70; Сильченков Н. Практическое руководство при совершении приходских треб / Н. Сильченков. – М., 1888. – С. 90-92; Шиманский Г. И. Литургия: таинства и обряды / Г. И. Шиманский. – М., 2004. – С. 96.
42. Шиманский Г. И. Литургия ... – С. 98.
43. Слова Огласительного во Святый и Светоносный день преславного и спасительного Христа Бога нашего Воскресения иже во Святых отца нашего Иоанна, Архиепископа Константинопольского, Златоустого // Творения иже во святых отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского. – Книга 1. – Пр., 1916. – С. 38-39 [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http://www.orthlib.ru/John\\_Chrysostom/paskha.html](http://www.orthlib.ru/John_Chrysostom/paskha.html). Доступ: 25.07.2013 г.
44. Сорочан С. Б. Византийский Херсон ... – С. 1031-1095.
45. Туровский Е. Я. Отчет об археологических исследованиях участка некрополя Херсонеса у загородного храма в 2006 г. / Е. Я. Туровский // НА НЗХТ. – Д. №3856. – Л. 12-18; Sodini J-P. Alike II: la basilique double (Etudes Thasiennes, X) / J-P. Sodini, K. Kolokotsas. – Paris, 1984. – P. 229.

*N. Suprun. On the burial ceremony as part of burial traditions Khersoness – Kherson. During the antique and medieval periods all the components of the sepulchral rite in the Chersonese were changing: choice of the way of the burial (ingumation or cremation), constituent elements of these ways, choice of the sepulchral construction as well as ceremonies of the burial. This paper is a try to retrace at first these evolutionary processes and laws.*

**Key words:** *the Chersonese, sepulchral rite, ceremony during, ingumation, sepulchral construction, burial.*

Отримано: 06.10.2014 р.

УДК 94 (438) «12»

*О. Головка*

## **ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА РУСИ НАПРИКІНЦІ 60-х – У 70-х РОКАХ ХІ СТ.**

*О. Головка. Європейська політика Русі наприкінці 60-х – у 70-х роках ХІ ст. В статті розглядаються взаємини Русі з європейськими країнами наприкінці 60-х – у 70-х роках ХІ ст., зокрема обставини перебування польського війська на Русі в 1069 р., історія еміграції київського князя Ізяслава Ярославича і його сина Ярополка 1073 – 1077 рр., їх контакти з польським князем Болеславом II Сміливим, германським королем Генріхом IV, римським папою Григорієм VII.*

**Ключові слова:** *Русь, Польське князівство, Германська імперія, римська курія, міжнародні відносини.*

*А. Головка. Европейская политика Руси в конце 60-х – 70-х годах ХІ в. В статье рассматриваются отношения Руси с европейскими странами в конце 60-х – в 70-х годах ХІ в., в частности обстоятельства пребывания польского войска на Руси в 1069 г., история эмиграции киевского князя Изяслава Ярославича и его сына Ярополка 1073–1077 гг., их контакты с польским князем Болеславом II Смелым, германским королем Генрихом IV, римским папой Григорием VII.*

**Ключевые слова:** *Русь, Польское княжество, Германская империя, римская курия, международные отношения.*

Середина ХІ ст. у політичному житті Європи знаменувалася значним зростанням ролі як могутньої сили на міжнародній арені римської курії. В цей час римські понтифіки прагнуть до підкорення своїй владі монархів католицьких країн, прагнуть до творення величезної церковної наддержави й теократичного володарювання в тодішньому світі. На шляху до цього головним суперником папства були германські імператори. Здійснивши в середині Х ст. «renovatio imperii», германські королі<sup>1</sup> проголошують намі-

ри підкорення своїй владі країни християнського світу. В Європі з середини XI ст. протягом багатьох десятиліть точиться жорстокий конфлікт, відомий як боротьба за інвеституру, тобто за першість між церковною та світською владами. В це протистояння були втягнуті не тільки найбільші католицькі держави (Польща, Чехія, Франція, Угорщина та ін.), а у певній мірі країни православного світу, у тому числі Візантійська імперія і Русь.

Візантійська імперія з середини XI ст. все більше і більше відчуває тиск з боку народів сходу. Мова зокрема йшла про племена огузів, які наприкінці IX ст. мешкали в Північно-Східному Прикаспії. Протягом X ст. відбулося поступове переселення значної маси огузів на захід, під час якого стався процес розкладу єдиного огузького етнічного масиву. Одна частина огузів мігрувала через Іранське нагір'я до Малої Азії, де у другій половині XI ст. утворилася держава турків-сельджуків. Інша група огузів, відома з давньоруських літописів під назвою торків, наприкінці X ст. починає витісняти з причорноморських степів печенігів, а з середини XI ст. більшість з них пересувається на Балкани<sup>2</sup>. Таким чином, візантійцям довелося вести війни «на два фронти» – на півночі і на сході – фактично з одними за етнічним походженням ворогами. Зазначимо, що перебування торків на Балканах в XIII – XV ст. полегшило проведенню сюди експансії їх єдиноплеменників із Малої Азії, помогло останнім у їх завоюванні Балканського півострова і сприяло утворенню Османської імперії. Союзниками торків і одночасно ворогами візантійців в XI ст. були згадані печеніги, а дещо пізніше половці<sup>3</sup>.

Володарі Візантії, відчуваючи нестачу власних сил чинити опір загрозі зі сходу, починають вести переговори з верхівкою католицьких країн на тему проведення спільної «священної» війни проти невірних, за повернення Святої землі. Римська курія зустріла схвально ці пропозиції, за позитивною реалізацію яких папство не тільки планувало поширити свій вплив на землі язичників і православних, а й добитися перемоги престолу св. Петра в у самій католицькій Європі.

Відомо, що тема допомоги грекам розглядалася під час церковного собору у П'яченці, де папа Урбан II зустрівся з візантійськими послами. В листопаді 1095 р. у Клермоні Урбан виступив із закликком розпочати похід за звільнення Святої землі. Проте першим ідею проведення походу до Святої землі висловив у 1074 р. його попередник папа Григорій VII (Гільдебранд) і тільки гостра боротьба за реалізацію клонійської реформи (особливий опір папі з боку значної частини духовенства викликали вимоги введення безшлюбності священників!), а згодом за домінування в католицькому світі проти «римського» короля Генріха IV (він став офіційно імператором 24 березня 1084 року) не дозволила реалізувати цей задум.

Однією із союзників римської курії у європейському конфлікті XI ст. була Польща. В середині XI ст. польська правляча верхівка добилася значних успіхів у подоланні кризи 30-х років XI ст., відновленні територіальної єдності своєї держави. З кінця 50-х років XI ст. князь Болеслав II



Сміливий (1058 – 1079 рр.) прагне досягти подальшого зміцнення Польської держави. Програма князя передбачала відновлення власного архієпископату в країні, який підкорявся безпосередньо тільки Риму, а також здійснення власної коронації королівськими інсигніями (від них в 1032 р. через складну ситуацію відмовився його дід король Мешко II)<sup>4</sup>. Для досягнення мети польська адміністрація підтримувала стабільні зв'язки з римською курією, вела активну боротьбу з союзником Германської імперії Чеським князівством, надавала допомогу антиімперським силам в Угорщині<sup>5</sup>.

Напружена міжнародна ситуація у Центральній Європі вимагала від уряду Болеслава II Сміливого проведення політики збереження дружніх або хоча б нейтральних відносин з Руссю. Після смерті київського князя Ярослава Володимировича в 1054 р. там склалася система так званого «князівського тріумвірату», коли, крім нового верховного київського князя Ізяслава Ярославича, важливу роль в управлінні Руссю відігравали його брати чернігівський князь Святослав і переяславський Всеволод Ярославичі. Хоча за своєю суттю система «князівського тріумвірату» була нестабільною формою управління, вона проіснувала без ускладнень півтора десятиліття. Цьому сприяли як міжнародні, так і внутрішньополітичні фактори. Перш за все у 50-х – 60-х роках XI ст. для Південної Прусії виникає загроза з боку нових хвиль кочівників: спочатку торків, а дещо згодом половців. Ця обставина змусила синів Ярослава Володимировича здійснити низку експедицій до степу. В самій Русі «тріумвірат» треба було протистояти багатьом суперникам, серед яких особливе місце займав половецький князь Всеслав Брючиславич.

Відносна стабільність центральної влади зазнала першого удару наприкінці 60-х років XI ст. Поразка коаліції братів Ярославичів від половців на р. Альті у 1068 р. викликала повстання у Києві<sup>6</sup>. Князь Ізяслав Ярославич був вимушений поступитися владі зазначеному Всеславу Брючиславичу, покинути столицю і шукати притулок у свого племінника польського князя Болеслава II Сміливого. Тимчасова перерва у зіткненнях із Германією і Чехією тоді дала можливість краківському двору звернути увагу на справи у сусідній Русі.

Для польського монарха було важливо зберегти міцний тил в умовах можливого продовження протистояння в Центральній Європі. Весною 1069 р. польська армія на чолі з Болеславом II Сміливим разом із князем Ізяславом вступила в межі східнослов'янських земель. Зазначимо, що у науковій літературі, починаючи з праць істориків XIX ст., нерідко між цією виправою і більш давнім походом прадіда Болеслава II Сміливого князя Болеслава I Хороброго ставиться знак рівності<sup>7</sup>. Сама ж поява Болеслава II Сміливого на Русі розглядається багатьма авторами як польська збройна інтервенція (або польсько-руська війна), одним з результатів якої стало відновлення влади князя Ізяслава на київському столі<sup>8</sup>. Вивчення обставин подій весни 1069 р., на нашу думку, дає підстави дещо скорегувати вказані вище оцінки.

Головним джерелом про перебування поляків Болеслава II Сміливого на Русі є стаття під 1069 р. Повісті временних літ. У ній йдеться про прихід польського війська разом із Болеславом II Сміливим і Ізяславом Ярославичем на Русь, про звернення киян до Святослава і Всеволода Ярославичів із проханням вступити у переговори з Болеславом і Ізяславом з метою недопущення кровопролиття у столиці. Стаття нічого не говорить про якісь зіткнення між представниками правлячих сил на Русі, а завершується розповіддю про покарання учасників повстання 1068 р. загонами сина Ізяслава Мстислава<sup>9</sup>.

Як триумф над русинами перебування польського князя Болеслава II Сміливого представляють польські джерела (перш за все ранні – Галла Аноніма<sup>10</sup> і Вінцентія Кадлубка<sup>11</sup>), але їх розповідь носить вкрай тенденційний і неконкретний характер. Велике значення для правильної оцінки подій несні 1069 р. мають спостереження зроблені В.А.Кучкіним при аналізі тексту «Повчання синам» Володимира Всеволодовича Мономаха. На думку вченого, згадане в джерелі укладання миру Святослава і Всеволода Ярославичів у Сутейську мало місце не в 1073 або 1074 рр., а в квітні 1069 р.<sup>12</sup>.

Головними противниками Ізяслава Ярославича і Болеслава II Сміливого на Русі були Всеслав Брячиславич та його прибічники. У «Повісті временних літ» прямо вказується: «В лето 6577 (1069 р. – авт.). Поиде Изяслав с Болеславомъ на Весслава»<sup>13</sup>. Однозначно, що Ізяслав і Болеслав хотіли відновити владу першого у Києві та розправитися з учасниками повстання 1068 р. Важко погодитися з думкою В.А.Кучкіна, що між Всеславом Брячиславичем і молодшими Ярославичами існувала якась угода, яка регулювала ситуацію в країні, яка склалася після повстання 1068 р. (вчений вважає, що Всеслав передав Волинську землю молодшим братам Ізяслава). Навряд чи Святослав і Всеволод погодилися з перебуванням половецького князя на київському столі<sup>14</sup>. Молодші Ярославичів, як здається, не бажали ні повернення старшого брата до Києва, ні збереження там влади узурпатора Всеслава. Проте вони, не маючи якихось підстав для боротьби за верховенство на Русі, зайняли вичікувальну позицію у конфлікті. Швидкий розвиток подій весною 1069 р., активна участь у подіях київської громади невдовзі примусили князів Святослава і Всеволода до певних політичних кроків.

Отримавши інформацію про вступ війська Болеслава та Ізяслава до меж Русі, Всеслав Брячиславич з дружиною, а також, можливо, із загонами своїх київських прихильників вирушив на захід. Але до зіткнення справа не дійшла: не маючи достатніх збройних сил, та міцного тилу у Києві, Всеслав вирішив не ризикувати, а втекти до рідного Полоцька. Втеча сталася під час його перебування у Білгороді (25–30 км від Києва) («Всеслав и бывши ноци утаивъся Къян бежа из Белгорода Полотъску»<sup>15</sup>). Звістка про втечу князя миттєво дійшла до Києва, вимусила киян шукати в особах Святослава і Всеволода собі захисників. «Заутра, – зазначає літопис, – же видеша людье князя бежавша, възвратишася Къеву и ство-

риша вече и послашася к Святославу и к Всеволоду, глаголюще: «Мы уже зло створили есмы, князя своего прогнавши, а се ведеть на ны Лядскую землю, а поидета в град отца своего; аще ли не хочета, то нам неволя: зажегша град свои, ступим в Гречьску землю»<sup>16</sup>.

У відповідь на це звернення Святослав і Всеволод Ярославичі направили до Ізяслава та Болеслава посольство на чолі з Володимиром Всеволодовичем Мономахом: «Всеслав ти бежал, – заявили послі Ізяславу, – а не води Ляхов Києву, противна бо ти нету; аще ли хочещи гнев имети и погубити град, то веси, яко нама жаль отня стола»<sup>17</sup>. Звичайно, застосовуючи високу риторичку, посланці Святослава і Всеволода у меншій мірі думали про долю простих киян, прагнули використати сприятливий момент для зміцнення позицій своїх патронів у країні, змусити старшого Ярославича ще більше рахуватися з ними.

Ізяслав і Болеслав прийняли пропозицію молодих Ярославичів. Для першого позитивний результат проведення переговорів був серйозним гарантом безпроблемного повернення до Києва, а другому відкривало можливість встановити нормальні стосунки із сильними політичними лідерами Русі, швидко завершити перебування на Русі. Після переговорів більша частина польських військ повернулася додому, і тільки невелика частина армії рушила далі на Київ («Ізяслав, остави Ляхы и поиде с Болеславом, мало Ляхов поим»<sup>18</sup>). Угода була укладена, на цілком вірогідну думку В.А. Кучкіна (про що ми вже вище писали), у прикордонному волинському місті Сутейську<sup>19</sup>, тобто на самому початку шляху від західного кордону Русі до Києва. Володимир Мономах про ці переговори записав у своєму «Повчанні»: «А по Велике дни (після Великодня – О.Г.) ис Переяславля та Володимирю на Сутейску мира творить с Ляхы»<sup>20</sup>.

На початку травня 1069 р. передовий загін війська Болеслава і Ізяслава на чолі із сином останнього Мстиславом вступив до Києва. Почалися репресії, проте вони були спрямовані не проти київської верхівки, а проти простого люду і прибічників Всеслава з числа дружинників і духовенства. «И пришед Мьстислав, исече Кияны, иже беша высекли Всеслава (тобто звільнили з темниці. – авт.), числом 70 чади, а другыя слепиша, другыя же без вины погуби, не испытав (тобто не провівши розслідування вини. – авт.)», – розповідає літописець<sup>21</sup>.

Слідом за цим загоном до міста увійшли основні сили Болеслава та Ізяслава. Під час перебування польських воїнів у столиці Русі були непоодинокі випадки вбивства іноземців киянами, яких розселили «на покорм». Проте в джерелах відсутні свідчення, які б давали підстави, як думають деякі вчені, що у Києві були якісь організовані виступи проти військ Болеслава та Ізяслава<sup>22</sup>. Польський князь Болеслав II Сміливий виконав свою місію – повернув на київський стіл свого союзника Ізяслава Ярославича і невдовзі повернувся додому.

Таким чином, важливо відзначити, що події 1069 р. не можна характеризувати як русько-польський збройний конфлікт. Перебування польської армії Болеслава II Сміливого на Русі переслідувало прагнення кра-

ківського двору реставрувати владу Ізяслава Ярославича на київському столі, тобто мова йшла про намагання зберегти дружнього Польщі союзного володаря. У зв'язку з цим ми не поділяємо думку тих істориків, які на підставі пізніх свідчень хроніки Яна Длugoша і вільного переносу польським істориком XIX ст. Я.Карловичем даних Галла Аноніма про похід Болеслава I Хороброго на події 1069 р. вважають, що Болеслав II Сміливий знаходився у Києві 10 місяців<sup>23</sup>. Не має у сучасних подіям джерелах свідочств про підкорення на початку 70-х років XI ст. поляками території так званих «Червенських градів», про що пише Ян Длugoш<sup>24</sup>. Відомий дослідник твору середньовічного хроніста А.Семкович беззаперечно довів, що його данні не є достовірними<sup>25</sup>.

Події 1068-1069 рр. порушили баланс сил у системі державного управління Русі, що невдовзі призвело до виникнення нової політичної кризи на Русі. Ця криза невдовзі отримала загальноєвропейський резонанс. В 1072 р. «тріумвіри» для підвищення своєї влади, зміцнення позицій православної церкви виступили ініціаторами проведення канонізації перших давньоруських святих – князів Бориса і Гліба, проте вже наприкінці року відносини між братами загострилися. Незважаючи на відчайдушні спроби Ізяслава Ярославича зберегти за собою престол (з цією метою він навіть намагався укласти угоду з недавнім суперником полоцьким князем Всеславом Брячиславичем), навесні 1073 р. його дружина була розбита братами, а сам Ізяслав втік у Польщу, де сподівався вдруге отримати допомогу від Болеслава II Сміливого. Проте бажання екс-київського князя на цей раз не співпали з планами його польського родича. Після повернення до Польщі Болеслав протягом 1070–1072 рр. вів війну з Чеським князівством. В 1073 р. германський король Генріх IV (його в літературі часто називають імператором, але таким він став лише 24 березня 1084 р.), якого занепокоїла зовнішньополітична активність польського володаря, почав готуватися до вторгнення на територію західнослов'янської країни. О.В.Назаренко висловлює припущення, що ці дії проти Польщі були узгоджені з Святославом і Всеволодом Ярославичами, які саме в цей час здійснили свій виступ проти Ізяслава<sup>26</sup>. Крім загрози з боку Германії і Чехії, яка хотіла знову відвоювати у поляків Сілезію, Болеслава II Сміливого також непокоїли події в Угорщині, де термінової підтримки від нього чекали його прихильники.

«Ізяслав же, – розповідає літопис про перебування колишнього київського князя у Польщі, – иде в Ляхы со именем многым, глаголя яко: «Сим налезу вои». Еже все взяша Ляхове, показавше ему путь от себе»<sup>27</sup>. Зрозуміло, що в тих умовах Болеслав I Сміливий не міг здійснити похід на схід, тим більше, що там, на цей раз, треба було вступати у бойові дії, причому не з Всеславом Брячиславичем, а набагато більш сильними Ярославичами, які б однозначно не віддали без боротьби владу в столиці Русі. З лаконічного тексту літописного повідомлення у дослідників складається враження про нетривале перебування Ізяслава Ярославича у Польщі, під час якого польський князь позбавив свого руського родича майна. Однак

є підстави думати, що таке уявлення не є правильним. Польський князь, якого без сумніву цікавила доля київського великокнязівського столу, не міг одразу вдатися до якихось дій проти свого родича: йому треба було довідатись, яка ситуація склалася на Русі, як до Польщі буде ставитися новий київський володар Святослав Ярославич. Ймовірно, що Ізяслав перебував у Польщі принаймні півтора роки. Для такого висновку можна прийти на підставі того, що літопис згадує про завоювання Києва Святославом Ярославичем у березні 1073 р. із свідцтвом германського хроніста Ламберта Герсфельдського, який відзначив прибуття в січні 1075 р. до Майнцу до двору германського короля Генріха IV колишнього київського князя<sup>28</sup>.

Вочевидь, матеріал про перебування Ізяслава Ярославича у Польщі був занесений до літопису тільки після його повернення на Русь наприкінці 1077 р. Джерелом інформації літопису була розповідь або самого князя, або когось з його наближених. Причину самого вигнання, як здається, слід вбачати в тому, що Ізяслав, який протягом тривалого часу не отримував допомоги від Болеслава II Сміливого, вирішив на свій страх і ризик найняти армію в Польщі, чим викликав обурення у польського володаря (той на той час активно займався угорськими справами) наприкінці 1074 р. Причину вигнання Ізяслава Ярославича з Польщі давньоруський книжник пояснює спробою того за допомогою казни найняти військо<sup>29</sup>. Порівняння повідомлення «Повісті временних літ» під 1073 р. з літописними звістками під 1018, 1069 та 1077 рр. про підтримку польськими князями своїх вінценосних родичів на Русі приводить до висновку, що автор літопису не випадково акцентує увагу на спробі Ізяслава самостійно найняти воїнів у Польщі як на винятковому, що не мав прецеденту в дипломатичній практиці давньоруського династичного дому випадку<sup>30</sup>.

Отже, давньоруського князя було вигнано з Польщі, а гроші, які були виділені на найм воїнів, конфісковані. Ця конфіскація не призвела до повного розорення Ізяслава (про що, здавалось, можна зробити висновок із літописної інформації про перебування князя у Польщі), оскільки під час прибуття до Германії він мав значні коштовності (під час зустрічі з Генріхом IV, за свідцтвом Ламберта Герсфельдського, Ізяслав вручив королю багаті дари)<sup>31</sup>.

В Майнці під час переговорів з Генріхом IV Ізяслав, вочевидь, розповів як про ситуацію в своїй країні, так і про обставини конфлікту з Болеславом II Сміливим. Розповідь про Русь зацікавила короля, який невдовзі направив на Русь своє посольство. Германське посольство очолив настоятель соборного храму в трирському монастирі св. Симеона Бурхард<sup>32</sup>, який був братом дружини Святослава Оди Штаденської. Згідно інформації Ламберта Герсфельдського, германський посол мав переконати Святослава у незаконності завоювання тим київського столу, погрожував тому війною. На час здійснення посольства за дорученням короля руського князя мав опікувати саксонський маркграф Деді<sup>33</sup>. Як свідчать подальші події, германський монарх насправді хотів використати Русь для реалізації своїх

зовнішньополітичних планів перш за все у зв'язку із підготовкою походу проти Польщі<sup>34</sup>, а тому тема надання реальної допомоги руському прибульцю у короля так і не постала.

У Києві германське посольство не досягло абсолютно ніяких результатів. Літописець з цього приводу пише про прибуття послів з Германії, проте нічого конкретного не повідомляє про зміст переговорів: «В се же лето придоша сли из Немець к Святославу. Святослав же величаяся показа им багатство свое. Они же, видевше бесчисленное множество злато и сребро, и паволоки, и реща: «Се ни в чтоже есть, бо лежит мертво. Сего суть кметье (тобто воїни. – авт.) луче, мужи бо ся доицуть и больше сего»<sup>35</sup>.

Проте, судячи з розповіді Ламберта про повернення послів до Германії у липня 1075 р., вони не відмовилися від дарів на користь Генріха IV. «Бурхард, настоятель Трійської церкви, який був направлений з королівським посольством до Русі, повернувся назад, привіз королю (він тоді знаходився у Вормсі. – авт.) стільки золота, срібла та дорогого одягу, скільки ніколи на пам'яті людей не привозили одночасно до Тевтонського королівства. За таку ціну король Русі хотів купити одне – щоб король не надавав проти нього допомоги брату, якого він вигнав із королівства. Але він (володар Русі. – авт.) міг цього добитися і даром, оскільки той (тобто Генріх IV. – авт.), зайнятий внутрішніми та домашніми війнами, не мав можливості вести війни з народами настільки віддаленими. Подарунок, цінний сам по собі, виявився особливо цінним, що був зроблений у необхідний час. В цей час через недавню війну (в Саксонії. – авт.) королівська казна була спорожнілою, а рицарі вперто і настійливо вимагали плати за нещодавно здійснений похід. Якщо б він (тобто Генріх IV. – авт.) не задовольнив їх вимог з королівською щедротою, то він не міг розраховувати на їх відданість у подальшій частині дій, які, як здавалось, мали бути вкрай важкими»<sup>36</sup>. Про перебування володаря із Русі в Германії розповідає і французький хроніст Сигіберт із Жамблу. Цікавим додатком до інформації Ламберта є згадка Сигіберта про те, що прибулець «звернувся за допомогою до імператора Генріха, пообіцявши підкорити йому себе і своє царство при умові, що той допоможе йому повернутися на трон»<sup>37</sup>.

Обережна германська дипломатія київського князя Святослава Ярославича пояснюється тим, що, вірогідно десь наприкінці 1074 – на початку 1075 рр., тобто вже після вигнання Ізяслава з Польщі, була підписана угода між Краковом і Києвом про здійснення спільного русько-польського походу в Чехію, володар Вратислав II якої був союзником Генріха IV. Таким шляхом Святослав Ярославич розраховував добитися відмови польського князя від можливих ворожих дій щодо Русі<sup>38</sup>.

«В лето 6584 (1076 р. – О.Г.). Ходи Володимир, сын Всеволожь, и Олег, сын Святославль, Ляхом в помочь на Чехы», – повідомляє про виправу руського війська у Центральну Європу<sup>39</sup>. Володимир Мономах у «Повчанні синам» розповідає про цю військову виправу: «Та посла мя Святослав в Ляхы ходив за Глоговы (місто в Сілезії. – авт.) до Чешьскаго леса, ходив в земли их 4 месяци»<sup>40</sup>.

В.А. Кучкін довів, що цей похід слід датувати не 1076 р., а вереснем 1075 – лютим 1076 рр.<sup>41</sup>. Т.Войцехівський, вивчаючи історію взаємин Польщі і Германії, звернув увагу на повідомлення Ламберта Герсфельдського про неочікуваний відхід армії короля Генріха IV із Саксонії до Чехії наприкінці серпня – на початку вересня 1075 р.<sup>42</sup>, але не зміг дати пояснення цьому, оскільки дотримувався думки про похід русько-польського війська проти чехів у 1076 р.<sup>43</sup>. На наш погляд, запропоноване В.А. Кучкіним датування можна дещо уточнити, якщо порівняти інформацію Володимира Мономаха з розповіддю Ламберта Герсфельдського. Вірогідно, Болеслав II Сміливий, довідавшись про невдачу саксонських феодалів 9 червня 1075 р. на р. Унструт, швидко звернувся до руських союзників і здійснив разом з ними виправу проти Вратислава II чеського. Похід війська Олега Святославича та Володимира Всеволодовича розпочався на початку літа 1075 р., а наприкінці липня – на початку серпня це військо вже воювало в Сілезії та Чехії.

Відволікання сил короля і його прибічників від бунтівної Саксонії мало певне позитивне значення для антиімперських сил у Центральній Європі. Так, невдовзі після цих подій папа Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви, а в самій Германії ворожі Генріху князі проголосили королем (антикоролем) швабського князя Рудольфа Рудого. На Різдво 1076 р. польський князь Болеслав провів для себе коронацію королівською короною, що мало зміцнити міжнародний авторитет Польської держави.

В історіографії на підставі неперевіреної інформації з «Історії Російської» В.Н. Татищева, можливо почерпнутої з якогось пізнього літопису<sup>44</sup>, робиться висновок про невдачу русько-польського походу<sup>45</sup>. На наш погляд, більш правильним є позиція руського історика М.Е. Шайтана і польського вченого Т.Грудзинського, які вважають, що військова акція Польщі і Русі була вдала, що, зокрема, сприяло проведенню коронації Болеслава II Сміливого<sup>46</sup>.

Ще під час здійснення посольства Бурхарда до Києва Ізяслав Ярославич, відчуваючи, що і король навряд чи зможе відстояти його права на Київ, здійснив черговий політичний крок. Не чекаючи повернення Бурхарда з Русі, Ізяслав Ярославич направив свого сина Ярополка до Риму. На думку М.Чубатого, пораду щодо цієї поїздки Ізяславу дав маркграф Деді, який знав про тісні союзні стосунки римського понтифіка з польським та угорським дворами<sup>47</sup>. В Римі Ярополк звернувся до папи Григорія VII з проханням допомогти батькові повернути київський престол. Добре знаючи вселенські претензії римської курії, Ярополк Ізяславич, здається, пообіцяв підкорити Русь престолу св. Петра. Така пропозиція, підкріплена переходом Ярополка до католицизму<sup>48</sup>, сподобалася римському папі, який зацікавився проблемами далекої від Італії Русі. В квітні 1075 р. Григорій VII надіслав листи Ізяславу Ярославичу (17 квітня) і Болеславу II Сміливому (20 квітня). Першому папа пообіцяв надати допомогу. В листі до польського володаря, присвяченому реформі церкви у

Польщі, він наполягав на поверненні Болеславом руському князю конфіскованих поляками коштів<sup>49</sup>.

В історичній літературі інколи перебільшується загроза, яка начебто виникла від переговорів Ярополка Ізяславича з папою Григорієм VII, для зовнішньополітичного суверенітету Русі<sup>50</sup>. Науковці часто звертають при цьому увагу на події середини липня 1054 р., коли начебто відбувся офіційний розкол християнського світу, який відбувся після того як папські посланці на чолі з кардиналом Гумбертом в Константинополі прокляли патріарха Михаїла Керуларія і відлучили від церкви всіх його послідовників<sup>51</sup>. Проте значення цієї події в історії міжрелігійних відносин перебільшено. Суперечності між римською і константинопольською церквою існували задовго до середини XI ст., і часом вони досягали великої гостроти. Зразу ж у перші десятиліття після «розколу церков» релігійні суперечки не створювали нездоланих перешкод між православними і католицькими країнами: теологічна полеміка часто вичерпувала себе, і починались переговори по відновленню єдності християнського світу.

Полеміка з «латинцями» мала відгомін і на Русі, але в умовах, коли давньоруська верхівка прагнула підтримувати стосунки із західними сусідами, теологічні суперечки не знаходили належної підтримки в середовищі світської влади<sup>52</sup>. Коливання між Римом і Константинополем як релігійними центрами проявлялися у міжнародній політиці багатьох держав – Венеції, Хорватії, Угорщини, Болгарії, Сербії та ін., і не позначалися на їх політичному житті<sup>53</sup>. Тим більше не міг мати якихось наслідків для розвитку східнослов'янського суспільства одиничний епізод контактів римської курії з представником князівської династії Рюриковичів, який, до того ж, був позбавлений реальної влади на Русі.

Розглядаючи питання про поширення королівської титулатури на Русі, А.В. Великий висловив думку що володарі Русі задовго до офіційної коронації князя Данила Романовича у середині XIII ст. визнавалися на Заході королями<sup>54</sup>. Проте згадки в хроніках і анналах відносно володарів Русі княгині Ольги, князя Володимира та ін. як носіїв королівських титулів не є підтвердженням такого їх офіційного статусу, а були свідченням визнання їх як володарів – суверенів<sup>55</sup>. Складнішою, здавалось, є ситуація з Ізяславом Ярославичем, його дружиною Олісавою-Гертрудою та їх сином Ярополком, оскільки їх королівський статус начебто визначений у згаданому листі папи Григорія VII до «Деметрія, короля Русі, і королеви, дружини його». Дмитро («Деметрій») – це християнське ім'я київського князя Ізяслава Ярославича. Слід зазначити, що зазначене найменування його королем не може вважатися свідченням офіційного визнання, не дивлячись на те, що таким чином його іменують в листі понтифікат.

Децю іншою є тема із визначенням титулування на Заході дружини та сина Ізяслава. Справа в тому, що Олісава-Гертруда була донькою польського короля Мешка II і сестрою польського князя Казимира I Відновителя. Відомо, що Мешко II в 1032 р. відмовився від королівської корони, проте його дружина і мати Гертруди Рикса уїхала до Германії і до кінця



життя зберігала за собою титул королеви<sup>56</sup>. Проте навряд чи її донька Гертруда успадкувала цей титул. Складнішою є питання про королівське визначення сина Ізяслава і Гертруди. Перш за все в листі не вказується його ім'я. З джерел відомо, що у вигнанні Ізяслава супроводжували два сини Ярополк та Святополк<sup>57</sup>. М.П. Кондаков довів, що переговори з римським першоєрархом вів Ярополк<sup>58</sup>.

Для правильного розуміння ситуації наведемо невеликий лист Григорія VII у повному вигляді: «Єпископ Григорій, раб рабів Божих, Дмитру, королю Русі, і королеві, дружині його, посилає привіт і апостольське благословення. Ваш син під час відвідин апостольського престолу прибув до нас, і оскільки хотів отримати королівство як дар св. Петра з наших рук, то визнав св. Петру, главі апостолів, свою вірність. Він звернувся до нас з покірною мольбою, заявив, що його прохання здійснено за вашої згоди, а тому по причині відданості прохача, передали йому управління вашим королівством як частиною володінь св. Петра.

Зрозуміло, що з побажаннями блага висловлюємо також побажання, щоб св. Петро охороняв вас, ваше королівство і всю вашу власність своїм посередництвом і щоб він сприяв володінню цим королівством у мирі, у пошесті і славі до кінця вашого життя; а коли завершиться ваша життєва служба, щоб він вимолвив для вас перед царем небесним вічну славу.

Нехай знає ваше світліше величність (і ми проявляємо велику готовність до цього), як він виходячи з власних потреб звернеться до нашого престолу про будь-які справедливі справи, всі його прохання, без сумніву, будуть задоволені.

Крім цього, щоб як це, та і інше, що не попало до цього послання, достатньо глибоко залишилося у ваших серцях, ми відправляємо до вас послів, один з яких – ваш відомий і вірний друг. Те, що є у посланні вони передадуть вам, а інше додадуть при розмові. Перед ними, через свою відданість св. Петру, предстаньте перед ними кроткими і привітними, з витримкою вислухайте те, що вони передадуть від нас, без сумніву довіртеся їм, і тим справи, які вони захочуть владою апостольського престолу впорядкувати і вирішити, не дайте знищити чужим злим намірам, але проти допоможіть у їх реалізації своїм щирим сприянням і щирістю.

Наймогутніший Бог хай просвітить ваші душі і зробить так, щоб ви, обминувши тимчасові блага, перейшли до вічної слави. Дано у Римі на другому році нашого понтифікату, 17 квітня»<sup>59</sup>.

Перша частина листа прямо свідчить, що учасники переговорів розглянули питання про вхідження Русі (інша справа наскільки князь-вигнанець Ярополк міг це робити!) під опіку престолу св. Петра. Чи означало це, що молодий князь при цьому на необхідному релігійно-політичному рівні був коронований папою? Відповіді на це питання в тексті листа не має, а сам його зміст все ж таки стосується особливих взаємин не папи з молодим князем, а першого з Ізяславом Ярославичем. Кидається у вічі, при всій риторичності листа, що він написаний вкрай дипломатично. Папа напряму натякає на те, що значну інформацію Ізяслав отримає під час зустрічі

з папськими посланцями. Не роз'ясняє ситуацію і лист папи до Болеслава II Сміливого, направлений через три дні, оскільки в ньому (стосовно Русі) йшлося лише про вимогу папи повернути Ізяславу Ярославичу захоплене польським князем майно. Дослідник діяльності Григорія VII харківський історик А.С. Вязигін відзначає, що папа був вкрай обережним у веденні дипломатичних стосунків і важливу інформацію не вміщував у текст своїх листів, а передавав її адресату через посланців<sup>60</sup>.

Цікавим джерелом з історії взаємин Ярополка з папою Григорієм є дві мініатюри з Трирської псалтирі. На одній з них зображені Ярополк Ізяславич і його дружина Кунігунда (донька графа Веймара, на якій він одружився під час свого приїзду до Германії в 1075 р., мала православне ім'я – Ірина), які одягнуті у князівські шати; вони протягують руки до св. Петра, а мати Ярополка Олісава-Гертруда цілує ногу апостола<sup>61</sup>. На іншій зображено Ісуса Христа, який в присутності св. Петра і св. Ірини вінчає Ярополка і його жінку стеммами (коронами). М.П. Кондаков з цього приводу, що саме використання цього типу вінця є свідомством того, що тут зображено вінчання Ярополка на велике князівство, яке може бути порівняним до царства<sup>62</sup>. Можна погодитися з відомим істориком мистецтва, що цей акт передбачав перебування Ярополка тоді у лоні католицької церкви, проте вчений нічого не пише, чи означало це вінчання реальне надання князю римським папою королівської гідності. Так чи інакше, але слід констатувати, що події, пов'язані із перебуванням Ярополка в Римі, не знайшли у подальшому якогось резонансу на Русі. Вірогідно, після повернення додому, перебуваючи в іншому релігійному середовищі, князь однозначно належав до православ'я. Зазначимо, що в той час чимало європейських монархів (правда, в основному, невеликих держав), перейшли під опіку св. Петра, але це ніяким чином не вело до королівської коронації цих володарів<sup>63</sup>. Д.В. Айналов вважав, що Ярополк Ізяславич одружився на Кунігунді після повернення з Риму, і саме нова система стосунків князя з главою римської церкви, що склалися внаслідок недавніх переговорів з папою, відбилася на сюжеті мініатюр Трирської псалтирі<sup>64</sup>.

Деякі історики вважають, що повернення Ізяслава Ярославича з Германії до Польщі пов'язане з цими листами, а його відновлення на київському столі наприкінці 1077 р. було здійснене за допомогою польського князя Болеслава II Сміливого під тиском римської курії<sup>65</sup>. Однак таке твердження, на наш погляд, не можна вважати правильним. І для цього висновку важливим є не тільки мовчання з цього приводу зазначених папських листів. Польща за правління Болеслава II Сміливого, як про це пише С.Кентжинський, провадила політику на міжнародній арені, виходячи з власних інтересів, а не під тиском вимог римської курії<sup>66</sup>. Про це красномовно говорить той факт, що між згаданими вище посланнями Григорія VII і поверненням Ізяслава Ярославича на батьківщину пройшло майже два роки, за час яких руське військо Святослава і Всеволода Ярославичів і польське військо Болеслава II Сміливого здійснило похід до Чехії.

В грудні 1076 р. у Києві помер князь Святослав Ярославич, внаслідок чого головний князівський стіл Русі виявився вакантним. Розуміючи необхідність збереження стабільних русько-польських відносин, Болеслав вирішив знову (як у 1069 р.) допомогти Ізяславу повернутися додому<sup>67</sup>. Ситуація для реалізації цього плану була сприятлива. На Русі, зокрема у Києві, старший син Ярослава Володимировича мав чимало прихильників. Всеволод Ярославич, який одночасно був київський і чернігівським володарем, вів боротьбу з князями Борисом В'ячеславичем і Олегом Святославичем і потребував сильного союзника, а не нового суперника. Сприятлива ситуація зробила зайвим особисту участь Болеслава в експедиції на Русь: він надав Ізяславу збройний загін. Зустрівшись на Волині з Ізяславом, Всеволод Ярославич без особливих заперечень повернув Київ старшому братові.

Але фортуна так розпорядилась, що втрата столу у столиці Русі продовжувалась для князя Всеволода Ярославича недовго – трохи більше року. На початку жовтня 1078 р. його брат Ізяслав загинув у битві на Нежатиній ниві<sup>68</sup>, і з цього часу Всеволод Ярославич князував у Києві аж до своєї смерті у 1096 р. У посмертному панегірику літописець записав про поневір'яння по чужих світах першого руського князя-емігранта Ізяслава Ярославича: «Паки же брата его прогнаста и и ходи по чюжеи земли блудя...»<sup>69</sup>.

#### Примітки

1. З середини X ст. германські монархи з моменту сходження на трон називалися «римськими королями», при цьому для забезпечення спадковості у владі часто разом із своїм батьком – старим королем правив його нащадок – молодий король. Для того, щоб стати імператором Римської імперії, кожен з «римських королів» мав здійснити подорож до Італії і бути коронований імператорською короною римським папою.
2. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Васильевский В.Г. Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 26.
3. Князький И.О. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. – 2000. – №3. – С. 121-129.
4. *Annales Hildesheimenses* // *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* (далі – *MGH SS*). – Т. 3. – Hannoverae, 1839. – P. 90; *Brunvilarensis monasterio fundacio* // *MGH SS*. – Т. 11. – Hannoverae, 1854. – P. 403; Головко О.Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. // *Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів*. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69-76.
5. Wojciechowski T. *Szkice historyczne XI wieku*. Wyd. 2. – Warszawa, 1970. – S. 158-172; *Historia Polski*. Pod red. H. Lowmiańskiego. – Т. I, cz.1. – Warszawa, 1957. – S. 207-214 (автор розділу – Міхал Шчанецький); Grudziński T. *Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej*. – Toruń, 1959. – S. 4-5.

6. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская и Судальская летопись по Академическому списку. Изд. второе. Вып. 1-3. – Ленинград, 1926-1928. – Стб. 167-173
7. Karłowicz J. Wyręta kijowska Bolesława Chrobrego. – Poznań, 1872. – 32 s.; Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч.1. Русь и Польша до конца XII в. – С.85-87; та ін.
8. Ткаченко М. Повстання в Києві 1068-1069 рр. // Наукові записки Інституту історії і археології. – Вип. 1. – Уфа, 1943. – С. 148-149; Рамм Б.Я. Папство и Русь в X – XV вв. – Москва, 1959. – С. 60-61; Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 41; та ін.
9. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб.173-174.
10. Galli Chronicon. – L. I,23. Хроніку Галла Аноніма наводимо за виданням: Chronica Polonorum. Ed. Szlachowski et R.Körpke // MGH SS. – Т. 9. – Hannoverae, 1851. – P. 418-478, з вказівкою номеру книги та розділу твору. Переклад хроніки на російську мову див.: Галл Аноним. Хроника или деяния князей или правителей польских. – М.,1960. – 172 с.
11. Vincentii Chronicon. – L.3,22. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica (далі – MPH). – Т. 2. – Lwyw, 1872.– P. 193-449, з вказівкою номеру книги та розділу твору. Див. польський переклад хроніки: Mistrza Wincentego Kronika Polska. Wyd. K. Abgarowicz i V. Kúrbis. – Warszawa, 1974. – 254 s.
12. Кучкин В.А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60-70-х годов XI в.// Советское славяноведение. – 1971. – №2. – С. 32.
13. ПСРЛ. – Т.1. – Стб.173.
14. Кучкин В.А. «Слово о полку Игореве» и междукняжеские отношения 60-х годов XI века // Вопросы истории. – 1985. – №11. – С. 19-35.
15. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 173.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Кучкин В.А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60-70-х годов XI в. – С. 32.
20. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 247.
21. Там же. – Стб. 173-174.
22. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси. – С. 41; Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – Москва, 1976. – С.99-100; Брайчевський М.Ю. Повстання 1068 – 1069 рр. у Києві // Український історичний журнал. – 1979. – №1. – С. 82; та ін.
23. Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S.130; Manteuffel T. Polska wóryd nowych państw Europy // Polska pierwszych Piastów. – Warszawa, 1970. – S. 31.

24. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego krylestwa Polskiego. – Т. 3-4. – Warszawa, 1969. – S. 129-132.
25. Semkowicz A. Krytyczny rozbiyr dziejyw polskich Jana Długosza. – Krakow, 1887. – S. 130-131.
26. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 521.
27. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 183.
28. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 182; Lamberti Annales, pars II // MGH SS. – Т. 5. – Hannoverae, 1844. – P. 219.
29. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 183.
30. Там же. – С. 142-143, 173, 199.
31. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб.183; Lamberti Annales, pars II. – P.219.
32. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – С.508.
33. Lamberti Annales, pars II. – P. 219.
34. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – С. 518.
35. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 198.
36. Lamberti Annales, pars II. – P. 230.
37. Chronica Sigeberti Gemblacensis // MGH SS. – Т. VI. – Hannoverae. 1844. – P. 362.
38. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX – XV вв. Под ред. Б.Д. Грекова, Л.В. Черепнина, В.Т. Пашуто. – Ч. 1. – Москва, 1953. – С. 184 (автор розділу – Б.Д. Греков).
39. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 199.
40. Там же. – Стб.247.
41. Кучкин В.А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60-70-х годов XI в. – С. 33.
42. Lamberti Annales, pars II. – P. 232.
43. Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku. – S. 197.
44. Татищев В. Н. История Российская. – Москва, 1962. – Т. 2. – С.91.
45. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч.1. Русь и Польша до конца XII в. – С.119; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн.1. – Москва, 1960. – С. 559; Янин В.Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 4. – Москва, 1963. – С. 158.
46. Шайтан М.Э. Германия и Киев в XI в. // Летопись занятий постоянной историко-географической комиссии. – Т. 24(1) – Москва, 1927; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej. – S. 96.
47. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Т. 1. Від початку до 1353 р. – Рим, Нью-Йорк, 1965. – С. 303.

48. Янин В.Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк. – С.160-161.
49. Gregorii P. VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus // *Historica Russiae Monumenta* / Ed. A.Turgenev (далі – HRM). – Т. 1. – Petropoli, 1841. – P.1; Gregorii P. VII ad Boleslaum ducem Poloniae // HRM. – Т. 1. – P. 2-3.
50. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X – XV вв. – С. 67-69; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983. – С. 66.
51. *Acta et scripta quae de controversiis Ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composite extant.* – Leipzig, Magburg, 1861. – P. 150.
52. Головка О.Б. Зовнішня політика і міжнародні зв'язки Давньоруської держави // Запровадження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 154-156.
53. Соколов Н.Н. Образование Венецианской колониальной империи. – Саратов, 1963. – С. 202, 216; Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в Болгарии // *Etudes balkaniques.* – 1978. – №3. – С.96-97; Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // *The Slavonic and East European Review.* – Vol.35. – №84. – 1956. – P. 10-11.
54. Великий А.Г. Проблема коронації Данила // Корона Данила Романовича. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CLXIV. – Рим, Париж, Мюнхен, 1955. – С. 7-16.
55. Головка О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42-52.
56. *Brunvilarensis monasterio fundacio* // *MGH SS.* – Т. 11. – Hannoverae, 1854. – P. 403.
57. ПСРЛ. – Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 100.
58. Кондаков Н.П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 84.
59. Gregorii P. VII ad Demetrium Regem Russorum et reginam uxorem ejus. – P. 1.
60. Вязигин А.С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 58.
61. В.Т.Пашуто пише, що Ярополк одружився з Кунігундою «біля 1073 р.», проте тоді руського князя в Германії ще не було (Пашуто В.Т. Внешняя политика. – С. 124).
62. Кондаков Н.П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – С. 84.
63. Вязигин А.С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность. – С. 52-54.
64. Айналов Д.В. К истории древнерусской литературы. I. Эпизод из сношений Киева с Западной Европой // Труды Отдела древнерусской лите-

ратуры Института литературы. – Вып. III. – Москва, Ленинград, 1936. – С. 6.

65. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X – XV вв. – Москва, 1959. – С. 54.  
 66. Kętrzynski S. Polska X – XI wieku. – Warszawa, 1961. – S. 571.  
 67. ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 199.  
 68. Там же. – Стб. 201-202.  
 69. Там же. – Стб. 202.

*O. Golovko. European policy of Russia in the late 60's – 70's XI century. The article deals with the relations of Russia with the European countries in the late 60's – 70's of the XI century in particular circumstances of polish troops stay in Russia in 1069, the history of emigration of the prince of Kiev Izyaslav Yaroslavich and his son Yaropolk in 1073 – 1077, their contacts with the Polish Prince Boleslaw II the Bold, the German king Henry IV, Pope Gregory VII.*

**Key words:** *Russia, Poland principality, the German Empire, the Roman curia, and international relations.*

Отримано: 07.08.2014 р.

УДК 94(477)''12''(092)

**Бура Харди**

## **О СМРТИ ГОСПОДАРА МАЧВЕ КНЕЗА РОСТИСЛАВА МИХАЙЛОВИЧ**

*Д. Гарді. Про дату смерті правителя Мачви Ростислава Михайловича. Дата смерті правителя Мачви Ростислава Михайловича стосується не лише біографії цього визначного руського князя, але належить до низки важливих політичних подій в південно-східній Європі в першій половині шістдесятих років XIII століття. Смерть Ростислава історики датують між 1261 й 1264 роком. Точною датою ante quem смерті є згадка про Ростислава як покійного (quondam) з 15 липня 1264 року в буллі папи Урбана IV. З іншого боку, історики давно зауважили, що Ростислава не згадують як учасника династичної війни, яка велася упродовж 1262 року (й пізніше) між його тестем, угорським королем Белою IV та шурином Ростислава, молодим королем Стефаном. У відомому посвідченні мирної угоди молодого короля Стефана з 5 грудня 1262 року як його союзник згадується найстарший син Ростислава, герцог Михайло, котрий тоді очевидно володів певною територією. Невідомо, також, чи Ростислав брав участь в угорському поході на Болгарію (1261), хоча він раніше великою мірою впливав на перебіг подій в тій країні. Ці аргументи ймовірно призвели до того, що група істориків смерть Ростислава датувала 1262 роком, або ще кінцем 1261 року. Однак, Всеволод Прокофєв логічно зауважив, що в одній хартії угорського короля Бели IV з 13 квітня 1264 року, в рамках опису колишніх воєнних заслуг боярина магістра Лавренція Ростислав (ще) не згаданий як покійний.*

*Слід зауважити, щоправда, що йдеться про опис подій, які відбулися 1245 року, але це, наскільки відомо, не перепис якоїсь давньої урочистої хартії. В разі якщо б зять і співробітник короля в час видачі хартії не був серед живих, королівська канцелярія була повинна зазначити цей факт. В нарації хартії, коли йдеться про ті самі події, згадується й володар Галичини й Волині Данило Романович, котрий також помер саме 1264 року. Історики вважають, що це сталося влітку. Отож, з певним застереженням можна сприйняти хронологію згідно з якою правитель Мачви Ростислав Михайлович помер після 13 квітня, а раніше 15 липня 1264 року. Можливо, що Ростислава не було на полі бою через якусь тривалу хворобу. Смерть Ростислава та недосвідченість його молодих синів впливатиме на обставини в Угорщині й закріпить становище молодого короля Стефана, впливатиме й на відносини Угорщини з сусідніми країнами. Це зокрема стосується Сербії. Її король Урош I вже 1268 року ненадовго захопив Мачву.*

**Б. Харди.** *О смерті господара Мачве Кнеза Ростислава Михайлович. Потакнут постојећим несугласјем у историографији, а оно траје до данашњих дана, аутор рада настоји да анализира и разреши питање када је умро први господар Мачве, Ростислав Михайлович. Питање превазилази прилог биографији знаменитог руског кнеза и задире у низ важних политичких догађаја у југоисточној Европи почетком шездесетих година XIII века. Међу њима свакако треба истакнути борбе у окриљу угарске владарске куће Арпадовића, али и скору промену односа снага у области српско-угарског пограничја.*

**Кључне речи:** *Ростислав Михайлович, Ростиславичи, Мачва, Угарска, Србија, XIII век.*

Када се представи Богу Ростислав Михайлович? – питање је које по нама заслужује посебну расправу. У том уверењу нас охрабрује сијасет разлога. У историографији о животу самог Ростислава, па тиме и о датуму његове смрти доста је писано али како ћемо видети, о томе до данас постоје различита мишљења. Ростислав доиста није био обичан смртник већ посве занимљива историјска фигура европског XIII века. Без намере да сувишно ширимо причу, морамо рећи или пре поновити основне податке важне за тему овог рада. Овај несугђени руски кнез Галиције постао је зет угарског краља Беле IV од којег је након изјаловљења руских планова добио титулу господара Мачве (после 1247), а тиме и извесну истоимену област на тадашњем угарском јужном пограничју према немањийској Србији. Ростислављева «нова држава» је свакако укључивала мачвански посад Белин и по свему судећи данашњу Сремску Митровицу. За живота, своју власт је храбри кнез Михайлович из Мачве на Сави проширио све до предела Бугарске и Босне, а ове земље су се обреле у Ростислављевој владарској титули или већ наслову чланова његове породице. Постао је таст владара Бугарске и Чешке. У самој Угарској Ростислављева породица играће врло важну улогу на владарском двору, помажући краља Белу IV у сукобу, «коме се није назирало краја», са његовим сином и наследником, млађим краљем Стефаном. Коначно, беше то човек вичан ратовању, прожет особинама истинског витеза.<sup>1</sup> У светлу наведених околности,



Ростислављева смрт је логично морала имати одјека на политичке прилике и однос снага у овом делу Европе.

Придржавајући се проверених начела историографског заната расправу ћемо започети са ослонцем на ставове наших уважених претходника. Већ су, наиме, први Ростислављеви биографи уочили «хронолошки проблем» питања његове смрти, задржавајући се, наравно, на изворима који су с овим неминовним догађајем могли стајати у некој вези. Заправо, стање извора је кључно за цео проблем и како се може назрети на основу уводних напомена, њихова очигледна малобројност и к томе садржај код историчара су отворили плодно тле за расправу. А чињеница је да о Ростиславу као господару Мачве већ пред крај педесетих година XIII века (1257) немамо непосредних извора који би поименично пратили његову делатност.<sup>2</sup> Дакако, ова околност сама по себи није неминовно значила да је он већ тада напустио овоземаљске послове, већ нам се чини да је овде пре реч о степену канцеларијске делатности средином XIII века и потребе за званичним актима, као и пропадању докумената које ће донети будуће време, обележено турским пустошењем Паноније. На другој страни, на основу посредних вести ипак се може претпоставити да је Ростислав био учесник знаменитог угарско-чешког боја код Кројсенбруна 12. јула 1260. године<sup>3</sup> или, да је следеће године у јесен био «сведок» припрема и удаје своје ћерке Кунигунде за чешког краља Шшемисла 2 Отокара, (25. октобра 1261. године).<sup>4</sup> Односно, да је још увек био жив и могуће здрав.

У срце проблема као да је проникао већ први истраживач Ростислављеве биографије, велики чешки историчар Франтишек Палацки, давне 1841. године. Он је наиме приметио да извори ћуте о Ростислављевом учешћу у збивањима од 1260. до 1264. године, поготово нема речи о његовом деловању током 1262. године, када се одвијао одлучујући династички сукоб између угарског краља Беле IV и његовог сина. На основу тога не без основа се може помислити да Ростислав тад више није био међу живима. Међутим, тек у папским булама из 1264. године, Ростислав се помиње као покојник. Стога, закључио је Палацки, када је тачно умро отац чешке краљице, (до сада) није могуће сазнати.<sup>5</sup>

И доиста, кључни извор који директно осветљава датум (– ante quem) Ростислављеве смрти и новонастале прилике које је она проузроковала представља позната була, папе Урбана IV, од 15. јула 1264. године. У њој папа потврђује Ростислављевој удовици (vidua) Ани, кнегињи Галиције, господарици Босне и Мачве и њеним синовима Михаилу и Бели, земље и поседе Белин и оне од Светог Димитрија које је њен отац угарски краљ Бела својевремено покљонио њеном мужу, покојном (буквално, негдашњем – quondam) кнезу Галиције Ростиславу, њој и њиховим наследницима. Предузео је папа овај акт умољен од стране Аиних родитеља, краља Беле и Марије као и на основу молбе и петиције саме Ане и њена два сина.<sup>6</sup> Беше то први познати помен Ростислава као покојника, а његове жене као удовице. С обзиром да је иза настанка ове буле стајала оправдана бојазан Ане и њеног оца угарског краља Беле IV да ће њене поседе и земље након

смерти мужа угрозити њен брат млади краљ Стефан, може се логично претпоставити да подносиоци молбе након Ростислављевој смрти која је формално, а вероватно и суштински променила однос снага у Угарској, нису дуго одуговлачили с таквом молбом не би ли заштитили права и тековину Ростиславича.<sup>7</sup>

Углавном, датум 15. јул 1264. године, с правом је утицао на став једне групе историчара у вези с одређивањем хронологије смрти првог господара Мачве. Тако, чувени генеолог Рјуриковича, Николај Баумгартен констатује да је Ростислав умро пре 15. јула 1264. године.<sup>8</sup> Савремени истраживач средњовековних руских династија, Леонтиј Војтович исто се зауставља на реченом дагуму.<sup>9</sup> Без сумње руковођени *datumo ante quem*, поједини историчари су логично Ростислављевој смрт сместили у 1263. годину. Међу такве спадају Вијекослав Клаић, затим, непосредно анализирајући садржај папске буле и помен Ростислављевих синова као сирочади (*orphani*)<sup>10</sup>, генеолог династије Арпадовића и уједно биограф руског кнеза, Мор Вертнер. Такође, и Густав Венцел у свом познатом раду посвећеном Ростиславу као зету угарског краља, а оваквој хронологији (1263) приклонио се и велики српски медијевиста Сима Ћирковић у свом чланку о Мачви.<sup>11</sup>

Међутим, у историографији није ништа мање присутна и једна друга хронолошка одредница. Њен аутор је Ђула Паулер, мађарски историчар с краја XIX века који је закључио да је Ростислав умро крајем 1261, или почетком 1262. године и да је његова земља подељена између његова два сина.<sup>10</sup> Како је Паулер био научни ауторитет, његов став је временом постао општеприхваћен у мађарској историографији. Преузимају га Емерих Сентпетери, Ђула Кришто, а у најновије време Марта Фонт и Атила Жолдош.<sup>13</sup> На другој страни, дакако много пре Паулера, још један Ростислављев животописац, Спиридон Палаузов, упознат с радом Палацког, констатује да се Ростислав «већ» 1262. помиње као покојник.<sup>14</sup> Коначно, врло могуће под утицајем Палацког, Константин Јиречек лаконски констатује да је Ростислав умро око 1262. године.<sup>15</sup> Међу набројаним ауторима, Ђула Паулер заслужује посебну пажњу. Свој став Паулер је, свакако не случајно, изнео у чланку посвећеном бугарским походима млађег угарског краља Стефана. У контексту угарско-бугарских односа наине мора се приметити да се Ростислављево име почетком шездесетих година XIII века више не помиње у вези с приликама у Бугарској. По изворима, успешан угарски поход на Бугаре током 1261. године, заједно су предводили угарски краљ Бела IV и његов син Стефан. У јесен 1263. године Стефанове снаге опет упадају у Бугарску.<sup>16</sup> Одсуство Ростислава, барем што се сачуваних извора тиче, је тим приметније јер само пар година раније он је имао значајан утицај у Бугарској, а његова област се на истоку без сумње граничила са овом државом. Присетићемо се да је господар Мачве 1255. године удао своју кћерку за бугарског цара Михаила Асена и на тај начин је у име угарске владарске куће остварио уплив на овог Асена. Био је посредник у склапању бугарско-никејског мира 1256.

године, а када су незадовољници убили Михаила Асена, Ростислав је са својим снагама 1257. године заузео Трново, том приликом ослободио своју кћерку и узео бугарску царску титулу.<sup>17</sup> У перспективи међутим, млађи краљ Стефан као господар источног дела државе, преузима на себе вођење политике према Бугарској, а један други руски изгнаник Јаков Свјатослав, поставши Стефанов зет<sup>18</sup>, добија улогу угарског штићеника у овој земљи.<sup>19</sup>

Сем контекста угарско-бугарских односа, Паулер је своју претпоставку извео и на основу једног важног документа који доноси занимљив податак за ову тему. Реч је о повељи, тада већ формално млађег краља Стефана издатај 5. децембра 1263. године у којој он потврђује недавно склопљени мир у Пожуну са својим оцем Белом IV. Међу одредбама уговора стајала је и она по којој се Стефан обавезује да ако би кренуо у помоћ «херцегу Михаилу, најдражем брату нашем» његова војска неће смети да прође кроз земље његовог оца, нити ће смети да заузима и пустоши поседе барона који су у очевој служби, а који се (поседи) налазе у оном делу државе који је припао Стефану.<sup>20</sup> Помен Ростислављевог старијег сина Михаила с кнежевском титулом, који је по свему судећи последњих месеци 1262. године управљао одређеном облашћу, за Паулера и његове следбенике значило је да је Ростислав тада већ био мртав, а да су његове земље наследили његови синови. Старији Михаило стекао је Босну, а млађем Ростиславичу Бели је припала Мачва. Јер само тако се могла разумети вест да је Михаилова област – наводно Босна – била одвојена од Стефановог дела државе територијом његовог оца, краља Беле IV. Како је Стефан недавним миром постао господар источног дела државе, оног с леве стране Дунава укључујући при том и (овострани) Срем, није имало смисла да је Михаилу припала Мачва, већ само Босна, логично је закључио Ђула Паулер и његови бројни научни следбеници.<sup>21</sup>

Али, да је Михаило Ростиславич после оца наследио Босну, а његов брат Бела Мачву, није баш тако једноставно рећи. За почетак, то не потврђују њихови формални наслови. Чак шта више, титулу господарице Босне и Мачве након Ростислављеве смрти, поуздано знамо, држала је само њихова мајка, херцегинја Ана, а њени синови нису били ословљени с титулом *dux*.<sup>22</sup> Што се евентуалне поделе земаља тиче, Христо Димитров, претпоставља да је Михаило 1262. године заправо располагао извесним бугарским територијама, придружујући се оним историчарима који су сматрали да су управо бугарски владар Мицо (1257-1261?) и Михаило Ростиславич били иста личност.<sup>23</sup> У сваком случају, одредба Стефанове потврде мира из 1262. године отвара низ непознаница, на пример, у ком својству се млади Михаило нашао у табору савезника младог краља и у положају да евентуално очекује његову помоћ када цела његова породица, па и он сам у каснијим извештајима, чврсто стоје на страни свог оца, таста и деде, старог краља Беле IV. Мада ова питања свакако заслужују неку нову расправу, за нас овом приликом остаје кључно питање, ако је Михаило и носио херцешку титулу (по рођењу, статусу ?!) и имао на

располагању извесну област крајем 1262. године, шта ако је то било у тренутку када је његов отац још увек жив, а он спреман за породичног наследника. Искрено речено, прва претпоставка, не мора нужно да искључије другу. Да проблем постане још замршенији или могуће да буде коначно разрешен, за крај прегледа ставова историчара, «(са)чували» смо рад Всеволода Г. Прокофјева.

У биографији Ростислава Михайловича публикованој у Београду тридесетих година 20 века, Прокофјев је истражујући када је преминуо његов јунак, кренуо од 15. јула 1264. године као *datum ante quem* догађаја. Затим је почео да тражи *datum post quem*, односно, последњи Ростислављев помен у дипломатичким изворима. Истраживање га је одвело до познате повеље Беле IV, издате 13. априла 1264. године магистру Лаурентију судији краљевског двора<sup>24</sup> у којој је владар верном племићу поклонио три насеља у Барањској жупанији. Приликом уобичајеног описа заслуга дариваног племића (*narratio*), била су редом наведене његова, краљевског помена вредна, витешка дела. На првом месту описано је Лаурентијево јуначко држање у великом боју код галицијске пограничне тврђаве Јарославља, који се одиграо 17. августа 1245. године, када је Белин зет Ростислав предводио значајну војску, састављену од угарских, полских и руских одреда које су попуниле његове галичке присталице, против свог ујака кнеза Волиније и Галиције Данила Романовича.<sup>25</sup> Као што је познато Ростислав је бој изгубио, а тиме и шансу да се врати на кнежевски престо Галиције.<sup>26</sup> Описујући ове догађаје деветнаест година касније, краљевска канцеларија, односно Бела IV о свом зету говори као о живом човеку – *Gener noster Ratislao Dux Galliciae* – у супротном, како је приметио Прокофјев, да је Михайлович био већ покојан, уз његово име стајале би уобичајене фразе попут *felicis(sime) memoriae*, *felicis recordacionis* (или просто *quondam* – Ђ.Х.).<sup>27</sup> И доиста, овде је реч била о краљевом зету и сараднику, па тешко се може замислити да би краљевска канцеларија прећутала такав помен. Мада, у недостатку непосредног навода Ростислава као субјекта и активног лица, све се ипак мора узети с дозом резерве јер, канцеларијски језик је имао свој особен стил и поступак настанка докумената. Дакле, Всеволод Прокофјев је закључио да је Ростислав преминуо у мају или јуну 1264. године. Његову хронологију затим, непосредно или посредно преузимају Владимир Ђоровић, Ђорђе Сп. Радојичић, Ђорђе Бубало.<sup>28</sup>

У корист Прокофјевог става приложићемо још неколико запажања. Приводећи крају опис Лаурентијевих заслуга под Јарослављем, владар је констатовао да су га о њима, «речени кнез (Ростислав) и наши бројни достојанственици известили.»<sup>29</sup> Јесте да је по среди била устаљена канцеларијска фраза и да је Ростислав могао извести таста о храбром држању Лаурентија много година пре издавања даровнице.<sup>30</sup> Али опет, сасвим је реално и да се његова реч исказана у прилог реченог Лаурентија могла чути на краљевском двору у време настанка повеље. Колико је нама познато, овде по среди није био препис неке старије даровнице<sup>31</sup>, а

Лаурентије је приликом њеног издавања ослобљен као мошонски жупан и краљевски судија. Као жупан Мошона он се помиње 1263. и 1264. године, а положај дворског судије му припада од априла 1262, па све до 1265. године.<sup>32</sup> Поређења ради, у истој повељи се говори и о руском краљу и кнезу Данилу Романовичу који је такође умро 1264. године. Међутим, знамо да је смрт Романовича сустигла након «велике болести» али по свему судећи не пре лета те године, односно тек након угарског помена од 13. априла.<sup>33</sup> Коначно, у светлу недавне Ростислављеве смрти, могу се боље разумети молбе његове удовице кнегиње Ане с децом, као и самог краља Беле IV, да се заштите њихова наследна права. Ови догађаји свакако су стајали у непосредној вези.

Ако на крају пажљиво упоредимо два искристалисана историографска приступа у решавању питања смрти Ростислава Михаиловича чини нам се да би све расположиве чињенице могле да исходују једну нову претпоставку. Близу је памети мисао да се Ростислав Михаилович доиста представи Богу пре 15. јула, а после 13. априла 1264. године. Његово одсуство с бојног поља и из политичког живота почев од краја 1261. године упућује на околност да се овај изданак славног черниговског рода Олеговича можда озбиљно разболео и да га је болест, која се одужила неколико година, трајно удаљила од оновремених државничких послова.

Ростислав је умро у својим најбољим годинама, барем по мерилима нашег доба. На жалост, и година рођења Ростислава Михаиловича остала је незаписана. У летописима његово име се први пут помиње 1229. године када га је отац Михаило, као дечака, оставио да кнезује у Новгороду. Наредне године вратио се черниговски кнез Михаило у Новгород и тада је у Храму свете Софије дао да се над Ростиславом изврши чин обредног шишања чиме га је утврдо на престолу. На основу ових вести, пре свега обреда шишања, историчари су закључили да је млади кнез тада могао имати четири-пет година и да се родио око 1225. године; у сваком случају свет је угледао двадесетих година XIII века.<sup>34</sup> Ако прихватимо ову претпоставку, произлази да је Ростислав преминуо да ли напунивши четрдесет година старости. Животни век средњовековног човека често се завршавао у тим годинама, а и опасних болештина није мањкало.<sup>35</sup> Ростислављев млађи савременик, у раду често помињани, угарски краљ Стефан V (1270-1272), поживео је (тек) 33 лета.<sup>36</sup>

Смрт кнеза Ростислава Михаиловича, као и свака смрт са собом је донела промене. Док су његово упокојење и верујемо дужа болест која је томе претходила, једнима вероватно донели терет и тугу, другима је, како то бива у политици и животу, новонастала ситуација ишла на руку. Несмемо сметнути с ума, да је Ростислава током бурног живота ратна срећа често знала да изда, али нико није могао да му оспори његове витешке врлине и срчану храброст, па чак ни савремени галички летописац – расписани историограф Ростислављевог супарника, кнеза Галиције и Волиније Данила Романовича.<sup>37</sup> Судбина је хтела да Ростислав почев од својих младалачких

дана стекне богато ратно искуство. Годинама је, све до одлучујуће битке под Јарослављем војевао за престо Галиције против рођака Романовича. У једном тренутку (1242) укрестио је своје оружје с Монголима Бату кана и сретно им умакао.<sup>38</sup> Имао је изгледа одлучујућу улогу у боју на Лајти 15. јуна 1246. године, када је погинуо стари противник његовог таста, аустријски војвода Фридрих II Бабенберг.<sup>39</sup> Јездио је против Чеха 1253, и по свему судећи 1260. године.<sup>40</sup> Али испред свега, као господар Мачве свој владарски утицај је успешно проширио на делове Босне и Бугарске о чему, ако ништа друго, речито сведоче његова титула «Imperator Vulgarorum»<sup>41</sup> и наслов његове супруге Ане, «domina de Bosna».<sup>42</sup>

«Одлазак» такве личности морао је стога имати последице на ток политичких догађаја у средњој и југоисточној Европи током шездесетих година XIII века. Ростислављевим младим синовима Михаилу (који је умро првих месеци 1266. године)<sup>43</sup> и Бели припао је задатак да продуже витешку традицију предака и сачувају тековине свога оца. Међутим, Ростиславичи су се тешко носили с постављеним изазовом. У самој Угарској, природно су с мајком херцегинјом Аном држали страну свом деди Бели IV али њихов ујак млади краљ Стефан имао је иницијативу и премоћ на бојном пољу. У новом рату два краља (1264-1265), Бела Ростиславич је почетком марта 1265. године био учесник битке код Ишасега, али Стефан је однео победу над очевом војском.<sup>44</sup> Ускоро су уследила и нова искушења. Српски краљ Урош I је крајем 1267. или почетком 1268. године упао у Мачву и запосео један њен део. Тек када је Бела IV свом унуку Бели у помоћ послао војску на челу са пожунским жупаном, опасност је била отклоњена, а прилике враћене на пређашње стање српско-угарских односа.<sup>45</sup>

Биле су то већ године кад су земљани остаци кнеза Галиције и првог господара Мачве почивали у заслуженом миру, ко зна, можда управо у православном Манастиру светог Димитрија на Сави. Толико, овом приликом, о смрти Ростислава Михаиловича.

### Примітки

- <sup>1.</sup> О Ростиславу Михаиловичу доиста постоји богата литература која ће по-дробно бити наведена у напоменама које следе. Коначно, све горе сумарно речено о Ростиславу смо имали прилике да поновимо на основу наших ранијих радова везаних за ову историјску личност. Истине ради они нису писани поводом питања његове смрти. Уп: Ђ. Харди, О пореклу мачванског «бана» Ростислава Михаиловича, Споменица Историјског Архива «Срем», 2/2003, 15-32; Исти, Ростислав Михаилович «Dominus de Machou», Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, Svazek 1, Brno 2006, 60-72; Исти (Джура Гарди), Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // ACTES TESTANTIBUS, Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, Вип. 20, Львів, 2011, 197-203; Исти, О Мачви средином XIII века, Прилог питању стауса Мачве у доба владавине њеног господара Ростислава Михаилович, Споменица Историјског Архива «Срем», 10/2011, 32-44.

2. Последњи познати документ у којем се Ростислав непосредно јавља као активно лице је његова (на жалост) не датирана повеља издата његовим угарским фамилијарима. Ипак, с обзиром да је у њој Михаилович условљен као «*imperator Bulgarorum*» настанак документа, а на основу Ростислављево бугарске политике, историографија везује не пре 1257. године, односно *post quem* тог датума. А *zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, I, Pest 1871, 5-6; За хронологију документа и старију литературу уп. Х. Димитров, Българско-унгарски отношения през средновековието, Софија 1998, 166, 183. Такође и: G. Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herceg*, IV. Béla királynak veje, Budapest 1887, 12; M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy Vecskerek: 1892, pp. 467.; В. Г. Прокофьев, Ростислав Михаилович, русский князь XIII века, Юбил. Сборник Русского Археологического Общества. Београд 1936, 150-151.
3. О учешћу Михаиловича у боју код Кројсенбуна писали смо детаљније у Джура Гарди. Останја зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, Княжа доба, Вип. 4, Львів 2011, 193-207.
4. Чешки хроничар и савременик догађаја, континуатор Козме Прашког, саопштава да је чешки краљ 25. октобра 1261 у Пожуну узео за супругу Кунигунду ћерку «*Rostislai ducis Bulgarorum*». *Fontes Rerum Bohemicarum, Cosmae chronicon Boemorum Continuatoribus, z nadání Palackého*, II, Praha 1874, 297; Уп. F. Palacky, *O Ruském knížeti Rostislawowi, otcí královny české Kunhuty, a rodu geho*, *Časopis Českého Museum*, a. 16, 1842, nr. 1, 23-25; Wertner, *Az Árpádok családi története*, 472.
5. Palacky, *O Ruském knížeti Rostislawowi*, 38.
6. *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, ab A. Theiner (= VMH), tomus I, Romae MDCCCLIX, 273. Истине ради, папа је 15. и 16. јула у вези с молбом краљевске породице издао четири документа на више црквених адреса па и самом младом краљу Стефану, у циљу заштите права и поседа удовице, кнегиње Ане и њених сирочића. VMH, I, 273-274, 276; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, Budapest 1829-1844. (= F), VI/3 210-211, 235-236.
7. О актерима и династичком сукобу Беле IV и његовог сина Стефана током шездесетих година XIII века исцрпно говори монографија А. Zsoldos, *Családi ügy, IV Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, Budapest 2007.
8. N. Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siècle*, *Orientalia Christiana*, IX/35, I/1927, (табла XII), 54-55. У ранијим радовима Баумгартен је изгледа сматрао да је Ростислав умро око 1261. године. Наиме, прихватајући овај податак, на Баумгартенов рад Старшая ветвь Черниговских Рюриковичей, *Летопись историко-родословного общества*, Москва 4/1906, 15 (који нам је недоступан) позива се Хиероним Грала. Н. Grala, *Rurykowicze na Balkanach w XII i XIII w.*, *Balkanica Posnaniensia, Studia et acta*, t. 4, 1989, 139.
9. Л. Войтович, Кня жа доба на Русі: портрети еліти, Біла Церква 2006, 418.
10. VMH, I, 276.

11. V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti Kraljevstva*, Zagreb 1882, 85; M. Wertner, Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie), *Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie*, Berlin 1889, XXII, 2, 190; Исти, *Az Árpádok családí története*. Nagy Becskerek 1892, 472; G. Wenzel, *Rosztizlaw galicizai herczeg, IV. Béla királynak veje*, Budapest 1887, 10; С. Тирковић, *Земља Мачва и град Мачва, Прилози за књижевност, језик, историју, фолклор, Књига LXXIV, свеска 1-4, 2008, 6.*
12. Gy. Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, Hunfalvy-album, Hunfalvy Pál félészázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői, Budapest 1891, 170-171; У својој историји мађарског народа аутор ипак наводи да је Ростислав преминуо 1262. године. Исти, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, t. II*, Budapest 1899, 252-253.
13. E. Szentpétery, *Das Banat von Machow (Macsó)*, *Ungarische Rundschau*, 4/1915, 875; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 137; M. Font, *Rozyiszláv, Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, főszerkesztő Kristó Gyula, Budapest 1994, 581; *Zsoldos, Családi ügy*, 28, 134, 140.
14. С. Палаузов, Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке, Санктпетербург 1851 (прештампано из *Журн. М. Н. Пр.*, LXXXI, отд. II, 8/1851), 55.
15. Лиречек, Историја Срба, прва књига, до 1537. године, (друго, исправљено и допуњено издање, превео Ј. Радонић), Београд, 177.
16. Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, 164-174; *Zsoldos, Családi ügy*, 140.
17. Детаљније: Димитров, Българско-унгарски отношения, 157-166; Прокофьев, Ростислав Михайлович, 149-151.
18. Wertner, *Az Árpádok családí története*. 521-526.
19. Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, 170-171
20. «*Interposito eciam consimili promittimus sacramento, quod si in subsidium Michaelis ducis, karissimi fratris nostri, exercitum aliquem mittere nos contingat, non mittemus, nec ipsum exercitum procedere paciemur per terram karissimi patris nostri, nec in possessionibus barronum, sui (sic) servientum eisudem karissimi patri nostri, quas iidem in porcione, nobis assignata, habent et possident, exercitum, quem miserimus, descensum aliquem facere, vel aliquod aliud spoliium vel gravamen inferre aliquatenus paciemur*». *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, ed. Knauz Ferdinandus, tomus I, Stigonii 1874, 480; Уп интерпретацију односно делимични превод: Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, 169; Димитров, Българско-унгарски отношения, 161; *Zsoldos, Családi ügy*, 28.
21. Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, 170-171; *Zsoldos, Családi ügy*, 27-28.
22. У булама од 15. и 16. јула 1264. године папска канцеларија, која је документе без сумње саставила на основу угарских супликација пристиглих с краљевског двора, односно из владарске канцеларије и канцеларије господара Мачве, Ана се ословљава као «*Agna Ducissa Galitie, de Bosna et de Mazo domina*», а њени синови нису ословљени тек као «*nobili viri*». *VMH*, I, 273-273, 276.
23. С прегледом старије литературе: Димитров, Българско-унгарски отношения, 157-183.



24. За идентитет Лаурентија: Pauler, *A magyar nemzet története*, II, 524, A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája, 1000-1301*, Budapest 2011, 324.
25. F, IV/3, 196-200.
26. О значају боја код Ярослава и његовим политичким последицама постоји богата литература: Pauler, *A magyar nemzet története* II, 215-217; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, Київ 1993, 59-62; В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, 231-234; І. П. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, Київ 1984, 97; Войтович. *Князівські династії*, 417-418; М. Котляр, *Данило Галицький*, Київ 2002, 184-189; М. Волощук, *Вассальная зависимость Даниила Романовича от Белы IV (1235-1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверты XIII в.* *Specimina Nova Pars Prima, Sectio Mediaevalis III*, Pécs, 2005, 83-113; М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged, 2005, 247-248; О. Б. Головка, *Корона Данила Галицького, Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, 325-326; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolynskiej w latach 1198 (1199)-1264*, Kraków 2011, 223. В. Александрович – Л. Войтович, *Король Данило Романович, Біла Церква 2013*, 121-124; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264)*, *Biografia polityczna*, Kraków 2013, 253-261.
27. Прокофьев, Ростислав Михайлович, 154.
28. В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, прва књига, Београд 1940, 206; Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, ЗМС за књижевност и језик, књ. 13, св. 2, 1965, 277, 302; Ђ. Бубало, *Бела Ростислављевић*, СБР I, А-Б, 2004, 465-466. Коначно, у више радова и ми се придружујемо овом мишљењу. Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, *Споменица Историјског Архива «Срем»*, 8, 2009, 70-72. Уп. и напомену бр. 1.
29. «sicut praemissa supradicti Ducis [Ratislai], et multorum fidelium, ac fide dignorum nobis relatio patefecit». F, IV/3, 198.
30. Када је под Ростиславом у жеку боја убијен коњ, храбри Лаурентије је, ризикујући властити живот, краљевом зету уступио свог ата, да би се на крају и он сам успешно избавио из непријатељског окружења. Исто.
31. Фрагмент из исте повеље публикован је код Фејера на другом месту, али је погрешно подведен под 1245. годину. Наиме, те године у фрагменту поменути кнез Галиције и Волиније Данило Романович свакако није био «Ruthenogum rex». По среди је ипак био испис документа насталог 1264. године. F, IV/1, 396-397.
32. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 31, 170; Pauler, V. *István bolgár hadjáratai*, 169.
33. *Ипатьевская летопись*, Полное собрание Русских летописей, томъ второй, СПб. 1908, 862; За хронологију смрти кнеза Данила Романовича: Грушевський, *Хронольогія*, 44-45, 69; Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, 61-62.

34. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, под редакцией А. Н. Насонова, Москва – Ленинград 1950, 69-70; Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des*, 54-55; Прокофьев, Ростислав Михайлович, 138; Леотий Войтович ипак заклjučује да се Ростислав родио око 1219. године. Войтович, Княжа доба на Русі, 418; За изворе уп. Палаузов, Ростислав Михайлович, 9-10.
35. Уп. Ж. Миноа, *Историја старости од антике до ренесансе*, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 233-237.
36. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 498-499.
37. *Ипатьевская летопись, 800-805; Літопис руський за Іпатьським списком*, переклад, примітки... Л. Махновець, Київ 1989, 402-404.
38. *За борбу и кнежевање Ростислава Михаиловича у Галицији: Грушевський, Історія України-Руси*, III, *passim*.
39. K. Lechner, *Die Babenberger, Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246*, Wien-Köln-weimar 1992, 296; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest 1986, 133-134; N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach 1246-1278*. Racibórz 2008, 17-24.
40. *Детальније о томе смо писали у: Джура Гарді. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича, Княжа доба*, Вип. 4, Львів 2011, 193-207.
41. *A zichi éss vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, I, Budapest, 1871, 5.
42. Уп. напомену бр. 22.
43. Zsoldos, *Családi ügy*, 122.
44. *Исти*, 47, 51, 71-72, 141.
45. Pauler, *A magyar nemzet története*, 270, 538; М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I, Историјски часопис*, Год. I, св. 1-2, 1948, 30-36; *Историја српског народа*, (С. Ћирковић), прва књига, Београд 1981, 352; Бубало, *Бела Ростислављевић*, 465-466.

Отримано: 12.08.2014 р.

# НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:323:39"15/16":001.8

**В. Степанков**

## **ЕВОЛЮЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У ПРОТОЕЛІТУ (КІЛЬКА МІРКУВАНЬ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ)**

*В. Степанков. Еволюція козацької старшини у протоеліту (кілька міркувань дискусійного характеру). Порушена у статті проблема не ставала предметом спеціального наукового дослідження. Внаслідок чого нез'ясованими залишаються основні етапи процесу еволюції (з кінця XVI – до середини XVII ст.) козацької старшини у політичну протоеліту та її прикметні риси. Попри значну кількість праць істориків, присвячених вивченню становлення у цей час козацького стану, відсутня цілісна картина коефіцієнта якісних показників у діяльності козацької старшини, зокрема аналізу її здобутків і втрат.*

*З'ясовано, що на першому етапі формування протоеліти (кінець XVI – 1621 р.) в центрі її діяльності перебувала низка важливих завдань, які нею були ефективно розв'язані. По-перше, це досягнення визнання козацтва владними колами Речі Посполитої рицарською корпорацією, що спонукало його добиватися перетворення у новий «політичний народ» України. По-друге, послідовно захищаючи православ'я, домоглася відновлення функціонування православної Церкви. По-третє, організовуючи захист південних рубежів України від татарських нападів, сприяла колонізації краю та його швидкому економічному розвитку.*

*Другий етап охоплює час з 1622 по 1647 рр. і відзначається наростанням ціннісних параметрів діяльності старшини. Так, вперше вона почала обстоювати національні права і вольності «руського народу», вважаючи його рівноправним з польським і литовським народами. Водночас досягає легітимзації полково-сотенного устрою (у королівських володіннях) в козацькому регіоні, що започаткував процес зародження інституцій майбутньої Української держави. Частина старшини починає розглядати Військо Запорозьке протектором інтересів поспільства, відкриваючи перед ним можливість вільного вступу до козацької спільноти (скасовуючи відмінності у соціальному статусі нерестрового козацтва і покозачених селян і міщан та реестрового). Аналіз якісних показників діяльності козацької старшини у досліджуваний час дає підстави констатувати факт її переходу у політичну протоеліту.*

*Ключові слова: козацька старшина, протоеліта, Військо Запорозьке, Річ Посполита, православна Церква, український (руський) народ, козаки, поспільство.*

*В. Степанков. Эволюция казацкой старшины в протоэлиту (несколько соображений дискуссионного характера). Поднятая в статье проблема не была предметом специального научного исследования. Вследствие чего*

*невыясненными остаются главные этапы процесса эволюции (с конца XVI в. – к середине XVII в.) казацкой старшины в политическую протоэлиты и ее отличительные признаки. Несмотря на значительное количество работ историков, посвященных изучению становления в это время казацкого сословия, отсутствует целостная картина коэффициента качественных показателей в деятельности казацкой старшины, в частности анализа ее достижений и потерь.*

*Выяснено, что на первом этапе формирования протоэлиты (конец XVI в. – 1621 г.) в центре ее деятельности находился ряд важных задач, которые были эффективно решены. Во-первых – это достижение признания казачества правящими кругами Речи Посполитой рыцарской корпорацией, что побуждало его добиваться превращение в новый «политический народ» Украины. Во-вторых, последовательно защищая православие, смогла достичь восстановления функционирования православной Церкви. В-третьих, организовывая защиту южных рубежей Украины от татарских нападений, способствовала колонизации края и его быстрому экономическому развитию.*

*Второй этап охватывает время с 1622 по 1647 гг. и отличается нарастанием ценностных параметров в деятельности старшины. Так, впервые она начала отстаивать национальные права и вольности «русского народа», считая его равноправным с польским и литовским народами. Одновременно достигает легитимации полково-сотенного устройства (в королевских владениях) в казацком регионе, что стало источником процесса зарождения институций будущего Украинского государства. Часть старшины начинает рассматривать Войско Запорожское протектором интересов посольства, открывая перед ним возможность свободного вступления в казацкую общность (упраздняя отличие в социальном статусе нереестрового казачества и показаченых крестьян и мещан с реестровым).*

*Анализ качественных показателей деятельности казацкой старшины в исследуемый период дает основания констатировать факт ее превращения в политическую протоэлиту.*

**Ключевые слова:** *казацкая старшина, протоэлита, Войско Запорожское, Речь Посполитая, православная Церковь, украинский (русский) народ, казаки, посполитые.*

Складний і суперечливий процес формування і функціонування політичної еліти Української держави, що утворилася в роки Національної революції (1648-1676 рр.), важко збагнути без осмислення попереднього періоду її зародження. Дослідники, як правило, торкаючись проблеми «еліти», відштовхуються від статусно-функціонального підходу, а відтак майже не приділяють уваги з'ясуванню етапів її генези, ігноруючи при цьому якісні показники діяльності. В силу чого витворена картина відзначається статичністю й доконечністю (мовляв, якщо хто потрапляв на будь-яку старшинську посаду той відразу механічно зараховувався до складу еліти). Як на нашу думку, такий підхід є дещо спрощеним, бо не враховує основного: коефіцієнта якісних показників діяльності. Схильні вважати, що під «політичною елітою» слід вбачати не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах, але ту функціонально об'єднану

правлячу верхівку, яка ефективно (якісно) виконує свої владно-політичні функції. І тому має заслуги перед суспільством і перед державою, тобто реалізує політичні цінності «Pro bono publico» («Для загального добра»). Цей підхід пропонуємо назвати аксіомеритократичним (влада здібних, що продукує політичні цінності в суспільстві).

Хоча ця тема спеціально не вивчалася, тим не паче історики, досліджуючи розвиток козацького стану з кінця XVI ст. і до початку революції, висвітлили окремі її аспекти. В першу чергу слід назвати праці А. Беджицької, В. Брехуненка, В. Голобуцького, М. Грушевського, М. Гавенди, М. Дроздовського, І. Іванцова, С. Леп'явка, Ю. Мицика, С. Плохія, П. Саса, В. Смолія, Т. Хинчевської-Генель, В. Щербака, Н. Яковенко. Зокрема, вони торкалися з'ясування політичних поглядів старшини, її ролі в організації захисту південних регіонів України від нападу татар, боротьби за відновлення православної Церкви, відстоювання нею «прав і свобод руського народу» тощо.

Насамперед з'ясуємо владний статус старшини у досліджуваній період. Б. Кухта, розглядаючи базові відмінності «лідерства» й «керівництва», зауважував, що приналежність до останнього зобов'язує знаходитися «...в певних рамках, дотримуватися певних норм, в яких функціонує дана організація»<sup>1</sup>. Козацька ж організація витворила занадто тісні рамки для самоутвердження у ній лідерських амбіцій, обраних козацьким товариством старшин, що дуже часто (особливо в разі невдач) завершувалося для них трагічними наслідками. За свідченнями французького інженера Г. Боплана (хай дещо перебільшеними), «За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд (йдеться про гетьманів або «старшин» Війська Запорозького – В.С.) скінчили погано»<sup>2</sup>. В силу чого, як на наш погляд, саме термін «керівники» є найбільш вдалим відповідником для визначення владного статусу верхівки козацької громади впродовж кінця XV – XVI ст.

Поступово з кінця XVI ст. еволюція якісних параметрів, що мали місце у козацькому середовищі, набирала нових, більш досконаліших організаційних форм. На переконання М. Грушевського, «...вироблена, організована, повна почуття своєї сили – й моральної й фізичної, як осібне тіло політичне, – запорозька козачина з Дніпрового Низу, що був її огнищем і признаним володінням, в 1590-х роках рушила «на волю» – в сусідні території України з польсько-шляхетським правом, і нагло стала їх повним хазяїном»<sup>3</sup>. «Повна хазяїновитість» полягала в тому, що козаки починають перебирати на себе роль організатора процесу становлення, відмінної від існуючої, нової моделі соціальних відносин й владних структур, цим самим обмежуючи обсяг владних повноважень місцевої адміністрації. Насамперед, вона проявилася під час повстання 1591-1593 рр. у встановленні на зайнятих теренах власної юрисдикції. За даними королівського універсалу (січень 1593 р.) козаки «...і, що гірше, як шляхетського, так і міського стану людей до віддавання собі присяги і послушенства примушують...»<sup>4</sup>. А в серпні 1595 р. гетьман Війська Запорозького Г. Лобода своїм

іменем й іменем «рицарства запорозького» наказав схопити кунянського й колодинського вїтїв та окремих мешканцїв цих містечок (за «морди й зєлживост» вчиненї козакам у Жорнищах) й відіслати до нього для розслїдування чи покарання, де він перебуватиме («а де нас услышите»)⁵.

Аналіз діяльності козацької верхівки у той час дав підстави дослідникам помітити далекосяжні наслідки в її соціально-політичному самоутвердженні. Зокрема, С. Леп'явко зауважував, що «у встановленні козацької юрисдикції на волості бачимо і відголосок боротьби боярства за свої права, і перші паростки нової козацької влади. У найближчі роки така їх діяльність спричинила появу козацьких громад у багатьох містах і селах на волості, а пізніше виросла у військово-адміністративний устрій України»⁶. Зі свого боку, В. Брехуненко й М. Нагельський побачили у козацькому присуді «Рішучий намір позбутися опіки представників місцевих управлінських ланок», а їх прагнення «підпорядковуватися безпосередньо королівській владі відбиває перехід стосунків козацтва зі своїми колишніми поводирями й патронами на нову орбіту». На їхню думку, це могло стати сигналом «про перші його порухи до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах»⁷. Таким чином козацька старшина розпочинає позиціювати себе з легітимною владою на волості.

Ведучи мову про зародження нових політичних цінностей в козацькому середовищі, не можна оминути проект реформування Війська Запорозького відомого під назвою «Кондиції» С. Наливайка⁸. Значимість його оцінюється по-різному. Для С. Леп'явка вона полягає насамперед у «добрій обґрунтованості проекту з військово-стратегічної точки зору» тоді як «у плані соціально-становому він не містив нічого нового»⁹. Натомість П. Сас вбачає у ньому намір провести докорінні зміни у системі фундаментальних підвалин козацького устрою, а саме: «на зміну демократичним засадам... мала прийти авторитарно спрямована модель... з сильною гетьманською владою»¹⁰. Тобто, новим базовим елементом політичної культури ставав не егалітарний (зрівняльний) принцип функціонування козацького устрою, а наділений реальними великими владними повноваженнями гетьман-володар (підзвітний тільки особі польського короля). І саме він був у праві розпоряджатися козацькою спільнотою. Це означало, що козацький стан переводився на зовсім іншу модель розвитку – колективна воля й колективна відповідальність – чи не головні традиційні цінності т. зв. «прямої демократії», замінювалися на волю гетьмана – «автократа» перед яким несло відповідальність все військо¹¹.

Очевидно – це була реакція С. Наливайка на охлократичні прояви дій чималої кількості рядового козацтва, що ставали деструктивним чинником для ефективного функціонування козацької організації. І по-друге, що також було важливим, проект передбачав, що єдиним політичним і військовим центром реформованої козацької громади мала стати територія між Південним Бугом і Дністром. Таким чином, розрізнені козацькі ватаги отримували територію для проживання (не виключно, що з власними сім'ями) у збудованому «місті й замку», а на Запорозькій Січі мала пере-

бувати лише залогою, очолювана «поручником». Припускаємо, що в такій, дуже розмитій, формі висловлювалася у зародковому стані ідея формування у складі Польської Корони автономної адміністративно-територіальної одиниці зі своїм козацьким присудом. Адже гетьман отримав право карати (відтинати ніс і вуха) не лише селян, але й слуг жовнірів, панів, шляхтичів і князів, котрі б своєвільно приєднувалися «до війська»<sup>12</sup>. В чомусь пропозиція С. Наливайка нагадує організацію функціонування військової громади секеїв в Угорщині XVI ст., територію якої «...було виокремлено в окремих королівський домен...»<sup>13</sup>.

Гадаємо, що цей намір гетьмана облаштувати життя козацької спільноти на окремій території не був одиничним, а відтак і випадковим. Він став відображенням відповідних настроїв частини козаків. Опосередкованим свідченням існування серед них ідеї створення окремишньої адміністративно-територіальної одиниці може слугувати знаменитий проєкт київського католицького єпископа (українця за походженням) Й. Верещинського, котрий підтримував тісні відносини з козацькою старшиною і добре орієнтувався у її політичних хотіннях. Схильні вважати, що останні й лягли в основу сформульованої ним концепції витворення на «Задніпров'ї» автономної держави Війська Запорозького, очолюваної князем (її південні кордони сягали Переяслава і Лубен, а північні – білоруських Радомля і Мстиславля), в якій 12 полків перетворювалися в адміністративно-територіальні одиниці<sup>14</sup>.

Необхідність здійснення військових акцій проти татар на «пограниччі» спочатку ВКЛ (потім Речі Посполитої) дала поштовх до зародження в козацькій спільноті своєрідної політичної культури, головним компонентом якої було самоусвідомлення себе рицарями, себто особисто вільними людьми, «...спосіб життя яких визначали воєнне ремесло й належність до корпоративно окресленої спільноти...»<sup>15</sup>. Воно вимальовувало далекоюяні соціальні перспективи в тогочасному суспільстві: адже «...рицарями титулували себе шляхтичі – представники елітарного соціального стану, інтересам якого, власне, й була підпорядкована політична система Речі Посполитої»<sup>16</sup>. В працях В. Брехуненка, В. Матяка, П. Саса аргументовано означено здобутки новоявлених рицарів у підвищенні свого соціального статусу<sup>17</sup>. У свій час відомий російський філософ М. Бердяєв вбачав у рицарстві соціальну «кузню» карбування кращих людських рис. «В рицарстві викувалася особистість, витворювався гарт характеру ... Вище достоїнство людини викувалося і оформлялося в рицарстві і дворянстві і від нього пішло в більш широкі кола світу, воно – аристократичного походження»<sup>18</sup>. Як з'ясовано в історичній літературі, тогочасний річпосполитський соціум поділявся на стани, соціальний статус яких жорстко регламентувався. І був він обов'язковим і непорушним у свідомості їхніх представників. Створена шляхтою система «захисту» своїх прав і привілеїв ставала нездоланим бар'єром для її поповнення членами інших соціальних груп.

З початку XVII ст. стають настирливішими домагання козацтва щодо зрівняння свого «рицарського» статусу з шляхетським. Вони, помножені на постійно зростаючу військову потугу, змушували шляхту так чи інакше реагувати на ці вимоги. Як з'ясував В. Брехуненко, політичний клас Польщі у 1610 р. вперше на офіційному рівні визнав існування «прямої аналогії» між «людьми рицарськими» та козаками<sup>19</sup>. І хоча це визнання «не закріплюється як обов'язкова норма й надалі вживається явно кон'юктурно»<sup>20</sup>, все ж зводити його лише до позбавленого будь-якого ціннісного компонента формального підтексту, очевидно, не варто. В цьому сенсі слушною є заувага П. Саса, котрий вбачає у цих словесних реверансах «симптом певних зрушень у політичній свідомості шляхетства». Адже для абсолютної більшості з них «були б неприйнятними подібні аналогії стосовно «нижчих» станів – селян і міщан»<sup>21</sup>. Успішні бої під Хотиним восени 1621 р. з турками й татарами стали потужним імпульсом остаточного утвердження в свідомості козацтва свого статусу як рицарського. В очах старшини, як з'ясувала Т. Таїрова-Яковлева, звання «козак» стає таким же значимим як і звання шляхтича. Тому не випадково влітку 1632 р. Військо Запорозьке через посольство засвідчило свою «рівність» з іншими членами Речі Посполитої, а відтак прохало допустити його до обрання короля й наділення «вольностями», належними «людям рицарським»<sup>22</sup>.

Внутрішньополітичні успіхи козацької корпорації у визначенні за нею статусу «рицарства» доповнювалися здобутками такого ж роду на міжнародній арені. Історики наводять чимало прикладів поштового звернення до них з боку представників політичних еліт різних держав. Зокрема, «*Nobiles et liberi milites*» – так звертався у листі 1631 р. до козаків посланець від шведського короля Якуб Руссель<sup>23</sup>. 26 серпня 1626 р. союзник Війська Запорозького солтан-калга Шагін-Грей обзивався до козаків «як до *koła rycerskiego*» і вжив «стосовно них поняття *“wasz mość”*»<sup>24</sup>. Зрозуміло, що не тільки успіхи мали місце на різних векторах зовнішньої політики для Війська Запорозького, але й невдачі. Проте можна стверджувати, що сам факт її проведення, всупереч позиції офіційної Варшави, підіймав козацтво в його самосвідомості на якісно новий щабель розуміння свого становища як стану в системі суспільно-політичних відносин Речі Посполитої. Адже народжувався де-факто другий політичний центр, слабо контрольований державними структурами, який починав генерувати сепаратистські настрої.

Останні особливо яскраво почали проявлятися під час повстань 30-х рр. XVII ст. та переговорів з королем й урядом. Спостерігався ще з середини другого десятиріччя інтенсивний процес взяття під свій контроль південних теренів «волості» (в межах Київського воєводства), що супроводжувався перетворенням своїх інституцій чи не на єдиного носія владного ресурсу над місцевим населенням. Уже у 1616 р. один із польських сановників звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів; вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників й ватажків й наче створюють у великій Речі



Посполитій іншу Республіку»<sup>25</sup>. Трохи пізніше король Сигізмунд III констатував, що «зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й(ого) к(королівської) м(илості) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, всі закони»<sup>26</sup>. В першій половині 1626 р. гетьман М. Дорошенко формує 6 полків реєстрових козаків як військово-територіальних одиниць (у королівських володіннях). Цей процес знаходить продовження в 30-х рр., коли виникають нові полки: Київський, Миргородський, Полтавський, Лубинський та Яблунівський. У цей час, як засвідчують окремі джерела, козацький устрій починає утверджуватися й на півдні Брацлавщини, зокрема у Побужжі<sup>27</sup>. Таким чином вперше старшина домоглася легітимації козацького устрою у «городовій Україні», що ставав зародком інституцій майбутньої Української держави.

Не можна оминати також й значимості релігійного чинника, що вчиняв формотворчий вплив на розвиток політичної культури козацтва в цілому і зокрема старшини. Оскільки після Берестейської унії 1596 р. православна Церква була поставлена польською владою поза законом й знаходилась у критичному стані, то «рятівним колом» для неї стала рішуча підтримка з боку провідників Війська Запорозького. Адже захист православної віри стає чи не головною мотивацією козацьких виступів, починаючи з кінця XVI ст. С. Леп'явко наводить, як на нашу думку, наступний важливий факт: незадовго до страти С. Наливайко в 1597 р. повідомив про свою готовність «допомогти князю Конstantину Острозькому, коли б той підняв боротьбу за православ'я»<sup>28</sup>. Особлива заслуга в захисті православ'я належить гетьману Я. Бородавці та полковнику П. Сагайдачному, котрі спонукали патріарха Феофана у 1620 р. відновити православну ієрархію в межах Київської митрополії, призупинивши цим самим кризові явища українського і білоруського православ'я.

Звичайно було б несправедливо не помічати внеску у боротьбі за збереження православ'я української шляхти та міщанства, з лав якого постали національно-релігійні громадські організації – братства, головна мета яких полягала у «...відновленні моралі та канонічних засад церковного життя»<sup>29</sup>. Так, відомою є промова чашника Л. Деревинського на Варшавському сеймі 1620 р., в якій український шляхтич звертав увагу польських можновладців на «великі й нечувані утиски», які «терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському»<sup>30</sup>. Найбільш дошкульними «утиски», як вважав промовець, були в релігійній сфері: «Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех...». Л. Деревинський наголошував на безплідності спроб шляхти розв'язати цю болючу проблему: «...ось уже протягом двадцяти років на кожному сеймику, сеймі і головному з'їзді ми слізно випрощуємо і випросити не можемо охорони нашої в правах і вільностях, щоб брати наші такої зневаги не терпіли...»<sup>31</sup>. І лише блиск козацької шаблі справляв найкращий

протверезний ефект для надто агресивних діячів з католицького табору, охолоджуючи їхній нестримний фанатизм.

Поділяємо схвальну оцінку С. Плохієм цих радикальних дій: «...вдавшись до терору та насильства, козацтво змогло досягти того, чого навряд чи досягла б сеймова боротьба шляхти: однозначного закріплення Києва за православними та відкинення уніятських претензій на київські монастирі. Цікаво, що саме хвиля релігійного насильства козаків у Києві та вбивство Ходики та Юзефовича передували королівському привілею в лютому 1625 року про затвердження православного кандидата Захарії Копистенського архимандритом Києво-Печерського монастиря»<sup>32</sup>. В подальшому боротьба за православні цінності продовжувала тривати. Під час повстання 1630 р. його керівник Т. Федорович (Трясило) «написав до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької йшли до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів»<sup>33</sup>. А в універсалі (1637 р.) П. Павлюка лунала вимога до тих, «хто зве себе товаришем нашим, хай негайно стає за віру християнську і золоті вільності наші, які ми кров'ю неслужили»<sup>34</sup>. В цьому ж році полковник К. Скидан закликав, щоб усі, «хто тільки товаришем називається і віри благочестивої і правдивої держиться, залишивши всі справи свої, до мене і до війська негайно збиралися», бо «вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме ляхи, маючи злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро...»<sup>35</sup>.

Отже, заслуги козацького стану у реставрації православного церковного життя й збереження православної віри в українському суспільстві є безцінними, а вироблені 1632 р. польським сеймом і затверджені 1633 р. новообраним королем Владиславом IV «Статті заспокоєння грецької релігії» (що повертали статус православної Церкви у легітимне русло) можна сприймати, як вагому перемогу козацької старшини й української шляхти у політичному житті Речі Посполитої.

Не можна недооцінювати також й зростання етнічної самосвідомості козацької старшини Війська Запорозького, яка вже з початку 20-х рр. XVII ст. починає обґрунтовувати ідею захисту не лише православної віри, але й «свобод» руського народу. В січні 1622 р. вона, з'їхавшись до Києва на комісію, підкреслювала, що порушуються права народу руського, надані йому під час входження «русських держав» до Корони<sup>36</sup>. Пізніше у листі гетьмана І. Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводств (травень 1632 р.) прозвучала вимога: «Вибирати короля й. м. слушно не можна без дання нашого дозволу, бо Річ Посполита визнала нас членом свого тіла, а ми у своїй більшості, де найгірше, там платимо з неї (Річ Посполиту) своїми головами; за цілість, за честь королів... Треба, щоб ви доклали для цього своїх старань і добилися того, щоб к. його м., всідаючи на престол Корони Польської, спочатку присяг, заспокоївши в (своїх) державах релігію старожитню грецьку, підтвердити права й вольності російської нації і наші рицарські...» І далі він зазначав: «Коли ж тепер інакше мало вчинитися і к. його м., всяде на престол без нашого

дозволу, без ствердження прав і свобод нашої російської нації, то щоб цього не сталося, щоб нас не вважали турботорами Речі Посполитої, але щоб нам ствердили наші права й вольності, ми проголошуємо то, що не хочемо жодного пана (тут: короля – Ю.М.), доки нам і нашому духовенству, як говорилося вище, його к. м. не підтвердить і не присягне прав, свобод і вольностей; що ми готові ціною свого життя і всіх достатків вмерти за права і вольності наші. Ми впевнені і вв. м. п., своїх милостивих панах, що в. м. як такі, котрим мила цнота, свобода і наша релігія, і всі, хто знаходиться (??) в руських краях, що захочете докласти зусиль, щоб і найменшого приниження ні в чому не зазнавала наша руська нація»<sup>37</sup>. А за ухвалою козацької ради на початку червня 1632 р. Військо Запорозьке звернулося з листом до учасників конвокаційного сейму, в якому домагалося припинення утисків православної релігії, ліквідації унії й збереження «звичних з давніх часів свобод для всього люду посполитою нашого народу руського»<sup>38</sup>. В розробленій інструкції (від 9 червня) послам на сейм козацтво уповноважувало їх порушити клопотання про визнання Війська Запорозького «членом» Речі Посполитої, надання йому права обирати короля, припинення переслідувань та утисків православної релігії, а також захист «свобод і вольностей» «народу руського»<sup>39</sup>.

Таким чином у 20-х – першій половині 30-х рр. XVII ст. у політичній свідомості старшини відбувається злам: вона, як і частина української шляхти, починає розглядати Україну (Русь) рівноправною складовою Речі Посполитої. Погоджуємося з міркуваннями Н. Яковенко, що «... Русь вийшла з цієї ріки інакшою, ніж увійшла до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій Двох Народів»<sup>40</sup>. Як слушно зауважив В. Балущок, «Положення про третього рівноправного члена Речі Посполитої було великим поступом уперед української суспільної думки в плані формування і зміцнення верхнього рівня етнічної самосвідомості, оскільки саме в політичній (державній) формі етнос міг ввійти як рівний у реальне суспільне життя тогочасної Європи»<sup>41</sup>.

Важливе значення для перетворення старшини в протоеліту мала і її зовнішньополітична діяльність. Дослідниками з'ясовано, що вже К. Косинський в 1593 р. у боротьбі з Річчю Посполитою намагався опертися на допомогу Криму і Московії<sup>42</sup>. У першій чверті XVII ст. джерела фіксують наявність нових контактів з представниками кримської еліти. При цьому старшина починає поволі усвідомлювати Військо Запорозьке, за словами В. Брехуненка, в особі «...самодостатньої політичної одиниці в рамках Речі Посполитої», а себе виразником його інтересів<sup>43</sup>. Яскравим прикладом цього слугує зміст укладеного в кінці 1624 р. договору з Кримським ханством<sup>44</sup>. Відомо, що під час повстання 1637-1638 рр. його проводирі домагалися від хана надіслання допомоги у боротьбі з Польщею<sup>45</sup>. Не виключено, що серед старшини з'являються прихильники орієнтації на Османську імперію, як можливого потенційного союзника у протистоянні з Річчю Посполитою<sup>46</sup>. Відомо, що у різний час старшини вступали в

дипломатичні відносини з Австрією, Ватиканом, Молдавією, Московією, Персією та іншими країнами.

Міжнародні відносини Війська Запорозького непокоїли польську еліту. Так, у наданій королем «Декларації» козакам восени 1625 р. звучала вимога припинити самостійну дипломатичну діяльність: «Воля Його Королівської Милості та усієї Речі Посполитої, – наголошувалося у ній, – щоб вони (козаки. – Авт.) не укладали угод ні з якими іноземними володарями і державами, не наважувалися і не сміли без дозволу Речі Посполитої зноситися через посольства, не наймалися на жодні служби іноземним володарям, не приймали ніяких послів. В противному разі Річ Посполита матиме їх не за вірних підданих, а за неприятелів, які привласнили собі щось осібне, чого не мають інші члени Речі Посполитої»<sup>47</sup>. Отже, старшина отримувала безцінний дипломатичний досвід по відстоюванні на міжнародній арені не лише інтересів козацької корпорації, але і «народу руського».

Не слід забувати й тієї обставини, що XVI – перша половина XVII ст. було часом великого протистояння двох цивілізацій – східної (мусульманської) і західної (християнської). Адже обіцянка турецького султана Мехмеда II (після битви під Мохачем 1526 р.) «...дати вівса своєму коню на престолі св. Петра»<sup>48</sup> стала визначальною державною доктриною його наступників, яку вони прагнули реалізувати на європейському континенті. Ясна справа, що «найкращі уми» християнських країн шукали найбільш дієвих засобів організації протистояння агресивним устремлінням блискучої Порти. Як не дивно, однією з найбільш ефективно діючих «проти-турецьких» сил виступило Військо Запорозьке. Героїзм виявлений козаками під час військових виправ проти «невірних» набув щонайширшого резонансу у тогочасному європейському світі, а їхні успіхи фіксувалися на сторінках різноманітних джерел. Про це більш докладно можна дізнатися зі сторінок праці українського вченого Д. Наливайка. Він наводить, наприклад, наступну оцінку бойових якостей козацтва висловлену французом Н. де Бартемом –автором «Загальної історії турецьких війн»: «Ці люди вирости в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмалені на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати. Леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті...»<sup>49</sup>.

Безперечно – провідна роль в організації бойових дій козацтва проти Кримського ханства й Османської імперії належала старшині. Саме вона взяла до своїх рук обов'язок захисту українських земель від татарсько-турецьких нападів, забезпечуючи таким чином умови (правда, далеко не оптимальні, бо уряд Речі Посполитої не вживав ефективних засобів в обороні своїх кордонів, але все таки стерпних) для колонізації Брацлавщини, центральних і південних районів Подільського та Київського воєводств. Внаслідок чого тут упродовж першої половини XVII ст. з'явилося понад тисячу населених пунктів. Розвивалися сільське господарство, ремесла, промисли і торгівля. Все це дозволяє нам висловити міркування, що

старшина де-факто перебрала на себе функцію протектора господарського життя цього краю, що явно виходило за коло компетенції військових провідників.

Особливо виразно проявились організаційні таланти козацької старшини та її наполегливість у відстоюванні релігійних цінностей українського народу під час підготовки і проведення нею антиосманської Хотинської кампанії 1621 р. Адже добре відомо: Я. Бородавка, П. Сагайдачний та інші старшини погоджувалися взяти участь у ній із козацьким військом лише за умови визнання королем і урядом задоволення їхніх конфесійних вимог. Як з'ясував П. Сас, посольство Війська Запорозького, очолюване П. Сагайдачним, відправлене до Варшави в середині червня 1621 р. козацькою радою мало домагатися поновлення прав православної Церкви, «заспокоєння» православної віри, визнання владою ієрархів православної Церкви, ліквідації унії й уніатської Церкви та інші<sup>50</sup>.

Отже, здобутки й заслуги козацької спільноти, очолюваної старшиною, у цивілізаційному протистоянні двох світів є більш ніж вагомими, а відтак в цьому «секторі» своєї діяльності вона заслуговує найвищої оцінки (згідно коефіцієнта якісних показників, розроблених В. Парето). Як зауважував В. Балашок, «Адже саме завдяки козацтву українцям вдалося не тільки відбити агресивний наступ Сходу, а найбільше Великого Азійського Степу, але в подальшому й заселити чисто степові райони півдня і південного сходу України, в результаті чого українська етнічна ніша перетворилася з лісостепової на степо-лісо-степову»<sup>51</sup>.

Додамо кілька штрихів про роль етично-морального чинника, як стержня внутрішнього світу козацького товариства. Вважаючи себе захисниками всього християнського світу, воно вбачало своїм обов'язком визволення бранців з мусульманського полону. Організовані ним постійні превентивні виправи на турецько-татарські володіння повинні були мінімізувати їх агресивну політику щодо земель Речі Посполитої (яка для козацтва залишалася політичною Батьківщиною). «Священна війна», що проводилася козаками супроти своїх «південних сусідів», ставала тією школою життя, де в надзвичайно жорстоких умовах відбувався «природний відбір» чи формувалася своєрідна «селективна система», в якій зміцнювалися, гартувалися, виточувалися нові критерії відбору «людського матеріалу», а саме: «...найбільш активних, вольових, рішучих, безстрашних, кмітливих, витривалих фізично, психологічно стійких та сильних духом людей, готових до самопожертви заради порятунку товаришів, успіху спільної справи...»<sup>52</sup>. І саме кращі з них ставали старшинами, котрі у своїй діяльності все послідовніше і рішучіше обстоювали не лише станові інтереси козацтва, але й національно-релігійні цінності українського народу («права і вольності руської нації»). Поділяємо висловлену І. Крип'якевичем думку, що «у довголітній боротьбі витворився цінний державницький матеріал, що тільки чекав будівничого, який ужив би його для завершення будови»<sup>53</sup>.

Ще один важливий момент, який стосується процесу еволюції старшини у політичну протоеліту. В наукових колах побутує думка, що «еліта (або група, що претендує на елітність) є те утворення, яке здатне на ініціувальне зусилля, у результаті якого виникає нова атрактивна структура»<sup>54</sup>, що породжує «спільний міфологічний простір» й спроможна концентрувати навколо себе нову соціальну одиницю. В нашому випадку ми спостерігаємо наступне: козацтво як група, претендуючи на політичну елітність, будучи «ною соціальною одиницею», трансформувалася (при активній участі старшини) в «атрактивну структуру», а відтак перетворилася на суспільний феномен, в якому саме «спільний міфологічний простір» (про який уже йшлося) став об'єднавчим ферментом для українського суспільства. Адже, поставши в уяві більшості населення «колективним героєм», козацтво сприймалося ним соціальним та військово-політичним ідеалом, осяяним ореолом героїки, «соціальним магнітом», котрий притягував величезну масу послідовців (і не тільки його) до своїх лав. Недаремно «український народ» стає суголосним прикметнику «козацький» і навпаки. «Козацький міф», витворений інтелектуальною верхівкою церковних діячів та козацькою старшиною, став невід'ємною частиною національної культури українства, успішно відтісняючи на задній план вкорінену у свідомість шляхетства ідеологію «сарматизму».

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що впродовж досліджуваного періоду сталися якісні зміни у соціальному статусі й функціонуванні старшини. Якщо в минулому вона становила лише військових керівників, то тепер маємо підстави констатувати, що перетворилася не лише на виразника і захисника козацьких станових інтересів, але і національно-релігійних «прав і свобод руського народу». В процесі цієї трансформації виділяємо два етапи.

Перший охоплює період кінця XVI ст. – по 1621 р., під час якого старшина починає активно обстоювати інтереси козацької спільноти, як рицарських людей рівноправних зі шляхтою. Це засвідчувало прагнення домогтися права бути невід'ємною складовою правлячого класу Речі Посполитої. Наступним аспектом її діяльності стала рішуча боротьба у захисті православ'я, відновленні православної Церкви та ліквідації унії. Виникають також витворені нею козацький регіон на півдні Київського воєводства, в якому утверджуються козацький устрій (право, судочинство, урядування тощо) та нова модель господарювання. Водночас не слід ігнорувати важливої значимості старшини у сприянні процесам колонізації українським населенням південних і східних регіонів України. Адже саме вона організувала козацтво на захист цих теренів від татарських нападів й всіляко підтримувала поширення козацького типу господарства. Ці дії відігравали роль потужного чинника в швидкому економічному освоєнні краю<sup>55</sup>.

Другий етап обмежується рамками 1622-1647 рр. Він характеризується насамперед перебранням старшини на себе функції провідника нового «політичного народу» українського суспільства – козацтва. А відтак по-

чинає наполегливо домагатися від польського уряду дотримуватися прав і свобод «руського народу», котрий вбачали рівноправним з польським і литовським (себто хотіла досягти політичної реорганізації Речі Посполитої у державу «трьох народів»). Окрім цього вперше спостерігається її прагнення виступати протектором поспільства, захищаючи його від утисків жовнірів, урядників й шляхти. З цього приводу коронний гетьман С. Конєцпольський з обуренням обвинувачував гетьмана П. Бута (Павлюка) і його соратників (у листі від 5 листопада 1637 р.) в тому, що вони привласнили собі право короля, захищаючи підданих: «Милосердя вчиняє велике над підданими й.к.м., з жалісливості привласнюючи собі якусь опіку (над підданими – В.С.), яку сам лише й.к.м. в руках своїх має, будучи на це покликаний паном Богом. Через це милосердя, через цей ваш сердечний жаль відчиняє ворота до свавілля, вчиняє безлад правам Божим, правам королівським, правам Речі Посполитої»<sup>56</sup>. Павлюк також намагався урівняти в правах покозачене поспільство і нерестрових козаків з реєстровими<sup>57</sup>.

Констатуючи очевидні успіхи діяльності козацької старшини, які перетворювали її в протоеліту, необхідно відзначити низку й від'ємних ознак цього процесу елітотворення. До них слід віднести такі: слабка консолідація старшини, наявність суперечностей (нерідко дуже гострих) між окремими її групами, що представляли інтереси реєстрового, нерєстрового, січового (власне запорозького) козацтва; попри зміцнення владних прерогатив старшини (відома вимога гетьмана В. Томиленка козацькій раді у травні 1637 р. аби її учасники присягнули йому, а вже тоді присягне він їм<sup>58</sup>), вона продовжувала перебувати під сильним впливом егалітарних принципів «козацької демократії»; наявність у її політичній програмі тільки у зародковому стані національної державної ідеї. Старшини спромоглися лише на сформулювання у розпливчатій формі положення про надання обмеженої автономії козацькому регіону у складі польської Корони.

Таким чином, процес перетворення козацької старшини в політичну еліту залишався незавершеним. Вона досягла лише статусу протоеліти.

### Примітки

1. Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох / Борис Кухта. – Львів: Кальварія, 2000. – С. 9.
2. Боплан Г. Про українських козаків / Г. Боплан // Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К.: Україна, 1995. – С. 417.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. Козацькі часи – до року 1625 / М. Грушевський. – Київ: Наукова думка. – Т. VII. – С. 305.
4. Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 45.
5. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 4048/11. – Арк. 113; Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба»

- в останній третині XVI ст.) / С. Леп'явко // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 154.
6. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 72.
  7. Брехуненко В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 8/9. Український археографічний збірник. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – Том 11/12. – С. 425.
  8. Україна: антологія пам'яток державотворення X-XX ст.: у 10 т. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 3.: Битва за Козацьку державу. – С. 38-39.
  9. Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 176.
  10. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посібник / П. Сас. – К.: «Либідь», 1998. – С. 237.
  11. Там само. – С. 232, 237; Україна: антологія... – С. 38.
  12. Україна: антологія... – С. 38.
  13. Леп'явко С. Аналоги українського козацтва у західному світі / С. Леп'явко // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 111.
  14. Україна: антологія... – С. 29; Сас П. Політична культура... – С. 270-271.
  15. Сас П. Політична культура... – С. 119.
  16. Там само. – С. 120.
  17. Брехуненко В. На шляху до Гадяча 1658: Козацький традиціоналізм і гадяцький дискурс / В. Брехуненко // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008). – Warszawa: Wydawnictwo «DiG», 2008. – С. 79-84; Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість / В. Матях // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1. – С. 162; Сас П. Політична культура... – С. 120-143.
  18. Бердяев Н. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии / Николай Бердяев. – Собрание сочинений. – Т. 4. – Париж: УМСА-Press, 1990. – С. 406.
  19. Брехуненко В. Назв. праця. – С. 79.
  20. Там само. – С. 80.
  21. Сас П. Політична культура ... – С. 120-121.
  22. Таирова-Яковенко Т.Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» / Т.Г. Таирова-Яковлева // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą.– Białystok: Instytut badań, 2012. – S. 199-200.



23. Брехуненко В. Назв. праця. – С. 85.
24. Там само.
25. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.
26. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 1. – С. 64.
27. Бібліотека Польської Академії наук (Краків). – ВР. – Справа № 1819. – Арк 21-22.
28. Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 182.
29. Крижановський О. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI-середина XIX століття. / О. Крижановський, С. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – С. 16.
30. Україна: антологія... – С. 78.
31. Там само. – С. 80.
32. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2005. – С. 178.
33. Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. / Ю. Мицик // Пам'ять століть. – 1997. – №4. – С. 29.
34. Цит. за: Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. / І. Іванцов. – Київ, 2002. – С. 145.
35. Там само. – С. 118.
36. Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко // Od Kijowa do Rzymu... – S. 130.
37. Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги / Ю. Мицик // Козацтво. – 1996. – №1(4). – С. 21.
38. Бібліотека музею Чорторийських. ВР. – Спр. 365: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 1547. – Арк. 1420-1421.
39. Там само. – Арк. 1422-1423.
40. Яковенко Н. Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я / Н. Яковенко // Історія української культури. У п'яти томах. – Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 2001. – Т. 2. – С. 525.
41. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність / В. Балущок. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – С. 210.
42. Леп'явко С. Козацькі війни... – С. 78-79; Drozdowski M.R. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI-XVII w. jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego / M.R. Drozdowski, T. Chynczewska-Hennel // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – Warszawa: Dic, 2008. – Т. 1. – S. 199-200.
43. Брехуненко В. На шляху ... – С. 56.
44. Там само. – С. 85-86; Сас П. Політична культура... – С. 163-165.
45. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – С. 228, 235-239; 246; Смолій В. Становлення української дипломатичної служби / В. Смолій, В. Степанков // Нариси історії дипломатії України. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 2001. – С. 112.

46. Сас П. Витоки українського націотворення / П. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 509-511.
47. Сас П. Політична культура... – С. 172.
48. История Востока Т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени XVI-XVIII вв. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 44.
49. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – С. 98.
50. Сас П. Витоки українського... – С. 536-589.
51. Балущок В. Назв. праця. – С. 227-228.
52. Сас П. Витоки українського... – С. 115.
53. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – С. 170.
54. Еліта та соціальна зміна: матеріали «круглого столу» // Філософська і соціальна думка. – 1996. – №5-6. – С. 204.
55. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1655 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – С. 11.
56. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / opracowała Agnieszka Biedrzycka. – Kraków: Societas vistulana, 2005. – S. 427.
57. Іванцов І. Назв. праця. – С. 108-110.
58. Biedrzycka A. Przed powstaniem Pawluka. Stosunki polsko-kozackie (grudzień 1635 – lipiec 1637) / A. Biedrzycka // Studia historyczne. – 1999. – R. XLII. –Z. 4. – S. 516.

*V. Stepankov. Evolution of the Cossack elders in protoelitu (A few considerations controversial nature). The problem of the article has not become the subject of special research yet. As a result, the main stages of the evolution of Cossack petty officers (late XVI – to August. XVII.) into the political pre-elite remain unclear. Despite the large number of the historical papers devoted to the study of the installation of the Cossack state at that time, the complete picture of the ratio of quality indicators in the activity of Cossack petty officers is absent. Particularly, the analysis of their achievements and losses hasn't been done yet.*

*It was found that at the first phase of forming of pre-elite (late XVI – 1621) in the center of Cossack petty officers' activity a number of important tasks had been resolved effectively. The first is to achieve the recognition of Cossacks authorities by Commonwealth knight corporation that prompted them to strive to transforming into new (quality of rights with gentry) «political people» of Ukraine. The second, the defending of orthodox consistently Cossack petty officers achieved the restoring of the functioning of the Orthodox Church. The third, organizing the defense of the southern borders of Ukraine against Tatar attacks they colonized the region and developed it's economic rapidly.*

*The second phase engulfs the period from 1622 to 1647 and is marked by the increase of the value parameters of petty officers' activity. Though they began to*

*assert the national rights and liberties of «Russian people» for the first time believing in it's quality of rights with Polish and Lithuanian nations. However, the legitimizing of the regimental-centesimal (in the royal possessions) of the Cossack region started the process of the origin of institutions of future Ukrainian state. Some petty officers started to consider Zaporozhia Army as a protector of the interests of the common people and opened before it the possibility of free admission to the Cossack community (denying the differences in social status between unregistrated Cossacks and peasants and the common people). The analysis of quality markers of the Cossack petty officers of grounds to establish the fact of the political transition them into «pre-elite».*

**Key words:** *Cossack petty officers, pre-elite, Zaporozhia Army, Commonwealth, Orthodox Church, Ukrainian (Ruthenium) people, Cossacks, the common people.*

Отримано: 14.08.2014 р.

УДК 94(477) "16/17"

**В. Кононенко**

## МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ЗА ДОБИ І. МАЗЕПИ

*В. Кононенко. Модернізаційні проекти української центральної адміністрації за доби І. Мазепи. У статті розглядається функціонування інституцій центральної української адміністрації за гетьманування І. Мазепи через призму пристосування «старизни» до викликів модернізації та запровадження нововведень. Зміни у Гетьманщині на рубежі XVII–XVIII ст. концептуалізовано у формі теоретичної моделі «поміркована модернізація». На основі історичних та історіографічних фактів доводиться, що мазепинська модернізація стала основою для подальших реформ у Гетьманщині 1710-х–1760-х рр. як українською, так й імперською адміністраціями. Особливу увагу приділено новаціям в управлінській, фінансово-мілітарній, культурній й освітньо-науковій та правовій сферах.*

**Ключові слова:** *Гетьманщина, Іван Мазепа, поміркована модернізація, модернізаційні проекти, центральна адміністрація Гетьманщини.*

*В. Кононенко. Модернизационные проекты украинской центральной администрации в эпоху И. Мазепы. В исследовании рассматривается функционирование центральной украинской администрации за время гетманства И. Мазепы в контексте приспособления «старизны» к вызовам модернизации и реализации нововведений. Изменения в украинской автономии на рубеже XVII-XVIII вв. концептуализовано в форме теоретической модели «умеренная модернизация». На основе исторических и историографических фактов доказывается, что мазепинская модернизация стала основой для дальнейших реформ в Гетманщине 1710-х–1760-х гг., проводимых как украинской, так и имперской администрациями. Особенное внимание уделено новациям в управ-*

*ленческих, фискально-милитарных, культурной и образовательно-научной, а также правовой сферах.*

*Ключевые слова: Гетманщина, Иван Мазепа, умеренная модернизация, модернизационные проекты, центральная администрация Гетманщины.*

Гетьманування І. Мазепа, з огляду на різні політичні українські та російські інтереси, ще з XIX ст. стало полем битви для багатьох дослідників ранньомодерної Центрально-Східної Європи. На нашу думку, студії над поміркованою модернізацією<sup>1</sup>, яка проводилася українською адміністрацією з кінця 1680-х та протягом 1700-х рр., сприятимуть хоча б частковому виведенню з глухого кута вивчення мазепинської тематики лише у площині вихваляння чи таврування гетьмана. Більше того, розуміння історії Гетьманщини неможливе без поглибленого вивчення явища поміркованої модернізації рубежу XVII–XVIII ст.

Той час характеризувався активним зусиллям монарших дворів та центральних адміністрацій великих і малих держав Європи у проведенні модернізації політичних інституцій, що у свою чергу призводило до змін у житті суспільства у цілому. Центральна українська адміністрація та гетьманський двір часів І. Мазепа не стали виключеннями з цього правила. Представники цих інституцій були зацікавлені у розвитку Гетьманщини. Вони відстоювали корпоративні інтереси еліти, що виливалося у захист «прав та вольностей», підтримували поширення влади українського правителя на інші території, підштовхували розвиток бюрократичного апарату, виступали за збільшення регулярного війська, опікувалися церковними проблемами, освітою, наукою тощо. Тому не дивно, що майже усі проекти мазепинської модернізації у наступні після «нещасливого шведського року» десятиліття продовжували впроваджуватися у життя як українською, так й імперською адміністраціями.

### **Зростання ефективності центральної адміністрації**

Спроби пристосування гетьманом козацької адміністрації до нових умов багато у чому стали подібними до зусиль його попередника, оскільки обидва володарі булави намагалися підлаштувати старі інституції до нових потреб. Їхні нововведення полягали у посиленні гетьманської влади, розвитку найманої армії та фіскальної системи, вдосконаленні функціонування старшинських рад, інституцій генеральних старшин і полковосотенної структури Гетьманщини із залученням до вирішення цивільних і військових завдань «Значного військового товариства» тощо. Показове сприймання зміцненої гетьманської влади за І. Мазепа представив слуга київського полковника у сварці з російським солдатом у 1700 р.: «Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй цар. У вашего царя войско есть и наш царик същет столько же войска»<sup>2</sup>.

Регіментар приділяв велику увагу формуванню власного двору, який передусім складався з освіченого українського духовенства, групи світ-

ських інтелектуалів та з особистих слуг, сітки клієнтів, довірених осіб й інформаторів. Чисельність оточення й клієнтів І. Мазепа, його господарського та церемоніального гетьманського двору вже на початку правління була значною<sup>3</sup>. Значення гетьманського двору у політичному житті простежується, приміром, з організації українських посольств. У більш ніж півтисячному посольстві до Москви 1689 р. було залучено 238 осіб з гетьманського двору, серед яких були 1 дворецький, 8 дворян, 1 знатний слуга, 57 слуг, 15 музикантів, 26 конохів та возників, 50 драгунів, 4 козаки та 4 покоевих<sup>4</sup>.

Поступове зміцнення влади українського гетьмана як очільника центральної адміністрації протягом 1690-х рр. завершилося триумфальною поїздкою до Москви у 1700 р.: він отримав орден Андрія Першогозванного (другим в Російській державі після канцлера Ф. Головіна) та у своє розпорядження стратегічно важливу на південному прикордонні Новобогородицьку фортецю<sup>5</sup>. За десятиліття до цього цей форпост та його околиці стали об'єктом української колонізації, яку провадив гетьман відповідно до Московських статей від 20 вересня 1689 р.<sup>6</sup>.

Відтак, І. Мазепа протягом 1690–1700-х рр. мав сприятливі зовнішні та внутрішні умови для провадження широкомасштабної модернізації української адміністрації, фінансів, війська, судочинства тощо. Модель взаємовідносин, вироблена гетьманом та московським урядом в 1690-ті рр. перетворювала українську автономію на своєрідне напівнезалежне князівство на зразок Кримського ханства (котре було васалом Османської імперії, але мало значну внутрішню автономію та навіть суттєво впливало на політику свого сюзерена). Більше того, Гетьманщина для Московської держави 1690-х рр. стала важливою ланкою в модернізації останньої та у реалізації її зовнішньополітичних інтересів щодо виходу до берегів Чорного моря. З іншого боку, вже у ході Дніпровських походів спроби поміркованих нововведень української адміністрації увійшли у конфлікт з імперською радикальною модернізацією. У часи Великої північної війни (1700–1721 рр.) ці протиріччя ще більше посилювалися.

\*\*\*

І. Мазепа у своїй політиці намагався врахувати інтереси еліти, які представлялися через Старшинську раду, та проводити свою діяльність спільно з останньою. Протягом довгого правління володарю вдавалося задовольняти інтереси українського нобілітету, дотримуючись ustalених політичних традицій. Приміром, І. Мазепа у листі на Січ від 12 лютого 1688 р. писав, що у Гетьманщині всі політичні справи вирішуються представниками еліти: «речі посполиті усіма військовими людьми розсуджуються»<sup>7</sup>. Цього гетьман дотримувався у таких важливих заходах, як юридичному оформленні стану козацтва чи впровадженні нового податку – оренди (аренди) тощо. Вже на Старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів но-

вих людей з посполитих<sup>8</sup>. Ця постанова була підтверджена у найвищому «законі» для Гетьманщини – Московських статтях 1689 р. українського гетьмана з російським протектором (п. 4). У тих же статтях було передано право вирішення введення оренд на розгляд українського гетьмана та Старшинської ради (п. 2)<sup>9</sup>. На Великодній Старшинській раді 1690 р. вирішено ввести оренди та давати їх «на громаду», однак остаточно це було закріплено лише у 1694 р.<sup>10</sup>.

Старшинська рада на кінець XVII ст. набула більш виразних рис законодавчого органу влади з певною регулярністю зібрань, порядком денним, представництвом, механізмами прийняття рішень. І. Мазепа, не зважаючи на посилення своєї влади, не зазіхав на переймання функцій Старшинської ради. Яскравим прикладом цього стала ситуація, коли у 1698 р. він повідомляв, що колишній полковник Р. Дмитрашко-Райча ганьбить його «при старшині та полковниках» і що він обвинуватить його на Різдвяній Старшинській раді<sup>11</sup>. На цей час І. Мазепа користувався безмежною довірою Петра I та досяг зміцнення свого становища у Гетьманщині, проте він не наважувався самостійно покарати свого суперника.

За українського гетьмана в основних рисах сформувалося згадане «Значне військове товариство», котре стало своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. «Значні товариші» виконували різні управлінські цивільні та військові функції в обмін на преференції з боку українського правосуддя та можливість отримання нових маєтків. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі значних товаришів (як і урядової старшини), стало твердження, що «сини підуть шляхами батьків»<sup>12</sup>. Отож, «Значне військове товариство» закріпило існування старшинських династій, котрі формували еліту Гетьманщини.

Попри існування відносно сильної опозиції, за гетьманування І. Мазепа були рідкісні випадки фізичної ліквідації опозиціонерів, крім того гетьман особливо не перешкоджав збагаченню та просуванню по соціальній драбині неприхильних собі представників еліти. Наприклад, син його колишнього ворога – П. Полуботок – в 1705 р. став чернігівським полковником<sup>13</sup>. Саме можливість долучення до багатства, статусу та влади своїх ворогів І. Мазепа хотів нейтралізувати старшинську опозицію і вийти з ситуації, яка призвела до поразки політики його попередника. Швидке формування політичної еліти, свідомо форсоване І. Мазепою (і центральною українською адміністрацією у цілому), стало важливою складовою поміркованої модернізації Гетьманщини. Хоча ця нова еліта мала риси традиційного центральноєвропейського нобілітету, проте набула їх за короткий проміжок часу, тоді як в сусідніх спільнотах (наприклад, Речі Посполитій) цей процес був набагато тривалішим<sup>14</sup>.

Одночасно з еволюцією української центральної адміністрації та гетьманського двору протягом 1680–1700-х рр. спостерігалось збільшення чисельності військових канцеляристів, які обслуговували бюрократичні структури Гетьманщини. За гетьманування І. Мазепа Генеральна військо-

ва канцелярія складалася з генерального писаря, реєнта, двох старших військових канцеляристів та військових канцеляристів<sup>15</sup>. Водночас чисельність канцеляристів, яких вдалося ідентифікувати С. Павленку, становила 32 чол.<sup>16</sup>.

Отже, з кінця 1680 та до кінця 1700-х рр. українська центральна адміністрація хоч і не зазнала суттєвої трансформації, однак виявилася здатною започатковувати та проводити помірковані реформи у таких сферах як: формування гетьманського двору, розвиток представницької інституції – Старшинської ради, збільшення чисельності канцеляристів, приєднання та колонізація нових земель, упорядкування фінансів і прив'язка надходжень від оренд до видатків на військо, церковна, культурна та освітня політика, ширше використання у судочинстві статутного права та юридичне оформлення станів тощо. Обмеженість цих нововведень за гетьманування І. Мазепи пояснюється не так тиском імперської влади, як потребою узгоджувати зміни з уже наявними традиціями, уявленнями та інституціями.

### **Модернізація у мілітарній та фінансній сфері**

Важливим елементом модернізаційних проєктів 1680-х–1700-х рр. стали зусилля української центральної адміністрації у сфері фінансів та формування найманого війська. Ще попередник І. Мазепи, бажаючи зосередити владу у своїх руках і маючи зовнішньополітичні амбіції, намагався збільшити податкові надходження, що заклало основи для розвитку фінансів Гетьманщини. Наприкінці гетьманування І. Самойловича було поновлено оренди, надходження від яких тільки з Лубенського полку складало 17 тис. злотих<sup>17</sup>. Це дає можливість приблизно оцінити загальне надходження від оренд на приблизну суму у 100 тис. злотих<sup>18</sup>. Крім цього прибутку, український гетьман розпоряджався доходами з земель, які належали йому на ранг, приватними маєтками й різними дрібнішими натуральними та грошовими податками.

У модернізації війська за часів І. Самойловича показовим стало те, що попередник І. Мазепи не продовжив започатковану під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. позитивну тенденцію розвитку найманих частин, оскільки для правителів країн «шляхетської демократії» було немислим витратити усі гроші, які надходили від збору податків, на військові видатки. Якщо І. Самойлович економив на виплаті найманцям, що було однією з причин втрати ним булави, то І. Мазепа намагався, хоч і не завжди послідовно, виправити цю ситуацію. За нового гетьмана компанійцям та сердюкам регулярно виплачувалася платня за службу, а старшині найманих полків ще й надавалися маєтки<sup>19</sup>.

\*\*\*

Особливості розвитку найманого війська Гетьманщини стають зрозуміліші у порівнянні з Річчю Посполитою. Наприклад, на кінець XVII ст.

українське постійне військо нараховувало 6 тис., тоді як більша у 4–7 раз за населенням сусідня країна на 1699 р. мала регулярну армію чисельністю лише в 18,25 тис.<sup>20</sup> Можна отримати ще краще співвідношення на українську користь, якщо порівняти військо Речі Посполитої з армією, яку мала б Гетьманщина за проектом 1688 р. Згідно з цим модернізаційним проектом, основні риси якого видно зі статейного списку Ф. Шакловитого, передбачалося мати близько 20 тис. боєздатних «виборних» козаків, найману кінноту та 6 тис. сердюків<sup>21</sup>.

Початок фактичного поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників» на локальному рівні припадає на кінець 1680-х – початок 1690-х рр.<sup>22</sup> Намагання втілити цей проект підвищення боєздатності козацького війська фіксується і в другій половині 1690-х рр. Приміром, в універсалі про походи 1697–1698 рр., зазначалося, що козаки, котрі не несли військової служби, мали бути «помічниками» для «компанійців та піхотного товариства»<sup>23</sup>. Також з універсалу І. Мазепи Селецькому монастирю 1698 р. слідує, що на монастирських землях проживали козаки-«підпомічники»<sup>24</sup>.

У наступному столітті І. Мазепа запропонував план поділу козацького війська на «реєстрових козаків» та підпомічників у важкий 1707 рік Великої північної війни (на квітневій раді у Жовкві)<sup>25</sup>. Він же 22 серпня того ж року писав Г. Головкину, що потрібно проводити реформування козацького війська поступово, починаючи з північних полків<sup>26</sup>. За дослідженнями К. Кочегарова, протягом 1708 р. поділ на «виборних» та «підпомічників» торкнувся 11 тис. козаків з 5-ти лівобережних полків<sup>27</sup>. Як відомо, реформи козацького війська у межах всієї Гетьманщини так і не сталося, зате ймовірність її проведення широко використовувалася у «війні маніфестів» 1708–1709 рр.

І. Мазепа, розуміючи складність реорганізації козацького війська, намагався збільшувати наймані війська з самого початку свого гетьманування. Отримавши булаву, гетьман утворив новий сердюцький полк та кінний підрозділ<sup>28</sup>. Свідченням свідомого прагнення І. Мазепи розвинути найману армію стало те, що незважаючи на великі людські та фінансові втрати у Великій північній війні, на 1708 р. у ній налічувалося 10 постійних військових частин, 2-і з яких було створено не раніше 1705 р.<sup>29</sup>

Отож, масштабний поділ козацтва на «виборних» і «помічників» до початку Великої північної війни та в її ході не вдався. З'єднання цивільної й військової адміністрації Гетьманщини призвело до відстоювання старшиною й козацтвом соціального status-quo. І. Мазепа намагався вирішити підвищення обороноздатності за рахунок збільшення найманого війська, втім умови 1700–1708 рр. з огляду на військові кампанії та зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі не сприяли цьому.

\*\*\*

Висока боєздатність українського війська (поширеного найманими частинами) за І. Мазепи була засвідчена у другому Кримському поході



1689 р., виправі під Казикерменом 4-тис. загону у 1690 р., рейдах на інших турецьких фортецях у першій половині 1690-х рр., дніпровських (1695–1698 рр.) й другому азовському (1696 р.) походах<sup>30</sup>.

Приблизно у той час, коли російська армія, яка майже наполовину складалася з полків «нового строю», безуспішно намагалася оволодіти Азовом, «старе» російське й українське військо (бл. 100 тис. чол.) під керівництвом Б. Шереметева та І. Мазепи оволоділо дніпровськими фортецями (Казикермен, Мустріткермен, Мубеукермен та Ісламкермен), котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км. від сучасного Херсону<sup>31</sup>. Укріплення Мустріткермена на острові Тавані<sup>32</sup> були перетворені у військово-морську базу, з якої можна було здійснювати вихід у Дніпровський лиман. З цього часу для повного виходу до Чорного моря з лиману потрібно було лише оволодіти Очаковом та Кінбурном. Навіть здобувши тільки сильну очаківську фортецю, Російська держава і Гетьманщина як автономна її частина мали б вільний вихід до Чорного моря.

Цей успіх пояснювався використанням здобутого досвіду українських і російських вояків у війнах з військами Кримського ханства та Османської імперії впродовж попередніх десятиліть, вивченням українським командуванням району Нижнього Дніпра та багатолітньою підготовкою до оволодіння цими фортецями<sup>33</sup>. Взяття придніпровських фортець у 1695 р. знайшло широке відображення у літописах, панегіриках і тодішній пресі, що було цілеспрямованою політикою гетьмана І. Мазепи<sup>34</sup>.

Російська азовська вікторія 1696 р. певною мірою також завдячувала 15-тис. війську, високі бойові якості якого на кінець XVII ст. пояснюються запозиченням елементів річпосполитської та османської військової тактики<sup>35</sup>. Якщо артилерійський обстріл фортеці й азовський флот заклали основні передумови взяття османського форпосту на Доні, то безпосередніми причинами азовської вікторії, як стверджує В. Заруба, стало підведення козаками валу за казикерменським способом та захоплення ключового бастиону. Відтак, у взятті цього укріпленого пункту головну роль відіграли козаки-гетьманці<sup>36</sup>.

У 1696 р. планувався похід російсько-українських військ на Очаків, у ході підготовки якого було спущено на воду велику річкову флотилію, однак молодий російський цар після першого невдалого азовського походу не тільки проігнорував придніпровський регіон, де об'єктивно можна було б розвивати наступ, але й суттєво послабив дніпровську армію, що призвело до провалу походу<sup>37</sup>. Армія Російської держави, за підрахунками Б. Девіса, на кінець 1690-х рр. нараховувала 280–320 тис. чол. з яких 60–70% належало до військ «іноземного строю»<sup>38</sup>. Відповідно до цих підрахунків, для взяття Азова не було необхідності зменшувати дніпровську армію до таких розмірів, за яких вона втрачала стратегічну ініціативу в своїх діях. Це підтверджує висловлену гіпотезу, що конфлікт між модернізацією Російської імперії та поміркованою модернізацією Гетьманщини вже був наявний у часи дніпровських походів. Тоді ігнорувалися українські інтереси задля імперських реальних чи надуманих потреб.

Внаслідок ослаблення дніпровської армії у 1696 р. вдалося лише відбудувати укріплення Казикермена та Мубеуреккермена (Тавані), у зміцненні яких вагомими були зусилля українського регіментаря<sup>39</sup>. У цей час в обороні південних рубежів Російської держави та Гетьманщини сталися важливі зміни в результаті використання досвіду попередньої боротьби з татарськими набігами<sup>40</sup>.

До планованого походу на Очаків у 1697 р. було підготовлено великий флот, зокрема у Гетьманщині було спушено на воду 70 морських стругів та 600 човнів, у тому числі 50 суден, придбаних на особисті кошти І. Мазепи<sup>41</sup>. Свідченням серйозних намірів командування російсько-українських військ стосовно кампанії стало детальне вивчення очаківської фортеці. І. Мазепа 8 квітня 1697 р. інформував царя про те, що він володіє необхідними кресленнями фортеці<sup>42</sup>. Проте військові дії у травні – жовтні 1697 р. через невелику чисельність дніпровської армії перетворилися з наступального походу в оборону Казикермена й Тавані від переважаючих сил супротивника<sup>43</sup>. Український регіментар виявив ініціативу в укріпленні дніпровських фортець й збільшення гарнізонів у них<sup>44</sup>. Також І. Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна на зразок турецьких і навіть надіслав до Малоросійського приказу спеціаліста, який умів їх будувати<sup>45</sup>. У 1698 р. знову планувався похід на Очаків, для якого лише українськими козаками було спушено на воду 430 різних суден<sup>46</sup>.

Підтвердженням недостатньої реформованості управління російської армії (і краще керівництво українською) у ході дніпровських походів став яскравий випадок уже по завершенню дніпровських походів. І. Мазепа у листі до російського царя від 1 листопада 1700 р. писав, що 6-тис. військо гетьманського регіменту, яке мало йти разом з російськими військами до Тавані та Казикермена, прибуло під Переволочну 7 серпня та прочекало останніх 12 тижнів<sup>47</sup>.

Отож, діяльність української центральної адміністрації Гетьманщини та особливо самого регіментаря у дніпровських походах уміщується у рамки явища поміркованої модернізації. Українське командування, хоч і не завжди, виявляло гнучкість та відкритість до застосування нових тактик у протистоянні з ворогом.

Після Нарвської катастрофи регулярного війська, Петро I намагався виправити складну ситуацію різними шляхами, у тому числі й залученням «старих» козацьких військ. Коли росіяни зазнали поразки, наказний гетьман І. Обидовский (йому підпорядковувалося за різними джерелами 7,2–13,5 тис. козаків та охотників) знаходився на шляху від Пскова до Нарви. Українські війська, розміщені у Пскові, Гдові та Печерському монастирі, перейшли під керівництво вже відомого дніпровськими походами Б. Шереметьєва та у кількох сутичках позитивно себе виявили<sup>48</sup>. Проте надалі українські війська, як показав О. Сокирко, не вдалося успішно модернізувати<sup>49</sup>, водночас за вмілого використання найманих частин (для

прикладу, охочекомонників як легкої кінноти) вирішувалися важливі тактичні завдання<sup>50</sup>. Відтак, проекти реформ війська засвідчили дотримання основного принципу поміркованої модернізації – вигідно підлаштовувати «старизну» під нові виклики та вдало вводити у життя елементи «новизни» з мінімальними втратами для суспільства.

\*\*\*

Для зростання найманого війська й підвищення його боєздатності необхідні були кошти. Новий гетьман у фінансовій сфері поставив собі за мету повернутися до системи оренд. Проте нестабільна внутрішньополітична ситуація та пряма заборона українсько-російського договору 1687 р. на оренди змушувала його робити це поволі. Великим досягненням І. Мазепи став царський дозвіл стосовно введення оренди для фінансування найманого війська: це увійшло 2-м пунктом до Московських статей від 20 вересня 1689 р. Уже в жовтні 1689 р. (після повернення з Москви) гетьман почав проводити заходи щодо впровадження оренди на горілку, тютюн, дьоготь. На Різдвяній Старшинській раді прийнято рішення про введення оренди<sup>51</sup>. 7 березня 1690 р. царі наказали поновити оренди, які давали б прибутки як Генеральній військовій скарбниці, так і місцевим громадам (частина грошей йшла на озброєння козаків та оборону міст). На Великодній Старшинській раді того ж року було постановлено оренди давати «на громаду»<sup>52</sup>. Оскільки поновлення оренди не зустріло схвалення в нижчих прошарках суспільства, то її остаточно уведено лише після Великодньої Старшинської ради 1694 р.<sup>53</sup>

Система оренд почала досить добре працювати вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. На 1701 р. оренди збиралися представниками громад з горілки, тютюну та дьогтю. За спостереженнями істориків, у 1700–1708 р. вони з Лівобережжя давали близько 180 тис. злотих, а з Правобережжя – 20 тис.<sup>54</sup> Як бачимо, надходження від оренд зросли приблизно у двічі у порівнянні з часами І. Самойловича<sup>55</sup>. Втім, основним доходом Генеральної військової скарбниці залишалися гетьманські рангові маєтки. І. Мазепа отримав на ранг 19 624 двори (понад 100 тис. населення)<sup>56</sup>. Зважаючи на те, що окремі двори у ті часи сплачували до 40 злотих<sup>57</sup> й те, що різні відкупи з маєтків давали великі прибутки<sup>58</sup>, кожен двір міг давати не менше 25 злотих. Згідно з таким підрахунком дохід у Генеральну військову скарбницю з рангових маєтків становив 500 тис. злотих.

На гетьманування І. Мазепи, за спостереженнями О. Морозова, припадають певні зрушення і в митній справі:

*«З приходом до влади Івана Мазепи митна система в Гетьманаті була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувалися на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш»<sup>59</sup>.*

За дослідженнями істориків мита щорічно приблизно давали 60 тис. злотих<sup>60</sup>. Отож, враховуючи інші надходження у готівці до Генеральної військової скарбниці, прибутки центральних українських фінансів складало близько 800 тис. злотих чи 160 тис. руб. Обрахування приватних доходів гетьмана, які лише з приватних земель становили 125 тис. злотих<sup>61</sup>, полкових і міських скарбниць й натуральних зборів на різні ланки української адміністрації не входить у завдання нашого дослідження.

Сума 800 тис. злотих прибутку до Генеральної військової скарбниці для сучасників здавалася великою, однак чи була вона такою у співставленні з бюджетами сусідніх країн? Наприклад, на той час Річ Посполита з населенням 4,5-7 млн. мала видатки на суму 10 млн. злотих, що забезпечувало їй одне з останніх місць в Європі щодо розвиненості фінансової системи<sup>62</sup>. Якщо порівняти Гетьманщину, населення якої було приблизно в 4-7 разів менше, із західним сусідом у фінансовому плані, то, як видно з приблизного підрахунку податкових надходжень, українська скарбниця виглядала ще менш привабливо, ніж річпосполитська.

Таким чином, фіскальна система була найслабшою ланкою з інституцій Гетьманщини. Однак навіть вона демонструє, що українська центральна адміністрація в особі свого регіментаря намагалася проводити помірковану модернізацію податкової системи.

Підсумовуючи модеризаційні зміни у мілітарній та фіскальній сферах, слід відзначити, що за І. Мазепи: 1) вперше було чітко призначено статтю, котра передбачала надходження від оренд, на видатки сердюкам та компанійцям; 2) зроблено спроби реорганізації козацтва, поділивши його на «виборних» та «підпомічників», і суттєво збільшити наймані частини; 3) підвищено ефективність податкової системи.

### **Політика щодо Церкви, освіти та науки**

У сфері церковної політики, освіти та науки модеризаційні проекти української адміністрації були передусім пов'язані з активною діяльністю освіченого гетьмана. Розбагатіла еліта, представники якої займали високі адміністративні посади, робила щедрі пожертвування на монастирі та храми, сприяла культурним і духовним змінам у суспільстві Гетьманщини.

У своїй церковній політиці український гетьман наслідував традицію української православної шляхти. Він підтримував Київську митрополію та всі її духовні, освітянські й наукові прагнення. Тому для здобуття більших можливостей для церковної просвітницької діяльності І. Мазепа сприяв збереженню реальної автономії Київської митрополії у складі Московської патріархії<sup>63</sup>. Володар булави також допоміг відновити Переяславську єпископську кафедру, утворення якої почалося з 1695 р. й завершилося у 1700-1701 рр. Стараннями І. Мазепи нова єпархія отримала щедрі земельні пожалування по обидва боки Дніпра. Водночас гетьман підтримував і чернігівську архієпископію. І. Мазепа в якості православно-го політичного діяча брав активну безпосередню участь у духовному житті

Православної Церкви. Скажімо, у 1691 р. став організатором перенесення мощей Св. Варвари в батуринський монастир<sup>64</sup>.

І. Мазепа зробив більш вагомий внесок у розвиток Києво-Могилянської академії, ніж його попередники та наступники. У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 15 червня 1693 р. І. Мазепа просив матеріально підтримати Київський колегіум, у тому числі підтвердити його заходи<sup>65</sup>. На кошти гетьмана було збудовано нове навчальне приміщення. За його сприяння Київська школа отримала підтвердження статусу Академії (здобутого за Гадяцьким договором в 1658 р. та підтвердженого королем і Сеймом Речі Посполитої у 1659 р.) російськими царями Іоанном і Петром від 11 січня 1694 р. та Петром від 26 вересня 1701 р.<sup>66</sup> У програму Київської школи було уведено викладання фізики та математики. Гетьман організував «канцелярський курінь» – дворічні курси для випускників академії, які готували юристів, дипломатів, секретарів на вищі посади в адміністрації Гетьманщини. Сам правитель особисто відвідував Академію, брав участь у наукових диспутах та спілкувався зі студентами латиною<sup>67</sup>. Не випадково, що за гетьманування І. Мазепа у стінах Києво-Могилянської академії навчалося чи не найбільше студентів за всю її історію – близько 2 тис.<sup>68</sup> Щорічно на навчальні потреби студентів Києво-Могилянської академії з Генерального військового скарбу надавалося 200 руб. (чи 1000 злотих)<sup>69</sup>. Крім піклування про Академію, І. Мазепа сприяв у 1700 р. відкриттю у Чернігові нового колегіуму<sup>70</sup>.

І. Мазепа та його оточення стали меценатами у книговидавництві, перекладі текстів східних та західних християнських авторів, написанні нових творів як релігійного, так і світського змісту. Для прикладу, ієромонах Макарій Осніцький до 1692 р. збирав твори відомого східного Отця Церкви – Св. Єфрема Сірина та уклав з них збірник<sup>71</sup>, а особисто на замовлення І. Мазепа було перекладено та видано тлумачення Св. Григорія папи Римського на книгу Іова<sup>72</sup>.

І. Мазепа матеріально підтримував усі найбільші монастирі й церкви у Гетьманщині. Приміром, на будівництво та реконструкцію храмів та інших будівель у Києво-Печерській Лаврі було витрачено більше 1 млн. злотих. І. Мазепа став світським патроном церковних інтелектуалів Гетьманщини, зокрема доклав зусиль для посвяти майбутнього святого – Федосія Углицького в архієпископа Чернігівського, допоміг Дмитрію Ростовському, також причисленому пізніше до лику святих, у виданні другої частини «Четьї-Міней». Водночас представники церковної еліти, які відчували опіку з боку регіментаря, віддячували тим, що приурочували йому свої твори. Наприклад, Св. Дмитрій Ростовський присвятив гетьману «Руно орошеное», Стефан Яворський «Виноград Христовий», Св. Антоній (Стаховський) «Дзеркало божественного писання» та «Молитву за гетьмана Мазепу»<sup>73</sup>. Активна церковна політика І. Мазепа підвищувала престиж українського правителя та відкривала перед ним можливість долучати до свого оточення талановитих церковних інтелектуалів.

Невід'ємним елементом модернізації суспільства Гетьманщини протягом 1680–1710-х рр. стала поступова секуляризація свідомості еліти. Як відзначив Дж. Кракрафт, у творчості Ф. Прокоповича, зокрема в його творі «Володимир» (1705 р.), відчутні елементи світського сприйняття світу<sup>74</sup>. Також І. Мазепу прославляли не тільки церковні особи, але й світські інтелектуали, хоча їхні твори мали передусім релігійні сюжети<sup>75</sup>. Цілком світським було щоденне проведення дозвілля (застілля, гра в шахи) у гетьманських резиденціях<sup>76</sup>. Іншим свідченням модернізації життя еліти Гетьманщини стало входження у повсякдення вже звичних атрибутів західноєвропейського життя як: світських жіночих портретів, бібліотек, що значною мірою складалися з книжок нерелігійного змісту, виделок у сервіруванні столу тощо.

Таким чином, І. Мазепа свідомо проводив церковну, освітню та культурну політику з метою підвищення престижу своєї гетьманської влади.

### Новації у судочинстві та праві

У сфері розвитку судочинства у кінці XVII ст. – початку XVIII ст. було звернено особливу увагу на «права» в якості регулятора дій регіментаря у відношенні як до московського царя, так і до підлеглих. У своїй внутрішній політиці український гетьман дотримувався тих юридичних норм, які були закладені у Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р., Литовських статутах та звичаєвому праві<sup>77</sup>.

Щоб зрозуміти, в якому руслі розвивалося право у Гетьманщині у ті часи, показовими є такі приклади. У листі від 13 квітня 1692 р до царів регіментар просив перевести розгляд доносів у правове русло<sup>78</sup>. Тобто гетьман фактично обмежував свою владу Генеральним військовим судом<sup>79</sup>. Інше – у 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами з Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду». Для його засудження потрібні були вагомі докази, а не лише факт листування з М. Коцелом<sup>80</sup>.

Модернізація судочинства була тісно пов'язана з рецепцією Литовського статуту, яке у свою чергу містило низку норм римського права. Як відзначив О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду норми статутного права були не обов'язковими<sup>81</sup>. Наявність Статутів в представників адміністрації Гетьманщини свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій поміж інших книг було 2 примірники Литовського статуту<sup>82</sup>. Щодо судочинства у містах з магдебурзьким правом, то Статут у них застосовувався ледь не після Хмельниччини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. використовували статутове та магдебурзьке право<sup>83</sup>. Вважається, що на цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання Литовського статуту, передусім 1648 р. (1588 р. видано руською мовою; польські переклади XVII ст. – 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 рр.)<sup>84</sup>. З кінця XVII ст. Статут почали ширше використовувати і в полкових судах<sup>85</sup>. Широке застосування Литовського статуту дало підста-

ви М. Грушевському на початку ХХ ст. зробити таку інтерпретацію цього процесу: «по судах і урядах міських і козацьких (представники української адміністрації – В. К.) уживають старі збірники законів – Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу»<sup>86</sup>.

Іншим доказом дотримання І. Мазепою правових засад стало те, що він, незважаючи на існування ворожо налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів. Більше того, український гетьман не тільки намагався дотримуватися юридичних норм, закладених у Коломацьких статтях і наступних договорах (угодах, листах та інших домовленостях), але й прагнув врегулювати стосунки між елітою та поспільством. У 1701 р. за рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, більшу ніж 2 дні на тиждень, що, як припускають дослідники, могло мати наслідки не лише для локальної місцевості Вервіківської сотні<sup>87</sup>. У листуванні з російським царем Петром І український гетьман також неодноразово підкреслював, що Гетьманщина перебуває в Російській імперії на конкретних правах, які визначали її політичну автономію<sup>88</sup>.

За І. Мазепи було фактично завершено та юридично оформлено поділ козацтва та поспільство на два стани. Вже на Старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей з посполитих<sup>89</sup>. За Московськими статтями 1689 р. (п. 4) передбачалося, що козаки не мали права переходити до стану посполитих і навпаки. Це, з одного боку, стало завершальним кроком до формування станового суспільства української адміністрацією. З іншого – станове суспільство для Гетьманщини було більш прогресивним та функціональним, ніж егалітарна спільнота, де більшість населення «належала» до козацького стану, коли треба було платити податки. Водночас частина представників козацького стану намагалася ухилитися від несення військової служби у воєнний час. Тому український регіментар намагався втілити у життя становий суспільно-політичний устрій у Гетьманщині, що йому в цілому вдалося у кінці 1690-х – початку 1700-х рр.<sup>90</sup>. Як свого часу відмітив О. Оглоблин, у 1701 р. видано гетьманський універсал, згідно з яким усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, але жили на своїх землях, повернуто до попереднього соціального статусу<sup>91</sup>.

Таким чином, модернізаційні проекти української адміністрації за гетьманування І. Мазепи уміщуються у концепцію поміркованої модернізації, яка здійснювалася у Центральній Європі, оскільки: 1) старі інституції пристосували до нових умов; 2) упорядковано фіскальну систему, наймане військо, зроблено спробу поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників»; 3) церковна та культурно-освітня політика сприяла зростанню престижу гетьманської влади; 4) зміни у судочинстві та юридичне виокремлення козацького стану фактично завершили формування станового суспільства. Нереалізовані ж модернізаційні проекти належали ще до більш масштабних.

### Примітки

1. Автор у розумінні модернізації Гетьманщини відштовхувався передусім від наступних досліджень (у хронологічному порядку): Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715*. – Kingston and Montreal, 1986; Kamiński A. *Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*. – Cambridge, Mass., 1993; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996; *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791* / Ed. by S. Fiszman. – Bloomington and Indianapolis, 1997; Горобець В. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; Каменський А. *Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация*. – М., 1999; *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. – Warszawa, 1999; Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007; Яценко В. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2007; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-century Europe: essays in honour of P. G. M. Dickson* / Ed. by C. Sttorns. – Dundee, 2009; Davies B. *Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century*. – London-New York, 2011 та ін. Перші авторські погляди щодо перспективи вивчення поміркованої модернізації Гетьманщини див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12–13. – К., 2013. – С. 298–299; Кононенко В. [Рецензія на] Katarzyna Kuras. *Wspylpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryjskiego w czasach saskich*. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s. // Соціум. – Вип. 10. – К., 2013. – С. 294–295.
2. Див.: Bovgyria A. *Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2009–2010. – Vol. 31. – №1–4. – P. 532, пос. 16.
3. Павленко С. називає «найближчих довірників» у кількості 11 чол., родичів та свояків – 14 чол., канцеляристів – 32 чол.; «маловідомих мазепинців» – 11 чол., «духовних побратимів» – 14 чол., репресованих в 1708–1709 рр., прізвиська чи імена яких можна ідентифікувати – більше 130. Більшість з цих осіб входило до оточення Івана Мазепи, в тому числі і його двору, вже на початку гетьманування (Див.: Павленко С. *Оточення І. Мазепи: соратники та прибічники*. – К., 2004. – С. 35–63, 65–90, 204–205, 241–247, 250–278, 550–553).
4. Василевська О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII – першій третині XVIII ст. // *Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць*. – К., 2012. – С. 103–104.



5. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 139.
6. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. – К., 2007. – С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 376–380. Про саму колонізацію див.: Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. – Харків, 2014. – С. 52.
7. Див.: Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 100.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 5: 1633-1699. – СПб., 1853. – С. 220.
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядн. С. Павленко. – К., 2007. – С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 376–380.
10. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 77–83.
11. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – Ч. 2. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права (далі – ПКВІЗВП). – Вип. 8. – К., 1930. – С. 52.
12. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 14955. – Арк. 4–6.
13. Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. – К., 2008. – С. 12.
14. Свідоме сприяння адміністрації у розвитку тих чи інших соціальних груп у ранній новий час можна розглядати через призму наздоганяючої модернізації.
15. Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 114.
16. Павленко С. Оточення Г. Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 204–205.
17. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 189; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 53, 245.
18. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 79.
19. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 123; Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 66.
20. Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia Historica. – 2010. – № 8. – Р. 6.
21. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // КС. – 1890. – №5. – С. 215; Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті

- XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508–509.
22. Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508.
23. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 88. Початки поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників» припадають на кінець 1680-х – початок 1690-х рр. (Див. Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 508).
24. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К.-Львів, 2002. – С. 312–313.
25. Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 4. – М., 1842. – С. 257; Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 112.
26. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 263–264, 357, пос. 1530.
27. Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 354–356.
28. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 127.
29. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 97.
30. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 369–386.
31. Там само. – С. 384–386.
32. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // Україна і Центрально-Східній Європі (далі – УЦСЕ). – Вип. 7. – К., 2007. – С. 581.
33. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 117; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 375; Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЕ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 582.
34. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЕ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 582, Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 385;
- Іншим свідченням значної ролі козацьких військ в азовській кампанії 1696 р. стало внесення українськими істориками у «літописи» інфор-

- мації про те, як козаки підкорили Азов (Див.: Короткий опис Мало-росії (1340–1776) / Підг. до друку, вступ. стаття А. Бовгирі. – К., 2012. – С. 98–99; Черниговская летопись по новому списку // КС. – 1890. – № 5 (приложение). – С. 90). В сучасній російській історіографії наявна спроба зображення І. Мазепи як прогресивного діяча у російській чорноморській політиці (Див.: Богданов А. Взгляд современного историка // Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – М., 2008. – С. 55–58; Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 104–110).
35. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. 7. – Т. 13–14. – М., 1962. – С. 533.
36. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 393.
37. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 116.
38. Davies B. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. – London-New York, 2011. – P. 63. Під військами «іноземного строю» розумілися усі формування, так чи інакше модернізовані від часів Олексія Михайловича до Петра Олексійовича включно.
39. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років // УЦСЄ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 594–595).
40. Для відсічі татарських вторгнень використовувалася стара система комунікації, згідно з якою російські війська підходили до південного кордону Гетьманщини лише після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та награбованим поверталися у свої землі). І. Мазепа запропонував швидку систему реагування – гетьманські та російські війська виступали проти татар, як тільки ті були помічені добре організованою українською розвідкою (Див.: Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 років) // УЦСЄ. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 591).
41. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 249, 695; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 458–459; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 399–400.
42. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – С. 504–505; Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСЄ. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 490.
43. Станіславський В. Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // УЦСЄ. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 496–497.

44. Там само. – С. 502–503.
45. Там само.
46. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – Т. 16. – СПб., 1885. – С. 158–159; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 504.
47. Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // УІСС. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 271.
48. Сокирко О. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 249–259; Його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 521–525; Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // УІСС. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 277–278. О. Сокирко вважає цифру 7,2 тис. найбільш вірогідною (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 249).
49. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 100–112; Його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: нариси у двох томах. – Т. 1. – К., 2009. – С. 515–518, 521–528.
50. В кінці листопада 1708 р. драгуни генерал-лейтенанта К. Ренне розгромили шведську піхоту, яка охороняла дивізійний обоз, але відступили від переважаючих сил волоської та компанійської кінноти (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 112).
51. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 77–78.
52. Універсали Івана Мазепи / Упорядн. І. Бутич. – К.-Львів, 2006. – С. 190–191.
53. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 81.
54. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 82–83.
55. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 79.
56. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 213.
57. Там само. – С. 224–225.

58. Приміром, С. Владиславич протягом 3-х років заплатив за поташ з гетьманських маєтків 100 тис. золотих (Див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 106).
59. Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 210.
60. Таку цифру використовують у своїх дослідженнях С. Павленко й Т. Таїрова-Яковлева (Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 82–83). Втім, це дуже приблизна оцінка, оскільки «евекта» та «індукта» лише з 1 травня – до 1 вересня 1705 р. склали 13066 руб. 93 коп., тобто близько 65 тис. злотих (Див.: Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 209).
61. Обраховано за запропонованою нами схемою, прибутку у сумі 25 злотих з кожного з 5059 приватних дворів І. Мазепа. Цифра приблизна, хоча б з огляду на те, що частину дворів гетьман надав представникам свого оточення (Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 215–217).
62. Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia. Historica. – 2010. – № 8. – P. 6–7.
63. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 34–40.
64. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 142–143, 161.
65. Листи Івана Мазепа / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. – Т.2. – К., 2010. – С. 397–398.
66. Втім, Київській школі не вдалося набути правового статусу, який мали Краківська чи Віленська академії (Див.: Яременко М. Освітня стратегія козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 421, пос. 129).
67. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 142.
68. Див. розвідку стосовно наведеної кількості студентів: Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепа: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять» 15–17 жовтня 2008 р. (Київ-Полтава). – К., 2009. – С. 156–195.
69. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1988. – С. 127. Ця сума для забезпечення потреб студентів була замалою, її слід розглядати як символічну.

70. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 122–123.
71. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – С. 453.
72. Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук. – Вып. 1. – М.-Л., 1956. – С. 137.
73. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 126–129; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 95–96, 129, 143.
74. Sracraft J. Prokopovyc's Kiev period reconsidered // Harvard Ukrainian Studies. – 1978. – №2 (June). – V.2. – P. 146.
75. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 62; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 143.
76. Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – С. 44–45; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 129.
77. З кінця XVII ст. в судочинстві Гетьманщини стали активно використовувати «Литовський статут» (Див.: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17).
78. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передм. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74.
79. Там само. – С. 74.
80. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 30.
81. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // КС. – 1898. – № 7-8. – С. 86.
82. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 35, 40.
83. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. – 1898. – № 7-8. – С. 88.
84. На початок XVIII ст. виникла потреба у перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу староукраїнську (Див.: Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 160, 163).
85. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17.
86. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 338.
87. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упорядн. І. Бутич. – К.-Львів, 2002. – С. 379; Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 73.
88. Детальніше див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // УЦСЄ. – Вип. 12-13. – К., 2013. – С. 311–312.

89. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 220.
90. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К., 2013. – С. 72–73.
91. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 136.

*V. Kononenko. Modernization Projects of Ukrainian Central Administration during Time of Ivan Mazepa. The study examined the functioning of the Ukrainian central administration in 1687–1709 in the context of adaptation the traditions to the challenges of modernization and implementation of innovations. Changes in the Hetmanate presented in the form of a theoretical model of «moderate modernization». It is investigated that Mazepa modernization became the basis for further reform in Hetmanate in 1710s-1760s by both Ukrainian and imperial administration. Particular attention is given to innovations in management, fiscal-military, cultural and educational, and judicial fields.*

**Key words:** *Hetmanate, Ivan Mazepa, moderate modernization, modernization projects, central administration of the Hetmanate.*

Отримано: 16.10.2014 р.

УДК 94(477.43)''17-18'':322

А. Філінюк

## ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В ЕТНОРЕЛІГІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

*А. Філінюк. Православна церква в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. У статті на основі введення в науковий обіг значного числа архівних і опублікованих документів, вивчення та осмислення наукової літератури зроблено спробу на основі сучасної методології простежити причини, тенденції та особливості етноконфесійних змін у Правобережній Україні і місце в них православної церкви від часу її приєднання до складу Російської імперії в 1793–1795 рр. до середини XIX ст. Наголошено на тому, які чинники впливали на трансформації в церковно-релігійному житті регіону. Підкреслено, як на місце і роль священнослужителів вплинуло переведення їх на державне фінансування. Обґрунтовано положення про те, як держава нейтралізувала православну церкву як конкурента за владу і чинника українського національного та політичного сепаратизму. Зауважено, що із востанням Правобережжя в політичний організм імперії національний чинник став переважати над релігійним, хоч часто й виступав під релігійною оболонкою. Доведено, що здійснені царизмом, який взяв під жорсткий контроль релігійне життя, церковні заходи спрямовувалися на*

нейтралізацію польського централізму та українського сепаратизму і можливого союзу панства та селянства хлопства, який спостерігався в суспільстві. Відтворено, як Православна церква, перемістившись у центр державного життя і суспільно-політичних процесів, стала все більше втрачати характер сутю церковної й спрямовувати зусилля на формування в новій окраїні соціокультурного простору російського типу й надавати найважливішим політичним та економічним заходам царизму релігійного забарвлення.

**Ключові слова:** етноконфесійні зміни, Правобережна Україна, православна церква, церковна ієрархія, державна церква.

**А. Филинюк. Православная церковь в этнорелигиозных трансформациях в Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в.** В статье на основании введения в научный оборот значительного числа архивных и опубликованных документов, изучения и осмысления научной литературы сделано попытку на основе современной методологии проследить причины, тенденции и особенности этноконфессиональных изменений в Правобережной Украине и местов них православной церкви со времени её присоединения в состав Российской империи в 1793-1795 гг. до середины XIX ст. Выделено факторы, которые влияли на трансформации в церковно-религиозной жизни региона. Подчеркнуто, как на место и роль священнослужителей повлияло переведение их на государственное финансирование. Обосновано положение о том, как государство нейтрализовало православную церковь в качестве конкурента за власть и фактор украинского национального и политического сепаратизма. Проанализировано, как из вращением Правобережья в политической организм империи национальный фактор стал преобладать над религиозным, нередко продолжая выступать под религиозной оболочкой. Доведено, что осуществленные царизмом, который взял под жесткий контроль религиозную жизнь, церковные мероприятия направлялись на нейтрализацию польского централизма и украинского сепаратизма и возможного союза панства и крестьян, который наблюдался в обществе. Исследовано, как Православная церковь, переместившись в центр государственной жизни и общественно-политических процессов, стала всё больше терять характер исключительно церковной и направлять усилия на формирование в новой окраине соціокультурного пространства российского типа и придавать важнейшим политическим и экономическим мероприятиям самодержавия религиозной окраски.

**Ключевые слова:** этноконфессиональные изменения, Правобережная Украина, православная церковь, церковная иєрархія, государственная церковь.

На сучасному етапі релігійний чинник набуває дедалі більшого значення в українському державотворенні та формуванні високоцивілізованого, демократичного суспільства. Це, в свою чергу, зумовлює актуальність дослідження місця та ролі Православної церкви в етнорелігійних трансформаціях у Правобережній Україні з часу її приєднання за другим і третім поділами Речі Посполитої до складу Російської імперії і до середини XIX ст. Адже саме в цей період своїм корінням входять як формування загальної релігійної панорами в регіоні, так і проблеми міжконфесійних і міжетнічних взаємин.



До історії діяльності православної церкви в Правобережній Україні звертались В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, І. Огієнко, із числа російських дослідників – П. Бобровський, М. Колявич, Ю. Кондаков та інші.

Окремі аспекти цього питання знайшли відображення в працях сучасних дослідників Ю. Білоусова, Ю. Блажевича, Е. Зваричука, А. Зінченка, О. Крижанівського, В. Марчука, В. Перерви, С. Плохія, М. Рибачука, І. Скочиляса, О. Скуса, П. Слободянюка, Н. Стоколос, С. Таранця, А. Філінюка, Ю. Хитровської та інших фахівців. Однак проблема поки що не знайшла всебічного висвітлення у вітчизняній науковій літературі.

Передусім, підкреслимо, що перебіг релігійного життя, етноконфесійні трансформації в Правобережжі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. зумовлювалися кількома чинниками. По-перше, провідним, проте негативним фактором було цілеспрямоване насадження російським самодержавством власної тоталітарної парадигми ідеологічної, культурної, мовної та православно-конфесійної уніфікації. Внаслідок цього на його територію поверталась не материнська православна віра, а російське православ'я, що виконувало духовну підставу<sup>1</sup> самодержавства. Православні храми, приходи та церковні освітні заклади ставали державними інституціями і головними осередками зросійщення українців. По-друге, серед першочергових заходів царського уряду було запровадження в православ'ї російської ієрархії, російських канонів, введення в церковну службу російської мови, суворой регламентації церковно-релігійного життя, системи підготовки і призначення служителів культу, організації освіти та виховання дітей. По-третє, завдяки проведенню секуляризації і запровадженню для духовенства заробітної плати з державної скарбниці було завершено перетворення православної церкви в державну структуру. На утримання релігійних установ з державного бюджету виділялося близько 10% усіх видатків<sup>2</sup>.

Сплачуючи казенне жалування служителям культу, царизм цим самим гарантував їм захист і незалежність від прихожан. За таких обставин священикам нічого не залишалось, як дякувати Богові та уряду за добробут, сумлінно виконувати пастирські обов'язки на користь церкви і держави<sup>3</sup>. По-четверте, одночасно з реалізацією курсу на ліквідацію духовно-культурної своєрідності корінних мешканців нещадному руйнуванню зазнали уніатська церква, українські освіта та віра як засоби збереження, розвитку в передачі з покоління в покоління культурно-духовних цінностей, консолідації українців у єдиний народ. У цю боротьбу включилися як православні, так і католики<sup>4</sup>. По-п'яте, царизм заохочував релігійні конфлікти, загострював міжконфесійні суперечності між представниками релігійних конфесій, а отже між представниками різних етносів регіону.

До 1793 р. міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини тут були своєрідним «дисидентським питанням», котре російська дипломатія використовувала для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої<sup>5</sup>. Після включення Правобережної України до Російської імперії вони стали

факторами церковного життя та внутрішньої політики самодержавства, спрямованими на нейтралізацію православ'я як конкурента за владу і чинника українського національного та політичного сепаратизму<sup>6</sup>.

Суспільство Правобережжя відзначалося достатньою складною етнорелігійною панорамою, а національно-релігійне життя – територіальними, заступницькими та поліцейськими завданнями. Більшість жителів регіону напередодні його приєднання до Росії склали уніати і лише незначну частину – православні українці. Поляки представляли римо-католицьку церкву, яка за кількістю була другою конфесією, однак відзначалась найбільшою впливовістю в суспільстві. Євреї були носіями іудейського віросповідання, котрі упродовж першої половини XIX ст. за чисельністю випередили поляків-католиків. Частина росіян, які оселились у Правобережній Україні, сповідували старообрядництво. Після 1793 р. росіяни були представлені представниками православної церкви. До них належали, чиновники, військові, священики та інші.

Поліконфесійністю вирізнялися навіть вулиці та квартали міст і містечок. Переплетення релігійних і політичних проблем у Правобережній Україні «еволюціонувало так, що національний чинник став насправді став переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою»<sup>7</sup>. Ототожнення національної і релігійної належності переносилося на міжконфесійні відносини: росіяни ставилися до «іновірців» з такою ж неприязню, як до «іногородців»<sup>8</sup>. Відтак, питання віросповідання в Правобережній Україні набуло політичного характеру<sup>9</sup>. Церковні заходи, що впливали з експансіоністської та інкорпораційної політики самодержавства, спрямовувалися на нейтралізацію польського централізму, українського сепаратизму і руху від панства (польського та католицького) до хлопства (російського і православного), який спостерігався в суспільстві<sup>10</sup>.

Світська влада опікувалась поширенням та охороною православ'я<sup>11</sup>. Безпосередньо за церковним управлінням і проведенням державної лінії в губерніях пильно контролювали прокурори<sup>12</sup>. Взаємодія держави і церкви проявлялася в тому, що уряд контролював всі важливі питання всередині духовно-релігійної сфери. Православна церква, перемістившись у центр державного життя і суспільно-політичних процесів, стала все більше втрачати характер суто церковної й спрямовувати зусилля на формування в новій країні соціокультурного простору російського типу й надавати найважливішим політичним та економічним заходам царизму релігійного забарвлення. В свою чергу, вона визнавала державні закони джерелом права у сфері церковних відносин<sup>13</sup>, приведення народного благочестя у відповідність із канонами православ'я, його уніфікації та суворого відділення священного від мирського<sup>14</sup>. Зокрема, відчуження православного духовенства від парафіян було спричинено ліквідацією виборного принципу<sup>15</sup>. Це не лише суттєво змінило етнорелігійну панораму регіону, а й зумовило початок поступового сходження православної церкви з національного ґрунту українців і мобілізацію їх етносоціального і духовно-морального потенціалу як противаги російсько-польському наступу задля захисту всього укра-

їнського. Під тиском створених царизмом умов українці Правобережжя зазнали істотних духовно-моральних трансформацій – життєвих і виховних настанов, релігійних уявленнях, моральних нормах і вчинках. Змін зазнали воля, ідеали, ціннісні орієнтації тощо. Відтак, крок за кроком православна церква перетворилася в засіб ідентифікації корінного населення як росіян.

Якщо до 1793 р. панівні позиції в Правобережжі посідала кількісно невелика, але політично, соціально та економічно найсильніша римокатолицька<sup>16</sup>, переважно польська за етнічним складом церква; на другому місці перебувала кількісно найбільша і конфесійно близька (як християнська, а не лише через підпорядкування папі Римському – авт.) до католиків уніатська, головним чином українська церква і лише на третій сходинці знаходилася кількісно невелика православна, також українська церква<sup>17</sup>, то з приєднанням до Росії на найвищий щабель була піднесена православна церква, другу сходинку зайняла римокатолицька церква, до якої російська влада ставилася з терпимістю; третю сходинку посіли іудейська та протестантські конфесії, а на найнижчий щабель перемістилася уніатська церква, яку, як уособлення українства, царизм фактично поставив поза законом. В духовно-релігійній сфері краю виникло нове коло суперечностей, пов'язане з адаптацією до Росії, що відбувалася за допомогою насильницьких методів і народно-психологічних засобів. Вирішити ці проблеми можна було єдино можливим шляхом – перетворити православну церкву в державний орган, покликаний допомогти цивільній владі реалізувати ідею морального об'єднання з історичною Росією, імплантувати прихожанам російське начало і тим самим забезпечити їх духовне злиття з росіянами<sup>18</sup>. М. Драгоманов писав, що російські політики «стали застосовувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової»<sup>19</sup>. Абсолютна більшість уніатів зі своєї ініціативи, шляхом заохочення і під тиском створених умов перейшла в православ'я, що стало передумовою для створення трьох єпархій.

Поширення на територію Правобережної України імперської влади тягло за собою репресії супроти уніатів та їх насильницьке навернення на одержавлене російське православ'я (1793, 1795, 1839). В особливому імператорському указі від 22 квітня 1794 р. генерал-губернатору краю генералу Т. Тутолміну було поставлено чітке і доволі однозначне завдання – викорінювати унію<sup>20</sup>. Головним мотивом у цьому було возз'єднання уніатів у православ'ї як надійний засіб до утвердження народу в одностовтві та спокої, а протидія цьому – кримінальним злочином<sup>21</sup>. Представники російської влади вели рішучу боротьбу із впливами уніатського духовенства на народні маси та всіляко обмежували права уніатських єпархій<sup>22</sup>. Нерідко для цього навіть застосовували судові рішення про висилку уніатських священників з населених пунктів та передачу церковних земель православним священикам<sup>23</sup>. Урешті-решт, вже на межі XVIII–XIX ст. державно-церковні відносини рішуче повернулись на користь православної церкви. Ця тенденція набула стійкого характеру в перших десятиліт-

тях XIX ст. і стала необоротною після придушення Польського повстання 1830-1831 рр. і знищення уніатської церкви в 1839 р. Держава, в свою чергу, взяла під жорсткий контроль церковне життя, а уніатів стала наполегливо перетворювати у православних<sup>24</sup>.

Причина наступу на уніатську церкву полягала в тому, що вона стала практично чи не в єдиним виразником національних засад, культури українців й за висловом Є. Сверстюка, «стала непохитним оборонцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургійної практики»<sup>25</sup>. Відтворила та оберігала слов'янське християнство з тільки їй властивими традиціями і обрядами<sup>26</sup>. Боролася проти полонізації, захищала рідну мову і сприяла формуванню національної інтелігенції – провідника нації. Безперечно, вплив унії на культуру і долю українців був неоднозначним: «відіграло важливу роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості, культури, мови», але трагічно відбилося на здатності православ'я підтримувати зростання національної самосвідомості українства, його снагу до опору<sup>27</sup>. Тому і поляки, і росіяни дивилися на неї, як на поприще, зручне для утвердження свого впливу.

Водночас, усе це свідчило, що і російський царизм, і католицька церква вбачали в уніатстві уособлення чужого їм українського етносу. Але й повернення на православ'я ні в чому не поліщило долі української кріпацької маси, а скасування уніатської церкви з її культурними установами спричинило тільки ослаблення одиноких культурних впливів, які досягли цієї мети<sup>28</sup>. Насправді, існування уніатської церкви було на заваді остаточного злиття Правобережжя з імперією.

Слід зауважити, що у першій половині XIX ст. православне духовенство Правобережжя в тісній співпраці з органами цивільної влади зосереджувало свої зусилля і на боротьбі з сектантством та іновірством, витісняючи їх з сіл та містечок. Однак основним напрямком його місіонерської діяльності була боротьба з уніатством та покатоличенням, тобто з українцями та поляками.

Римо-католицька церква та її духовенство, як впливова сила в економічному, суспільному та духовному житті Правобережної України, зазнали від царського уряду і його органів на місцях значних обмежень, локалізації впливу, а згодом були поставлені в економічну залежність від держави. Особливо посилювалося переслідування священників цієї церкви після польського повстання 1830-1831 рр.

Починаючи з кінця XVIII ст., Правобережжя через історико-етнографічні обставини стало перетворюватися в один із найбільших регіонів зосередження єврейської меншини, які сповідували іудейську віру. Значною концентрацією євреїв відзначалися міста і містечка, де вони складали від 12 до 72% їх мешканців.

Важливим напрямком політики самодержавства було навернення євреїв у православ'я. Це пояснюється тим, що царизм за допомогою православної віри прагнув підірвати коріння іудейства, розмити ustalені єврейські традиції, внести розкол у єврейські громади і, врешті-решт, погли-

нути їх у російське середовище. Ефективними засобами асиміляції євреїв стало вихрещення їх у православ'я. Його організували в найбільших православних храмах за участю найавторитетніших православних священиків, представників влади та військового начальства<sup>29</sup>. Траплялися чимало випадків, коли євреї спочатку під тиском поміщиків переходили в римо-католицьку церкву, а пізніше ставали православними<sup>30</sup>. На початку ХІХ ст. кількість тих, хто переходив із римо-католицької, іудейської чи протестантської церков у православ'я, істотно зростає<sup>31</sup>. Факт переходу поляка, єврея, лютеранина в православ'я давав їм як моральні, так і матеріальні привілеї, особливо тим, хто володів російською мовою. За перехід до християнської віри казначейство навіть практикувало грошову винагороду. Вихрещені євреї з часом змінювали звичаї, втрачали свої етнокультурні риси і самобутність, частково або й повністю асимілювалися в російському середовищі. Водночас, частина з них приймала римо-католицьку віру. Органи російської влади рішуче перешкоджали цьому, робили усе, аби іудеї не ставали католиками, а переходили до православ'я.

Сам факт наповнення російськими військами, цивільними чиновниками та православними місіонерами Правобережної України засвідчує, що цим самим повернута на її територію православна церква разом із уніатською конфесією перестала бути чинником ідентифікації українців. Ще більш помітним цей процес став із навершенням у православ'я римо-католиків та іудеїв, які, в свою чергу, виступали засобом ідентифікації поляків, євреїв чи інших колоністів. Іншими словами, православна церква в Правобережжі стала втрачати свою українськість, натомість дедалі більше набувала російського та поліетнічного характеру.

Отже, наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. у Правобережній Україні відбулися істотні етнорелігійні трансформації, зумовлені анексією великого українського регіону Російською імперією та розгортанням інкорпораційної політики самодержавства щодо його перетворення в звичайну складову північно-східної метрополії. В горнилі самодержавної релігійної політики ключову роль у них зайняла повернута і перетворена переважно з уніатів в державну структуру православна церква. Її господарями стали російська влада та російське або зрусифіковане українське духовенство. Другорядне місце в церковній ієрархії посіла римо-католицька церква. Однак після Польського повстання вона почала зазнавати зростаючих системних утисків. З позицій центральної та місцевої влади терпимими конфесіями стали іудеї та протестанти. Значна частина уніатів, котрі зберегли свою віру, хоч і були поставлені поза законом, проте аж до кінця 30-х рр. залишалася важливим чинником, який представляв і самовіддано захищав духовність та ідентичність українців.

#### Примітки

1. Шевчук В. Почаївський культурний осередок ХVІІІ – початку ХІХ століття / Валерій Шевчук // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С. 149.

2. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 226, оп. 79, спр. 7141, арк. 10.
3. Сельские батюшки и матушки в отношении к сельскохозяйственным занятиям // Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 42. – С. 1128.
4. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен (до 1800 г.) / М. Коялович. – Мн. : Лучи Софии, 1999. – С. 4.
5. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 279.
6. Древнейшие православные церкви в Подолии // Подольские епархиальные ведомости (Далі – ПЕВ). Часть неофициальная. – 1895. – № 41. – С. 1006; Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Г. Д. Темко. – К.: Міжн. агенція «ВесZone», 2004. – С. 80.
7. Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины / М. Драгоманов. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – С. 80.
8. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етичні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – С. 112.
9. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження. Наукове видання присвячене 2000-літтю Різдва Христового / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – С. 114.
10. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия / М. С. Грушевский. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 244.
11. Кондаков Ю. Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская и православная оппозиция (1801–1825) / Ю. Е. Кондаков. – СПб. : Нестор, 1998. – С. 94.
12. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): учеб. пособ. / П. Я. Мирошниченко. – Донецк : ДонИИИ, 1999. – С. 77.
13. Горчаков М. И. Церковное право: Краткий курс лекций. Испр. и доп. изд. / М. И. Горчаков. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 17.
14. Миронов Б. Н. Новое видение истории России XVIII – первой половины XIX века / Б. Н. Миронов // Вопр. истории. – 2001. – № 11–12. – С. 155.
15. Хитровська Ю. В. Одержавлення православної церкви у XVIII – середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Вип. 23 / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ Вид-во «Політехніка», 2006. – С. 30.
16. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии // ПЕВ. Прибавление. – 1890. – № 51. – С. 1136.
17. Доброловский К. Деятели времени воссоединения Подолии с Россией / К. Доброловский // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1893. – № 9–10. – С. 143.

18. Главные моменты развития православно-русского дела в столетний период существования Подольской епархии // ПЕВ. Часть неофициальная. – 1895. – № 41. – С. 1006.
19. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов. – К. : Тип. М. Э. Заездного, 1917. – С. 9-10.
20. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 23. – СПб., 1830. – С. 509-511.
21. Вольный. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П. Н. Батюшковым. – СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1888. – С. 238.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 212, оп. 1, спр. 2, арк. 2-4.
23. Там само, спр. 3, арк.2-3; Там само, спр. 13, арк.1-1зв.
24. Державний архів Вінницької області, ф. Д-506, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3; Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 1112, арк. 3-8; Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596-1996). Статті і матеріали / Ярослав Дашкевич. – Львів, 1996. – С. 94.
25. Сверстюк Є. Свобода слова і культурної думки / Є. Сверстюк // Україна в сучасному світі: Матеріали наук. конф. Респ. асоц. українців, 15-16 черв. 1990 / [Є. Сверстюк та ін.]; Респ. асоц. українознавців. – К.: [б. в.], 1990. – С. 15.
26. Марчук В. Церква, духовність, нація – Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника / Василь Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – С. 67.
27. Дорошенко Д. Історія України: В 2 т. – Т. 2. (від половини XVII століття) / Дмитро Дорошенко. – К. : Глобус, 1991. – С. 71-72.
28. Там само. – С. 289.
29. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 1101, арк. 2-54; Там само, спр. 1106, арк. 1-8; Там само, спр. 1107, арк. 1-225; Там само, спр. 1114, арк. 5-5зв.
30. Там само, 1105, арк. 66-67.
31. Там само, спр. 1117, арк. 16-22; Там само, спр. 1120, арк. 1-150; Там само, спр. 1123, арк. 1-18.

*A. Filinyuk. Orthodox Church in ethnic-religious transformations in the Right-Bank Ukraine at late eighteenth – first half of the nineteenth century. In this article an attempt is made to clarify the reasons, trends and characteristics of ethnic-religious changes in the Right-Bank Ukraine on the basis of a significant number of archival and published documents, and by studying and interpretation of scientific literature.*

*Also it is found out the place of the Orthodox Church in the ethnic religious situation since its accession to the Russian Empire in the 1793–1795 to the middle of the nineteenth century.*

*The author emphasizes what were the factors that influenced the transformation of the church and religious life of the region.*

*It is highlighted how the place and role of clergy was influenced by transferring them to public funding.*

*The position, that the state neutralized the Orthodox Church as a rival for power and as a factor of Ukrainian national and political separatism, is justified.*

*In the article is noted that with the joining of the Right Bank to the political body of the empire, national factor prevailed over religious, though often performed under religious cover.*

*It is proved that the czarism government took strict control of religious life. All religious activities were aimed to neutralize the Polish centralism and Ukrainian separatism and possible alliance of ruling class and the peasantry, which was observed in society.*

*The scientist reproduces the situation in which the Orthodox Church after movement to the center of public life and the social and political processes started increasingly losing a purely ecclesiastical character and strived for the formation of social and cultural space of Russian type and provided essential political and economic activities of the czarism religious connotation.*

**Key words:** *ethnic-religious changes, Right-Bank Ukraine, Orthodox church, the Church hierarchy, the state church.*

Отримано: 16.10.2014 р.

УДК 329(477)"1905"

**О. Федьков**

## **СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ**

**О. Федьков.** *Становлення Української соціал-демократичної спілки. У статті характеризується процес становлення Української соціал-демократичної спілки у січні-серпні 1905 р.: створення центрального керівного органу та місцевих партійних організацій, розгортання видавничої та агітаційно-пропагандистської роботи. З'ясовується статус Спілки у складі РСДРП.*

**Ключові слова:** *Українська соціал-демократична спілка, видавнича діяльність, агітація, конференція, селяни та сільськогосподарські робітники.*

**А. Федьков.** *Становление Украинской социал-демократического союза. В статье характеризуется процесс становления Украинской социал-демократического союза в январе-августе 1905 г.: создание центрального руководящего органа и местных партийных организаций, развертывание издательской и агитационно-пропагандистской работы. Выясняется статус Союза в составе РСДРП.*

**Ключевые слова:** *Украинская социал-демократический союз, издательская деятельность, агитация, конференция, крестьяне и сельскохозяйственные рабочие.*



Українська соціал-демократична Спілка (УСДС, Спілка) утворилася в січні 1905 р. внаслідок виходу із Революційної української партії (РУП) частини членів, переважно із Закордонного комітету (ЗК), і входження їх до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Засновники Спілки стояли на ортодоксальних марксистських засадах і вбачали в російській соціал-демократії силу, яка дозволить успішно реалізувати соціал-демократичну програму. Запропонована стаття має за мету простежити процес становлення УСДС у складі РСДРП у січні-серпні 1905 р.

Ця проблема частково вивчалася дослідниками. У працях В. Дорошенка<sup>1</sup>, О. Гермайзе<sup>2</sup>, В. Головченка<sup>3</sup>, В. Кривенького<sup>4</sup>, І. Кураса<sup>5</sup>, А. Ріша<sup>6</sup> відбиті різні аспекти, які характеризували місце Української соціал-демократичної спілки у соціал-демократичному русі Російської імперії. Однак відомі попереднім дослідникам та виявлені нами документи керівних органів РСДРП і самої Спілки дозволяють простежити становлення Спілки протягом зазначеного часу.

Переговори про входження до складу РСДРП велися членами ЗК РУП з весни 1904 р. і завершилися наприкінці того ж року<sup>7</sup>. Їх результати були закріплені у статутних положеннях, опублікованих у меншовицькій «Искре» 15 грудня 1904 р.<sup>8</sup>. Український соціал-демократичний Союз або Спілка визначався як частина РСДРП, що «має за мету організацію пролетаріату, який розмовляє українською мовою». Спілка наділялася правами «союзу комітетів партії» і складалася із «громад». Назва місцевих організацій засвідчувала генетичний зв'язок Спілки з РУП, в якій так іменувалися партійні осередки. «Громади» були самостійними організаціями там, де не існувало комітетів РСДРП, а де вони були – входили до їхнього складу, зберігаючи автономію «в питаннях внутрішньої організації, пропаганди і агітації»<sup>9</sup>. Очолювати Спілку мав комітет, «який вибирався з'їздом представників громад»<sup>10</sup>. При комітеті створювалася літературна комісія, могли створюватися спеціальні технічні групи. Передбачалося отримання Спілкою представництва на загальнопартійному з'їзді РСДРП<sup>11</sup>.

Відкритий розкол у РУП стався наприкінці грудня 1904 р. на, так званому, «невідбутому» з'їзді партії, події якого досить повно описані у науковій літературі<sup>12</sup>. Зі складу Революційної партії вийшли члени ЗК, редакційної колегії та представники досить сильної Полтавської (М. Коренецький), а також нечисельної Донської громади партії (Віктор Мазуренко)<sup>13</sup>. У січні 1905 р. утворилася Українська соціал-демократична спілка, яка фактично відразу ввійшла до складу РСДРП. До її керівного ядра входили «закордонці» Є. Голіцинський, К. Голіцинська, М. Меленевський, П. Канівець, П. Крат, М. Ткаченко, О. Скоропис-Йолтуховський<sup>14</sup>. Для роботи в Спілці був запрошений відомий соціал-демократ, делегат першого з'їзду РСДРП П. Тучапський. Ініціатива запрошення останнього виходила від російського соціал-демократа, керівника транспортної групи меншовицької частини РСДРП І. Біска. Останній пропонував залучити П. Тучапського до редакційної роботи, оскільки «відчувалася нестача до-

сильної солідної науково-підготовленої сили, яка б могла поставити [майбутній] орган не необхідну висоту»<sup>15</sup>. Ця група осіб і розпочала організаційну роботу та видавничу роботу.

Партійне будівництво Спілки на початковому періоді її діяльності велося у декількох напрямках. Один із її лідерів, П. Тучапський 2 березня 1905 р. повідомляв меншовицький центр у Женеві про створення центрального керівного органу УСДС. Він зазначав, що на нараді осіб, які виступили організаторами Спілки, функції керівного органу – Комітету – тимчасово були покладені на редакцію «Правди»<sup>16</sup>. Водночас, частина членів редакції виїхала в Російську імперію.

З самого початку члени редакції «Правди» повели роботу, спрямовану на створення партійних осередків УСДС в Україні. При цьому вони використовували старі рупівські зв'язки. Така діяльність призводила до загострення стосунків з РУП та певної дезорганізації в її роботі<sup>17</sup>. Про це свідчило листування рупівців. Так, у листі «Гайдамаки» (В. Різниченка) із Києва до «Симона» (С. Петлюри) у Львів зазначалося: «Надсилаю Вам відозву, яка гектографована в селах і поширена у квітні в Романівській вол. Сквирського повіту». Там працює один член, який і складає з себе «грумаду». Цей селянин надзвичайно нацькований на Рев[олюційну] укр[аїнську] партію як націоналістичну партію»<sup>18</sup>. Автор повідомляв також, що «отримав від Ангелка листа – пише, що засновує гуртки, але ці гуртки безумовно перейдуть до рос[ійських] соціал-демократів, а сам він у жодному разі не буде агітувати для У[країнської] революційної партії. Інакше кажучи – він перейшов до рос[ійських] соціал-демократів»<sup>19</sup>. Посвячений у деталі роботи Спілки І. Біск у листі від 25 червня 1905 р. зазначав: «Зв'язки з провінцією зростають. У Кам'янці-Подільському група [РУП] розколюється, частина хоче йти до нас»<sup>20</sup>. Отже, створення спілківських організацій навесні 1905 р. супроводжувалося розколом громад РУП та загостренням міжпартійної боротьби. До осені «старі образи» були дещо призабуті й намітилася тенденція до співпраці. Основу такого співробітництва складали соціал-демократична ідеологія, якої дотримувалися обидві організації, схожі форми і методи діяльності та спільні завдання. Про зазначену спрямованість свідчив такий факт. У отриманому жандармами агентурним шляхом листі «Лазаря» із Києва, очевидно, члена Спілки, до Д. Винокура на ст. Ротмістрівка Київської губ., повідомлялося: «Товаришу, я дав до вас явку одному з українців (так іменувалися члени РУП. – Авт.), він може приїхати і заявити, що від мене (від Лазаря). Він буде просити познайомити з вашими селянами, раджу зав'язати з ним [відносини]. Він, принаймні, дасть можливість отримувати українську літературу. Коли він надумає говорити з селянами – рекомендую вам бути присутнім, щоб не упустити з своїх рук організацію. Взагалі не допустити пересолу. Розмовляти з селянами він буде малоросійською»<sup>21</sup>. У конверт були вміщені також газета «Листок правди» та листівки «Як відібрати землю в панів і уділів» (2 екз. українською та російською мовами)<sup>22</sup>.

Оскільки більшість фундаторів Спілки були обізнані з редакційно-публікаторською роботою, то вони зі знанням справи взяли за видавничу діяльність. Був започаткований друк «Правди» – щомісячної «газети сільського робочого люду». Починаючи з січня по серпень 1905 р., опубліковано 8 чисел, із яких номери 4 та 5 за квітень і травень були здвоєні, а 6, 7 та 8 за червень, липень і серпень – зтроєні<sup>23</sup>. У серпні 1905 р. вийшов також єдиний номер газети російською мовою. Крім того, як додаток до цієї газети стала видаватись менша за об'ємом газета «Листок правди»<sup>24</sup>. Було видруковано також низку брошур та прокламацій: популярний виклад програми РСДРП<sup>25</sup>, брошури «Про податі» П. Тучапського, «Про державний лад»<sup>26</sup>, та «Страйк і бойкот» авторства Івана Гильки (М. Меленевського)<sup>27</sup>, прокламації «Революція»<sup>28</sup>, «Лист до членів Української соціал-демократичної спілки», «Лист до семінаристів-українців»<sup>29</sup>, «Що робити заробітчанам»<sup>30</sup>, «Як відібрати землю в панів та уділів»<sup>31</sup>, «Мужицький приговор»<sup>32</sup> та інші. Частина із вищевказаних видань друкувалася також і російською мовою. Всі ці видруки продовжували рупівську традицію друку зрозумілих видань для народу.

Велика активність спілчан, насамперед видавнича, була помічена керівниками меншовицької фракції РСДРП. Тому делегата Української соціал-демократичної спілки запросили на конференцію партійних працівників, яка проходила в Женеві у квітні 1905 р. Визнанням успіхів Спілки у роботі серед селянства було згадування її у резолюції конференції «Про роботу серед селян». У цьому документі партійні працівники закликалися до «посилення агітації в середовищі сільських робітників, для організації страйкового руху і згуртування робітників у союзи для боротьби за професійні інтереси»<sup>33</sup>. Визначалися також першочергові вимоги щодо обстоювання прав селянства. У четвертій частині резолюції зазначалося: «Конференція вважає своєчасним скликання спеціальної конференції агітаторів, які ведуть роботу на селі, для детального розроблення практичних питань, пов'язаних з цією роботою. Конференція пропонує Українському Соц[іал]-Дем[ократичному] Союзу взяти на себе, за сприяння Орг[анізаційної] Комісії, організацію такої конференції і постановляє просити його видавати російською мовою всю літературу, яка друкується малоросійською мовою, якщо тільки вона не носить винятково місцевого характеру»<sup>34</sup>. Ця резолюція, безумовно, зміцнювала авторитет Спілки в партії. Водночас діяльності УСДС надавався позатериторіальний, галузевий напрямок роботи – серед селян та сільськогосподарських робітників.

З початком революції 1905 р. у Російській імперії Спілка активізувала свої дії, спрямовані на доставку видрукованої літератури контрабандним шляхом. Проте, як свідчать архівні дані, деякі «транспорти нелегальної літератури» затримувались прикордонниками і жандармами. Один із перших транспортів із спілківською літературою перевозив П. Канівець. Проте 8 лютого 1905 р. він був затриманий на ст. Кременець Волинської губернії. У спілчанина виявили 10 755 екз. 22 назв нелегальних видань

українською та російською мовами, зокрема: газета «Правда», брошура «Страjk і бойкот», листівка «Раскол Революционной украинской партии» та ін.<sup>35</sup> 8 березня біля м-ка Тарноруда Проскурівського пов. Подільської губ. захоплений транспорт нелегальної літератури<sup>36</sup>. У чотирьох токах нелегальної літератури містилися переважно видання російських соціал-демократів, зокрема і спілківські листівки «Соціал-демократична робітничка партія Росії. Перечитайте усім селом на сході» та «Революція»<sup>37</sup>. 3 травня біля с. Колодно Кременецького пов. затриманий спілківський транспорт з понад 3200 екз. газети «Листок правди» та прокламації «Що робити заробітчанам»<sup>38</sup>. Вже наступного дня на Колоднрянській та Свейковській дільницях кордону у Кременецькому пов. затримано ще два транспорти, у яких виявилось понад 2 400 екз. тих же видань<sup>39</sup>. У ніч на 26 травня між Стояновським і Дружкопольським прикордонними постами на Волині виявлено транспорт видань російських соціал-демократів, серед яких видання Спілки газета «Правда» та брошури «Про державний лад», «Петербурзька неділя»<sup>40</sup>. В ніч на 15 серпня у м-ку Радзивилів Кременецького пов. затримано 6 пудів нелегальних видань російських соціал-демократів, зокрема 286 екз. газети «Листок правди»<sup>41</sup>. Отже, зазначені факти засвідчували, що УСДС прагнула регулярно переправляти свою літературу через західний кордон Російської імперії.

Основна маса надрукованих видань перетинала кордон і врешті доходила до адресата. Про це свідчать числені факти діяльної агітаційно-пропагандистської роботи УСДС навесні-влітку 1905 р., переважно серед селянства.

Однією з перших у Наддніпрянській Україні виникла «грумада Ураїнської соціал-демократичної спілки на Полтавщині». Відомо, що делегат РУП від «вільної громади на Полтавщині» (м. Лубни) М. Коренецький на другому «невідбутому» з'їзді (кінець грудня 1904 р.) підтримав діячів ЗК РУП і вийшов з партійної організації<sup>42</sup>. Саме на основі рупівського осередку і утворилася організація Спілки. Вже у березні 1905 р. полтавська громада Спілки видрукувала листівку «Селяне хлібороби», яка була однією з найпопулярніших серед селянства України<sup>43</sup>.

Про форми і методи діяльності спілчан на Полтавщині та участь провідного діяча організації М. Коренецького в агітаційні роботі свідчить такий факт. 6 липня селянин с. Солониці Лубенського пов. надав повітовому справнику 15 екз. видань РСДРП, зокрема спілківські листівки «Що робити заробітчанам», «Солдатська пам'ятка», газети «Листок правди», брошури «Про державний лад» та «Всенародна конститутівна рада». При цьому він повідомив чиновника, що всі ці видруки «він отримав для поширення серед селян від проживаючого у м. Лубнах студента Михайла Коренецького»<sup>44</sup>. Проте, незважаючи на таку необачність, діяльність Спілки на Полтавщині продовжилась. Про поширення партійних видань у губернії свідчили числені факти. Так, 3 червня Золотоніський повітовий справник повідомляв, що у с. Коробівці та хут. Бурдоносіві невідомими

поширювався «Лист до членів Української соціал-демократичної спілки» разом з виданнями РУП<sup>45</sup>. У ніч на 4 червня у м. Лубни був затриманий 14-літній підліток-єврей Н. Медведовський з тюком газет, прокламацій і брошур Спілки загальною чисельністю 855 екз.<sup>46</sup> Немає сумніву, що всю цю літературу мали розповсюдити серед населення. Того ж місяця Лохвицький повітовий справник повідомляв, що на адреси селян с. Харківці прислано листівки «Мужицький приговор»<sup>47</sup>. 15 та 17 липня невідомі підкинули у селянські двори с. Безсали Лохвицького пов. спілківські прокламації «Мужицький приговор», «Що робити заробітчанам» разом з літературою російських соціал-демократів<sup>48</sup>.

Видання УСД Спілки активно поширювалися у Золотоніському пов. Полтавської губернії. Так, 3 липня, як повідомляв повітовий справник у Полтавське ГЖУ, виявлена брошура «Про державний лад»<sup>49</sup>. 12 липня у с. Бубновська Слобідка місцеві козаки виявили на своїх полях спілківські видання: газету «Правда», додаток до неї – «Листок правди» та листівки «Селяне хлібороби» і «Мужицький приговор». Характерно, що козаки з осторогою поставились до зазначених видань і передали їх представнику влади – повітовому справнику. Це саме зробив козак с. Жовніне Золотоніського пов. Я. Мокієнко з підкинутим йому пакетом нелегальних видань РСДРП, на яких були відбитки печаток Київського комітету і Черкаської організації партії. Це були спілківські листівки «Мужицький приговор», «Солдатська пам'ятка», брошура «Про державний лад» та видання російських соціал-демократів<sup>50</sup>. Спілківські видруки поширювалися також 21 та 23 липня у Прохорівській вол. разом з виданнями РУП<sup>51</sup>; наприкінці липня неодноразово у Золотоноші<sup>52</sup>; наприкінці липня та на початку серпня у с. Пісчана<sup>53</sup> та с. Бубновська Слобідка Прохорівської вол.<sup>54</sup>

На початку серпня 1905 р. спілківська газета «Листок правди» поширювалася разом з виданнями РУП у с. Кононівка Пирятинського пов.<sup>55</sup>. Відомо, що землевласником у цьому селі був український громадсько-політичний діяч і меценат Є. Чикаленко. Останній згадував, що до нього часто приїжджали соціал-демократичні діячі «як напр., В. Винниченко, Ол. Скоропис, Матюшенки, і дехто з них, без мого відома, агітував селян»<sup>56</sup>. Із цієї «трійці» другий – О. Скоропис-Йолтуховський був зятем Є. Чикаленка і як член Спілки, безумовно, міг агітувати серед кононівчан.

Траплялися й курйозні випадки виявлення спілківської літератури. Так, 18 серпня зі ст. Лубни Києво-Полтавської залізниці їхав п'яний, безбілетний пасажир, який курих тютюн у відділенні для некурящих. На зауваження кондуктора він не звертав уваги, став «ляяти різними непристойними словами, і кричав, вимагав показати йому закон про заборону паління тютюну»<sup>57</sup>. Хулігана затримали та обшукали, знайшовши 3 екз. газети «Правда». Він виявився козаком с. Білоусівки Золотоніського пов. Ф. Нерознаком<sup>58</sup>.

Про тісний зв'язок Спілки з селянством Полтавщини свідчили публікації у газеті «Правда». Приміром, у № 6-7-8 у рубриці «Письма з сел»

згадувалися події у селах Переяславського, Лохвицького, Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Констянтинградського, Пирятинського, Кобилляцького та Золотоніського повітів<sup>59</sup>. Із с. Шишаки Миргородського пов., зокрема, повідомляли: «з весни цього літа сила літератури розійшлась в нашому кутку, як української, так і руської (так в тексті. – Авт.) – усе видання РСДРП. Великі Сорочинці, Яреськи, Шишаки, і геть навкруги по хуторах та селах читають люде «запрещенні» книжки...»<sup>60</sup>. У замітці згадувалось видання Полтавським комітетом РСДРП «прокламації до шишаківців». Повідомлялося про поширення соціал-демократичних видань серед учнів Кобилляцької сільськогосподарської школи<sup>61</sup>. Із с. Прохорівка Золотоніського пов. інформували: «Робота в нас поставлена ще не дуже гарно, хоч літератури нашої Партії розійшлося в околиці і багато. Бо доброго гуртка, доброї організації в селі нема...»<sup>62</sup>. Проте у с. Яблунця Лохвицького пов. існувала волосна організація «нашої Партії»<sup>63</sup>. Припускаємо, що вона входила до складу «Громади УСДС на Потавщині».

Найактивніше УСД Спілка повела роботу у Київській губ. Навесні 1905 р. на Київщині функціонувала «Правобережна громада Української соціал-демократичної спілки РСДРП». Її діяльність, за даними Київського ГЖУ, проявилася в усній пропаганді та поширенні нелегальної літератури із закликами боротьби «за Установчі збори, при яких буде рівноправ'я для селянського стану та робітничого класу»<sup>64</sup>.

У середині квітня 1905 р. прокламація «Селяне хлібороби» «громади УСДС на Полтавщині», поряд з видруками РСДРП і Бунду, розповсюджувалися у м. Черкаси Київської губ. та у с. Жидівцях разом із виданням ЦК РУП «День 1 мая»<sup>65</sup>.

Серед поширених творів були закордонного видання газети і листівки, а також надруковані на гектографі прокламації «Революція» та «1 Мая» за підписом «Правобережна громада Української соціал-демократичної спілки РСДРП»<sup>66</sup>. Найактивнішими членами «правобережної громади» були чорнороб К. Плахотнюк-Петренко, селяни С. Білоус та Є. Македон, які вели пропагандистську діяльність у селах Уманського та Канівського повітів<sup>67</sup>. Жандармські та поліцейські чини повідомляли про численні факти поширення спілківських видань: 13 травня у с. Корсунка, а в ніч на 14 травня – у селах Павлівка і Чеснопіль Уманського пов.<sup>68</sup>; 22 травня у с. Антонівці того ж повіту<sup>69</sup>; Васильківська група РСДРП поширювала власну рукописну літературу та видання російських соціал-демократів і Спілки<sup>70</sup> 14 травня у с. Вільшаниці, а 15 травня у с. Острів разом з виданнями російських соціал-демократів<sup>71</sup>; 20 та 27 травня спілківські видруки виявлені у м. Черкаси<sup>72</sup>; у середині травня вони поширювалися разом із прокламаціями РУП у селах Великі Лісівці, Попільня, Лозовики та м-ку Романівка Сквирського пов.<sup>73</sup>; 29 травня у м. Сквирі<sup>74</sup>; того ж дня у селах Думанець, Нечаївка та Змогайлівка Черкаського пов. разом з прокламаціями російських соціал-демократів<sup>75</sup>.

Влітку 1905 р. на Київщині продовжилось поширення спілківської літератури: 12 червня у с. Острів Васильківського повіту виявлено 9 екз.

прокламації «Мужицький приговор»<sup>76</sup>. Тоді ж у Жаботинському Онуфрієвському монастирі поліцейські стражники і богомольці знайшли 31 екз. видруків російських соціал-демократів «О милостивих словах к рабочим» та спілківських «Селяне хлібороби», «Мужицький приговор» та інші<sup>77</sup>. 26 червня на полях сіл Корсунка, Павлівка і Майданецьке виявлено низку видань РСДРП. Підозра їхнього поширення впала на прибувшого у с. Павлівку під особливий нагляд поліції І. Кірієнка, у 1906 р. – члена Головного комітету УСДС<sup>78</sup>.

Навесні 1905 р. у Подільській губернії відбулися масові страйки селян та сільськогосподарських робітників. З'ясовуючи причини страйкового руху, Подільський губернатор О. Ейлер зазначав, що «поштовх для цього руху був даний ззовні – шляхом поширення прокламацій... читанням селянами газетних листків і бесідами різних пройдисвітів, які таємно побували в селах під виглядом мандрівників, точильників, продавців картин і т.п. Прокламації ці потрапили на вдячний ґрунт, у зв'язку із поганим минулорічним врожаєм, який призвів до нестачі хліба на харчування і особливо кормів для худоби»<sup>79</sup>. Уточнюючи цю інформацію, губернатор повідомляв (для збереження колориту – передаємо мовою оригіналу): «Во Львове с нового года стал выходить журнал «Правда» на малорусском языке. Этот журнал предназначен для «Сельского рабочего люду» и объясняет, что настоящи «японци» это Правительство, духовенство и помещики «на их вставайте их поскидайте». В Черновцах печатаются листки воззваний и прокламаций, на которых сверху напечатано «перечитайте зараз усім селом на сході» и эти прокламації массами рпспространяются среди населения»<sup>80</sup>.

Продовжувалося поширення спілківських видань на Поділлі влітку. 24 липня листівка «Мужицький приговор» виявлена у с. Дубова Балтського пов.<sup>81</sup> Проте найактивніше поширювалися видання УСДС у східному Поділлі. Це пояснюється, очевидно тим, що там функціонував «Другий Подільський гурт Правобережної громади Української соціал-демократичної спілки», який також видавав листівки. Приміром, у прокламації «другого подільського гурту» УСДС селяни закликалися до страйку під час польових робіт та організації демократичної республіки. Ця листівка завершувалася віршованим текстом: «нумо боротись, щоб на Вкраїні зникли пани з дураками, щоб на широкім світі веселім люди зробились братами»<sup>82</sup>. Видання Спілки виявлено 29 червня на ст. Жмеринка Станіславчикської вол. Вінницького пов.<sup>83</sup>; у липні разом з видруками РУП у с. Уладівка Вінницького пов.<sup>84</sup>; на початку серпня з прокламаціями Київського комітету РСДРП «К царскому юбилею (1894-1904 гг.)» та РУП «Селянам війни не треба» виявлені у с.с. Мала Стратіївка та Михайлівка Брацлавського пов.<sup>85</sup>; у серпні в с. Уладівка та на ст. Калинівка Вінницького пов. разом з виданнями РСДРП<sup>86</sup>; у серпні в с. Козинці Могилівського пов. разом з виданнями російських соціал-демократів<sup>87</sup>.

На Волині невідомий молодик роздавав відозви УСДС «Селяне хлібороби» у різних селах Новоград-Волинського пов., зокрема, 16 квітня у

с. Цецилівка Сербівської вол.<sup>88</sup>. Наприкінці травня у м-ку Райгородок Житомирського пов. поширювались видання російських соціал-демократів, зокрема, листівка «Ко всем крестьянам», та прокламація Спілки «Мужицький приговор»<sup>89</sup>. З червня спілківські видання «Селяне хлібороби» та «Солдатська пам'ятка» з відбитком печатки на них Житомирської організації РСДРП знайдені селянами с. Олександрівка Новоград-Волинського пов.<sup>90</sup>. 15 вересня в м. Луцьку при обшуку у С. Мінченка виявлено соціал-демократичну літературу, зокрема, 4 екз. листівки «Селяне хлібороби»<sup>91</sup>.

Поширення спілківських видань на Чернігівщині пов'язано із діяльністю одного із лідерів Спілки П. Канівця. Перебуваючи під наглядом поліції вдома, у с. Алтинівка Кролевецького пов., він продовжував свою революційну діяльність. Під час проведеного поліцейським приставом обшуку у нього вилучено 154 екз. «злочинних видань», зокрема, газети «Правда», «Листок правди», відозви «Що робити заробітчана», «Лист до семінаристів-українців», брошура «Петербурзька неділя» та ін. Крім того, у П. Канівця виявився написаний ним «Статут селянської організації»<sup>92</sup>.

Відомі факти поширення спілківської літератури у Херсонській губернії. Так, у зачиненому у зв'язку з студентськими заворушеннями Новоросійському університеті 2 і 5 квітня поширювалися видання ПСР та РСДРП. Серед останніх була листівка УСДС «Селяне хлібороби». І хоча її цільовою аудиторією виступало селянство, проте студентство могли приваблювати демократичні вимоги соціал-демократичної партії, зміщені у тексті прокламації<sup>93</sup>.

Один із провідних діячів Спілки О. Скоропис-Йолтуховський рушив в Російську імперію на початку березня і брав найактивнішу участь в агітації селянства Київщини та Херсонщини<sup>94</sup>. 10 червня під час мітингу у м-ку Новоархангельську Єлисаветградського пов. Херсонської губернії, на який зібралося понад 1000 осіб, О. Скоропис-Йолтуховський говорив про необхідність знищення станів в Росії, про створення волосних комітетів з метою вироблення всеможливих вимог селянства для подання на санкцію в Установчі збори, про податки і витрати їх абсолютно непродуктивно, як, наприклад, на війну з Японією...»<sup>95</sup>. Під час проголошення цієї промови спілчанин був заарештований.

Після того, як Спілка отримала доручення меншовицької конференції РСДРП організувати видання літератури для агітації серед селянства Російської імперії, її література стала поширюватися і в тих регіонах, де її представники безпосередньо не вели роботи. Так, 31 серпня у м. Павлограді Катеринославської губ. у ветеринарного лікаря Г. Благова жандармами вилучено велику кількість нелегальних видань РСДРП. Вони, без сумніву, призначалися для поширення. Серед вилучених видруків було 86 екз. листівки «Как отобрать землю у помещиков и уделов»<sup>96</sup>. Очевидно, з ознайомчою метою зберігав видання Спілки у себе в санктпетербургській квартирі рупівець Василь Мазуренко (його рідний брат Віктор був спілчанином). При обшуці у нього виявили нелегальні видання ПСР, «Союза Освобождение», РСДРП, зокрема, декілька різних екземплярів газети



«Правда» та «Листок правди», листівка «Лист до семінаристів-українців», «Розкіл РУП», брошури «Всенародна конститутівна рада» та «Про державний лад»<sup>97</sup>. Проте випадки поширення спілківських видруків за межами території майбутньої «області Спілки» (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська і Полтавська губернії) не набули масового поширення.

Водночас відбувалося організаційне становлення УСДС. Спілчанські «громади» виникали і функціонували в українських губерніях поряд з уже існуючими провінційними організаціями РСДРП. Спроба визначити статус Української соціал-демократичної спілки була зроблена на Установчій конференції південних організацій меншості РСДРП, яка відбулася 21-24 серпня у Києві. У ній брали участь представники від Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Одеси, Єлисаветграда, Кременчука, Житомира, Північно-Кавказького та Кримського союзів, Донського комітету РСДРП, Української соціал-демократичної спілки та деяких менших організацій. На конференції були присутні представник петербургських меншовиків В. Левицький (брат Ю. Мартова), Ф. Ліпкін (псевдонім – Н. Череванін). Головував на засіданнях член ОК РСДРП А. Тарасевич<sup>98</sup>. Про результати роботи конференції свідчать резолюції, виявлені нами в «Российском государственном архиве социально-политической истории»<sup>99</sup>. Конференція представляла досить обширний «Південь» Російської імперії і її делегати усвідомлювали некерованість організацій такої величезної території. Тому, вони обрали Південний обласний комітет із 5 осіб, якому було доручено організувати чотири обласних конференції. Характерно, що територія цих областей не враховувала національний склад населення й українські землі перебували в складі усіх чотирьох обласних організацій Півдня. Спілка не згадувалася жодним словом у зв'язку із вказаними організаціями, хоча на час конференції вона вела роботу у трьох із чотирьох південних організацій. Невизначеність посилювала окрема «Резолюція з приводу організації «Спілка»»: «У зв'язку із нез'ясованістю питання про ті організаційні взаємини, які повинні бути між організацією «Спілка» і рештою партії, конференція висловлюється за те, щоби «Спілка» продовжувалася користуватися правами представництва на майбутніх загальнопівденних конференціях або-ж на конференції Київської обласної організації, коли така утвориться»<sup>100</sup>. Окремою постановою Південноросійська конференція висловлювалась за присутність представника Спілки на загальнопартійних конференціях, але «у зв'язку із нез'ясованістю для себе цього питання» пропонувала Організаційній Комісії меншовиків висловитися з приводу угоди Спілки і Південного обласного комітету<sup>101</sup>. Таким чином, Установча конференція південних меншовицьких організацій не внесла ясності у статус Спілки у складі РСДРП.

Отже, на початковому етапі існування УСДС, впродовж зими – літа 1905 р., її діяльність позначилася активною видавничою, агітаційно-пропагандистською діяльністю. Формувалися «громади» – місцеві організації УСДС. На початковому етапі своєї діяльності Українська соціал-демокра-

тична спілка здійснювала свою агітаційно-пропагандистську діяльність головним чином у Київській, Подільській, Полтавській та Волинській губерніях. Спонтанні прояви агітації спостерігалися на Чернігівщині та Херсонщині. Поодинокі випадки поширення спілківських видань зафіксовані поза межами цих губерній. Водночас статус Спілки залишався невідомим: то вона визначалася женевською меншовицькою конференцією як позатериторіальна організація РСДРП, що мала зосередитися на виданні партійної літератури з аграрного питання та роботі серед селянства та сільських робітників; то, виходячи з резолюцій Установчої конференції південних меншовицьких організацій, її становище в партії мало бути з'ясоване у майбутньому.

### Примітки

1. Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціалдемократичної партії / В. Дорошенко. – Л. – К.: Вид. ЦК УСДРП, 1921. – 40 с.
2. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – К.: Книгоспілка, 1926. – 390 с.
3. Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / Володимир Іванович Головченко. – Х.: Майдан, 1996. – 189 с.
4. Кривенький В. «Спілка» // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 582.
5. Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії) / І.Ф. Курас. – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.; Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазного націоналізму на Україні / І.Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.
6. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш. – Х.: Пролетарий, 1926. – 141 с.
7. Головченко В. Вказ. праця. – С. 47-48.
8. Приложение 5 (Глава IV) Украинский Социал-Демократический Союз или Спилка (Искра. – 15 декабря 1904 г. – № 80.) // А.И. Спиридович История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883 – 1903 – 1917. С приложением документов и портретов. – М.: Айрис-прес, 2007. – С. 407.
9. Там само.
10. Там само.
11. Приложение 5 (Глава IV) Украинский Социал-Демократический Союз или Спилка (Искра. – 15 декабря 1904 г. – № 80.) // А.И. Спиридович История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883 – 1903 – 1917. С приложением документов и портретов. – М.: Айрис-прес, 2007. – С. 407.

12. Гермайзе О. Вказ. праця. – С. 247-261; Головченко В. Вказ. праця. – С. 38-50; Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 26-27.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 38, 40.
14. Риш А. Вказ. праця. – С. 134.
15. Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ. – Авт.). – Ф.278. – Оп. 1. – Ед. хр. 275. – Л. 2 об.
16. Там само. – Д. 276. – Л. 3.
17. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. Соціал-демократичний орган. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 281.
18. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102. – 1905 г. – Оп. 233. – Ед. хр. 1936. – Л. 8.
19. Там само.
20. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 78 зв.
21. ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. 1906, I отд. – Оп.234. – Д. 9, ч. 7, ч. 1. – Л. 39.
22. Там само. – Л. 39 об.
23. Правда. Газета сільського робочого люду. – Январ 1905. – Ч. 1. [Соціал-демократична Робітничка Партія Росії. Українська соціал-демократична спілка]. – 12 с.; Там само. – февраль 1905. – Ч. 2. – 12 с.; март 1905. – Ч.3; апріль-май 1905. – Ч.4-5. – 16 с.; юнь-юль-август 1905. – Ч. 6-7-8. 20 с.; Правда. Крестьянская газета (русское издание). – август 1905. – № 1.
24. Листок «Правди». – 1 апріля 1905; Листок «Правди». – 4 юнь 1905; Листок «Правди». – 20 юня 1905.
25. Програма Соціал-демократычной и робитнычой и партіи Росіи. – [Б.м.в.]: Українська соціал-демократычна спілка, [Б.р.в.]. – 30 с. [Лысток «Правды»].
26. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 191-205.
27. Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 5, 6.
28. Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 74, 74 зв.
29. ЦДАВО. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 139-139 зв.
30. ЦДІАУ. – Ф. 838. – Оп. 2. – Спр. 875. – Арк. 1, 1 зв.
31. Там само. – Спр. 879. – Арк. 1, 1 зв.
32. Там само. – Спр. 854. – Арк. 1, 2 зі зв.
33. Первая общерусская конференция партийных работников. Отдельное приложение к № 100 «Искры». – Женева: Типография партии Rue de la Coulouvreniere, 27, 1905. – 30 с. С.21.
34. Там само. – С.23.
35. ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 318. – Арк. 2, 5, 5 зв..
36. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7826. – Арк. 3; Там само. – Спр. 7872. – Арк. 5-6; ЦДІАУ. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр. 3909. – Арк. 4, 4 зв.
37. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7244. – Арк. 328, 339-340.

38. ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 4.
39. Там само. – Спр. 417. – Арк. 1, 7, 7 зв., 8.
40. Там само. – Спр. 312. – Арк. 18, 18 зв.
41. Там само. – Спр. 316. – Арк. 1, 14, 14 зв..
42. ЦДАВОУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 40.
43. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 178, 178 зв.
44. Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 453-255; 477, 477 зв.
45. ЦДІАУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 33.
46. Там само. – Спр. 2. – Арк. 1, 10.
47. Там само. – Спр. 320. – Арк. 95.
48. Там само. – Арк. 248.
49. Там само. – Арк. 294.
50. Там само. – Арк. 259.
51. Там само. – Арк. 328.
52. Там само. – Арк. 307, 325, 327.
53. Там само. – Арк. 365.
54. Там само. – Арк. 367.
55. Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 440, 450.
56. Чикаленко Є Спогади (1861-1907): документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук. – К.: Темпора, 2003. – С. 276.
57. ЦДІАУ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 238.
58. Там само. – Арк. 238 зв.
59. Правда. Газета сільського робочого люду. – юнь-юль-август 1905 р. – № 6-7-8. – С. 16-20.
60. Там само. – С. 17.
61. Там само. – С. 18.
62. Там само. – С. 18.
63. Там само. – С. 19.
64. ЦДІАУ. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр.1049. – Арк. 47.
65. Там само. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 161, 162 зв., 175, 175 зв., 178, 178 зв., 179, 179 зв..
66. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр.1049. – Арк. 47 зв.; Там само. – Ф.442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 186.
67. Там само; Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1295. – Арк. 5, 5 зв., 12.
68. Там само. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 210 – 210 зв..
69. Там само. – Арк. 214.
70. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр.1049. – Арк. 21 зв..
71. Там само. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 4. – Арк. 213.
72. Там само. – Арк. 210 – 210 зв., 229 зв., 230.
73. Там само. – Арк. 183-183 зв.
74. Там само. – Арк. 213 зв. – 214.
75. Там само. – Арк. 229 зв., 230.
76. Там само. – Арк. 241.
77. Там само. – Арк. 241 зв.

78. Там само. – Арк. 241 зв.
79. Там само. – Арк. 55.
80. Там само.
81. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7244. – Арк. 84
82. Там само. – Арк. 103-104.
83. Там само. – Арк. 37.
84. Там само. – Арк. 103-104.
85. Там само. – Арк. 98, 100, 107.
86. Там само. – Арк. 102, 1125; ЦДІАУ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 3921. – Арк. 4, 4 зв., 5.
87. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7244. – Арк. 146, 146 зв..
88. ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 295. – Арк. 68-68 зв., 69
89. Там само. – Арк. 422, 423, 424.
90. Там само. – Спр. 296. – Арк. 33-35.
91. Там само. – Спр. 393. – Арк. 1, 4, 15.
92. Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 3416. – Арк. 1, 1 зв.
93. ЦДІАУ. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 507. – Арк. 158.
94. Скоропис-Йолтуховський О. «Мої злочини» / О. Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1921. – Кн. 2, зб. II / IV. – С. 193; ЦДІАУ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4141. – Арк. 5 зв.
95. ЦДІАУ. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4141. – Арк. 2.
96. Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1291. – Арк. 2, 2 зв.
97. Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1175. – Арк. 414, 415 а, 417, 417 зв.
98. Тютюкин С.В. Меньшевизм: страницы истории. – М.: «Российская политическая энциклопедия» РОССПЭН, 2002. – С. 136.
99. РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 1, ч. 1. – Д. 539. – Л.1-2.
100. Там само. – Арк. 2.
101. Там само.

*O. Fed'kov. Formation of the Ukrainian Social-Democratic Union. The article characterized the initial stage of the existence of the Ukrainian Social Democratic Union, during the winter – summer 1905. At this time, the role of the governing center of the organization relied on the newspaper «Pravda». Activities of the Union demonstrated in the field of publishing, agitation and propaganda among peasants and agricultural workers. There were formed «hromady» – local party organizations. Ukrainian Social Democratic Union has extended its influence into the territory of Kiev, Podilia, Poltava and Volyn provinces. Spontaneous displays of agitation observed in Chernihiv and Kherson. Isolated cases of broadening Union's publications were fixed outside these provinces. It is noted that the status of the Union remained uncertain. At the Geneva Menshevik conference, the Union was recognized exterritorial organisation of RSDLP, which had to focus on the publication of party literature on agricultural issues and work among the peasants and rural workers. In the resolutions of the Constituent conference of southern Menshevik organizations assumed that its position in the party will be clarified in the future.*

**Key words:** *Ukrainian Social Democratic Union, publishing, campaign, conference, farmers and agricultural workers.*

Отримано: 18.10.2014 р.

УДК 355, 415.2 (470+571):323.11 (477.4) "1793/1860"

**А. Скрипник**

## **УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ТРАНСПОРТУВАННІ ВІЙСЬКОВИХ ВАНТАЖІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (1793-1860 рр.)**

*А. Скрипник. Участь населення Правобережної України в транспортуванні військових вантажів російської армії (1793-1860 рр.). У статті досліджено питання транспортного забезпечення частин регулярних військ Російської імперії на Правобережній Україні під час їхніх переміщень і пов'язані з цим проблеми та труднощі, які виникали в ході взаємостосунків військових з місцевим населенням.*

**Ключові слова:** *війська, перевезення, забезпечення, продовольство, амуніція.*

*А. Скрипник. Участие населения Правобережной Украины в транспортировке военных грузов российской армии (1793-1860 гг.). В статье исследованы вопросы транспортного обеспечения частей регулярных войск Российской империи на Правобережной Украине во время их перемещений и связанные с этим проблемы и трудности, которые возникали в ходе взаимоотношений военных с местным населением.*

**Ключевые слова:** *войска, перевозки, обеспечение, продовольствие, амуниция.*

Питання швидкого й ефективного перевезення військових вантажів та майна російських збройних сил протягом першої половини ХІХ ст. було одним з найпроблемніших і болючіших у тодішній структурі тилових підрозділів армії. Незважаючи на періодичне реформування, намагання реорганізації та часткового збільшення кількості регулярних транспортних частин, росіянам не вдалося повністю вирішити ці питання, спираючись тільки на власну військову складову. З моменту анексування території Правобережної України командування та губернська адміністрація завжди розраховували на примусове підключення економічного потенціалу місцевого населення для вирішення зазначених завдань. Особливо гостро поставала ця проблема перед російськими військами під час збройних конфліктів у вказаний період.

Історіографія проблеми не має чітко вираженої наукової тематики і направленості. Хоча в імперській період такі дослідники історії військо-

вого управління та інтендантського забезпечення армії, як Д. Струков, Н. Данілов, Ф. Шелехов<sup>1</sup> звертали увагу на проблеми й недоліки, пов'язані з транспортуванням військ та їх забезпеченням, але не вважали їх наріжними і вартими окремого наукового розгляду. Схожої спрямованості притримуються такі сучасні російські історики, як Л. Безкровний, П. Вещіков, С. Гаврілов<sup>2</sup>. Аналіз рівня військово-економічного потенціалу та постачання регулярних частин усім необхідним стали головними об'єктами студіювання, а питання перевезень та транспортування залишилися на другому плані і стали другорядними в розгляді всієї тилової організації тодішніх збройних сил.

Ще з катерининських часів другої половини XVIII ст. командири полків і батальйонів отримували необхідні суми грошей на розбудову й утримання власного транспортного парку, яким перевозилося полкове майно. Під час передислокацій військ, користувалися правом брати гроші в губернських Казенних палатах і Повітових казначействах за рахунок Комісаріатського департаменту для сплати за винаймання возів в населення, і робили це так часто, що могли за короткий час залишити ці заклади без обігових коштів. Наприкінці 90-х рр., на протидію зростаючим витратам, Військова колегія почала вимагати точного обліку і підрахунків необхідних військам грошей шляхом максимальної бюрократизації й тяганини самого процесу видачі через записи в шнурових книгах, письмові свідчення (розписки), довідки про ціни тощо<sup>3</sup>. Стройові командири швидко зрозуміли, що надходження будуть суттєво зменшені й необхідно берегти і вчасно ремонтувати наявний рухомий парк.

На той час у полках поширеною була практика самостійного забезпечення перевезень особистого майна. «Нижнім чинам» дозволялося використовувати «артільні вози і коней», які вони купували, доглядали і утримували власним коштом, а обер- і штаб-офіцери мали власні невеликі брички. Табельне полкове майно: канцелярські меблі, господарський посуд, інструменти, табірне облаштування – везли казенними возами. Нерідко полк мав узяти з собою певні запаси продовольства, фуражу та боезапасу, для транспортування яких винаймали цивільні вози і коні. Піхотний полк у поході виглядав як величезна рухома колона: попереду йшли браві роти і батальйони, а позаду тягнувся великий, повільний, неповороткий обоз.

На початку XIX ст. дедалі більшого значення набувало функціонування системи матеріального забезпечення військ, яка на той момент виглядала кволою і малоефективною, що було серйозним прорахунком військових чиновників. Виявилось, що немає чим і на чому возити найнеобхідніше. І ось тут почали використовувати практику послуговуватися місцевим населенням. Так, для потреб артилерійського парку у Києві було залучено 222 погоничі разом з волами і возами, яких брали не тільки з Київщини, а й з лівобережних малоросійських губерній<sup>4</sup>. До того часу Київ став важливою базою зберігання вогнепальних запасів та гармат, які були конче

потрібними у військах на західних кордонах. Відряджені зі своїх частин офіцери при отриманні пороху, свинцю і снарядів з Арсеналу наштотували на проблему перевезти їх на місце. Отримавши «прогонні гроші», вони вимагали забезпечити транспортування обивательськими підводами за принципом естафети. Найманих за підрядами Київською комісаріатською комісією возів явно бракувало, і місцева влада, зі згоди військових, порушуючи правила безпечного перевезення таких вантажів, дозволила наймати необладнані обивательські підводи від місця завантаження до місця призначення<sup>5</sup>. Щоправда, від цієї практики швидко довелося відмовитися, бо це було занадто небезпечним. Однієї помилки погонича було достатньо, щоб такий караван злетів у повітря.

Разом з тим, для покращення ситуації в інтендантському й артилерійському господарствах потрібні були значні кошти. Командир 5-го артилерійського полку генерал-майор Бухольц вимагав на транспортування снарядів і пороху до Молдавської армії з «київських земських коштів 30000 рублів». Плюс додаткові гроші на кінську зброю та вози, які зможуть все це відвезти до Хотина і Полонного. Гігантська сума, яку київська міська влада просто не могла вчасно назбирати.

За ініціативою генерала, в січні 1811 року через поліцію, по Київській губернії були оголошені торги на перевезення пороху і снарядів до містечка Тульчина. Це мали бути люди, які зналися на таких речах, «...селян і обивателів не допускати...». Був обнародований «Торговий лист» за підписами київського коменданта генерала Массе і генерала Бухольца, де зазначалося, що потрібно перевезти 10000 пудів пороху різних сортів і 10000 пудів снарядів. Бажаючі знаходилися. Це були відставні військові артилеристи й купці 1-ї гільдії, які мали належним чином обладнані вози. Тим більше, що й ціна була дуже приваблива: снаряд коштував 3 рублі 50 коп. сріблом, порох – 3 рублі 20 коп.<sup>6</sup> Не менш вигідними були підряди на перевезення стрілецької зброї з київського Арсеналу до полків і команд. Тут конкуренція була набагато більшою. Часто, отримавши такий підряд, переможець вважав за потрібне повідомити про результати губернське начальство, шукаючи покровительства і гарантій<sup>7</sup>. У Києві й у повіті утворилася своєрідна «транспортна каста», яка спеціалізувалася на таких замовленнях. Тільки з 1833 року Державною радою було дозволено звичайним візникам брати участь у торгах на перевезення військових вантажів на невеликій відстані, холодної і легкої стрілецької зброї та невеликих кількостей боезапасу<sup>8</sup>.

У перші два десятиріччя XIX ст. широко використовувалася практика залучення обивательського транспорту для перевезень провіанту і речей двома способами. Перший, який дуже подобався місцевим селянам і міським жителям, – це сплата за послуги готівковими грошми за домовленістю чи за встановленими цивільною владою зі згодою з військовим начальством тарифами. Як правило, виходили з оплати за одну версту проїзду. Другий – виконання земських повинностей під контролем повіто-



вих властей, де замість грошей офіцери розраховувалися з перевізниками квитанціями у залік податків. Зрозуміло, що цей спосіб був непопулярним, але вимушеним. Кожен з обивателів прагнув і розраховував виконати повинність швидко, бажано у теплу пору року, везти небагато і поїхати недалеко. Часто це були лише мрії й розрахунки. Війська рухалися безперервно, цілий рік і в будь-яку погоду.

Водночас з початком руху великих мас військ поширювалася практика створення пересувних продовольчих магазинів, які максимально близько підвозили харчі до полків і дивізій. Вони нараховували до сотні навантажених возів, а для нагляду залучалися погоничі – двоє осіб на три вози. Важливого значення набуло безперерйне постачання військ, що знаходилися далеко від головних баз. Відсутність належної кількості провіанту впливало на боєздатність підрозділів та викликало занепокоєння командування. Так, командувач Молдавською армією М. Кутузов навесні 1811 року виказував інтендантам за повільне постачання хліба з магазинів Подільської й Херсонської губерній, та неквапливість пересувних магазинів, «...передбачаючи явну небезпеку залишити армію без запасів...»<sup>9</sup>. Питання було настільки актуальним, що в разі закупленого, але ще не вивезеного з поміщицьких маєтків до магазинів продовольства і фуражу повітова влада змушена була сплачувати за використання обивательських возів удвічі дорожче за існуючі ціни. Так, щоб забезпечити Білоруський гусарський полк усім необхідним, довелося винаймати коней і волів по 4 копійки за версту замість 2 коп<sup>10</sup>.

Однією з помітних особливостей проблемного стану транспортних перевезень на Правобережжі стало постійне бойкотування і спротив місцевої польської шляхти у справах надання возів військам, які минали їх маєтки чи проходили по їх території, та усунення від особистої участі у цих справах. Природно, що спалахи таких проявів посилювалися під час російсько-французької війни 1812 року та польського повстання 1830-1831 рр.

Так, напередодні війни з Наполеоном, за рапортом київського губернатора Д. Ланского до Військового міністерства, деякі повітові маршали повідомили, що з пересувним магазином для перевезення сухарів військам у Волинську губернію немає кого відправити з дворянських чиновників. Тому що «...одні перебувають по вибору на посадах, другі захищені великими званнями і достоїнством, треті – хворі невідомо чим, і є такі, які декларують маєтки за своїми дружинами і відмовляються від участі в таких повинностях». Шляхта зайняла очікувальну позицію, спостерігаючи, як події будуть тривати далі, хто кого перемаже<sup>11</sup>. У 1830 році скаржився командир 15 Єгерського полку на поміщика Козловського і керуючого Хоровською економією Острозького повіту, які мали надати 10 возів для транспортування полкового майна. Вони відмовився це зробити, посилаючись на відсутність наказу предводителя дворянства. Повітовим справником і нижнім земським судом було доведено, що предводитель дворянства

Франковський «...не бажав допомагати потребам російських Військ». Ще одним поширеним способом саботування був раптовий одночасний ремонт усіх возів напередодні їх потреби у військах. За такі випадки губернська влада погрожувала поміщикам і чиновникам судом та кримінальною відповідальністю<sup>12</sup>. Подібні випадки траплялися часто, але зазвичай шляхетну гоноровість і польський патріотизм росіяни приборкували адміністративним ресурсом та економічними санкціями, на кшталт недопущення до торгів чи відмови прийому зерна до хлібних магазинів.

Брак достатньої кількості транспорту для різноманітних перевезень став ледь не головним проблемним питанням тодішньої російської армії. Незважаючи на усі укази, накази та розпорядження, військові продовжували безпідставно змушувати селян і обивателів надавати вози під перевезення вантажів. Ці зловживання були такими поширеними, що головнокомандувач 1-ю Армією фельдмаршал Сакен за наказом царя нагадував про неухильне дотримання існуючих правил щодо обмеження кількості возів та покарання винуватців. У наказі по армії в лютому 1835 року всю відповідальність було покладено на командирів дивізій. Вони мали повідомляти про кількість потрібного транспорту та вантажу в Головний штаб, а правильність донесень контролювали відряджені чиновники, які оглядали полки і команди перед маршем<sup>13</sup>.

3 грудня 1848 року запровадили практику видачі маршовим частинам так званих «відкритих листів», що давали право брати вози в населення відповідно до статті 1596, IV частини 3 книги «Зводу військових постанов». Командири корпусів і дивізій отримали право видавати такі документи на ту кількість, яку вони вважали за потрібне. Потім зверталися до начальства тих повітів, через які мали пройти війська із замовленням кількості транспорту, чим іноді шокували городничих і справників. Бувало, що кількість замовлених возів перевищувало загальну по повіту<sup>14</sup>. Попри усі свої недоліки, такий спосіб пересування за рахунок земських повинностей практикувався до початку 70-х рр. XIX ст.

Із середини 60-х рр. за цим слідували повітові Комітети із зрівняння земських повинностей, які видавали такі листи, виходячи з реальних потреб військових. Так, за зверненням командира 127 піхотного Путивльського полку до Вінницького комітету по «відкритий лист», той мотивував це передислокацією до міста Житомира для відбування караулів. Бланки листів надсилалися з губернських правлінь, а на місці чиновники заповнювали їх, вказуючи маршрут і час. По прибуттю, командир полку здавав лист до штабу своєї дивізії<sup>15</sup>.

Протягом 30-40-х рр. XIX ст. Микола I припустився стратегічної помилки і зробив ставку на створення спеціальних фурштатських батальйонів у складі регулярної армії, які мали взяти на себе весь тягар транспортування військових вантажів. Довід використання цих підрозділів у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. та угорській кампанії 1848-1849 рр. не знайшов належної оцінки у високих штабах. Хоча було очевидно,

що один такий батальйон міг забезпечити лише один з чотирьох полків піхотної дивізії чи одну артилерійську бригаду. Без залучення місцевого населення та створення спеціальних пересувних магазинів армія не змогла б отримати достатньої кількості продовольства і провіанту.

Ніяких висновків напередодні Кримської війни не було зроблено і на практиці це виглядало так. У липні 1851 року були введені нові штати для пересувних провіантських магазинів, що перебували у складі Діючої армії: це всього 295 солдат і офіцерів, 125 провіантських возів та 419 коней<sup>16</sup>. Вони апіорі не могли забезпечити усі потреби військ. Досвід створення подібних магазинів мешканці краю мали ще з часів війни з турками 1828-1829 рр. Щоправда, вони за своїми розмірами були набагато більшими за військові. Тоді, в стислі терміни в кожній губернії на кошти дворян і селян зібрали в кожному магазині близько 30000 чвертей сухарів, 4500 чвертей крупи, 27000 відер спирту, 7000 відер оцту, 3000 пудів солі, 200 пудів перцю, 28000 чвертей вівса; перевозили це все близько 13000 возів, 30000 волів, 5000 погоничів. Самі генерали визнавали, що «без таких магазинів Армії було б набагато сутужніше», а в реальності на корпуси у Румунії й Валахії чекала б голодна смерть разом з епідемією чуми<sup>17</sup>. Цей позитивний досвід військового керівництва надіялося використати і в майбутніх війнах, вважаючи Правобережжя невичерпним джерелом постачання усього необхідного для війська.

Так воно й сталося. Наприкінці 1854 року, з початком руху російських армій на Балкани та передислокування в Криму, проблема постала у всій своїй гостроті. Військові транспортні частини не були спроможні виконати свої функції у повному обсязі. Миколі I, його міністрам і губернаторам залишалося розраховувати на патріотичний підйом та матеріальні і грошові пожертви населення південно-західних губерній, дякувати за це і розсилати благоговіння і грамоти. В березні 1854 року таку грамоту отримало дворянство Київської губернії «за прагнення дати безкоштовно волові й кінні вози для пересувного провіантського магазину військ на Дунаї» та за сформування волової напівбригади і кінної роти пересувного магазину<sup>18</sup>. Подяку отримали повітові справники і городничі Подільської губернії за формування роти пересувного магазину. В червні 1855 року висловлена подяка подільському дворянству за пожертвування возів для бригади армійського пересувного магазину, що перебував в Криму<sup>19</sup>.

З середини 40-х рр. все більшого поширення набували цінні папери які називалися «контрмарками». У грудні 1852 року, відповідно до «Статуту про земські повинності» були прийняті нові зразки контрмарок для сплати обивателям за перевезення військових вантажів. Одна така марка з гербовою печаткою вартувала 75 копійок сріблом, а в тексті було зазначено, що «...зараховується ... до сплати державних податків...»<sup>20</sup>. Питання транспортування стояло так гостро, що в листопаді 1853 року Державна рада разом з міністром фінансів дозволила винаймати за контрмарки військовим командам «...замість однієї кінної підводи чи трійки коней, паро-

волові селянські вози...». Часто швидкість пересування не мала великого значення, головне було доправити вантаж до місця. Відповідно й вартість такого перевезення коштувала у двічі менше<sup>21</sup>. Такий спосіб розрахунку отримав назву «волових квитанцій». Військові змушені були віддавати варті на вагу золота контрмарки за безальтернативний тихохідний транспорт. Часто повільність волів співпадала з повільною роботою повітових земських судів, які мали забезпечувати квитанціями військових. Тому командири скаржилися губернаторам і своєму начальству, що полки не встигали прибути на місце вчасно<sup>22</sup>. У червні 1860 року вийшов наказ про посилення контролю за видачею та використанням контрмарок. Щоб припинити зловживання як з боку військових, так і місцевої цивільної влади, детально регламентувався порядок сплати ними за надані вози, правила зберігання їх у представника сільської громади (старости) та подальша передача в Особливе по земським повинностям присутствіє для перевірки й обліку. А головна зміна полягала в розпорядженні повітовим казначействам не видавати готівкових грошей на руки, а зараховувати їх як сплату недоїмок та в рахунок майбутніх платежів. Заощаджуючи кошти таким чином, держава заставляла селян возити військових безкоштовно<sup>23</sup>. З грудня 1867 року стала поширеною практика залучення до перевезень не випадкових селян, а спеціальних підрядників від земських установ. Тільки їм дозволялося казначействам виплачувати готівкові гроші за контрмарками. Такі перевізники зазвичай спеціалізувалися на важких, габаритних та небезпечних вантажах, як-то артилерійські гармати та боезапас<sup>24</sup>.

Отже, прагнення військово-політичного керівництва Російської імперії створити ефективну систему транспортування військових вантажів зазнали майже повного фіаско. Армійська і цивільна бюрократія не змогла розірвати коло взаємопов'язаних факторів і реалій. По-перше, зважаючи на все зростаючі з кожним роком витрати на утримання збройних сил, особливо бойових частин, створення великих тилових транспортних підрозділів, що повинні були мати у своєму складі сотні возів і коней, вважалося недоцільним і дорогим. Що безперечно було помилкою. По-друге, не виправдана ставка лише на широке використання економічних можливостей місцевого населення з метою економії коштів виливалася у незадовільне забезпечення військ продовольством і провіантом, що суттєво впливало на бойовий стан. По-третє, серйозним гальмом для розбудови і налагодження відносин між військовими і населенням стали глибокі соціально-політичні протиріччя, які з кожним роком поглиблювалися. Одним за будь-яку потрібен був транспорт, інші – робили все для того, щоб його не дати. Як наслідок, ілюзорне заощадження грошей, економія з боку держави, іноді неспроможність, а часто небажання місцевого населення виконувати примусово покладені на них функції стали причинами повільної та неефективної системи забезпечення частин російської армії у першій половині XIX ст.

## Примітки

1. Струков Д. Главное артиллерийское управление. Исторический очерк. Столетие Военного министерства. 1802-1902. / Д. П. Струков. – СПб., 1902. – Т. VI. Ч. I. Кн. I; Данилов Н. Исторический очерк развития военного управления в России / Н. А. Данилов. – СПб., 1902. – Т. I. Кн. I; Шелехов Ф. Главное интендантское управление / Ф. П. Шелехов. – СПб., 1903. – Т. V. Ч. I; Федоров В. Вооружение русской армии за XIX столетие / В. Г. Федоров. – СПб., 1911.
2. Бескровный Л. Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России / Л. Г. Бескровный. – М., 1973; Вещиков П. Продовольственная служба Вооруженных сил России / П. И. Вещиков, А. А. Огуречников, А. В. Шанин. – М., 1999; Гаврилов С. Эволюция системы материального снабжения русской армии в первой четверти XIX века / С. В. Гаврилов. – СПб., 2008.
3. Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗ). ПСЗ. Собр 1. – Т. XXV. – № 19179. – СПб., 1830 – 933 с.
4. ПСЗ. Собр 1. – Т. XXIX. – № 22310. – СПб., 1830. – 1372 с.
5. Там само. № 22417.
6. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДІАК України). ф. 533, оп. 1, спр. 1189, арк. 7-8; спр. 1241, арк. 1-4.
7. ЦДІАК України. ф. 533, оп. 3, спр. 422, арк. 7-8; спр. 1241, арк. 2-2зв.
8. ПСЗ. Собр 2. – Т. VIII. Отд. 1. – № 6456. – СПб., 1834 – 832 с.
9. Российский государственный военно-исторический архив. ф. 49, оп. 211, св. 3, д. 32, л. 14-16.
10. ЦДІАК України. ф. 533, оп. 1, спр. 1026, арк. 6-9 зв.
11. Там само. спр. 1540, арк. 1-1 зв.
12. Державний архів Рівненської області. ф. 384, оп. 4, спр. 12, арк. 1-1 зв; 35-36; 41-43 зв; 46.
13. ЦДІАК України. ф. 442, оп. 770, спр. 10, арк 228.
14. Державний архів Волинської області. ф. 229, спр. 145, арк. 31-32.
15. Державний архів Вінницької області. ф. Д-200, оп. 1, спр. 430, арк. 1-4.
16. ПСЗ. Собр 2. – Т. XXVI. Отд. 2. – Приложения. Штаты и таблицы. К № 25406. – СПб., 1852 – 387 с.
17. ЦДІАК України. ф. 422, оп. 1, спр. 475, арк. 656-657 зв.
18. Высочайшая грамота Киевскому дворянству // Киевские Губернскія Ведомости. Часть официальная – 20 марта 1854 г. – № 12. – С. 1.
19. ЦДІАК України. ф. 422, оп. 770, спр. 74, арк. 364; 376; 395.
20. ПСЗ. Собр 2. – Т. XXVII. Отд. 2. – Приложение. Штаты и таблицы. К № 23256. – СПб., 1853 – 258 с.
21. ПСЗ. Собр 2. – Т. XXVIII. Отд. 1. – № 27650. – СПб.: 1854 – 704 с.
22. О безотлагательной выдаче командирам полков воловых квитанций о благополучном квартировании // Волинскіе Губернскія Ведомости. Часть официальная – 25 октября 1841 г. – № 43. – С. 3.

23. ПСЗ. Собр 2. – Т. XXXV. Отд. 1. – № 35952. – СПб., 1862. – 960 с.  
24. ПСЗ. Собр 2. – Т. XLII. Отд. 2. – № 45237. – СПб., 1871. – 474 с.

*A. Skrypnyck. Participation population of Right Bank Ukraine to transport military supplies of russian army (1793-1860). The problem of quick and efficient transportation of military loads and property of the Russian armed forces during the first half of the 19<sup>th</sup> century was one of the most difficult and painful in the structure the rear of the Russian army units. Despite the periodic attempts to reform and reorganize and somehow increase the number of regular transport units, the Russians failed to solve this problem completely by relying only on their own military component.*

**Key words:** troops, transportation, provision, foodstuffs, ammunition.

Отримано 21.09.2014 р.

УДК 94 (477) "18": 329.7

С. Щур

## РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА НАСИЛЛЯ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС «ХОДІННЯ В НАРОД»

*С. Щур. Революційне народництво Наддніпрянської України і проблема насилля напередодні та під час «ходіння в народ». У статті висвітлюється поява і розвиток ідей насилля в першій половині 70-х рр. XIX ст. Розглянуто вплив на цей процес основоположників народництва А. Герцена, М. Добролюбова та М. Чернишевського, видатних теоретиків ідейної течії П. Лаврова та М. Бакуніна і інших популярних авторів того часу. Показано становлення і розвиток революційних центрів Наддніпрянської України, підготовку «ходіння в народ». На основі спогадів його учасників, доведено, що цей рух був не лише мирним, як це традиційно вважається, а що у багатьох було на меті спровокувати селян на соціальну революцію, організовуючи селянські бунти і повстання. У роботі розглянуто поступовий відхід народників від мирних поглядів. Розкрито зміст головних ідей, якими революційні народники агітували селянство. Показано його реакцію на пропаганду соціалізму, її слабкі сторони та причини невдачі. Описано «Чигиринську змову» – невдалу спробу учасників київського гуртка «південних бунтарів» підняти селян на повстання шляхом обману, показавши їм сфальсифіковані статут і грамоту від імені імператора Олександра II.*

**Ключові слова:** Наддніпрянська Україна, революційні народники, насилля, революція, «ходіння в народ», «південні бунтарі», «спалахопускачі», «Чигиринська змова», пропаганда.

*С. Щур. Революционное народничество Приднепровской Украины и проблема насилия накануне и во время «хождения в народ». В статье освещается появление и развитие идей насилия в первой половине 70-х гг. XIX в. Рассмо-*

*трено влияние на этот процесс основоположников народничества А. Герцена, Н. Добролюбова и Н. Чернышевского, выдающихся теоретиков идейного течения П. Лаврова и Н. Бакунина и других популярных авторов того времени. Показано становление и развитие революционных центров Украины, подготовку «хождения в народ». На основе воспоминаний участников, доказано, что это движение было не только мирным, как это традиционно считается, потому что у многих было целью спровоцировать крестьян на социальную революцию, организовав крестьянские бунты и восстания. В работе рассмотрены постепенный отход народников от мирных взглядов. Раскрыто содержание основных идей, которыми революционные народники агитировали крестьянство. Показано его реакцию на пропаганду социализма, ее слабые стороны и причины неудачи. Описано «Чигиринский заговор» – неудачную попытку участников киевского кружка «южных бунтарей» поднять крестьян на восстание путем обмана, показав им сфальсифицированы устав и грамоту от имени императора Александра II.*

**Ключевые слова:** *Украина, народники, насилие, революция, «хождение в народ», «южные бунтари», «спышкопускатели», «Чигиринский заговор», пропаганда.*

У другій половині XIX ст. самодержавна влада провела ряд реформ, які мали на меті модернізувати Російську імперію. Проте їх втілення не призвело до усунення в державі всіх суспільних суперечностей. Це сприяло формуванню нової ідейної течії – народництва. Воно передбачало перехід до боротьби за інтереси народу. Його прихильники вважали, що радикальне розв'язання соціальних проблем може вирішуватися революційним шляхом і силами народу під керівництвом революційної організації<sup>1</sup>. З діяльністю цієї суспільно-політичної течії найбільше пов'язане поширення застосування насилля.

Тому, метою є дослідження ставлення до ідей насилля у народницьких теоретиків та його практичне застосування під час «ходіння в народ».

Революційний народницький рух добре досліджений радянськими істориками Б. Іттенбергом<sup>2</sup>, М. Рудько<sup>3</sup>, В. Твардовською<sup>4</sup>, Н. Троїцьким<sup>5</sup>. Проблема тероризму в Російській імперії стала темою дослідження російського історика О. Будніцького<sup>6</sup>. Чималий масив цінної інформації містять спогади революціонерів-народників В. Дебогорія-Мокрієвича<sup>7</sup>, Л. Дейча<sup>8</sup>, С. Ковалика<sup>9</sup>, М. Фроленка<sup>10</sup> та інших.

Основи російського народництва були сформульовані А. Герценом на рубежі 40-50-х рр. XIX ст. Він разом із М. Добролюбовим та М. Чернишевським виступали ідеологами та основоположниками цього суспільно-політичного руху<sup>11</sup>. На погляди народників 60-70-х рр. домінуючий вплив справили праці М. Чернишевського та А. Герцена<sup>12</sup>.

Незважаючи на закладений з самого початку революційний зміст народництва, покоління 70-х рр. не мало ніяких революційних традицій<sup>13</sup>. Про існування на початку попереднього десятиліття таємних організацій «Земля и воля», «Великорос», «Молодая Россия» майже ніхто із його представників не знав. Їх учасники тоді відбували каторгу, а легальні

преса та література про них нічого не писали<sup>14</sup>. На відміну від покоління 60-х рр., яке цікавилось природничими знаннями, їх наступники більше захоплювалися соціальними науками<sup>15</sup>.

Популярними авторами доби рубежу 60-х – 70-х рр. XIX ст. були: німецький філософ і економіст Ф. Лассаль, англійський утопічний соціаліст Р. Оуен, французький соціолог, утопічний соціаліст А. Сен-Сімон та його співвітчизник, один із теоретиків анархізму П. Прудон. Погляди останнього сприяли сприйняттю ідей М. Бакуніна<sup>16</sup>.

Для прихильників російського революційного народництва вчителами були М. Чернишевський, а згодом П. Лавров і М. Бакунін<sup>17</sup>. Крім того, їх світогляд формували революційні демократи: А. Герцен, Д. Писарев, М. Михайловський, В. Берві-Флеровський і інші<sup>18</sup>.

Письменник і публіцист, ідеолог революційно налаштованої інтелігенції М. Чернишевський у 1863 р. на сторінках журналу «Современник»<sup>19</sup> опублікував знаменитий роман «Что делать?». У ньому відстоювалася ідея необхідності створення революційної організації. Він вважав, що селян можна підняти на повстання шляхом розповсюдження серед них прокламацій. У романі був створений образ революціонера-професіонала<sup>20</sup>. Значний вплив на молодь мала книга В. Берві-Флеровського «Положение рабочего класса в России»<sup>21</sup>. Вона поклала початок цілеспрямованому вивченню народниками життя селян напередодні «ходіння в народ»<sup>22</sup>.

Найбільший вплив на формування революційної думки російського народництва на початку 70-х рр. XIX ст. мав П. Лавров. У 1870 р. він видав «Исторические письма», які до того друкувались у нелегальному журналі «Неделя». Ця книга стала визнаним «Євангелієм народницької інтелігенції»<sup>23</sup>. На ній виховувалося покоління народницької молоді<sup>24</sup>.

За словами впливового народника С. Ковалика, теорія П. Лаврова «піднімала енергію мислячого інтелігента і скріплювала в ньому віру в свої сили, штовхала його на боротьбу із застарілими формами»<sup>25</sup>. Проте він не задовольняв всіх потреб революційних народників. Вони прагнули практичної роботи, а не вчитися, як це пропонував теоретик. Їм здавалось, що «лавризм» відвертає від революційного шляху і переносить на невизначений термін революційну справу, якій вони хотіли себе присвятити<sup>26</sup>. Саме тому першість П. Лавров тримав лише 2-3 роки<sup>27</sup>, поки не вийшла книга М. Бакуніна «Государственность и анархия».

Вона краще відповідала настроям радикальної молоді. Вирізнялася простотою та прямолінійністю, радикальним вирішенням питань<sup>28</sup>. Лише російських народників стосувалось «Прибавление А». Пізніше саме воно стало засадничим для діяльності київського революційного гуртка «Південні бунтарі». У вказаній частині праці автор пропонував «йти в народ» для організації бунтів. Проте необхідність самої масової акції, завдяки «Историческим письмам», була більш менш зрозумілою, але до самої діяльності в селах ставились по-різному<sup>29</sup>.

Народницькій молоді пропонувалось підштовхнути селян для пробудження їх революційної енергії та допомогти організуватися. Їх завдання



зводилося до необхідності «йти в народ» та бути з ним там, де «виринається на поверхню прихована у ньому революційна сила». Це було потрібно для того, щоб викликати та організувати бунти і завдяки їм підняти дух народу. Через розрізненні бунти планувалося об'єднати найпереводвіші революційні елементи та готувати загальноросійську організацію для всенародного повстання<sup>30</sup>.

Таким чином, у революційному народницькому середовищі сформувалося два основних ідеологічних напрямки: «лавризм» і «бакунізм», які різнилися підходами до насилля. Центральним пунктом теоретиків народництва була проблема революції. Обидва були противниками політичної боротьби. М. Бакунін не схвалював завоювання політичних свобод, а П. Лавров кінцевою метою бачив знищення будь-якої державної організації. Тому, вони відстоювали ідею «соціальної революції». Суттєва різниця у їх поглядах полягала у баченні тривалості підготовки. П. Лавров вважав, що до революції ніхто не готовий, а тому необхідно проводити планомірно і тривалу пропаганду селян. Натомість М. Бакунін вірив, що вони інстинктивні революціонери, готові до негайних бунтів. Таким чином, останній закликав до негайного бунту, а його ідейний опонент наполягав на тривалій пропагандистській роботі, яка з часом підготує народ до соціальної революції. Зрозуміло, що енергійна молодь обрала «швидший» план дій.

Обидва напрямки революційного вчення передбачали активне застосування насилля для знищення існуючого державного ладу<sup>31</sup>. П. Лавров писав, що революція супроводжується «жорстокою боротьбою, насиллям, кривавими протистояннями, революційною диктатурою, боротьбою за владу, чисельними жертвами»<sup>32</sup>. Тому молодь, яка поділяла «пропагандистські» ідеї П. Лаврова та «бунтарські» М. Бакуніна, де-факто погоджувалася з насильницьким шляхом своєї революційної діяльності. А тому, «ходіння в народ», яке в історіографії традиційно вважається мирним, передбачало підготувати соціальну революцію, яка носила насильницький характер.

На початку 70-х рр. XIX ст. Київ мав репутацію одного із найбільших революційних центрів імперії. У цьому плані місто мало більше значення ніж Москва. Суспільно-політичне життя відбувалося у ньому самостійно і майже без впливу петербурзьких гуртків. Протягом десятиліття народницький рух тут проходив ті самі етапи розвитку, але в більш різкому вигляді ніж це було у Петербурзі<sup>33</sup>. Серед молоді створювалися різноманітні гуртки<sup>34</sup>. Схожі процеси відбувалися в інших університетських містах – Одесі та Харкові.

Влітку 1871 р., завдяки об'єднанню гуртків М. Натансона та С. Перовської, в Петербурзі виникло «Большое общество пропаганды», більше відоме як гурток «чайківців». У 1872 р. був створений київський відділ «чайківців», а наступного року такий з'явився в Одесі. Обидва були у федеративних відносинах з петербурзьким гуртком. Їх діяльність полягала у поширенні наукової та публіцистичної літератури серед молоді та робітників<sup>35</sup>. Крім того «чайківці» поставили собі за мету вироблення свідомих і стійких елементів серед молоді для майбутньої революційної діяльності<sup>36</sup>.

До одеського відділу належали: Ф. Волховський, С. Чудновський, М. Ланганс, А. Желябов і В. Лопатін. До київського Н. Лопатін, М. Колодкевич, П. Аксельрод<sup>37</sup>, В. Емме, Л. Николаєвська та інші<sup>38</sup>. Саме вони, а також створена у вересні 1873 р. київська «Комуна» склали кістяк учасників «ходіння в народ» у Наддніпрянській Україні.

Початок підготовки до нього припав на осінь 1873 р. Тоді С. Кравчинський та Д. Рогачов здійснили короткочасну спробу пропаганди у Тверській губернії, яка, на їх думку, була вдалою. Новина про успіх «пробного ходіння» швидко стала відомою у середовищі народництва всієї Російської імперії. Це дало поштовх до початку підготовки масової акції революційної молоді, відомої як «ходіння в народ»<sup>39</sup>.

Представники «бакунінського» напрямку народництва взимку 1873 р. виборили у «лавристів» першість у запланованій на весну акції. У Києві та Одесі прихильники М. Бакуніна домінували найвідчутніше<sup>40</sup>. Уже тоді тут, на відміну від Петербурга і Москви, де цей суспільний рух мав більш мирний пропагандистський ухил, була помітною тенденція радикалізації серед українських прихильників російського народництва.

Заради того, щоб піти «в народ» окремі студенти та гімназисти покидали навчання. «Ми й без того знаємо так багато, – говорили вони, – що якби передати народові хоч десяту частину того, ... то Росія б стала першою країною в світі, тому ... ми зобов'язані спішити поділитися своїми ідеями з народом ... потрібно закликати його до революції»<sup>41</sup>. Однак, дискусія про доцільність «ходіння» тривала. В багатьох закрадалися сумніви, чи можна буде викликати революцію. Проте прихильники масового руху в селу переконали скептиків у його доцільності. Ними була сформульована думка: «Весною потрібно вирушати в села і ... спробувати знайти ґрунт, подивитися, що являє собою селянин, як він відгукнеться на заклик, чи захоче повстати, чи можлива з ним революція?»<sup>42</sup>.

В історіографії рух 1874 р. прийнято вважати стихійним. Однак ще до його започаткування всередині народницьких гуртків велись численні дебати про організацію та координацію діяльності<sup>43</sup>. Проте він так і залишився без загальної організації та керівного центру<sup>44</sup>. Рух був не централізованим і хаотичним, проходив неорганізовано та не продумано<sup>45</sup>. Члени розрізних гуртків діяли на свій розсуд і в міру можливостей<sup>46</sup>. Зв'язки між собою підтримували завдяки обміну інформацією та особистих знайомств<sup>47</sup>.

У Наддніпрянській Україні пропаганда велася у всіх губерніях<sup>48</sup>. «В народ» пішли «бакуністи», серед них київська «комуна» та гурток І. Каблиця («спалахопускачі») з Петербурга. Лавристський напрямок народницької ідеології представляли київські та одеські «чайківці»<sup>49</sup>. Частина пропагандистів не належала до жодного із гуртків. Вони йшли «в народ» самостійно. Більшість – «бакуністи», пішли у села організувати і очолювати бунти, а «лавристи» готувати народ до соціальної революції. Революціонери вели пропаганду ходячи з села у село або селилися в одному місці<sup>50</sup>.

Частина пропагандистів йшла виключно у місцевості, де в минулому вже відбувались повстання, зокрема, в Київську губернію де була Гайдямаччина. Серед них траплялись такі, які йшли вибирати позиції для артилерії, бо в середовищі народників склалась думка, що революція відбудеться протягом 3-х років<sup>51</sup>. Головний контингент «ходіння» склали учасники гуртків самоосвіти<sup>52</sup>. «Бакуністи» прагнули негайних дій шляхом бунтів, які мали б розбудити селян краще книжної пропаганди. «Спалахопускачі» вважали, що народ давно готовий до повстання і «тому варто лише запалити сірник, як запалає всенародна пожежа»<sup>53</sup>. Вони вірили, що будь-який бунт завжди корисний. Багато серед народників ідейно не визначилися і поділяли лише ті ідеї з «лавризму» і «бакунізму», які їм подобалися і відповідали революційним планам<sup>54</sup>.

У 1874 р. народники не знали як будуть організовувати селян. Вони надіялись викликати дрібні бунти, але як це правильно зробити не уявляли<sup>55</sup>. Гасло «В народ!» передбачало розповсюдження друкованих видань та усну пропаганду для поширення революційних ідей<sup>56</sup>. Література транспортувалася нелегальними шляхами. Гуртки, які вели пропаганду в Наддніпрянській Україні, мали зв'язки з контрабандистами, а також користувались каналами, прокладеними «чайківцями»<sup>57</sup>. Народники усіх ідейних спрямувань намагалися у великій кількості доставляти книги в місцевості, які були центрами пропаганди<sup>58</sup>. На випадок небезпеки пропагандисти часто мали револьвери, а в «Комуні» був вироблений план збройного опору властям при арешті<sup>59</sup>.

Серед масиву літератури були книги і брошури, які закликали до бунтів та повалення існуючого державного ладу в імперії<sup>60</sup>. Так, ефективним засобом впливу на селян<sup>61</sup> були твори С. Кравчинського: «Сказка о копейке», «Сказка Мудрицы Наумовны» та «Из огня да в полымя»<sup>62</sup>. Бунтівного спрямування була брошура «О Стеньке Разине». В ній, як подвиги заради захисту пригнобленого народу, описувалися діяльність ватажка селянського повстання XVII ст. До соціальної революції закликали селян «История французского крестьянина», «Сказка о четырех братьях», «Сборник новых стихов и песен», «Хитрая Механика» та відозва «Чтой то братцы»<sup>63</sup>. Вони мали яскраво виражений революційний характер і закликали до відкритого повстання проти влади<sup>64</sup>. Проте, ці книги часто були малозрозумілими для українських селян, бо були написані російською мовою. Тому, пропагандисти були змушені перекладувати їх революційний зміст українською. Кілька перекладів такої літератури на українську мову здійснив С. Кравчинський. Користувалися популярністю книги Т. Шевченка та інших діячів<sup>65</sup>.

Пропагандою народники прагнули принести в населення революційні ідеї. Вони не вважали згаяним час, якщо вдавалось наптовхнути селянина чи робітника на революційну думку або лише посилити його незадоволення своїм становищем<sup>66</sup>. В. Дебогорій-Мокрієвич писав, що вони прагнули дізнатися де відбувались селянські бунти і яка була їх причина. Як виявилось, вони були на рубежі 50-60-х рр. XIX ст. Починаючи з се-

редини 60-х рр. і до 70-х їх майже не було. Це дало зрозуміти, що наївна віра «бакуністів» в готовність народу до повстання і близькість соціальної революції була упередженою. Селянство не було революційно налаштованим<sup>67</sup>.

Віра в революційність народу, у його могутність та непереможність була слабкою стороною народництва<sup>68</sup>. Представник цього руху С. Ковалик вважав, що на селян треба діяти лише шляхом реальних фактів – бунтів, а не бесідами чи розповсюдженням і читанням книг та брошур революційного змісту<sup>69</sup>. Також він зазначав, що серед них, було мало готових до бунту. На заклики до активної боротьби вони відповідали, що лише підтримають тих, хто розпочне боротьбу. При цьому одні очікували її від «царя», інші – від революціонерів<sup>70</sup>. Такий настрій селян не складав небезпеки для держави. Шансів викликати повстання фактично не було. Тому, спроби проповіді соціальної революції були марними<sup>71</sup>.

У Наддніпрянській Україні революційні народники наштотували серйозну проблему. На шляху до селянського повстання було бажання селян подушного поділу землі. Це відверто суперечило соціалістичним ідеалам, які сповідували народницькі гуртки. Для українців община не могла бути вихідною точкою революційної програми. Тому, що тут її не було. Ще однією причиною невдачі «ходіння» була наївна вірність «царю». Після реформ селяни були йому віддані, а свої негаразди пов'язували зі свавіллям чиновників на місцях. Єдине, що їх бентежило, була земля. Вони вірили, що імператор Олександр II «відбере землю у панів і наріже» її селянам. Вони казали: «накаже цар – прийдуть землеміри і поділять між всіма»<sup>72</sup>. Тому, народники мусіли рахуватися з цією думкою. Також по селах були поширеними чутки, що начебто в інших губерніях уже ділять землю. Через це селяни чекали. Отже, підносити їх на бунт було марною справою. Вони вірили, що отримають землю з волі «царя» безкоштовно та без бунту, до якого їх закликали революціонери<sup>73</sup>.

Таким чином, сподівання негайно підняти селянство на соціалістичну революцію, навіювані М. Бакуніним, не співпали з дійсністю. Масове «ходіння в народ» 1874 р., в якому взяли участь як «лавристи», так і «бакуністи» зазнало невдачі. 31 травня в Саратові розпочалося досудове впровадження<sup>74</sup>, яке поклало початок репресій та арештів народників. Таким чином, недосконалість народницької теорії, яку селяни не сприйняли, та переслідування пропагандистів як правопорушників, призвели до провалу усіх мрій та планів революційного народництва.

Незважаючи на це, у 1875 р. розбитий рух знову відродився. Цього разу він не був масовим. Більшість зрозуміла, що селянство не має революційних настроїв<sup>75</sup>. Тому, «ходіння» з цього часу почало набирати нових форм, а саме народництво переживало перехідний етап. У Наддніпрянській Україні народники остаточно відмовились від соціалістичної пропаганди. Завдяки отриманому досвіду, на перший план висунули ідею боротьби за права селянства<sup>76</sup> та стали готуватися до збройного виступу.

Восени 1874 р. у Києві був організований гурток «Південні бунтарі». Основою поглядів його членів були ідеї «бакунізму»<sup>77</sup>. Вони стали очікувати, коли селяни самі розпочнуть бунт або повстання. Тоді б вони примкнули до них як союзники. Загалом, вони спромоглися на найуспішнішу спробу революційних народників Російської імперії підняти селян на бунт. Нею стала «Чигиринська змова» 1877 р. У Чигиринському повіті Київської губернії їм вдалося створити таємну селянську організацію за допомогою якої вони хотіли підняти селян на повстання<sup>78</sup>.

Ідея організувати селянський бунт використовуючи сфальсифікований царський маніфест виникла весною 1875 р. і належала В. Дебогорію-Мокрієвичу та Я. Стефановичу. Прецедентом такого рішення було Корсунське повстання 1855 р.<sup>79</sup> Тоді в кількох селах повстало близько 10 тисяч селян через чутки про існування «царського маніфесту», який надавав селянам «козацькі вольності»<sup>80</sup>.

Невдовзі в Чигиринському повіті Київської губернії селяни кількох волостей відмовились сплачувати податки, розігнали сільські та волосні органи влади та створили свій орган управління. Восени цей бунт був придушений, а найактивніші учасники заарештовані<sup>81</sup>. Селянським заворушенням зацікавились «Південні бунтарі». Вони його сприйняли як «готову справу», до якої лише залишалось приєднатись<sup>82</sup>.

Взимку Я. Стефанович та В. Дебогорій-Мокрієвич встановили зв'язок з ув'язненими у київській в'язниці учасниками бунту. Після цього були складені і видрукувані фальшиві «Высочайша тайна грамота» і «Статут». У таємній «Грамоті» селяни були оголошені вільними та наділялися землею за рахунок поміщицьких володінь. У ній закликалося повстати проти дворян щоб скинути з себе ярмо<sup>83</sup>. «Статут» став основою створення таємних дружин для підготовки повстання, знищення повинностей і податків, відновлення свободи<sup>84</sup>. Чигиринські селяни, які відбували ув'язнення, повірили документам. Повстання планувалося підняти не пізніше 1 жовтня 1877 р. Влітку «Таємна дружина» налічувала уже близько 1000 осіб<sup>85</sup>. Однак про підготовку виступу стало відомо місцевим властям. Почалося розслідування, після якого відбулися арешти учасників селянської дружини. Згодом до рук правосуддя потрапили організатори та кілька київських народників, не причетних до змови<sup>86</sup>.

Таким чином, всі революційні акції народників у цей період не дали очікуваних результатів. Пригнічення настроїв було посилене внаслідок масових арештів їх учасників. Пропаганда, від якої чекали майже миттєвої революції, не дала очікуваних результатів і була дискредитована<sup>87</sup>. За визначенням А. Желябова, це призвело до того, що «час рожевих мрій завершився»<sup>88</sup>. Прагнення народників спровокувати селянські бунти, привело їх до спроби обману селянства. Однак, неоднозначна в оцінках «Чигиринська змова» була провалена. Тому, кризові умови і безвихідь спровокувала поступову зміну настроїв, які призвели до терористичного періоду революційного народництва.

### Примітки

1. Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке. (1801–1914) Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1956. – 505 с.
2. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. / Б.С. Иттенберг. – М.: Наука, 1965. – 444 с.
3. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX століття). / М.П. Рудько. – К.: Видавництво Київського університету, 1973. – 206 с.
4. Твардовская В.А. Н.А. Морозов в русском освободительном движении / В.А. Твардовская. – М.: Наука, 1978. – 280 с.
5. Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866-1882 гг. / Н.А. Троицкий. – М.: Мысль, 1978. – 355 с.
6. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.) / О.В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2000. – 400 с.
7. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания / Вл. Дебогорий-Мокриевич. – СПб.: Свободный труд, 1906. – 591 с.
8. Дейч Л. Валерьян Осинский (К 50-летию со дня казни) / Каторга и ссылка. – Книга 54. – 1929. – С. 7-43.
9. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. / С.Ф. Ковалик. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1928. – 200 с.
10. Фроленко М. Хожделение в народ 1874 г. / Каторга и ссылка. – Кн. 11. – 1924. – С. 9-15.
11. Пушкарев С.Г. Россия в XIX веке... – С. 262.
12. Гросул В.Я. Русское общество XVIII-XIX веков: Традиции и новации / В.Я. Гросул; Ин-т российской истории. – М.: Наука, 2003. – С. 317.
13. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 39.
14. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России (к полувековому юбилею). / Л.Г. Дейч. – Ростов на Дону: Северокавказское партийное издательство «Буревесник», 1925. – С. 30.
15. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
16. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества... – С. 116
17. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
18. Аптекман О.В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг. По личным воспоминаниям / О.В. Аптекман. – Пг.: Колос, 1924. – С. 129.
19. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1990. – С. 310.
20. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов... – С. 17-19.
21. Берви-Флеровский В. Положение рабочего класса в России / В. Берви-Флеровский. – СПб.: Издание Н.П. Полякова, 1869. – 494 с.
22. Заблоцкий В.П. В.В. Берви-Флеровский в российском освободительном движении / Автореф. дис. к.и.н, 1990.

23. Козьмин Б.П. Из истории революционной мысли в России. Избранные труды / Б.П. Козьмин. – М.: Изд-во АН, 1961. – С. 683.
24. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 44.
25. Там само. – С. 45.
26. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное. Книга первая. – Берлин: Изд-во З. И. Гржебина, 1923. С. 111.
27. Дейч Л.Г. Социалистическое движение начала 70-х годов в России (к полувековому юбилею). – Ростов-на-Дону: Северокавказское партийное издательство «Буревесник», 1925. – С. 24
28. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное. Книга первая. / П.Б. Аксельрод. – Берлин: Изд-во З.И. Гржебина, 1923. – С. 111.
29. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 130.
30. Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное... С. 112.
31. ЦДИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2440. – Арк. 10 зв.
32. Иттенберг Б.С. Проблема революции и нравственности в мировоззрении П.Л. Лаврова // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. / М.В. Нечкина. – М.: Наука, 1986. – С. 39.
33. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 77.
34. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 74-75.
35. Федоров В.А. История России. 1861-1917 / В.А. Федоров. – М.: Высшая школа, 2000. – 384 с.
36. Аптекман О.В. Общество «Земля и Воля»... – С. 70.
37. Там само. – С. 69.
38. Дейч Л.Г. Социалистическое движение... – С. 35.
39. Фроленко М.Ф. Собрание сочинений. Т. 2. / М.Ф. Фроленко. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1932. – С. 54.
40. Дейч Л.Г. Социалистическое движение... – С. 24.
41. Фроленко М. Хождение в народ ... – С. 11.
42. Там само. – С. 12-13.
43. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке ... – С. 275.
44. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества... – С. 365.
45. Аксельрод П.Б. Пережитое и передуманное ... – С. 277.
46. Аптекман О.В. Мои первые шаги на пути пропаганды. – С. 133.
47. Чарушин Н.А. О далёком прошлом. Из воспоминаний о революционном движении 70-х годов XIX века. / Н.А. Чарушин. – М.: Мысль, 1973. – С. 150.
48. Записка министра юстиции графа Палена. Успехи революционной пропаганды в России (1875 г.) // Былое. – 1907. – №9. – С. 272.
49. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С. 133.
50. Там само. – С. 137.
51. Фроленко М. Хождение в народ... – С. 13.
52. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ» 1874-1875 гг. // Вопросы истории. – №6. – 2013. – С. 71.
53. Чарушин Н.А. О далёком прошлом. – С. 201.

54. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 71.
55. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 203.
56. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 268
57. Аксельрод П.Б. Пережитое и передуманное... – С. 120; Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С.127.
58. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 73.
59. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 275.
60. Там само. – С. 269.
61. Пелевин Ю. А. «Хождение в народ»... – С. 72.
62. Там само.
63. ЦДДАУК. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.10.
64. Записка министра юстиции графа Палена... – С. 274.
65. Борисенко В. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1998. – С. 490.
66. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... – С.136.
67. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 135-136.
68. Попов М.Р. Записки землевольца / М.Р. Попов. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1933. – С. 125.
69. Чудновский С.Л. Из давних лет. Воспоминания. – М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1934. – С. 82.
70. Ковалик С.Ф. Революционное движение семидесятых... С. 136.
71. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 181.
72. Там само. – С. 136-137.
73. Там само. – С. 138-139.
74. ЦДДАУК. – Ф.2063. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.1.
75. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 178
76. Иттенберг Б.С. Движение революционного народничества ... – С. 338.
77. ЦДДАУК. – Ф.301. – Оп. 1. – Спр.77. – Арк.46.
78. Пушкирев С.Г. Россия в XIX веке... – С. 276.
79. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 204.
80. Там само. – С. 142.
81. Рудько М.П. Революційні народники на Україні... – С.127-128.
82. Дебогорий-Мокриевич В. Воспоминания... – С. 209
83. Документы к Чигиринскому делу. Высочайшая Тайная Грамота. // Былое. – 1906. – №12. – С. 257-259.
84. Документы к Чигиринскому делу. Устав. // Былое. – 1906. – №12. – С. 259-261.
85. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. / В.Д Новицкий. – М.: Издательство МГУ, 1991. – С. 112.
86. Рудько М.П. Революційні народники на Україні... – С. 134.
87. Лион С.Е. От пропаганды к террору (Из одесс воспом семидесятника). / Каторга и Ссылка. – Книга 11. – 1924. – С. 14-15.



88. Революционные силуэты (Первомартовцы). – Новая правда. Книга восьмая. – СПб.: Издание И. Балашова, 1906. – С. 6.

*S. Schur. The revolutionary populism the Dnieper Ukraine and the problem of violence before and during the «going to the people». The article highlights the emergence and development of violence ideas in the first half of the 70's of 19th century. It researches the influence on this process of the founders of narodnytsvo – Herzen A., Dobroliubov M. and Chernyshevsky M., of the prominent theorists of the ideological trend Lavrov P. and Bakunin M., and other popular authors of that time. There is described the formation and development of revolutionary centers of Dnieper Ukraine, training to the process of «going to the people» in the article. Traditionally, it is believed that this movement was peaceful. However, basing on the memoirs of the participants, the article proves that a lot of people had intention to provoke peasants to start the social revolution by organizing peasant revolts and uprisings. There is considered a gradual shift from peaceful views. The article shows the content of the main ideas used by revolutionary narodnykys to agitate peasantry. The movement's reaction to the propagation of socialism, its weaknesses and reasons of failure are discussed. There is described «Chyhyryn conspiracy», that is a failing attempt of the members of «southern rebels» Kiev group to raise the peasants to revolt by deception through the way of showing them the rigged charter on behalf of the Emperor Alexander II.*

**Key words:** Dniepr Ukraine, revolutionary narodnykys, violence, revolution, «going to the people», «southern rebels», «spalahopuskachi», «Chyhyryn conspiracy», propagation.

Отримано 14.10.2014 р.

УДК 334.73.021(477.4)''19''(092)

*В. Дубінський, О. Комарова*

## **В. ДОМАНИЦЬКИЙ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

*В. Дубінський, О. Комарова. В. Доманицький у кооперативному русі Наддніпрянської України на початку ХХ століття. Аналізується внесок у розвиток кооперативного руху в Наддніпрянській Україні Василя Миколайовича Доманицького – відомого українського громадського та культурного діяча. Визначаються умови та особливості діяльності кооперативних організацій у підросійській Україні. Безпосередньо характеризується робота ощадно-позичкового товариства в селі Колодисте Київської губернії, його здобутки та вплив на селян. Також звертається увага на популяризацію кооперативних ідей у працях В. Доманицького, що видавалися на початку ХХ століття й були поширені на території всієї України. Подається оцінка ролі та значення діяча в кооперативному та громадському русі Наддніпрянщини в роботах відомих*

*кооператорів початку ХХ століття. Автори визначають також вплив кооперативних організацій на вирішення проблем національного характеру в підросійській Україні.*

**Ключові слова:** *Василь Доманицький, кооперативний рух, ощадно-позичкове товариство, Наддніпрянська Україна, споживча кооперація, селянство, національне визволення, Колодисте, брошура, національне відродження, кооперативний фонд.*

**В. Дубинский, О. Комарова. В. Доманицкий в кооперативном движении Приднепровской Украины в начале ХХ века.** *Анализируется вклад в развитие кооперативного движения в Надднепроянской Украине Василия Николаевича Доманицкого – известного украинского общественного и культурного деятеля. Описываются условия и особенности деятельности кооперативных организаций в подросийской Украине. Непосредственно характеризуется работа сберегательно-кредитного общества в селе Колодистое Киевской губернии, его результаты и влияние на крестьян. Также обращается внимание на популяризацию кооперативных идей в работах В. Доманицкого, которые издавались в начале ХХ столетия и были распространены на территории всей Украины. Подается оценка роли и значение деятеля в кооперативном и общественном движении Надднепроянщины в трудах известных кооператоров начала ХХ столетия. Авторы определяют влияние кооперативных организаций на разрешение проблем национального характера в подросийской Украине.*

**Ключевые слова:** *Василий Доманицкий, кооперативное движение, сберегательно-кредитное общество, Надднепроянская Украина, потребительская кооперация, крестьянство, национальное освобождение, Колодистое, брошура национальное возрождение, кооперативный фонд.*

З-поміж помітних постатей української історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. визначне місце належить Василеві Миколайовичу Доманицькому (1877–1910). Він був багатогранною людиною: історик, археолог, етнограф, літературознавець, журналіст, письменник, редактор, видавець, кооператор та громадський діяч. Виходець із сім'ї священика, жваво відстоював інтереси своїх односельчан, розгортав кооперативну діяльність у всій Наддніпрянщині.

Один із сучасників охарактеризував В. Доманицького, як «чесного, самовідданого трудівника на ниві громадського служіння своєму народові і чистої серцем людини...»<sup>1</sup>. І у своєму визначенні рецензент не помилився, адже він справді був активним пропагандистом та організатором споживчої кооперації у Звенигородщині. За словами відомого історика В. Сарбея, Василь Доманицький збагнув велику силу кооперативного єднання як засобу підвищення національної самосвідомості українського селянства<sup>2</sup>. Інший український дослідник І. Фареній підкреслив, що його життя і діяльність для багатьох представників української еліти стали взірцем для наслідування<sup>3</sup>.

Історіографія проблеми є незначною. Так, окремі аспекти діяльності В. Доманицького зустрічаємо в працях В. Марочка, І. Фаренія, О. Ли-

сенка, А. Пантелеймоненка, О. Федькова, Ю. Магась-Демидас та інших. Виходячи з цього, метою статті є узагальнення вже відомих фактів, а також на основі використання нових історичних джерел охарактеризувати роботу В. Доманицького у кооперативному русі на початку ХХ ст.

Ідея кооперації українського селянства визрівала водночас з національно-культурним відродженням Наддніпрянщини. Відомий діяч наддніпрянського кооперативного руху М. Гехтер у зв'язку з цим відзначав: «Кооперація мусить бути вбудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона висітиме в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»<sup>4</sup>. А відомий тогочасний кооператор М. Левитський переконливо заявив: «Кооперація, заснована на великій, справжнє демократичній ідеї братерського єднання людей і на народній самодіяльності, є певна провідна зоря до економічного і духовного відродження рідного краю й народу»<sup>5</sup>.

На початку ХХ ст., зважаючи на слабкість селянських господарств, українські ліберали вважали, що інтенсифікувати їх можна тільки за рахунок створення різноманітних товариств і спілок. Значну роль у цьому вони відводили громадським товариським крамницям, позичковим товариствам та різним професійним спілкам.

Незважаючи на те, що російський уряд, побоюючись будь-якої організації громадських сил, одразу ж вороже поставився до ідеї кооперації і чинив всілякі перешкоди кооперативному рухові, його стрімкий розвиток відбувся після затвердження типового, т. зв. «нормального» статуту споживчого товариства<sup>6</sup>. А. Пантелеймоненко стверджує, що з цього часу спрощувалася процедура реєстрації кооперативу, дозвіл на відкриття споживчого товариства надавав губернатор, а не Міністерство внутрішніх справ, як це було раніше<sup>7</sup>. Завдяки юридично гарантованому становищу, котре першими здобули собі кооперативи, українська інтелігенція розпочала легальну національно-культурну працю: членами товариств стали, крім місцевих селян, також місцеві культурні сили (лікарі, агрономи, священики, учителі земських шкіл, земські гласні та інструктори різних галузей сільського господарства). Кооперації практично виконували ті ж просвітньо-економічні функції, що й галицькі «просвіти» після реформи у 1891 р.<sup>8</sup>.

Чільне місце серед них, особливо на початку ХХ ст., займали ощадно-позичкові та кредитні кооперативні товариства як своєрідна форма фінансової самопомоги та взаємного кредитування сільськогосподарських товаровиробників<sup>9</sup>. Товариства заклали по селах склади хліборобських знарядь і машин, громадські крамниці, позичково-ощадні і кредитні каси. Величезну роль відігравали кооперативи також у справі поширення загальної освіти серед українського селянства. Вони влаштовували вистави, публічні читання, лекції, створювали бібліотеки, закладали народні будинки і т.п.<sup>10</sup>. Російська дослідниця І. Міхутіна стверджує, що під маркою

«українізації» пропагувалася ідея обласного взаємного кредиту. Однак, коли з'ясувалося, що «малоросійські» кооператори підписувались на половину акцій Московського Народного банку за економічним регіональним принципом, то більшість членів Київського споживчого товариства після його банкрутства вступили в Московський союз споживачів – українські газети висловили осуд практичним кооператорам за підтримку «чужих» організацій<sup>11</sup>.

І. Фареній наголошує, що Василь Доманицький не був розробником ідеології української кооперації. Але його активна участь у кооперативному русі в ролі свідчення правочинності ідеї вирішення проблем національного визволення за допомогою кооперації, трансформувалася у символ єднання національного і кооперативного руху<sup>12</sup>. В. Доманицький у одній зі своїх статей писав: «Ми мусимо поробити з самого початку те, що й інші нації: ширити національну свідомість усякими культурними способами, зв'язавши культурно-просвітну справу з економічним добробутом люду»<sup>13</sup>. На його думку, складовими, які у своєму поєднанні будуть підвищувати культуру обробітку землі, мали бути «потреба справжньої господарської снасті, знаряддя, а з родинних потреб – потреба просвіти, бо без них і земля буде квола»<sup>14</sup>.

За словами українського громадсько-політичного діяча Бориса Мартоса «в ті часи на Україні ще не було великих центральних союзів, які могли б піднести вгору дрібну енергійну людину; працювати доводилося в узьких рямцях сільського кооперативу, доводилося робити малу, непомітну роботу. З другого боку, доводилося терпіти силу прикростей і від ненависти тих, чиєму матеріяльному становищу загрожував кооперативний рух, і від пасивності тих, чий добробут цей рух мав підвищити, і від заздрости тих дрібних особистостей, що самі нездатні утворити нічого загальнокорисного, бо не в стані піднятися вище кишенькових інтересів, і через те не можуть спокійно дивитися на роботу людини, яка хоче перевести в життя ту чи іншу ідею...»<sup>15</sup>. Після лікування закордоном від важкої хвороби (туберкульозу), В. Доманицький вирішив повернутися в Україну. Характеризуючи ті часи в житті громадського трударя, О. Лотоцький писав: «Врешті життя на чужині стало йому нестерпним, і він – будь що будь – оселяється 1904 р. в рідному Колодистому у батьків. Два з половиною роки життя В.М. на селі се – апогей його громадської роботи... він як Антей дістав тут можливість ближче торкнутися рідної землі, увійти у ближчі стосунки з рідним народом...»<sup>16</sup>.

Василь Доманицький був безпосереднім організатором кооперативних товариств та селянських крамниць. Його завзяття, ерудиції та енергії вистачило для пояснення українському селянству переваг об'єднання у споживчі спілки. Хлібороби вже давно збагнули шкідливість купівлі різноманітних товарів у всіляких посередників і спекулянтів. Неодноразово викликало обурення щодо непомірних цін та кількості бракованої продукції (наприклад, у крупи спекулянти досипали пісок)<sup>17</sup>. Тривалий

час селяни не знали як уникнути посередників задля купівлі продуктів харчування та промислових товарів безпосередньо у виробників. Саме із цією метою Доманицький, як і багато інших діячів, взявся пояснити їм користь входження у споживчі колективи для централізованої купівлі потрібного краму.

Варто зазначити, що кооператив водночас був вигідним і для виробників, в яких купували, і для колективу селян-споживачів, які вже самі реалізовували куплене між собою. Олександр Лотоцький стверджує, що ще у 1901 р., за порадами Василя Доманицького, у Колодистому заснувалося ощадно-позичкове товариство<sup>18</sup>. Сучасні дослідники В. Марочко та І. Старовойтенко наводять іншу дату – 1902 рік, і характеризують це кооперативне товариство як «позико-зберігальне»<sup>19</sup>. Втім, О. Лотоцький водночас вказує, що організація почала практично функціонувати на повну силу в 1902 році в складі 37 членів, видало позичок на 415 карбованців та спершу мало прибутку всього 2 карб. На четвертий рік свого існування товариство охоплює не тільки саме Колодисте, але й 9 околиць сіл, має кредит у Державному Банку та в центральних установах дрібного кредиту. Його обіг вимірюється в сотнях тисяч карбованців<sup>20</sup>. За свідченням М. Литвицького: «Ще раніше ніж зайнятися конкретною роботою в споживчому т-ві Василь Миколаєвич листовно допомагає колодистинським селянам організувати кредитове т-во, а з 1903 року, коли Доманицький повернувся до Колодистого, кредитове т-во, що раніш лише «животіло», заходами і працею В.М. швидко пішло вгору й допомагало позичками цілій окрузі і всім селянам стало на зразок»<sup>21</sup>. Уже за кілька років після створення Колодистької кооперації кількість різних крамниць та позичково-ощадних товариств у Київській губернії зросла до 150<sup>22</sup>.

Були встановлені прямі контакти з фабриками та заводами, організований продаж безпосередньо за кордон сільськогосподарських продуктів. За два роки кооператори Доманицькі збудували селянський народний дім у центрі села (двоповерхове приміщення кооперації з оцинковою покрівлею та підвалом)<sup>23</sup>. Зі спогадів О. Лотоцького: «Кооперативні установи Колодистого спромогаються збудувати за 2 ½ тис. свій двоповерховий дім, де внизу містяться крамниця та шпихлер (житниця, споруда для зберігання зерна. – Авт.) для комісованого продажу зерна, а на горі помешкання для ощадно-позичкової каси та зала для читань і театральних вистав. І фактичним керманичем та душею всієї справи був незмінний секретарь (В.Д. – Авт.) <...> недужий, зморений, він увесь час бадьориться в крамниці, в позичковому товаристві, серед товарів, рахунків та бухгалтерських книжок...»<sup>24</sup>.

З усієї околиці з'їжджалися селяни до Колодистого, вони довіряли Василеві Миколайовичу, зверталися до нього зі своїми справами, клопатами і кривдами. Він ознайомлював їх із законами, захищав, писав, телеграфував чиновникам, чим викликав незадоволення влади. Селянам надавали позику, продавали реманент, насіннєве зерно. За словами В. Сар-

бея, прикметною рисою для таких крамниць був і обов'язковий продаж книжок. Навіть зовнішнє оформлення крамниці передбачало національне виховання: напис на вивісці робився жовтими літерами на синьому тлі з українським орнаментом<sup>25</sup>.

На думку І. Фаренія, ідейно-теоретична робота Доманицького як така у сфері кооперації взагалі невідома. Його праці з питань кооперативної діяльності загалом присвячені організаційно-господарській проблематиці<sup>26</sup>. Зокрема, його сучасник М. Литвицький, високо оцінюючи роль Василя Миколайовича у розвитку кооперативного руху, відверто констатував цей факт: «Василь Миколайович не теоретик кооперації. Він і не економіст. Він просто популяризатор і практичний діяч...»<sup>27</sup>.

Аби задовільнити потребу всіх бажаючих дізнатися про кооперацію, В.М. Доманицький береться за створення відповідної літератури «і в 1904 році виходить першим виданням його книжочка «Про товариські крамниці», що вже по цілій Україні ширила ідеї кооперативного гуртування споживачів. Властивий В.М. реалізм відбився й на характерові зазначеної книжочки. Це були тільки гарні слова та приклади про кооперацію в чужих краях. Ні. Це був практичний підручник для кооператора з відповідними формами рахівних книжок і інших практичних порад, що забезпечували од прикрих помилок, в житті й напрямкові діяльності, започаткованих малодосвідченими кооператорами-ентузіястами, кооперативних товариств. «Товариські крамниці» стали одним з могутніх чинників, що заохочували до кооперативного єднання ширені маси українського населення...»<sup>28</sup>. Книжечка «Про товариські крамниці» вийшла двічі українською і двічі російською мовами<sup>29</sup>. Вона є «...цілком корисна, бо навчає людей, як заводити кооперації, як гуртуватися ся для спільної праці хоч би в такій сфері, як товариські крамниці. Кооперації останніх часів показали, який се чудовий фактор задля заохочення мас до самодіяльності, до організації. Але все ж таки нам здається, що і в сій справі не можна обійтися без інтелігента, який би направив тих селян, що бажали б завести крамницю, на праву путь. Проте коли б навіть ся книжечка попавши до рук селян і не привела б зразу до практичних наслідків, через брак організатора, то все ж таки вона простим та гарним своїм викладом зможе порулити у людей деякі думки в кооперативному напрямку, а через се не можна не вважати сю книжечку за цілком користну. Друге видання її за короткий час теж рекомендує її з цього боку, а через те і ми охоче радимо сю книжечку на села», – рецензував це видання Гр. Сьогобічний [Григорій Андрійович Коваленко]<sup>30</sup>.

Свій досвід роботи у кооперативній справі Василь Миколайович виклав і у інших своїх брошурах-розвідках: «Про сільську кооперацію» (1906), «Як хазяйнують селяни в чужих краях» (1908) та ін.<sup>31</sup>. Праці В. Доманицького поширилися не тільки на Україні, а й у Росії. Вони вплинули на широке піднесення кооперативного руху – на них виховалося ціле покоління молодих кооператорів<sup>32</sup>. Користувалися особливою популярністю на Київщині та Поділлі<sup>33</sup>.

Дослідник В. Мицик стверджує, що розпорядником кооперації у с. Колодисте був М. Городник, касиром – А. Швець, рахівником – Міняйло<sup>34</sup>. Василеві Миколайовичу у кооперативній справі допомагав брат Платон. З 1917 р., вже по смерті брата, Платон Миколайович включився в розбудову кредитної системи та сільськогосподарської кооперації Української Народної Республіки, продовжуючи справи Василя<sup>35</sup>. Приклад старших братів запалив і найменшого Віктора. Він також став згодом відомим кооперативним діячем за кордоном, емігрувавши в Чехо-Словаччину, потім у США<sup>36</sup>. Слід підкреслити, що брати Доманицькі походили із давнього роду священиків, їхній батько мав у Колодистому свою парафію. «...хозяїновитість пан-отця, <...> призвела до того, що він став власителем невеличкого маєтку, з якого черпались матеріяльні засоби для забезпечення кожному з дітей належної освіти, а значить і змоги зайняти відповідне місце в суспільному житті. Щоправда, трагедія «батьків і дітей» не оминула і родини Доманицьких і в цьому не має нічого дивного, але в самих глибинах своїх вона ніколи не була такою, якою уявляють її сторонні спостерігачі громадського життя на Україні...»<sup>37</sup>. Батько боявся утисків з боку влади і не розділяв кооперативних поглядів свого сина – т.ч. взаємна образа та непорозуміння поклала край їхньому спілкуванню до самої смерті Василя Доманицького. «Не у багатьох з українських інтелегентів знайшлося відваги поруч з кабінетною роботою ученого зайнятися і неважливою роботою сільського крамаря, як то ми бачимо у В.М...», – зазначає М. Литвицький<sup>38</sup>.

Завдяки розвитку кооперації село Колодисте настільки процвітало, що у ньому, за словами, А.Ю. Кримського «... дякуючи покійному В.М. Доманицькому, навіть і свої сільські фотографи завелися»<sup>39</sup>. Як селяни шанували Василя Доманицького, згадував Сергій Єфремов. Якимось до нього завітав господар із Звенигородщини і на його запитання, кого селяни думають брати до Думи, почув: «Не кого ж, як нашого попівича: за нього всі голос дамо»<sup>40</sup>. 28 грудня 1905 року на Звенигородщині відбувся з'їзд селянських уповноважених, яких, разом із зацікавленими спостерігачами, було до 200 чоловік. Головою з'їзду обрали Василя Доманицького. З'їзд постановив направити голові Ради Міністрів Вітте телеграму про вибори: за 2-х ступенів (село-повіт) вибори, щоб у повіті обирали послів до Думи. Селяни у Державній думі, на думку Звенигородських селян, повинні складати більшість<sup>41</sup>.

Діяльність В. Доманицького у Колодистому, публічний захист ним селян від свавілля майнових землевласників потрапили у поле зору місцевої адміністрації, яка запідозрила його у небажливості та добилася наприкінці 1907 року вислання діяча на 3 роки у Вологодську губернію<sup>42</sup>. Однак, батько діяча добився дозволу відправити безнадійно хворого Василя на лікування до Галичини на курорт в Закопане (нині – територія сучасної Польщі).

Навіть після виїзду у Закопане на лікування Василь все одно клопочеться справами свого дітища Колодистського ощадно-позичкового то-

вариства, яке фактично очолював до відбуття за кордон<sup>43</sup>. Не дарма Борис Мартос наголошував у своїх спогадах: «Ширити кооперативні ідеї, закладати кооп. організації та допомагати їх розвитку Доманицькому довелось в ті важкі часи, коли праця на кооперативній ниві не тільки не давала якихсь матеріальних вигод, а часто ще вимагала жертв за рахунок скромного бюджету українського інтелегента...»<sup>44</sup>.

Також у 1907 році Василь Миколайович став фундатором в організації Київського союзу кредитового – союзного об'єднання кредитної кооперації<sup>45</sup>. За спогадами Хр. Барановського, В. Доманицький надзвичайно вболівав за розвиток кооперації: «Видно було, що кооперативи – його улюблена дитина, що доля їх бентежить його не лише як практичного робітника, але і як людину, що довго й вперто шукала «способів» розв'язання найбільш питань і наче-то найшла ці способи в утворенні кооперативів. Тому всяке безладдя (нестроєння) в цих кооперативах, всякі затруднення в розвитку їхньої діяльності подвійно відбивалася на Вас. Мик. Він турбувався за майбутнє даних кооперативів і боявся краху своїх дітей, краху своїх «способів»...»<sup>46</sup>.

Після смерті Василя Миколайовича газета «Рада» подала статтю М. Левитського «Нова туга України», де зазначено, що в особі В. Доманицького Україна «втратила видатного кооператора». Завдяки М. Левитському було засновано фонд імені Доманицького. Він був призначений «на видавництво, на стипендії і допомоги для вивчення кооперації, для допомоги українським кооперативним спілкам»<sup>47</sup>.

У 1925 році у Подєбрадах, що в Чехословаччині, за ініціативи представників української діаспори, які входили до даного Кооперативного фонду, була видана брошура «Василь Доманицький: (З нагоди 15-ї річниці його смерті)». Посприяли у виданні цієї книги також інші кооперативні організації при Українській господарській академії в Подєбрадах: Товариство українських кооператорів, споживче товариство «Україна», ощадно-позичкове товариство «Єдність»<sup>48</sup>.

К. Мацієвич, згадуючи про Василя Доманицького, вважав його першим, хто звернув увагу на роль кооперації в справі національного відродження. Це питання він порушив ще у 1901 р. на з'їзді українських громад у Києві<sup>49</sup>. Кооперативний діяч з Києва П. Пожарський на сторінках журналу «Наша кооперація» під псевдонімом «Я. Краєвий» охарактеризував даного діяча як «батька української кооперації», який «прилюдно за маніфестував українську кооперацію, перший, хто показав силу української нації в кооперативній справі»<sup>50</sup>. «...після кредитної і споживчої, сільсько-господарська кооперація, як основна форма кооперативного гуртування, що особливо відповідає умовам господарської діяльності українського селянства», – саме так М. Литвицький визначив еволюцію діяльності В.М. Доманицького як кооператора<sup>51</sup>.

Варто зазначити, що іменем В.М. Доманицького було названо у свій час колективне сільськогосподарське підприємство в с. Колодистому, де



він похований<sup>52</sup>. Відомо, що у період гетьманату П. Скоропадського існували навіть Вищі інструкторські кооперативні курси імені Доманицького, організовані навесні 1918 року. Зокрема, саме з них, завдяки сприянню М. Туган-Барановського, К. Мацієвича та Б. Мартоса, у Києві створювалася вища кооперативна школа – Кооперативний інститут, що розпочав свою роботу з 1 січня 1920 року<sup>53</sup>.

Отже, Василь Доманицький стояв біля витоків української кооперативної справи. Репрезентувавши кооперативну діяльність, він практично дав імпульс залученню до неї тих, хто шукав можливість присвятити себе ідеям українського відродження, чим збагатив її лави національно свідомими діячами-кооператорами. Діяльність Василя Миколайовича можна умовно поділити на такі напрямки: популяризація кооперативної справи шляхом розгортання культурно-освітньої діяльності; запозичення і впровадження зарубіжного досвіду як у створенні кооперативних установ, так і у веденні господарства в цілому; налагодження зв'язків з кооператорами Західної України (внаслідок цього після його смерті в Західній Україні було створено Фонд імені В. Доманицького для поширення кооперативних знань); створення кооперативних спілок, які дозволяли ефективніше боронити економічні інтереси селянства.

#### Примітки

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.2017. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 1.
2. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 249.
3. Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І. А. Фареній; [наук. ред. О.П. Реєнт]; НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – С. 234-235.
4. П.А. До кооперативного з'їзду / П.А. // Рада. – 1908. – №103. – 7 (20) травня. – С. 1.
5. Левитський М. Наша кооперація / М. Левитський // Рада. – 1912. – №237. – 18 жовтня (1 листопада). – С. 2-3.
6. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика. / А.О. Пантелеймоненко; Укоопспілка, Полтав. ун-т спожив. кооперації України. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 67.; Сарбей В.Г. Названа праця. – С. 249.
7. Там само. – С. 67.
8. Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у Дожовтневий період. – К., 1990. – С. 5.
9. Пантелеймоненко А.О. Названа праця. – С. 75.
10. П.А. Названа праця. – С. 1.
11. Михутина І.В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И.В. Михутина. – М., 2003. – С. 104-105.
12. Фареній І.А. Названа праця. – С. 237.

13. Доманицький В. Чому я не негр? / В. Доманицький // Рада. – 1908. – №237. – 17 (30) жовтня. – С. 2.
14. Доманицький В. Як хазайнують селяне в чужих краях. – Львів: Вид-во Львівського т-ва «Просвіта», 1908. – С. 86.
15. Мартос Б. Передмова / Б. Мартос // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Вид-во «Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького», 1925. – С. 3.
16. Лотоцький О. В.М. Доманицький – громадянин / О. Лотоцький // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті)... – С. 9.
17. Берестечко О. Автор першого українського словника іншомовних слів народився на Черкащині / Олена Берестечко // Молодь Черкащини. – 2010. – №2. – 6 квітня. – С. 10.
18. Лотоцький О. В. Названа праця. – С.9.
19. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В.І. Марочко, НАН України. Ін-т історії України; [Ред. П.Г.Яковенко] – К., 1995. – С.22; Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908 – 1910) / Інна Старовойтенко// Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 3.
20. Лотоцький О. В. Названа праця. – С. 11.
21. Мицик В. Трудівник пера на рідній ниві / В. Мицик // Час/Time. – 1997. – №12. – 20-26 березня. – С. 11.; Поліщук В. Доманицький Василь Миколайович (до 100-річчя пам'яті) / Віктор Поліщук. – К., 2010. – С.3.
22. Мицик В. Трудівник пера на рідній ниві... – С. 11.
23. Лотоцький О. В. Названа праця. – С. 11.
24. Там само.
25. Сарбей В.Г. Названа праця. – С. 250.
26. Фареній І.А. Названа праця. – С. 236.
27. Литвицький М. Діяльність Василя Доманицького як кооператора // Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті)... – С. 28.
28. Там само. – С. 26.
29. Мицик В.Ф. Брати Доманицькі / В.Ф. Мицик // Мицик В.Ф. Виднокрай. – К.: КВІЦ, 2010. – С. 185.
30. Гр. Сьогобічний [Рецензія]. Василь Доманицький. Товариські крамниці (Потребительські товариства). Видання друге, виправлене, №39, стор.45, ціна в коп. / Гр. Сьогобічний // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. XLIII (43). – Кн. VII. – С. 189.
31. Корнієвська О.В. Доманицький Василь Миколайович / О.В. Корнієвська // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2.: Г-Д. – 2004. – С. 441.
32. Рутковська О. Повернення: Федір Вовк і Василь Доманицький / О. Рутковська // Профспілкові вісті. – 2007. – №9. – 16 березня. – С. 12.
33. Фареній І.А. Названа праця. – С. 234.
34. Мицик В.Ф. Брати Доманицькі... – С. 184.

35. Там само. – С. 185.
36. Там само.
37. Литвицький М. Названа праця. – С.24-25.
38. Там само. – С.25.
39. Кримський Ю.А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / Ю.А. Кримський, авт. передмови А.Ю. Чабан. – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.І., 2009. – XVI+438+10\* с., іл. – С. 70.
40. Мельник О. Як видавець він був прямо незрівняний / Ольга Мельник // Українська газета-плюс. – №45 (185) – 18-31 грудня 2008.
41. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія / О.М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с. – С. 95-96.
42. Марочко В.І. Названа праця. – С. 22; Поліщук В. Названа праця. – С. 4.
43. Старовойтенко І. Названа праця – С. 4.
44. Мартос Б. Названа праця. – С. 3.
45. Литвицький М. Названа праця. – С. 27.
46. Там само.
47. В.Г. Фонд імені В.М. Доманицького / В.Г. // Рада. – 1910. – №268. – 25 листопада (8 грудня). – С. 1.
48. Мартос Б. Названа праця. – С. 3.
49. Марочко В.І. Названа праця. – С. 23.
50. Фареній І.А. Названа праця. – С. 235.
51. Литвицький М. Названа праця. – С. 31.
52. Духовна спадщина Черкаського краю : Хрестоматія з історії культури Черкащини: Підруч. для серед. загальноосвіт. шк. (регіон. компонент). – Черкаси: Сіяч, 1997. – Кн. 1: Розвиток суспільно-політичної думки краю від давніх-давен і до сьогоденних днів / [Упоряд. Г.В. Суховершко] – 1997. – С.91.
53. Кудлай О. Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса / Олександра Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 30-31.

*V. Dubinskiy, O. Komarova. V. Domaniczky in the cooperative movement Dnieper Ukraine in the early twentieth century. It is analyzed the contribution to the development of the cooperative movement in the Dnieper area of Ukraine of Vasiliy Domanytsky – a famous Ukrainian public and cultural figure. The conditions and peculiarities of cooperative organizations activity are depicted in the Ukraine under the rule of Russia. The work of savings and loan associations is characterized in the village of Kolodyste Kiev province, its achievements and its impact on farmers. An attention is drawn to popularization of cooperative ideas in the works by*

*Domanytsky, having been published in the early twentieth century and having been spread throughout Ukraine. It's estimated the role and value of the activity of the leader of the cooperative and social movement in the Dnieper area in the works of famous cooperators at the beginning of the twentieth century. The authors define the impact of the cooperative organizations on the decision of the problems of national character in Ukraine under the rule of Russia.*

**Key words:** *Vasil Domanytsky; the cooperative movement; savings and loan associations, the Dnieper area of Ukraine; consumer cooperations; peasantry; national liberation; Kolodyste; brochure; national revival; Cooperative Fund.*

Отримано: 02.11.2014 р.

УДК 94(477.4) "19": 286

*І. Опря*

## **ЗАПОВІДЬ «НЕ УБИЙ»: ПРОБЛЕМА ПОЄДНАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО ОБОВ'ЯЗКУ ВІРУЮЧИМИ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*І. Опря. Заповідь «Не убий»: проблема поєднання релігійного та громадянського обов'язку віруючими пізньопротестантських громад Правобережної України в роки Першої світової війни. У статті проаналізовано ставлення віруючих пізньопротестантських конфесій до виконання військового обов'язку, виявлено причини, прояви та наслідки пацифізму частини сектантів. Доведено, що пацифізм віруючих базувався на глибокій морально-етичній основі і порушення ними закону носило вимушений характер.*

**Ключові слова:** *пацифізм, сектанти, баптисти, адвентисти.*

*И. Опря. Заповедь «Не убий»: проблема объединения религиозного и гражданского долга верующими познепротестантских обществ Правобережной Украины в годы Первой мировой войны. В статье проанализированы отношения верующих познепротестантских конфессий к выполнению воинского долга, выявлены причины, проявления и последствия пацифизма части сектантов. Доказано, что пацифизм верующих базировался на глубокой морально-этической основе и нарушения закона носило вынужденный характер.*

**Ключевые слова:** *пацифизм, сектанты, баптисты, адвентисты.*

Протягом останніх років існування Російської імперії істотною перешкодою для розвитку пізньопротестантських конфесій було їхнє нерівноправне становище порівняно з іншими релігійними об'єднаннями та утиски віруючих з боку державних органів влади і Російської православної церкви. Підставою для обмеження діяльності сектантів були начеб-

то притаманні їм антидержавні настрої. На думку опонентів сектантів, одним з доказів антидержавної діяльності останніх слугували випадки відмови частини віруючих від виконання військового обов'язку в роки Першої світової війни. Причини пацифізму протестантів, його наслідки не знайшли належного відображення в історіографії. Лише побіжно цього питання торкалися такі дослідники як О. І. Клібанов<sup>1</sup>, В. І. Любашенко<sup>2</sup>, С. Н. Савінський<sup>3</sup>, Ю. Є. Решетніков та С. В. Санніков<sup>4</sup>, а тому воно потребує подальшого вивчення.

Пацифізм віруючих пізньопротестантських конфесій ґрунтувався на ключових положеннях їхнього віровчення, відповідно до яких Біблія вважалася єдиним керівництвом як у справах віри, так і в суспільному та сімейному житті<sup>5</sup>. Відповідно, обов'язковим для них було виконання Божих заповідей, а серед них і заповіді «не убий». Чітке дотримання цієї вимоги практично унеможливлювало виконання сектантами військового обов'язку за умов воєнного часу.

Напередодні Першої світової війни пацифізм сектантів, а разом з тим і ступінь їх лояльності до державних інституцій стали об'єктом особливої уваги влади. 31 липня 1913 р. Департамент поліції МВС видав циркуляр, у якому місцевим органам влади наказувалося з'ясувати, чи немає у віровченнях баптистів та інших сектантів революційних і антидержавних гасел. Така зацікавленість Департаменту поліції була зумовлена тим, що, як сказано у документі, незважаючи на підкорення сектантів усім розпорядженням державної влади, вони, «займаючись пропагандою у середовищі нижчих чинів, закликають їх не брати в руки зброї і взагалі досить часто дозволяють собі ухилятися від чисто релігійної сфери і вдаватися до політичної пропаганди та підбурення своїх послідовників проти влади»<sup>6</sup>. Відповіді на цей запит надійшли досить одноманітні. Основна їх ідея зводилася до того, що, незважаючи на відсутність у віровченнях сектантів антидержавних та революційних ідей, «встановлення внутрішнього агентурного нагляду за їхньою діяльністю є необхідним»<sup>7</sup>.

Особливо небезпечним, з точки зору владних структур, було проникнення сектантських ідей в армійське середовище. Військовослужбовці-сектанти викликали у них недовіру в силу декількох причин. По-перше, приналежність до неправославних вчень, на думку чиновників, знижувала патріотизм воїнів з огляду на тісний зв'язок російських протестантів зі своїми зарубіжними релігійними центрами. На цю обставину представники влади особливо наголошували напередодні та під час Першої світової війни. Зокрема, у циркулярі Департаменту поліції начальникам жандармських управлінь від 7 березня 1915 р. вказувалося, що у «...лжевченнях адвентистів і штундобаптістів настільки сильно відчувається вплив Німеччини, що означені секти, особливо баптистська, є по суті ніби розсадником германізму в Росії»<sup>8</sup>. По-друге, суворе дотримання військовослужбовцями-сектантами Божих заповідей, а саме заповіді «не убий», могло стати на заваді виконанню ними військового обов'язку.

Військове керівництво досить оперативно реагувало на випадки поширення сектантства в армії і вживало відповідних заходів. Так, 29 квітня 1913 р. Київський митрополит повідомив командуючого військами Київського воєнного округу про випадки відвідання солдатами та офіцерами молитовних зібрань сектантів у Києві та Черкасах. На думку митрополита, подібні візити потрібно заборонити, оскільки вони «можуть шкідливо позначитися на релігійно-моральному світосприйнятті відвідувачів зібрань та їх товаришів по службі»<sup>9</sup>.

Задовольняючи прохання церковного ієрарха, начальник штабу Київського воєнного округу у травні 1913 р. видав секретний циркуляр, за яким передбачалося встановлення контролю за недопущенням переходу «нижчих військових чинів» православного сповідання в інослав'є та заборона відвідання ними молитовних зібрань сектантів<sup>10</sup>. Як бачимо, військове керівництво мало більше можливостей для контролю над формуванням релігійних переконань своїх підлеглих ніж світська влада і використовувало ці можливості для недопущення поширення сектантських ідей у солдатському середовищі.

Як показали події початку Першої світової війни, побоювання влади щодо пацифістських переконань частини військовослужбовців-сектантів виявилися небезпідставними. Зокрема, начальник Київського ГЖУ писав з цього приводу 23 липня 1915 р.: «...Серед самих адвентистів умови військового часу різко виділили негативну рису їхнього вчення у питанні виконання заповіді «не убий» і вплив однобічності розуміння цієї заповіді шкідливо позначився на частині заборонених до армії адвентистів. У листах з театру війни деякі сектанти пишуть, що «...їхня совість не дозволяє їм колоти та вбивати людей»<sup>11</sup>. Частина віруючих, мобілізованих до армії, відмовлялася приймати військову присягу, посилаючись на релігійні переконання. Зокрема, так вчинив у листопаді 1916 р. мешканець с. Великі Ришнівки Заславського повіту Волинської губернії Ф. Леонець, направлений у м. Житомир у 500-ту пішу дружину<sup>12</sup>. Відмовилися від використання зброї за релігійними переконаннями і євангельські християни А. Я. Логвиненко з с. Суники Черкаського повіту Київської губернії та П. І. Дмитренко з с. Сорочитяти Васильківського повіту тієї ж губернії<sup>13</sup>. Зрозуміло, що в період війни прихильники подібних пацифістських ідей розглядалися владою як ворожі елементи і піддавались різним репресіям.

Демонстративний пацифізм частини сектантів за умов воєнного часу ускладнював не лише їхнє становище, але й становище їх одновірців, адже невиконання військового обов'язку важко узгоджувалося з декларованою віруючими лояльністю до влади. Цікавими у цьому відношенні є міркування баптистки Ю. М. Карпінської, висловлені у листі до генерал-губернатора. «Ми поважаємо будь-яку владу, – писала вона, – вважаючи владу і керівників поставлених Богом, і беззаперечно виконуємо закони, де вони не торкаються виконання наших релігійних обов'язків». (підкреслено нами – І.О.)<sup>14</sup>. Звертає на себе увагу підкреслена думка, відповідно

до якої лояльність віруючих протестантських громад до влади обумовлювалася відсутністю протиріч між вимогами закону та моральними нормами християнства. У разі появи таких протиріч частина сектантів свідомо йшла на порушення приписів закону, незважаючи на можливі негативні наслідки.

Щоправда, відмова віруючих пізньопротестантських конфесій від використання зброї у військовий час не набула масового характеру. За період з літа 1914 р. і до Лютневої революції 1917 р. військовими судами у всій Російській імперії було засуджено лише 343 баптисти через відмову воювати за релігійними переконаннями<sup>15</sup>. Частина сектантів все ж брала участь у військових діях як у ході Першої світової, так і під час попередньої російсько-японської війни<sup>16</sup>.

Початок Першої світової війни приніс нові випробування не лише протестантам, котрі знаходились у лавах російської армії, але й їхнім одновірцям, які залишилися вдома. За умов воєнного часу, чужоземність походження пізньопротестантських релігійних течій давала привід інкримінувати їхнім прихильникам антидержавну діяльність. Проте довести вину віруючих за подібним звинуваченням було непросто. Зокрема, владним структурам та православній церкві не вдалося це здійснити у справі уманських адвентистів. Начальник київського охоронного відділення писав губернатору стосовно цих віруючих: «Ніхто з ряду певних свідків не міг вказати на те, щоб діяльність сектантів чи їх керівників була спрямована відверто на шкоду інтересам держави... Не встановлено також, щоб адвентисти проводили серед населення агітацію за відмову йти на війну, піднімати зброю проти ворогів, називаючи їх братами... В діяльності членів цієї секти... не має нічого, що загрожувало б державному порядку і громадському спокою чи порушувало б вимоги закону і властей і шкодило б інтересам армії...»<sup>17</sup>. Подібну характеристику не лише адвентистам, але й віруючим інших пізньопротестантських течій давав і київський губернатор. У листопаді 1914 р. в листі до Департаменту духовних справ він писав, що сектанти губернії з початком війни проявили такі ж самі патріотичні почуття, як і православні<sup>18</sup>.

Відсутність у діях сектантів антидержавної спрямованості не допомогла їм уникнути нової хвилі утисків, котра була пов'язана із загальним посиленням реакції в країні в умовах воєнного часу. Зокрема, в цей час набули поширення такі форми боротьби з сектантством як арешт пресвітерів і мобілізація їх у діючу армію. Так, за свідченням одного з діячів баптистського руху на Волині Є. М. Руденка, з початком війни в Житомирі релігійні зібрання віруючих позакривали, а багатьох керівників громад заарештували<sup>19</sup>. Подібні факти мали місце і в інших регіонах Правобережжя<sup>20</sup>. Благодійний 1 округу Сквирського повіту Київської губернії у своєму звіті до консисторії у лютому 1916 р. не лише вказував на факти мобілізації керівників сектантських громад на фронт, але й намагався проаналізувати їх вплив на розвиток сектантства в повіті. Він, зокрема, писав стосовно баптистів с. Семенівки: «Недавно з'явившись у цьому селі,

сектантство, незважаючи на те, що керівники його заборані на війну, міцно тримається своїх помилок і жоден з них не повернувся до православ'я»<sup>21</sup>.

У листуванні поліцейських чиновників періоду Першої світової війни зустрічається інформація про випадки вислання керівників протестантських громад за межі їхнього проживання. Так, у 1915 р. подібного покарання за пропаганду сектантських ідей зазнав пресвітер Суємцько-Хмелівської громади Новоград-Волинського повіту І. Ковальчук. Проте віруючі, котрі залишилися без керівника, знайшли вихід із цього становища і обрали нового пресвітера – В. Власюка<sup>22</sup>. Як бачимо, сподівання влади на послаблення протестантизму в зв'язку з арештом керівників сектантських громад та їхньою мобілізацією на фронт не завжди виправдовувалися.

У період війни під арешт потрапляли не лише керівники громад, а й рядові сектантські місіонери, котрі пропагували свої ідеї в районі військових дій. Військовому командуванню наказувалось будь-якими методами перешкоджати їхній діяльності. Зокрема, баптистські проповідники підлягали негайному арешту, але «...без усякого розголосу, оскільки арештовані в таких справах завойовують собі симпатії оточуючих і прилюдний характер може мати небажані інциденти»<sup>23</sup>. Звертає на себе увагу прагнення влади зберегти таємний характер переслідувань сектантів, що, очевидно, свідчило про сприйняття протестантських ідей у солдатському середовищі. Так, унтер-офіцер Янгиленко доповідав 26 вересня 1916 р. помічникові начальника Волинського ГЖУ, що на початку того року баптистські зібрання в с. Холостне Житомирського повіту відвідували солдати 434-ї Подільської пішої дружини, котрі охороняли залізницю Коростень-Житомир. Поліцейський також відзначив, що з Житомира до с. Холостне на проповідь приїжджав військовослужбовець М. Стесюк<sup>24</sup>. На фоні жахливих картин Першої світової війни популярними були не лише баптистські ідеї, а й есхатологічні проповіді адвентистів про кінець світу. Зокрема, відомий діяч адвентизму початку ХХ ст. Ю. Т. Бетхер писав весною 1915 р., що «у всіх місцях знаходять душі, котрі цікавляться істиною Божою... Ця війна привела душі, які не молились, до молитви»<sup>25</sup>.

Умови воєнного часу створювали сприятливий ґрунт для поширення протестантських ідей, але скористатися цим протестанти не могли внаслідок посилення утисків. Тому в роки Першої світової війни вони змушені були згорнути свою активну місіонерську діяльність, що відзначали як державні чиновники, так і діячі православної церкви. Зокрема, за свідченням начальника Київського ГЖУ, у воєнний час в Уманському повіті Київської губернії припинились молитовні зібрання адвентистів, непомітною стала і їхня місійна робота<sup>26</sup>. Аналізуючи розвиток протестантських течій у Канівському повіті тієї ж губернії взимку 1916 р., благочинний 3 округу повідомляв духовну консисторію, що «сектанти припишкли та зажурились»<sup>27</sup>. Подібна картина спостерігалась і в інших регіонах Правобережної України.

Водночас, за умов війни, протестанти активізували зусилля у сфері суспільно-корисної діяльності. Баптисти спільно з євангельськими хрис-



тиянами утворили фонд «Милосердний самарянин», котрий збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими. Протестанти працювали санітарами, військовими будівельниками, «в обслузі» тощо<sup>28</sup>. Керівництво євангелістських громад усіляко заохочувало цю діяльність віруючих. На сторінках протестантських періодичних видань регулярно друкувалася інформація про їхню допомогу фронтові. Зокрема, в одному з номерів баптистського журналу «Гість» за 1914 р. повідомлялося про пожертвування Соболевською громадою Київської губернії для поранених воїнів 41 пари білизни. Суемецько-Хмелівська громада Волинської губернії в той же час надіслала до фонду «Милосердного самарянина» 26 руб. 63 коп. При цьому керівник громади І. Ковальчук просив вибачення за невеликий розмір внеску, виправдовуючись малочисельністю громади і бідністю її членів. Грошові внески у вищезгаданий фонд надсилалися не лише громадами, але й окремими віруючими. Так, у тому ж 1914 р. на потреби поранених і їх сімей від мешканки Київської губернії Г. Дейнеко було отримано 11 руб. 50 коп.<sup>29</sup>

Подібну діяльність у період війни здійснювали й адвентисти. Голова церкви АСД у Росії, пресвітер київської громади Г. Лебсак писав: «Одразу ж після оголошення війни Німеччиною та Австрією київські адвентисти 7-го дня передали через губернатора його імператорській Величності свої вірнопідданські почуття... Адвентисти також брали участь у пожертвуванні білизни для поранених і досі займаються безкоштовним пошиттям білизни для Червоного Хреста... З міста Києва і губернії знаходяться на театрі воєнних дій близько 25-30 братів. Деякі з них потрапили до санітарних загонів, деякі до телеграфних частин, а решта... бере участь у боях»<sup>30</sup>. Адвентисти надавали Червоному Хресту й грошову допомогу. Зокрема, русалівська громада Уманського повіту Київської губернії лише в 1915 р. перерахувала на користь цієї організації 22 руб.<sup>31</sup>

Отже, в період Першої світової війни посилюється тиск на протестантів з боку владних структур, що було викликано посиленням реакції за умов воєнного часу, пацифістськими переконаннями ряду віруючих, а також їх зв'язками з закордонними релігійними організаціями. За таких умов вони змушені були згорнути свою місіонерську діяльність, водночас більша увага була приділена ними суспільно-корисній праці. Їхня робота у цьому напрямку була важливою складовою гуманітарної місії християнських громад початку ХХ ст.

За умов військового часу частина сектантів, дотримуючись християнської заповіді «не убий», відмовлялася від виконання військового обов'язку, що, однак, не може слугувати доказом їхньої антидержавної діяльності. Пацифізм віруючих базувався на глибокій морально-етичній основі і порушення ними закону носило вимушений характер. Лише у разі необхідності вибору між Законом Божим та цивільним законом, вони віддавали перевагу першому, свідомо накликаючи на себе репресії з боку державних органів влади.

### Примітки

1. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – 348 с.
2. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – 350 с.
3. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867 – 1917) / С. Н. Савинский. – СПб. : Библия для всех, 1999. – 424 с.
4. Решетников Ю. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. Решетников, С. Санніков. – Одеса : Богомисліє, 2000. – 230 с.
5. Історія релігії в Україні : навчальний посібник / [А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.] ; за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Товариство «Знання», КОО, 1999. – С. 371.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 301, оп. 2, спр. 73, арк. 94.
7. Там само, арк. 98-98 зв.
8. ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1899, арк. 4 зв.
9. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 79, спр. 8, арк. 52.
10. Там само, арк. 55-55 зв.
11. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 110.
12. Об установлении наблюдения за деятельностью сект // История Евангельского движения в Евразии (1.0) [Электронный ресурс] : материалы и документы. – Одесса, 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см.
13. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 821, оп. 133, ед. хр. 198, л. 68.
14. История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 100.
15. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – С. 274.
16. ДАКО, ф. 2, оп. 220, спр. 112, арк. 37 зв.-38; Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – С. 263.
17. Клибанов А. И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1965. – С. 318.
18. РГИА, ф. 821, оп. 133, ед. хр. 312, л. 93 об.
19. История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 56.
20. Решетников Ю. Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні / Ю. С. Решетников, С. В. Санніков. – Одеса : Богомисліє, 2000. – С. 131.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 160, спр. 1085, арк. 146.

22. ЦДІАК України, ф. 1262, оп. 1, спр. 313, арк. 17.
23. История евангельско-баптистского движения в Украине : материалы и документы / сост. С. И. Головащенко. – Одесса : Богомыслие, 1998. – С. 159.
24. Донесение об антивоенной сектантской агитации // История Евангельского движения в Евразии (1.0) [Электронный ресурс] : материалы и документы. – Одесса, 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см.
25. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 77.
26. Там само, арк. 109 зв.
27. ІР НБУ, ф. 160, спр. 1085, арк. 140 зв.
28. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – С. 243-244.
29. Фонд милосердного самарянина // Гость. – 1914. – № 11. – С. 282; Фонд милосердного самарянина // Гость. – 1914. – № 12. – С. 305.
30. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. І. Любащенко. – Львів : Просвіта, 1995. – С. 263.
31. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 109 зв.

*I. Opria. Commandment «Don't kill»: problem of the combining of the religious and civic duty by Protestant believers community in the Right-bank Ukraine during the First world war. In the paper the attitude of the believers of the late Protestant denominations to performing military duty during the World War I is elucidated, the causes, performances and consequences of pacifism preferred by a number of the sectarians are deduced.*

*The article proves that the believers' refusal to use weapons the state authorities took as illegal neglecting the ethical and moral grounds for their doing so. In spite of being devoid of any anti-State activity the sectarians' actions however couldn't escape the rising tide of oppression resulting from the growing government response during the wartime.*

*Causes of why the World War I has given way to active Protestant ideas' spreading are given. The main reason lies in the fact that in the tense military conditions more and more people start seeking refuge in referring to God. The horrors of the war have sharpened the idea of the Adventists' eschatological preaching on the imminent end of the world. However, due to the increasing oppression the Protestants could not take advantage of these circumstances to propagate their teaching to its utmost. They were forced to curtail their missionary work, which both the state authorities and the leaders of the Orthodox Church have noted. However efforts were intensified by the Protestants in the social activities field contributing greatly to the humanitarian mission of the Christian communities at the beginning of the XXth century.*

*It is also proved that the sectarians' refusal to perform a military duty, which contradicts the Christian «Thou shalt not kill» commandment, has nothing in common with the anti-State activity. The believers' pacifism was based on the firm moral and ethical grounds, which forced them to violate the law by eluding the civic duty. Only when strictly necessary have they sided with the law of God inevitably laying themselves open to repressions from the government.*

Отримано 14.09.2014 р.

## ПРАВОСЛАВНИЙ ЄПІСКОПАТ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

*А. Опря. Православний єпископат України напередодні Лютневої революції 1917 р. У статті проаналізовано становище православного архієрейського корпусу України напередодні Лютневої революції 1917 р., з'ясований його кількісний та національний склад. Розкриті стосунки єпископів з вікаріями, відзначено негативний вплив російських єпископів на формування української національної свідомості. З'ясовано стан духовної освіти православних єпископів. Показано негативний вплив переміщення єпископів з однієї єпархії в іншу на виконання ними своїх службових обов'язків.*

**Ключові слова:** Синод, митрополит, єпископат, єпархія, вікарій, парафія, консисторія, монастир, духовенство, кафедра.

*А. Опря. Православный епископат Украины накануне Февральской революции 1917 г. В статье проанализировано положение православных епископов Украины накануне Февральской революции 1917г., выяснен их количественный и национальный состав. Раскрыты отношения епископов с викаріями, показано негативное влияние русских епископов на формирование украинского национального сознания. Выяснено состояние духовного образования православных епископов. Показано негативное влияние перемещения епископов из одной епархии в другую на исполнение ими своих служебных обязанностей.*

**Ключевые слова:** Синод, митрополит, епископат, епархия, викарій, приход, консистория, монастырь, духовенство, кафедра.

Після краху комунізму в нашій державі помітно зріс інтерес до історії православної церкви, яка виявилась недостатньо вивченою ділянкою духовної культури українського народу. Всупереч багаторічним радянським стереотипам про незначну цінність православно-церковної традиції, сьогодні утверджується думка про її важливість у розвитку української культури, в збереженні миру та злагоді в суспільстві. Тому вивчення становища та діяльності архієрейського корпусу України на початку ХХ ст. є досить актуальним.

Зазначена тема почала вивчатись в історичній науці лише після розпаду СРСР. Слід відзначити, що сучасна українська історіографія робить лише перші кроки на цьому шляху. Насамперед потрібно вказати праці О.М. Ігнатуші, Н. Потій, О. Тарасенка та С.С. Телухи. Так, О.М. Ігнатуша у своїй монографії приділив часткову увагу становищу архієреїв Російської православної церкви (РПЦ) в останні десятиліття існування російського самодержавства. Зокрема, він відзначив, що в той час «більшість архієреїв українських єпархій... висловилися за відновлення соборних начал церковного управління та якнайскоріше скликання Помісного Собору»<sup>1</sup>.

У спільній статті Н. Потій та О. Тарасенка проаналізована діяльність Чернігівського архієпископа Василя (Богоявленського) на початку ХХ ст. Автори насамперед висвітлили значну роль цього владики у розвитку освітнянської справи на Чернігівщині<sup>2</sup>.

С. Телуха в свою чергу зосередилася на вивченні церковно-адміністративної та громадсько-політичної діяльності Харківського архієпископа Антонія (Храповицького) в 1914-1918рр. Дослідниця відзначила, що цей владики «...поставив за головну мету повернення і зміцнення втрачених православною церквою позицій в суспільстві, відродження її колишнього авторитету серед населення, ... протистояння революційним, антимонархічним настроям народних мас, а також релігійному сектантству»<sup>3</sup>. Вона також проаналізувала різні аспекти діяльності владики Антонія: благодійницьку та місіонерську діяльність, підкреслила його негативне ставлення до спроб відділення українського православ'я від РПЦ<sup>4</sup>.

Вільш вагомі здобутки у вивченні вказаної теми на сьогодні має сучасна російська історіографія. Найбільш ґрунтовним дослідженням російських істориків є монографія А. Конюченка. Автор вперше в історичній науці глибоко дослідив становище та діяльність архієрейського корпусу РПЦ в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Він проаналізував матеріальне становище архієреїв, дав їхню типологію, висвітлив практику переміщення єпископів у Російській імперії та її наслідки<sup>5</sup>. Особливо цінними є додатки до його праці, де зібрані надзвичайно важливі біографічні відомості про архієреїв РПЦ<sup>6</sup>. Ці додатки дають можливість визначити національний склад усіх православних єпископів Росії з середини ХІХ ст. до Лютневої революції 1917 р., освітній рівень архієреїв тощо.

Заслуговує на увагу також праця С. Фірсова. Автор показав ставлення православних ієрархів до назрілих церковних реформ у той час, простежив стосунки архієреїв з Г.Распутіним<sup>7</sup>. Нарешті слід відзначити й дослідження М. Бабкіна. Його заслуга полягає насамперед у тому, що він простежив взаємини церковних ієрархів і царської влади напередодні Лютневої революції 1917 р.<sup>8</sup>.

Разом з тим, деякі аспекти зазначеної теми залишаються зовсім невивченими або недостатньо дослідженими. Так, у сучасній історичній науці немає єдиної точки зору щодо кількісного складу православного єпископату України на початку 1917 р. Так, І. Ісиченко вважає, що в той час тут було двадцять чотири архієреї<sup>9</sup>, Д. Дорошенко, Г. Надтока, В. Ульяновський – двадцять п'ять<sup>10</sup>, Л. Пилявець – двадцять вісім<sup>11</sup>. За нашими ж даними, які базуються на новітніх дослідженнях, у той час в Україні було 27 архієреїв<sup>12</sup>.

Вимагає уточнень і національний склад православних єпископів України. Так, В. Ульяновський вважає, що на початку 1917 р. з 9 правлячих архієреїв було 8 росіян<sup>13</sup>. Цю ж думку щодо кількості росіян поділяє й І. Ісиченко<sup>14</sup>. За нашими ж даними, з 9 правлячих архієреїв України 7 були етнічними росіянами, 1 – українцем і 1 – грузином<sup>15</sup>. Правлячим

архієреєм – українцем у той час був Катеринославський єпископ Агапіт (Вишневський).

Потребують глибшого дослідження наукова діяльність архієреїв, їхні стосунки з рядовим духовенством, побут єпископів тощо.

Метою нашої статті є аналіз становища православного архієрейського корпусу України напередодні Лютневої революції 1917 р., визначення його кількісного та національного складу в той час.

На початку 1917 р. православний масив українських земель, які входили до Російської імперії, поділявся на дев'ять єпархій, підпорядкованих Святійшому Синоду в Петрограді. Київську єпархію очолював митрополит Володимир (Богоявленський), Волинську – архієпископ Євлогій (Георгієвський), Катеринославську – єпископ Агапіт (Вишневський), Подільську – єпископ Митрофан (Афонський). Полтавським єпископом був Феофан (Бистров), Таврійським – архієпископ Димитрій (князь Абашидзе). На чолі Харківської єпархії стояв архієпископ Антоній (Храповицький), Херсонської – архієпископ Назарій (Кирилов), Чернігівської – архієпископ Василій (Богоявленський).

Єпархіяльний архієрей мав одного чи декількох заступників, так званих вікаріїв. Вікарійний єпископ іменувався за назвою повітового міста, яке ставало центром вікаріатства. Проте вікарії проживали не в цих містах, а поруч з єпархіяльним єпископом. Вікарій міг рукополагати священників у межах свого вікаріатства, проте не мав ані кафедрального собору, ані консисторії. Вікарії знаходилися в особистому розпорядженні правлячого єпископа, якому повністю підкорялись. На початку ХХ ст. в багатьох єпархіях було 2-3 вікарії, а в столицій – навіть 5.

Вікаріатства запроваджувались на прохання єпархіяльних архієреїв з урахуванням масштабів єпархіяльного округу, чисельності віруючих та стану здоров'я владики. Вікарні єпископи мали сприяти єпархіяльному архієреєві в організації нагляду за духовенством, у вихованні парафіян. Вікарійний єпископ був настоятелем одного з монастирів єпархії, брав активну участь у перевірці парафій, навчальних закладів, організовував будівництво нових церков тощо.

З 18 вікарних єпископів України на початку 1917 р. 14 були етнічними росіянами, 2 – українцями, 1 – грузином і 1 – латишом<sup>16</sup>. Вікарними єпископами – українцями були Василій (Богдашевський) і Димитрій (Вербицький).

Засилля росіян в архієрейському корпусі було важливою перешкодою на шляху розвитку українського національно-визвольного руху. Досить яскраво про це писав відомий діяч Української національно-демократичної революції 1917-1920 р.р. О. Лотоцький: «Митрополити київські, як і взагалі архієреї на Україні, призначалися, як загальна норма, з москалів. Вони ставали апаратом для денационалізації України, де ще консервативно заховувалося багато своєрідних релігійно-церковних традицій. Архієреї – москалі на Україні винищували з церковного життя всі, що не

вживалися в Московщині, традиційні українські звичаї, як «слідь католического впливня», впроваджуючи звичаї московські, московську вимову у службу Божу, москалізацією духовних шкіл виховували українське духовенство в московській церковно-державній ідеології, а воно вже само виховувало в тому ж напрямі народ український з обов'язків учительства закону Божого у всіх взагалі народних школах та зокрема у спеціально довірених йому т. зв. церковно-парафіяльних школах, що якраз особливо культивувалися на Україні. Таким чином, найінтимніша сфера народної душі – сфера релігійного сумління та певна ділянка народної освіти – попали в умови, з погляду наших національних інтересів, безумовно для нас шкідливі і нам ворожі»<sup>17</sup>.

Негативний вплив таких єпископів на українську національну свідомість добре розуміли представники українського патріотичного духовенства. Так, священник В.Симонович підкреслював у газеті «Нова Рада»: «... ми занадто губимо свою справу через те, що в нас, наприклад, нема архієреїв – свідомих українців»<sup>18</sup>.

Керівником єпархії міг стати лише представник чорного духівництва (монашества), який закінчив духовну академію. Єпископ розглядався як головний наставник православної віри в своїй єпархії. Він призначав священників та церковнослужителів, карав їх за різні порушення. Під час хіротонії владика давав клятвену обіцянку дотримуватися церковного переказу, канонів церкви, зберігати церковний мир, підкорятися вищій церковній владі. У межах своєї єпархії єпископ мав повну адміністративну та економічну владу над підкореним йому духовенством. Він відповідав за стан віри та моралі, наглядав за проповідницькою діяльністю духовенства, керував підкореними йому установами та очолював духовний суд. Єпархіальний архієрей мав також право вносити законодавчі та адміністративні пропозиції до Синоду. Свої адміністративні та судові функції архієрей здійснював з допомогою духовної консисторії, члени якої підбирались особисто єпископом і затверджувались Синодом.

Єпархіальний архієрей також визначав напрями та масштаби місіонерської діяльності. Існуючий при кожному правлячому єпископі архієрейський дім виконував функції єпархіальної господарської установи.

До особливих прерогатив єпископського сану належали почесні обов'язки рукопокладення у священницький сан та посвячення у нижчі церковні посади, освячення мира, храмів та антимінсів.

У сфері управління, крім церковних установ, духовно-навчальних закладів, монастирів, братств та опікунств, єпископу підпорядковувались церковно-парафіяльні школи та школи інших відомств з викладанням у них Закону Божого. Він мав знати стан справ усіх духовно-навчальних закладів своєї єпархії, турбуватися про їхній розвиток.

Єпархіальний єпископ вирішував питання будівництва та ремонту храмів, молитовних будинків та каплиць. Скарги до Синоду на владик, – відзначав протопресвітер Г. Шавельський, – не завжди давали позитивний результат, оскільки там засідали також архієреї<sup>19</sup>.

Згідно церковного законодавства усунення єпископа або позбавлення його церковного сану були прерогативою Синоду і не могли здійснюватись світською владою. Проте державні органи неодноразово примушували Св. Синод усувати небажаних архієреїв або позбавляти їх сану<sup>20</sup>.

Влада єпископа в своїй єпархії була фактично необмеженою. Проте кожний архієрей в обов'язковому порядку повинен був узгоджувати свої дії з синодальними чиновниками. Як і рядові клірики, владики не мали свободи пересування – без дозволу Святійшого Синоду їм дозволялося відлучатися лише на один тиждень.

Хоча єпископи мали величезну владу в єпархіях, більшість з них була противником синодального ладу. Невдоволення вищої ієрархії викликало втручання світської влади у внутрішнє життя церкви. Більшість ієрархів бажала звільнення від адміністративного контролю держави.

Духовний регламент наказував єпископові не менше одного разу на рік об'їжджати свою єпархію та регулярно представляти до Синоду як річні звіти про стан єпархії, так і донесення про особливо важливі справи. Проте характер і методи організації тогочасного церковного життя фактично унеможливлювали безпосередню пастирську діяльність архієреїв. Вони не могли належним чином знати свою паству. Понад двохмільйонне в середньому населення кожної єпархії розміщувалося на великому просторі і будь – якому єпископу потрібно було б декілька років, щоб відвідати всі парафії.

Адміністративні функції поглинали майже весь робочий день владики. В його полі зору знаходилися близько 25 підвідомчих установ: консисторія, монастирі, парафії, навчальні заклади, опікунства, свічковий завод, пенсійна каса тощо. Щорічно він отримував до восьми тисяч паперів<sup>21</sup>.

Переважна більшість архієреїв РПЦ походила з духовного середовища – з сімей священиків та церковнослужителів. Разом з тим серед єпископів були й вихідці з світського середовища, які досягли певного становища в своїй професійній діяльності, але все ж пішли в ченці. Так, офіцером в минулому був Черкаський єпископ Назарій (Блинов), третій вікарій Київської єпархії. На початок березня 1917р. приблизно 10-15% архієреїв були вихідцями з дворян, міщан та інших станів<sup>22</sup>.

Матеріальне становище єпископів було досить стабільним. Передусім вони отримували високу заробітну плату від держави. За деякими даними, вона дорівнювала від 1500 до 4000 руб. на рік<sup>23</sup>. «Багатіючі архієрейські оклади, – писав протопресвітер Г. Шавельський, – які відкривали необмежені можливості розкішного життя, ... не могли сприяти духовному зростанню того, хто мав єпископський сан»<sup>24</sup>.

З матеріального боку архієреї були зацікавлені і в тому, щоб поєднувати свої безпосередні обов'язки з обов'язками настоятеля монастиря, оскільки це давало додаткові прибутки.

У 1909 р. після настійливих запитів Державної Думи Синод надрукував дані, які виявили, що густионаселені єпархії давали своїм єпископам



багате утримання. Так, Київський митрополит Флавіан за період з 1903 по 1916 рр. отримав близько 680 тисяч рублів, тобто на рік припадало в середньому 52200 руб.<sup>25</sup>. Херсонська, Харківська, Волинська єпархії давали своїм архіпастирям на рік 30-50 і більше тис. рублів, не рахуючи квартир та іншого утримання<sup>26</sup>. «Російський єпископ, – відзначав відомий церковний діяч початку ХХ ст., професор Московської духовної академії Н. Кузнецов, – перетворився на сановника та навіть багатого землевласника, оточеного цілим штатом світських чиновників... Єпископ став в очах духовенства та народу скоріше адміністратором певного церковного округу, ніж пастирем людських душ. У свідомості багатьох вже давно вкоринилось уявлення про єпископів як про осіб, які згідно таблиці про ранги відповідали генералам, і ми мимоволі прирівнюємо єпархіального керівника до губернатора, а вікарного архієрея до віце-губернатора... Близькі та життєві відносини єпископа до пастви вже давно повністю придушені началом бюрократичним»<sup>27</sup>.

Досить значним було й пенсійне забезпечення архієреїв. Так, у 1917 р. при звільненні на спочинок Харківського архієпископа Антонія (Храповицького) йому від Синоду була призначена пенсія 3 тис. руб.<sup>28</sup>, Тульського архієпископа Парфенія (колишнього Подільського владика – А.О.) – 2 тис. руб. на рік<sup>29</sup>.

Майбутні єпископи отримували початкову освіту в духовних училищах, потім продовжували навчання в духовних семінаріях, а пізніше – в духовних академіях. З часом відбувалось прийняття чернецтва, призначення інспектором семінарії чи настоятелем монастиря, згодом, після єпископської хіротонії, чекала посада вікарія, а пізніше – й керівника єпархії.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії існувало чотири вищих духовних заклади – Санкт-Петербурзька, Московська, Київська та Казанська духовні академії. Під час святкування в 1913 р. 300 – ліття династії Романових імператор Микола II, підкреслюючи важливість вищої духовної освіти, найменував ці академії (по аналогії з університетами) «імператорськими»<sup>30</sup>. На 1917 р. 86,8% архієреїв мали вищу духовну, 7,2% – вищу світську, 5,3% – середню духовну, і 0,7% – початкову освіту<sup>31</sup>.

Київська духовна академія в той час продовжувала утримувати звання «розсадника архієреїв» – серед єпископів з вищою духовною освітою її випускники на 1917 р. склали 29,6%<sup>32</sup>.

Значна частина єпископів приймала чернецтво після смерті дружини. На початок 1917 р. більше половини діючих архієреїв були рукопокладені в сан з числа овдовілих священників. Такі єпископи були ближче до білого духовенства, краще розуміли його життєві потреби<sup>33</sup>.

Кожний архієрей мав власну бібліотеку. Тематика книг була досить різноманітною. Крім Святого Письма, богослужбових книг у архієрейській бібліотеці були також енциклопедії, довідники, а також інша література.

У сучасній історичній літературі немає єдиної думки щодо вікових характеристик єпархіальних владик. Так, за даними М. Бабкіна напередодні Лютневої революції середній вік єпархіальних архієреїв складав 51,6<sup>34</sup>, А. Конюченка – 55<sup>35</sup>, П. Рогозного – 59 років<sup>36</sup>.

Під час служби єпархіальних владик часто переводили з одного місця на інше, зазвичай з підвищенням, але нерідко і на рівноцінні кафедри в інших єпархіях. Тому багатьом з них довелося мандрувати по імперії. Так, Вінницький єпископ Давид (Качахидзе), перший вікарій Подільської єпархії, за сім років встиг попрацювати в шести духовно-навчальних закладах трьох єпархій. Володимиро-Волинський єпископ Фаддей (Успенський), перший вікарій Волинської єпархії, за 11 років служби встиг побувати в чотирьох єпархіях<sup>37</sup>. Протопресвітер Г. Шавельський відзначав, що постійні переміщення єпископів суперечили духу церковних канонів, але розвинулись у Росії під впливом держави, де переміщення сановників з місця на місце стало звичайним явищем<sup>38</sup>.

Переміщення архієреїв негативно впливали на їхнє ставлення до своїх службових обов'язків: вони більше були зацікавлені в налагодженні відносин із світською владою та отриманні багатой єпархії, ніж у встановленні тісних контактів з рядовими віруючими.

Усі переміщення архієреїв можна поділити на декілька груп за їхніми причинами: 1) за власним бажанням, насамперед за станом здоров'я; 2) за протекцією як вищих ієрархів, так і світських чиновників; 3) в інтересах справи; 4) через допущені помилки; 5) через конфлікти з представниками місцевої світської влади; 6) для наставлення незалежних архієреїв<sup>39</sup>.

Найбільш успішні владики займали ректорські місця через чотири-шість років після закінчення навчання. Так, єпископ Фаддей (Успенський) посів ректорське крісло через шість років після закінчення духовної академії, архієпископ Євлогій (Георгієвський) – через п'ять<sup>40</sup>. Важливу роль у швидкому просуванні по службовій драбині мали також зв'язки в середовищі синодської бюрократії, впливових державних чиновників та членів імператорської сім'ї. Можливість отримати вигідне місце залежала не стільки від особистих, морально-релігійних та адміністративних заслуг єпископа, скільки від його зв'язків із синодально-бюрократичними колами.

Деякі владики на шляху до архієрейської кафедри працювали і в духовно-навчальних закладах, і в монастирях. Так, Севастопольський єпископ Сильвестр (Братановський) після закінчення юридичного факультету Петербурзького університету та духовної академії до призначення на єпископську кафедру змінив три навчальні заклади та два монастирі, в яких був настоятелем<sup>41</sup>.

Російський дослідник А. Конюченко виділив декілька типів архієреїв в залежності від обставин, мотивів вступу на чернечий шлях та способів досягнення єпископського сану: 1) молоді романтики (для цієї категорії було властиве щире бажання прийняти чернецтво); 2) кар'єристи (для

них вища духовна освіта та чернецтво були головними умовами успішної кар'єри); 3) овдовілі священники (ці люди ставали ченцями, вбачаючи в цьому Божий промисел, або бажали влаштувати свій побут після смерті дружини); 4) єпископи, які висунулись з настоятелів монастирів; 5) подвижники, які звернули на себе увагу своєю активною місіонерською діяльністю; 6) зрілі люди зі світського середовища, які зробили світську кар'єру, але, не дивлячись на це, вирішили змінити своє життя і прийняли чернецтво<sup>42</sup>.

У XIX ст. була створена посада секретаря духовної консисторії для контролю за єпархіальним єпископом, але вона не виправдала надій, які на неї покладались. Найчастіше єпископ та секретар консисторії швидко знаходили спільну мову та діяли в одному напрямку.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. православні архієреї України розгорнули активну діяльність, спрямовану на зміцнення позицій православної церкви, розвитку освіти, благодійництва тощо. Так, у 1916 р. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) порушив перед Синодом питання відкриття в єпархії вищого жіночого педагогічного інституту. 6 липня проект інституту обговорювався в навчальному комітеті Синоду, а у вересні того ж року було дано дозвіл на відкриття цього навчального закладу. Влітку того ж року його було призначено виконуючим обов'язки голови видавничої ради при Синоді. З ініціативи цього архієрея була розроблена спеціальна програма, яка передбачала видання цілого ряду богословських та історичних праць<sup>43</sup>.

Таким чином, православні єпархіальні єпископи в той час посідали в тогочасному церковному житті особливе місце. З одного боку, вони були представниками та носіями вищої для віруючих духовної влади, а з другого – вони не були повністю самостійними в церковних справах, підкоряючись Св. Синоду та його чиновникам. Проникнення бюрократичних тенденцій у церковне життя привело до того, що в Російській імперії на початку XX ст. вважалося цілком природним нагороджувати архієрея переводом до більш «вигідної» єпархії, або ж, навпаки, карати залишенням у бідній єпархії.

Православний єпископат мав величезні прибутки та різні привілеї, що призводило його до тісного зв'язку з російським самодержавством. Ці обставини викликали справедливую критику з боку ліберальної преси та нижчого духовенства.

Перетасовуючи кадри єпископів, призначаючи українців на великоруські кафедри, а українські – обсаджуючи росіянами та представниками некорінної національності, російський самодержавний уряд прагнув перешкодити зростанню українського національно-визвольного руху.

#### Примітки

<sup>1</sup> Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 92.

2. Потій Н. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – №4. – С. 48-49.
3. Телуха С.С. Церковно-адміністративна та громадсько-політична діяльність митрополита Антонія (Храповицького) в Харківській єпархії (травень 1914 – червень 1918 років). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Телуха Світлана Степанівна / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2010. – С. 13.
4. Там само. – С. 14-15.
5. Конюченко А.И. Архиерейский корпус Русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: Исследования и материалы / А.И. Конюченко. – Челябинск: ЦИКН, 2005. – С. 15-27, 32-35.
6. Там само. – С. 51-200.
7. Фирсов С.Л. Русская церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С.Л.Фирсов. – М.: Культурный центр «Духовная библиотека», 2002. – С. 193-215, 462-484.
8. Бабкин М.А. Священство и царство (Россия, начало XX в. – 1918 г.): Исследования и материалы / М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2011. – С. 67-82.
9. Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової церкви в Україні / І.Ісіченко, архієпископ. – Б.м.: Вид-во «АКТА», 2003. – С. 292.
10. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр.: У 2-х т. / Д.І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1.– С. 283 посилання 471; Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г.М. Надтока. – К.: Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1996. – С. 64; Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С. 29.
11. Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу церкву...». Ідея автокефалії Української церкви у 1917 році / Л.Пилявець // Людина і світ. – К., 1999. – №8. – С.9.
12. Підраховано нами на підставі: Бабкин М.А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) / М.А. Бабкин. – М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2007. – С. 480-490; Бабкин М.А. Священство и царство (Россия, начало XX в. – 1918 г.): Исследования и материалы / М.А. Бабкин. – М.: Индрик, 2011. – С. 803-812.
13. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С. 29.
14. Ісіченко І., архієпископ. Вказ. праця. – С. 292.
15. Підраховано нами на підставі: Конюченко А.И. Архиерейский корпус Русской православной церкви во второй половине XIX – начале XX века: Исследования и материалы / А.И. Конюченко. – Челябинск: ЦИКН, 2005. – С. 51-191.

16. Підраховано нами на підставі: Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 51-191.
17. Цит. за: Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – С. 219.
18. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року): Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – С. 424.
19. Шавельский Г., протопресвитер. Русская церковь пред революцией / Г.Шавельский, протопресвитер. – М.: Изд-во «Артос-Медиа», 2005. – С. 149.
20. Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917/ И.К. Смолич. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. 1. – С. 295.
21. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.:Знання, 1998. – С. 24.
22. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 14-15; Бабкин М.А. Священство и царство... – С. 43.
23. Бабкин М.А. Священство и царство... – С. 47.
24. Шавельский Г., протопресвитер. Русская церковь... – С. 158.
25. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект ... – С.52.
26. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 46.
27. Цит. за: Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 38-39.
28. Там само. – С. 46-47 сноска 83.
29. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге.– Ф. 797. – Оп. 86, 1917 г. – III отделение. – 4 стол. – Д. 69. – Лл.1-5.
30. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 31-32.
31. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 9-10.
32. Там само. – С. 10.
33. Там само. – С. 13-14.
34. Бабкин М.А. Священство и царство...– С. 43.
35. Конюченко А.И. Указ. соч.– С. 11.
36. Rogoznyy P.G. «Церковная революция» и выборы архиереев в 1917 году / П.Г. Рогозный // Исторические записки. – М., 2004. – Вып. 7 (125). – С. 322 сноска 221.
37. Конюченко А.И. Указ. соч. – С. 11.
38. Шавельский Г., протопресвитер. Указ. соч. – С. 160-161.
39. Конюченко А.И. Указ. соч. – С. 27.
40. Там само. – С. 11.
41. Там само. – С. 14.
42. Там само. – С. 15.
43. Потій Н. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – №4. – С. 48-49.

**A. Opria. *Orthodox episcopate Ukraine on the eve of the February Revolution of 1917.*** *The article analyses state of the Ukrainian orthodox bishops on the eve of the February revolution 1917, its quantitative and national structure has been revealed. The bishops and vicars cross-relationship has been elucidated, the negative effect of Russian bishops on the Ukrainian national identity formation has been marked. The orthodox bishops' education state has been researched. The negative consequences of the bishops' migration from one eparchy to another for performing their duties have been reflected.*

**Key words:** *Synod, metropolitan, bishopship, eparchy, vicar, township, consistency, monastery, clergy, cathedra.*

Отримано 15.09.2014 р.

# НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.43) "1817-1918"

*В. Лозовий*

## **ВІДНОСИНИ «МІСТО-СЕЛО» В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ (1917-1918 рр.)**

*В. Лозовий. Відносини «місто-село» в контексті Українського національно-визвольного руху у революційну добу (1917-1918 рр.). Використовуючи цивілізаційний та соціокультурний підходи в статті зроблено спробу висвітлити відносини міст як регіональних центрів, звідки ширився національний рух та державотворчі процеси, з селом, як основною соціальною базою зазначеного руху в період революції 1917-1918 рр.*

*Розвиток національно-визвольних рухів у країнах Центрально-Східної Європи тісно пов'язаний з урбанізаційними процесами, оскільки міста відіграють надзвичайно важливу роль в житті соціуму. Своєрідність історичного шляху України, процесу становлення соціальної структури українського суспільства, у якій домінувало селянство, особливо актуалізує проблему дослідження ролі міст в українському національно-визвольному русі в контексті відносин «місто-село».*

*Надзвичайної актуальності в історичній науці набувають цивілізаційний та соціокультурний підходи, які дають можливість розглядати події з точки зору мотивації людської діяльності. Метою соціокультурного підходу є потреба пояснити, як людська діяльність обумовлюється культурними, історичними та суспільними факторами. А у випадку України, – з'ясувати, яким чином свідомісні стереотипи, що панували в суспільстві на початку ХХ століття, зокрема специфіка сприйняття містом українського села, і навпаки, впливали на темпи поширення українського національно-визвольного руху, його державотворчі можливості.*

*На початку ХХ століття соціально-етнічна структура населення України склалася таким чином, що українці становили незначну частину жителів міст, де зосереджувалося адміністративно-політичне, економічне та культурно-освітнє життя, але домінували у сільській місцевості. Громадсько-політичне, соціально-економічне життя України розглядалось у контексті бінарних опозицій: іншонаціональне місто – українське село. Таке становище породило глибокий політичний та етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, містом та селом. Відтак, соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями.*

*Керівництво Центральної Ради ставило завдання знівелювати відчуженість між містом і селом, зробити так, щоб місто служило українським націо-*

нальним інтересам. Революційні події 1917-1918 рр. свідчать, що відчуженість міста від села, соціокультурна прірва між ними, і як наслідок, неспроможність налагодити функціонуючу вертикаль влади призвела до поразки державотворчих зусиль Центральної Ради.

**Ключові слова:** Центральна Рада, соціокультурний підхід, регіональний центр, національно-визвольний рух, місто, село

**В. Лозовой.** *Отношения «город-село» в контексте Украинского национально-освободительного движения в революционный период (1917-1918 гг.).* Исползуя цивилизационный и социокультурный подходы в статье сделана попытка показать взаимоотношения городов, как региональных центров, откуда распространялось национальное движение, с деревней, как основной социальной базой указанного движения в революционную эпоху 1917-1918 гг.

Развитие национально-освободительных движений в странах Центрально-Восточной Европы тесно связан с урбанизационными процессами, поскольку города играют чрезвычайно важную роль в жизни социума. Своеобразие исторического пути Украины, процесса становления социальной структуры украинского общества, в которой доминировало крестьянство, особенно актуализирует проблему исследования роли городов в украинском национально-освободительном движении в контексте отношений «город-село».

Чрезвычайную актуальность в исторической науке приобретают цивилизационный и социокультурный подходы, которые дают возможность рассматривать события с точки зрения мотивации человеческой деятельности. Целью социокультурного подхода является потребность объяснить, как человеческая деятельность обуславливается культурными, историческими и общественными факторами. А в случае Украины, – выяснить, каким образом стереотипы сознания, которые господствовали в обществе вначале XX века, в частности специфика восприятия городом украинского села, и наоборот, влияли на темпы распространения украинского национально-освободительного движения, его государственно-созидательные возможности.

В начале XX века социально-этническая структура населения Украины сложилась таким образом, что украинцы представляли незначительную часть жителей городов, где сосредоточивалась административно-политическая, экономическая и культурно-просветительная жизнь, но доминировали в сельской местности. Общественно-политическая, социально-экономическая жизнь Украины рассматривалась в контексте бинарных оппозиций: «неукраинский» город - украинское село. Такое положение породило глубокий политический и этносоциокультурный раскол, значительный разрыв между разными классово-структурными элементами общества – верхами и низами, городом и селом. Следовательно, социальные отличия, которые отделяли крестьян от других слоев общества, служили одновременно национальным барьером между украинцами и неукраинцами.

Руководство Центральной Рады ставило задание нивелировать отчужденность между городом и селом, сделать так, чтобы город служил украинским национальным интересам. Революционные события 1917-1918 гг. свидетельствуют о том, что отчужденность города от села, соціокультурная бездна между ними, и как следствие, несостоятельность наладить функционирую-



*щюю вертикаль власти привела к поражению государственнo-созидательных усилий Центральной Рады.*

*Ключевые слова: Центральная Рада, губернский центр, национально-освободительное движение, город, село.*

Розвиток національно-визвольних рухів у країнах Центрально-Східної Європи тісно пов'язаний з урбанізаційними процесами, оскільки міста відіграють надзвичайно важливу роль у житті соціуму. Особливо зростає роль міст в перехідний, переломний, революційний період 1917-21 рр., коли питання національного та соціального звільнення, побудови власної державності постали перед українським народом. Своєрідність історичного шляху України, процесу становлення соціальної структури українського суспільства, у якій домінувало селянство, особливо актуалізує проблему дослідження ролі міст в українському національно-визвольному русі в контексті відносин «місто-село».

Метою даної статті є висвітлення відносин, міст як регіональних центрів, звідки ширився національний рух та державотворчі процеси, з селом, як основною соціальною базою зазначеного руху в революційну добу 1917-1918 рр. Вперше питання відносин «місто-село» в добу української революції поставили в своїх працях М.Грушевський, М.Шаповал, В.Винниченко, І.Мазепа, Д.Дорошенко та ін. Як одну з чільних у дослідженні революційних процесів згадану проблему визначив В.Верстюк<sup>1</sup>. Окремі аспекти даної теми дослідили в своїх працях О.Михайлюк<sup>2</sup> та Г.Басара<sup>3</sup>. Ці автори розглядають революційні процеси з точки зору соціокультурного підходу, що багато в чому допомогло переосмислити соціально-політичні та психологічні проблеми даного періоду.

О.Реєнт, відзначаючи зростання уваги істориків до дослідження проблем українського міста, пов'язує це «зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії»<sup>4</sup>. Відтак, оновлення тематики досліджень потребує нових методологічних підходів. Тому надзвичайної актуальності в історичній науці набувають цивілізаційний та соціокультурний підходи, які дають можливість розглядати події з точки зору мотивації людської діяльності. Відтак, притаманні людям етнічні та соціальні норми, цінності, ідеали, настанови, стереотипи, традиції тощо багато в чому детермінують їх соціальну поведінку, і відповідно, визначають хід історичного процесу. Д.Верч вважає, що метою соціокультурного підходу є потреба пояснити, як людська діяльність обумовлюється культурними, історичними та суспільними факторами<sup>5</sup>. А у нашому випадку, – з'ясувати, яким чином свідомісні стереотипи, що панували в суспільстві на початку ХХ століття, зокрема специфіка сприйняття містом українського села, і навпаки, впливали на темпи поширення українського національно-визвольного руху, його державотворчі можливості.

На початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні відбувалися модернізаційні процеси, тобто перехід від аграрного суспільства до індустріального, що на думку О.Ахієзера тотожно переходу від традиційної цивілізації до

ліберальної<sup>6</sup>. М.Юрій стверджує, що Україна (як і Росія), застрягла між традиційною та ліберальною цивілізаціями, що і породило, на його думку, у суспільстві стан розколу<sup>7</sup>. Розкол є передусім розривом зв'язків між суспільством та державою, між народом та владою, народом та інтелігенцією, усередині народу. Розкол у суспільстві виражався, зокрема, в масовому негативному ставленні до влади, як втілення зла<sup>8</sup>.

В українському варіанті цивілізаційний розкол виразився у протидії двох соціумів: міста і села (у дещо спрощеному вигляді між носіями цінностей ліберальної та традиційної цивілізацій). Саме цю протидію В.Верстюк вважає наскрізною віссю соціокультурної моделі Української революції 1917-1921 рр.<sup>9</sup>. Аналізуючи роль міст у революції історик констатує, що міста виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, що змушувало його тісніше прив'язуватися до села. Якщо село було мононаціонально українським, і тут домінувала традиційна народна культура та цінності локального співтовариства, то місто населяли переважно неукраїнці і тут панувала російська імперська культура.

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. Ще в часи експансії Польщі на землі України, іншонаціональне населення займає домінуюче становище в містах краю. Зі входженням України в склад Російської імперії урбаністична ситуація не змінилася, і в містах продовжували домінувати чужинці. Лише в лівобережному регіоні, – за твердженням Б.Кравченка, – українці склали більшість міського населення. Однак, тут вони були скупчені в малих містах, а в великих спостерігалася зазначена тенденція<sup>10</sup>.

Українська селянська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск<sup>11</sup>. Цивілізація і культура міст сприймалися селом як щось неорганічне, породжене панамі, гнобителями, дармоїдами. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє свої інтереси, свою власність (передусім земельну).

Ставлення до міста та його мешканців формувала й надмірна моральна абсолютизація значущості фізичної праці українського хлібороба<sup>12</sup>. На думку О.Михайлюка, переконанням, що лише ручна праця на землі виправдовує багатство, що лежить в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, робітників, інтелігентів, бачачи в них «ледарів». Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника-землероба до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалося із заздрістю. Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності («від землі»), тим більше, що з існуючих він був найдавніший, простий і зрозумілий. Ставлення до міста і міських жителів у селян було, щонайменше, недоброчливим<sup>13</sup>.

На початку ХХ ст. з 39 млн. населення Наддніпрянщини українці склали більшість – 31 млн. Українці залишалися переважно селянським

народом з низьким представництвом у містах, де їхня частка не перевищувала третини. У Києві, великому адміністративному та економічному центрі, – ця частка була ще нижчою, охоплюючи 22%.

Русифікаторська політика царизму і фактична заборона вільного розвитку української культури зробили міста України російськими. Тому М.Шаповал констатував, що українство не займало ніякого місця в містах, і воно не могло виставити свої сили замість сил старого режиму<sup>14</sup>.

Коментуючи суперечність міста та села в Україні Г.Клунний зазначив, що місто, яке живе та розвивається за рахунок сільського населення певного регіону, «в ідеалі повинно стати виразником волі цього населення»<sup>15</sup>. Однак, через неукраїнський склад міста, воно чуже українському населенню села. Крім того, слід зазначити, що український рух зосереджувався великою мірою в містах, в той час як сільське населення, що становило 95% українців, слабо було задіяно у ньому<sup>16</sup>.

На велике значення урбанізації для національного розвитку звертає увагу Б.Кравченко. Основну причину слабкості української національної свідомості він вбачає в тому, що в містах було надто мало українців, які продукували цю свідомість. Оскільки місто було неукраїнським, його людські та інституційні ресурси – інтелігенція, школи, преса – протистояли українському рухові, утруднюючи його зростання<sup>17</sup>.

Інтелігенція в Україні була здебільшого іншонаціональною або зрусифікованою. Для селян навіть сільські інтелігенти були «інакші», їхня діяльність асоціювалася з міською культурою, з містом. Мешканців міста та схожих на них зовні осіб селяни вважали за своєрідних колонізаторів, «паразитів» на тілі народу.

В.Скоровстанський так описував взаємини міста та села: «місто управляло селом, а містом – чужинці. Місто тягнуло все добро на себе і майже нічого не давало селу. Місто тягнуло податки. Які майже зовсім не поверталися в село, на Україну... Місто панське. Чуже, не наше, не українське. Великоруське, єврейське, польське – тільки не наше, не українське»<sup>18</sup>.

Для повноцінного розвитку нації міста необхідні, як свого роду комунікативні вузли, центри концентрації ресурсів. Зросійщеність більшості міст в Україні мала той негативний наслідок, що їх населення (російські урядовці та військові, промисловці і робітники, торговці тощо) своїми діями фактично легітимізували на українській території політичну систему, створену російською елітою<sup>19</sup>.

Отже, на початку ХХ століття соціально-етнічна структура населення України склалася таким чином, що українці становили незначну частину жителів міст, де зосереджувалося адміністративно-політичне, економічне та культурно-освітнє життя, але домінували у сільській місцевості<sup>20</sup>. Громадсько-політичне, соціально-економічне життя України розглядалось у контексті бінарних опозицій: іншонаціональне місто – українське село.

Таке становище породило глибокий політичний та етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, містом та селом. Відтак, соціальні

відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, «служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями»<sup>21</sup>.

Слабку присутність українців у великих містах можна простежити на прикладі Києва. На думку Б.Кравченка, Київ у період промислового розвитку став центром різних губернських і повітових адміністративних органів, однак не виділився у столичне місто, яке б могло стати українським культурним центром. Зазначається, що на початку ХХ ст. Київ, загально визнаний центр національного руху, зміг рекрутувати лише 331 члена до товариства «Просвіта»<sup>22</sup> (у 1897 р. населення міста становило 247 тис. чол.).

Після Лютневої революції 1917 р. у містах України постали декілька організацій, які або репрезентували владу, або претендували на неї. З одного боку формувалися ліберальні комітети громадських організацій, що діяли від імені Тимчасового уряду. З іншого – постали ліві організації – Ради робітничих і солдатських депутатів. Невдовзі українці заснували власний національно-демократичний орган – Центральну Раду, яка очолила український визвольний рух. Населення міст розколося на декілька таборів, які симпатизували тій чи іншій політичній силі.

Головою Центральної Ради обрано М.Грушевського, який констатує, що міські верстви, буржуазія та пролетаріат, не можуть бути соціальною базою українського державотворення, сформулював концепцію українського селянства, як єдиного носія ідеї «народу». М.Грушевський писав, що «Головною підставою сеї Великої України, ще довго, коли не завсіди, буде селянство і на нім прийдеться її будувати»<sup>23</sup>.

Центральна Рада розгорнула діяльність і отримала значну підтримку. Українці Києва провели з нагоди її створення величезні демонстрації. М.Ковалевський так описує українську маніфестацію в Києві: «ішли тисячі киян, міщан та інтелігенції, військових і цивільних, з жовто-блакитними відзнаками. Спеціальну групу творили кілька сот селян із прикиївських сіл, які теж несли жовто-блакитні прапори...». Особливо важливо, що в губернському центрі разом з киянами у маніфестації взяли участь жителі губернії – селяни. Серед членів Київського виконавчого комітету не знайшлося нікого, хто міг би привітати українську демонстрацію українською мовою. Тоді українські демонстранти кинули поклик: «Нехай живе український Київ!». М.Ковалевський стверджує, що як жителів міста так і селян, різні в соціальному плані українські сили, об'єднало своєю узагальнюючою формою гасло «Вільної України». За цим гаслом дійсно пішла маса киян<sup>24</sup>. Д.Дорошенко констатує, що українська маніфестація була переломним моментом в розвитку українського руху в Києві. Після неї «і свої і чужі побачили, що українство – сила, за ним маси, а не гуртки і купки»<sup>25</sup>.

А.Гольденвейзер, описуючи діяльність Центральної Ради, зазначив, що її вплив охопив провінційні міста і навіть села України, а також і армію. Українські діячі проявили в цей період велику енергію і зуміли за

короткий час створити широко розгалужену, міцну організацію<sup>26</sup>. І дійсно, в стислий термін було проведено Український національний конгрес, який ухвалив курс на автономію України, Рада поповнила свої ряди делегатами від військових, селян, робітників.

У квітні-травні 1917 р. по всій Україні відбулася низка селянських губернських і повітових з'їздів. Основним для селян була аграрна проблема, але в їх резолюціях ухвалено вимоги запровадження автономії України, оскільки вони вважали, що за таких умов легше і справедливіше буде здійснити аграрні перетворення.

Якщо на селі Центральна Рада відносно швидко поширювала свій вплив, то в містах вона не мала таких успіхів. Показовими є вибори до Київської думи, на яких український соціалістичний блок (УПСР та УСДРП) здобув з 125 всього 24 мандати. Таким чином, українці становили лише одну п'яту від загальної чисельності. Влітку 1917 р. посилюються антиукраїнські настрої в російських колах. На згаданих муніципальних виборах у Києві чорносотенці сформули «Внепартийный блок русских избирателей», який виступав під гаслом «Геть з Україною й з українізацією» і отримав 18 місць<sup>27</sup>.

Центральна Рада у листі Тичасовому уряду констатувала, що «люди, що живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці сих городів, чують довкола жаргонову російську мову, цілком забувають про те, що ці міста тільки маленькі острівці серед моря усього українського народу. Забувають, що по кількох літах зросійщений елемент значної частини населення тих самих городів вернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким повним, це тільки хвилива поява, витворена ненормальними умовами знищеного абсолютизму і централізму, котрі стараються урятувати свої позиції»<sup>28</sup>.

Б.Кравченко стверджує, що міста в Україні могли бути іноземними острівцями в морі українського селянства, але це не зменшувало їхньої стратегічної ролі в суспільстві<sup>29</sup>. Дослідник вважає, що під час революції в Україні доля українського національного руху вирішувалася в містах.

Цікавою була реакція на проголошення Центральною Радою І Універсалу різних органів влади та організацій у Києві. Так, київські ради робітничих і солдатських депутатів та об'єднане засідання виконкомів громадських організацій Києва засуджували дії Центральної Ради. Натомість нарада Київського губернського й повітового земств, у яких домінували делегати з місць, Універсал підтримала, висловивши при цьому готовність працювати у тісному контакті з Центральною Радою та надати їй матеріальну допомогу<sup>30</sup>.

Центральна Рада закликала українців шляхом виборів брати владу на місцях до своїх рук. Важливе значення для формування української влади мали вибори до земств. На місцях створювалися українські національні та класові організації, які поширювали свій вплив на село. Так, Київська губернська українська Рада з метою не допустити у владу антиукраїнські

елементи, ухвалила резолюцію, щоб до виборів у земства були складені єдині українські селянські списки, за які одностайно повинні голосувати всі селяни<sup>31</sup>. Однак, досить часто вибори до земств селянами зривалися.

О.Субтельний зазначає, що дуже швидко виявилось, що Центральної Раді гостро бракує керівництва. Вона не змогла ефективно розв'язати аграрне питання та інші проблеми... Члени Центральної Ради поринули у безплідні дебати, що призвели до ворожнечі між ними. Вони рідко їздили у села (їхні впливи обмежувалися околицями Києва та деяких інших міст) і, як наслідок, втратили зв'язок із масами, який раніше вдалося налагодити за порівняно короткий час завдяки різноманітним з'їздам<sup>32</sup>.

Протягом осені 1917 р. влада все менше контролювала становище на місцях. Зміни влади в Росії та в Україні у жовтні-листопаді 1917 р. ще більше посилили броунівський рух анархії. Скасування більшовицьким Декретом та III Універсалом приватної власності на землю селяни сприйняли як легітимацію їх прагнень аграрного переділу і санкцію на його втілення. Місцеві адміністрації, констатуючи масове захоплення селянами землі та майна, зазначали, що з цим неможливо боротися, оскільки селяни дивляться на свої дії як на цілком законні акти, вважаючи, «що усіляку власність на поміщицьку землю відмінено і все передано народу»<sup>33</sup>.

У січні 1918 р. Генеральний секретаріат УНР констатував слабкий зв'язок між губернськими та повітовими адміністраціями і сільськими органами влади. Демократизація суспільного життя призвела до вільних виборів у сільські самоврядування, які відстоювали здебільшого інтереси селян і часто ігнорували розпорядження вищих адміністративних структур. Відтак, розірвалася вертикаль влади, що з'єднувала «великий світ» – місто, владу, державу, з «малим світом» – селом. Преса писала, що «окремі села творять свою особливу політику... Волость не визнає повітових постанов, повіти – губернських... Проводиться політика тільки своєї хати»<sup>34</sup>. Великий суспільний організм почав розриватися на атоми «селянських республік», ілюстрацією чого є становище на Канівщині: «Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка село... котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату, губернського чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре»<sup>35</sup>.

Навіть після повернення до столиці України у березні 1918 р. влада УНР не змогла зміцнити свої позиції в регіонах. Однією з центральних була тема функціонування адміністративних структур на селянському з'їзді Київського повіту 7 квітня 1918 р. У своєму виступі М.Грушевський закликав «рятувати свою державу і свободу» і зазначив, що «тепер ми повинні налагодити тверду і добру владу на місцях...»<sup>36</sup>. Делегати з волостей констатували критичний фінансовий стан управ і «духовну бідність сих народних установ».

У квітні 1918 р. в ситуації анархії та безвладдя, коли міста фактично були відірвані від сіл, М. Грушевський, аналізуючи події 1917-18 рр. і роль в них міста, писав: «Хоч вони і не українські по людності і являються навіть тепер часто опнищами всяких против-українських настроїв, агітацій, виступів, ... і тим викликають роздражнення в українським громадянстві, тим не менше, а навпаки, навіть тим більше ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні, чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість і гетерогенність, чужородність в нашім житті»<sup>37</sup>. Лідер Центральної Ради ставив завдання знівелювати відчуженість між містом і селом, зробити так, щоб місто служило українським національним інтересам.

Таким чином, революційні події 1917-1918 рр. свідчать, що відчуженість міста від села, соціокультурна прірва між ними, і як наслідок, неспроможність налагодити функціонуючу вертикаль влади призвела до поразки державотворчих зусиль Центральної Ради.

#### Примітки

1. Верстюк В.Ф. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація / В.Ф. Верстюк // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 86-95.
2. Михайлюк О.В. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О.В. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 221-224.
3. Басара-Тиліщак Г. Сучасні спрямування в методології соціокультурної історії міста у період Української революції 1917-1921 рр. / Г. Басара-Тиліщак // Українська перспектива: свідомість та соціокультурні виміри. – К, 2005. – С. 359-366.
4. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / О.П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 226.
5. Верч Дж. Голос розуму. Соціокультурний поход к опосредованному действию / Дж. Верч. – М.: Тривола, 1996. – С. 26.
6. Ахиезер А.С. Российская цивилизация: специфика массовых решений / А.С. Ахиезер // Философские науки. – 2004. – №6. – С. 10, 14.
7. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України / М.Ф. Юрій. – К.: «Кондор», 2004. – С.22.
8. Ахиезер А.С. Россия как большое общество / А.С. Ахиезер // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С. 6-7.
9. Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Ф. Верстюк // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2000. – Вип. XI. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 92.
10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 26.

11. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921) / В.Ф. Верстюк. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 191.
12. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст. / Ю.П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999 – №3. – С. 25.
13. Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) / О.В. Михайлюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIII. – 2001. – С. 104.
14. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М. Шаповал. – К.: Україна. – С. 37.
15. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні. В дискусійному порядку. Для членів КП (б) У / Г. Клунний. – К.: Державне видавництво, 1921. – С. 11-13.
16. Капшелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / А. Капшелер // Сучасність. – 1992. – №2. – С. 55.
17. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 22.
18. Скоровстанский В. Революция на Украине / В. Скоровстанский. – Саратов: Борьба, 1919. – С. 7-8.
19. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 28-29.
20. Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості / Г. Дичковська // Генеза. – 1998. – №1-2 (6-7). – С.194-195; Янів В. Релігійність українця з етно-психологічного боку / В. Янів // Основа. – 1995. – №28 (6). – С. 149, 157.
21. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XXст. / Я.Й. Грицак. – К.: «Генеза», 1996. – С. 100.
22. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 37, 40.
23. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 37.
24. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, «Biblos», 1960. – С. 276, 277, 278.
25. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – С. 89.
26. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) / А.А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. – [сост. С.А. Алексеев, ред. Н.Н. Попов]. – Гос. изд-во, 1930. – С. 9.
27. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – С. 98.



28. Христюк П. Замітки і матеріали до Історії української революції. 1917-1920 р.р. Українська революція. Розвідки і матеріали / П. Христюк. – Відень. – К.: Український соціологічний інститут, 1921. – Т. 1. – С. 58.
29. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – С. 58.
30. Верстюк В. Передмова / В. Верстюк // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 22, 554.
31. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.7 зв.-10 зв.
32. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – С. 428.
33. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-2796. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20 зв.
34. Народне слово. – 1917. – 14 жовтня (№40).
35. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – С. 28.
36. Народня воля. – 1918. – 9 квітня (№48).
37. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 39.

*V. Lozovyi. Urban-rural relations in the context of Ukrainian national liberation movement in Revolutiton period (1917-1918). With civilization and socio-cultural approaches the article attempts to highlight relations between cities as regional centers, where the national movement grew, with rural areas as the main social base of this movement in the revolutionary days of 1917-1918.*

*Development of national liberation movements in the countries of Central-Eastern Europe is closely connected to the processes of urbanization, as cities play an extraordinarily important role in societal life. Originality of historical path of Ukraine, make-up of social structure of Ukrainian society, in which peasantry prevailed, make especially actual the problem of research of cities' role in Ukrainian national liberation movement in the context of urban-rural relations.*

*A special actuality in historical science is acquired by civilization and socio-cultural approaches that give an opportunity to examine events from the point of view of motivation of human activity. The aim of socio-cultural approach is a necessity to explain how human activity is stipulated by cultural, historical, and social factors. And in case of Ukraine, to find out how mental stereotypes that dominated in society at the beginning 20th century, in particular the specific of perception of the Ukrainian village by city, and vice versa, influenced the rates of expansion of Ukrainian national liberation movement, its state-creative potential.*

*At the beginning 20th century the social-ethnic structure of Ukraine had been formed such a way that Ukrainians presented insignificant part of cities habitants, where administrative, political, economic, cultural and educational life was concentrated, but prevailed in rural locality. Public-political, socio-economic life of Ukraine was examined in the context of binary oppositions: other-national city vs Ukrainian village. Such position generated a deep political, ethnic and social rupture,*

*a considerable break between the different class-structural elements of society – uppers and lowers, city and village. Consequently, social differences that dissociated peasants from other layers of society served as simultaneously a national barrier between Ukrainians and non-Ukrainians.*

*Leaders of Central Council put a task to level estrangement between city and village, make city to serve Ukrainian national interests.*

*Revolutionary events of 1917-1918 testify that estrangement of city from village, socio-cultural abyss between them, and, as a result, insolvency to put right the functioning vertical line of power resulted in the defeat of state-creative efforts of Central Council.*

**Key words:** *Central Council, socio-cultural approach, regional center, national liberation movement, city, village.*

Отримано 14.09.2014 р.

УДК 378 (477) "192": 342.733

*О. Комарницький*

## **ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО КОНТИНГЕНТУ ПЕДВИШІВ УСРР (1921-1926 рр.): НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА**

*О. Комарницький. Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база. У статті аналізуються нормативно-правові акти органів державної влади, зокрема освітнього відомства, більшовицької партії, які використовувалися під час прийомів студентів до педагогічних вищих навчальних закладів радянської України. Автор зазначає, що в цей період було запроваджено нові принципи та критерії комплектування студентських колективів, за яким вільний вступ до вишів відмінювався, а замість нього набір студентів здійснювався через систему відряджень. За цією системою право вступу до вищих навчальних закладів могли отримати лише особи, які були відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. Констатується, що рознарядку складала Укрголовпрофосвіта, яка визначала й закріплювала певні квоти у відсотках для кожного вищезначеного органу. На конкретних прикладах автор ілюструє це положення. У публікації показано процедуру прийому студентів, різні форми вступних випробувань, наводиться перелік документів, необхідних для вступу до вишів, з'ясовано порядок діяльності приймальних комісій. Особлива увага звертається на заповнення спеціальної анкети, у якій вказували соціальне становище батьків, стаж роботи, членство у партії та профспілках, детально описували суспільно-політичну, профспілкову, культурно-освітню діяльність тощо. Автор доводить, що представники влади нерідко самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вищих навчальних закладів. У статті констатується, що питання прийому до вишів були у полі зору ЦК КП(б)У та підлеглих йому органів. Значна увага приділялася залученню на навчання комуністів. Парторганізації УСРР брали до уваги і циркуляри ЦК РКП(б).*

**Ключові слова:** студенти, інститут, організація, комплектування, прийом, співбесіда, відрядження, приймальна комісія, партійна організація, профспілка, циркуляр.

**О. Комарницький. Формирование студенческого контингента педвузов УССР (1921-1926 гг.): нормативно-правовая база.** В статье анализируются нормативно-правовые акты органов государственной власти, в частности образовательного ведомства, большевистской партии, которые использовались во время приемов студентов в педагогические высшие учебные заведения советской Украины. Автор отмечает, что в этот период были введены новые принципы и критерии комплектования студенческих коллективов, по которому свободное вступление в вузы отменялось, а вместо него набор студентов осуществлялся через систему командировок. По этой системе право поступления в высшие учебные заведения могли получить лишь лица, которые были командированы на учебу партийными, профсоюзными, советскими и военными органами. Констатируется, что разрядку составляла Укрголовпрофосвита, которая определяла и закрепляла определенные квоты в процентах для каждого вышеупомянутого органа. На конкретных примерах автор иллюстрирует это положение. В публикации показано процедуру приема студентов, различные формы вступительных испытаний, приводится перечень документов, необходимых для поступления в вузы, выяснено порядок деятельности приемных комиссий. Особое внимание обращается на заполнение специальной анкеты, в которой указывали социальное положение родителей, стаж работы, членство в партии и профсоюзах, подробно описывали общественно-политическую, профсоюзную, культурно-образовательную деятельность и т.п. Автор доказывает, что представители власти нередко сами нарушали нормы, установленные ими же для вступления в высшие учебные заведения. В статье констатируется, что вопрос приема в вузы были в поле зрения ЦК КП (б) У и подчиненных ему органов. Значительное внимание уделялось привлечению на обучение коммунистов. Парторганизации УССР принимали во внимание и циркуляры ЦК РКП(б).

**Ключевые слова:** студенты, институт, организация, комплектование, прием, собеседование, командировки, приемная комиссия, партийная организация, профсоюз, циркуляр.

На сьогодні не достатньо вивченою є нормативно-правова база формування студентського складу вищих навчальних закладів України у міжвоєнний період. Окремі аспекти цієї проблеми досліджували радянські історики Ф.Г. Паначин<sup>1</sup>, Г.М. Шевчук<sup>2</sup>, Г.І. Яницький<sup>3</sup>, сучасні українські вчені Н.Аксакова<sup>4</sup>, О.О. Лаврут<sup>5</sup>, В.В. Липинський<sup>6</sup>, О.Л. Рябченко<sup>7</sup> та ін. У цій статті проаналізуємо нормативно-правові акти 1921-1926 рр., якими керувалися у своїй роботі приймальні комісії педагогічних вишів УСРР. Нижня межа обумовлена запровадженням системи відряджень на навчання, яку у 1926 р. замінили системою «куріального представництва».

До 1921 р. у вишах панувала т.зв. політика «відчинених дверей», яка передбачала вільний доступ до вищої освіти всіх бажаючих. Такий підхід негативно позначився на рівні навчального процесу, оскільки було при-

йнято багато студентів з досить низьким рівнем знань, без підготовки до сприймання наукової інформації. Крім того, вкрай важке фінансове і господарське становище вишів не давало можливості забезпечити нормальні умови для навчання та проживання всім охочим. Тому за кілька місяців роботи нових навчальних закладів кількість студентів почала різко зменшуватись.

20 квітня 1921 р. наказом Укрголовпрофосвіти було запроваджено нові принципи та критерії комплектування студентських колективів<sup>8</sup>, за яким вільний вступ до вишів відмінявся, а замість нього набір студентів здійснювався через систему відряджень<sup>9</sup>. Такі зміни диктувалися «необхідністю завоювати вищу школу політично і вирвати остаточно з рук класових ворогів Пролетарської Держави»<sup>10</sup>. За цією системою право вступу до вищих навчальних закладів могли отримати лише особи, які були відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. На кожний навчальний рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала й закріплювала певні квоти у відсотках для кожного вищезазначеного органу. Так, на 1921-1922 навчальний рік (н.р.) 60% місць у педагогічних вишах були надані профспілкам, 15% – військовим округам, 10% – комітетам незаможних селян (КНС), 10% – партійним і 5% – комсомольським осередкам<sup>11</sup>. Радянський історик Г.І.Ясницький у своїй праці повідомляє, що вступ за відрядженнями практикувався ще у 1920 р. Того року серед прийнятих до інститутів народної освіти було майже 40% відряджених, у т.ч. організаціями РКП(б) – 1%, комсомольськими – 0,5%, профспілковими організаціями – 6,3%, КНС – 10,5%, відділами народної освіти – 9,3%, військовими організаціями – 0,9%<sup>12</sup>. У 1923 р. профспілки направили у педвищі 465 осіб, КНС – 200, КП(б)У – 96, відділи освіти – 40<sup>13</sup>. Загалом, у всі вищі республіки того року було послано 560 комуністів і комсомольців, 3857 робітників – членів профспілок та селян – членів КНС, 322 червоноармійці<sup>14</sup>. У відсотковому відношенні відряджені комуністи складали 5,9% від загальної кількості вступників, комсомольці – 4,4%, члени профспілок – 58,6%, КНС – 10,9%, військові – 5,8%, направлені органами освіти – 14,4%<sup>15</sup>. Цікаво, що за соціальним станом найбільше робітників направлялося в індустріально-технічні вищі (46,7%), найменше – в ІНО (4%). За статтю у жінок найбільшою популярністю користувалися ІНО (50,4%) і медичні інститути (36,6%)<sup>16</sup>. У 1925 р. органи КП(б)У отримали в педвишах 15% місць, ЛКСМУ – 13%, профспілки – 40%, КНС – 20%, відділи освіти – 10%, демобілізовані червоноармійці – 2%<sup>17</sup>.

Інформація про розподіл місць у педвишах публікувалася у пресі, в т.ч. у регіональній. Наприклад, для молоді Житомирського округу на 1925-1926 н.р. виділялося 8 місць у Київському ІНО, 5 – Одеському, 4 – Кам'янець-Подільському, по 2 – Харківському, Херсонському і Чернігівському ІНО. По 5 місць надавалося комуністам і комсомольцям, 7 – профспілкам, по 3 – КНС і відділам освіти, 1 – райвиконкому<sup>18</sup>. До Житомирського українського педтехнікуму профспілка «Робос» делегувала

15 осіб, «Радторгслужбовець» – 5, «Медсанпраця» – 3, «Нарзв'язок» – 2. Крім того, 2 місця надали профспілкам поліграфістів, по одному – кравцям, шкірникам, митцям, будівельникам<sup>19</sup>. На навчання у Кам'янець-Подільський ІНО у 1922 р. відрядили 154 особи, у т.ч. відділи освіти – 69, профспілки – 43, КНС – 38, парторганізації – 9, виконкоми – 5<sup>20</sup>. У 1923 р. із 49 новоспечених першокурсників 18 осіб були командировані профспілками, 14 – КНС), 1 – ЛКСМУ, 1 – окружним партійним комітетом, 8 – іншими установами і організаціями<sup>21</sup>. 1924 р. комітетам незалежних селян губпрофосвіта виділила в інституті 31 місце, для окружних комітетів КП(б)У і ЛКСМУ – відповідно 10 і 5, профосвіти – 2<sup>22</sup>. У 1925 р. парткому Кам'янецької округи в ІНО надавалося 4 місця, ЛКСМУ – 3, КНС – 5, райвиконкому – 21, відділу партійної освіти – 2, червоноармійцям – 1<sup>23</sup>. Цікаво, що особи, які вступали за індивідуальними заявами, платили внесок (10 крб.), незалежно від того склали вони екзамени, чи ні<sup>24</sup>.

У 1922 р. до Вінницького ІНО найбільше командировав студентів КНС – 21 особу. спілки «Робос», «Радробітник», «Радземліс» і губвійськомат – 20<sup>25</sup>. В одному із архівних документів ДАВО повідомлялося, що для молоді Поділля на 1924-1925 н.р. було виділено 10 місць на єврейському відділенні Одеського ІНО<sup>26</sup>.

Відрядження на навчання могли отримати активні члени своїх організацій, їхні діти, чи близькі. Для отримання рекомендації кандидати у студенти мали звернутися до губернських відділів народної освіти, НКЮ, Центральної комісії зі студентських справ чи безпосередньо до навчальних закладів. Мали місце випадки, коли особи, які не належали до відряджуваних категорій, особисто подавали заяви з проханням про зарахування їх до відряджених. У цих зверненнях вказували навчальні заклади, де хотіли навчатися, а також обґрунтовували своє рішення<sup>27</sup>.

Плани прийому і розверстка з губерній щорічно встановлювалася Укрголовпрофосвітою та узгоджувалася з 1922 р. з галузевими наркоматами відповідно до загальногосподарського плану УСРР. Місця розподілялися завчасно по губерніям, при чому, губернські відділи профосу розподіляли виділені для них місця по партійних, професійних, військових, комсомольських організаціях й КНС, а ті в свою чергу передавали місця своїм членам<sup>28</sup>. Губвідділи мали можливість замінити одного відрядженого іншим. Райкоми, освітні бюро, уповноважені ЦК КП(б)У зобов'язувалися повідомляти про процес комплектування вишів культвідділи ЦК і телеграфом подавали інформацію про зміни, що сталися<sup>29</sup>.

Вступники заповнювали спеціальну анкету, у якій вказували соціальне становище батьків, джерела існування до 1917 р., з 1917 по 1921 рр.; посаду; стаж роботи; членство у партії та профспілках; детально описували суспільно-політичну, профспілкову, культурно-освітню діяльність; мотиви вибору навчального закладу; критичні зауваження щодо радянської культурно-освітньої системи, програми інституту, до якого вони вступали. Окремо пропонувалося порівняти систему дореволюційної освіти з сучас-

ною, вказавши її недоліки і переваги<sup>30</sup>. Найважливішою в ті часи вважалася позиція «соціальне походження». Для того, щоб отримати місце в виші, студенти свої біографічні дані досить часто пристосовували до вимог нової державної ідеології. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але й життя людини. Тому анкети досить часто підробляли і до вишів вступали діти із «соціально ворожих родин». В графі про соціальне становище батьків подавалися досить туманні, які не розкривали суті питання, а інколи й брехливі відповіді<sup>31</sup>. Студентка Київського ІНО, майбутня письменниця Д.Гуменна у своїх спогадах відмічала: «В цілому всі ми пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, неможливі, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався»<sup>32</sup>.

Представники влади нерідко самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до ВНЗ, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалками»<sup>33</sup>.

Система відряджень мала багато недоліків і викликала невдоволення у суспільстві. Нарком освіти Г.Ф.Гринько, виступаючи з доповіддю у квітні 1922 р. на третій губернській нараді працівників освіти у Бахматі, констатував: «У минулому році була застосована рознарядка при вступі до вищих навчальних закладів. Були невдоволені вигуки, нас звинуватили у вандалізмі, загрожували загибеллю вищої освіти...»<sup>34</sup>.

Не всім бажаним вистачало відряджень. Робітниче-селянській молоді, демобілізованим червоноармійцям обіцяли надати можливість отримати освіту, різного роду соціальні переваги як при вступі, так і під час навчання у вишах. У реальному житті багатьом довелося зіткнутися з проблемами, які зовсім не вписувалися в їхні уявлення про кращий суспільний устрій. Особливо гостро реагувала на невлаштованість молодь, яка у свій час брала участь у громадянській війні, відстоюючи більшовицькі ідеали. Однак досить часто рядові бійці, командний склад Червоної армії, демобілізувавшись, не отримували обіцяних відряджень. Це спонукало червоноармійців звертатися до керівних органів з клопотанням, а то й з вимогами чи погрозами відновити справедливість<sup>35</sup>.

З аналогічними проблемами зіштовхувалася і сільська молодь, для якої передбачалася квота по лінії КНС. Отримавши відрядження сільських, волосних, рідше повітових підвідділів комнезамів, на рівні губернії їхні прохання залишалися «у більшості випадків незадоволеними, що стави[ло] відряджених у тяжке становище»<sup>36</sup>.

На місцях часто не дотримувалися планів рознарядки. Так, у 1921-1922 н.р. планувалося прийняти до вишів республіки 12715 відряджених осіб. Однак прибуло на 5 тис. осіб зверх норми. Тому змушені були зарахувати 17,7 тис. студентів, у т.ч. до педвишів 2976 осіб<sup>37</sup>. У 1922-1923 н.р. значна частина вакансій не була заповнена. У 1923-1924 н.р. у Житомирському окрузі план рознарядки виконали лише на 50%, а в 1924-1925 н.р. – на 74%. Незаповнені місця поверталися до НКО<sup>38</sup>.

На ті місця, де відряджені на навчання абітурієнти не з'явилися або показали дуже низький рівень підготовки, залучали добре підготовлених осіб за особистою заявою. Такі дії підвищили суперечливі отриманим від Укрголовпрофосвіти інструкціям. Все ж вони були схвалені вищим керівництвом НКО, і більш ніж 39% першокурсників у наборі студентів 1921-1922 н.р. стали саме особи, що вступали до вишів за власним бажанням<sup>40</sup>.

Організації, які відряджали своїх представників до вишів, не проводили відповідної роботи по відборі кандидатів, внаслідок чого «академічна підготовка прийнятих до вузів була надзвичайно слабкою»<sup>41</sup>. Вступні екзамени у 1921 р. відмінили. Тому самі виші змушені були встановлювати колоквіуми для абітурієнтів з спеціальних дисциплін, щоб якимось чином перевірити якість знань майбутніх студентів<sup>42</sup>. Абітурієнти демонстрували свій рівень знань з мови, літератури, математики, природознавства та історії, виявляли «освідомлення ходу і факторів історичного процесу у світлі матеріалістичного розуміння історії, знання побуту, економіки і культури найважливіших історичних періодів». Щодо вступників, які закінчили дореволюційну середню школу, то при зарахуванні велика увага зверталася на виявлення у них політичної свідомості, розуміння суспільного розвитку<sup>43</sup>. Один з членів приймальної комісії у 1923 р. писав у журналі «Студент революції», що «частина чистоплюйської публіки [інтелігенції], що здала колоквіуми, попередньо визубрила на зубок всього Бухаріна – всю політичну премудрість. Ця публіка давала відшліфовані визначення. Але «чистоплюй» в цьому році у вузи не потрапив. «Політика» слугувала в якості плоту проти буржуазного елемента, що проривався в університетські аудиторії»<sup>44</sup>.

Колоквіуми відбувалися у формі співбесіди або письмово. Вступники мали виявити також своє знання програми політграмоти<sup>45</sup>.

Від колоквіуму звільнялись випускники робітфаків і професійних шкіл, які мали стаж роботи; особи, які закінчили виші до революції і їх знання відповідали програмі вступу до інституту. Оцінювання було трьохбальним: незадовільно, задовільно, відмінно. При зарахуванні переваги надавались членам компартії, комсомольцям, кваліфікованим робітникам, демобілізованим червоноармійцям і членам профспілок, КНС. Особи з фізичними вадами до вишів не приймалися<sup>46</sup>.

Цікаво, що у разі якщо вступник колоквіум не склав, він міг бути зарахований на I триместр з обов'язковою вимогою надолжити прогалини. Якщо й після цього він не знав необхідного, його виключали з навчального закладу. Існував ще один варіант: після не складеного колоквіуму приймальна комісія особливим рішенням надавала можливість вступнику ще раз показати свої знання. До цього часу він вважався кандидатом у студенти<sup>47</sup>.

У 1923 р. вступні екзамени були відновлені<sup>48</sup>. Без екзаменів зараховувалися випускники вищих трирічних педкурсів, учительських інститутів, робітфаків, вчителі, які мали стаж роботи не менше 4 років<sup>49</sup>.

Для організації прийому створювалися приймальні комісія. У Київському ІНО у 1923 р. до складу комісії ввійшли ректор О.О. Карпенко, проректор Б.В.Якубовський, два студенти-комуністи<sup>50</sup>. У Кам'янець-Подільському ІНО приймальна комісія складалася з представників губпрофосвіти, губпрофради і правління вищу<sup>51</sup>. Зокрема, у 1924 р. до неї увійшли К.Галузо (окружний комітет КП(б)У), Р.Заклинський (адміністрація ІНО), І.Лірник (окружний КНС), Беляев (окрпрофосвіта)<sup>52</sup>.

Для того, щоб не допустити в інститут «політично ворожого елементу», голова приймальної комісії один раз в 2-3 дні подавав місцевим відділам списки вступників для перевірки<sup>53</sup>. Все це робилося для того, аби закрити шлях до вищої школи, незалежно від рівня підготовки, вихідцям з колишніх «панівних класів», духовенства, учасникам білогвардійського руху, армії УНР й інших антибільшовицьких формувань 1917-1920 рр.<sup>54</sup>.

Рівень знань відрядженої до вишів молоді був надзвичайно низьким, на вступних екзаменах для них робилися істотні послаблення. Робітників і селян допускали до навчання навіть тоді, коли вони не склали екзамен з одного-двох предметів<sup>55</sup>. Звісно, це не сприяло зростанню якісних показників майбутніх спеціалістів. У даному випадку мала місце тенденція підміни загальногуманітарних принципів класовими. Хоча є ряд фактів, коли до вишів потрапляли талановиті, здібні люди, які згодом стали відомими вчителями, вченими, митцями, діячами у сфері культури тощо.

Політика українського більшовицького уряду в галузі вищої освіти була зумовлена його програмними завданнями щодо створення «нової людини нового суспільства». На початку свого «тріумфального поступу» більшовики мало переймалися проблемами соціального розмаїття студентства, адже на цьому етапі формування радянського суспільства необхідно було завоювати довіру найширших верств населення задля реалізації подальших стратегічних планів. Шукаючи соціальне підґрунтя, радянська влада орієнтувалася насамперед на пролетарсько-селянський елемент, який був наймасовішим. Одним із перших документів у цьому відношенні стала постанова ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. «Про введення в дію кодексу законів про народну освіту в УСРР», відповідно до якого метою виховання і навчання повинно бути створення нового покоління людей соціалістичного суспільства з матеріалістичним світоглядом, психологією колективізму, твердою волею, з необхідною для суспільства кваліфікацією<sup>56</sup>. У документі оголошувалося про ліквідацію всіх попередніх перепон широким верствам населення щодо вступу до навчальних закладів, серед яких соціальне й національне походження, матеріальне становище. Зазначалось також, що освіта мала стати знаряддям диктатури пролетаріату, для якого відкривались широкі можливості<sup>57</sup>. У контексті цього нарком освіти А.В.Луначарський зазначав: «На першому місці повинен бути пролетарій за своїм походженням, думками, своєю природою і той, хто має талант, на другому місці – хто взагалі має талант, а третього – не повинно бути у навчальних закладах... Проте перші можуть бути не достатньо підготовлені інтелектуально, але їхній соціальний досвід,



енергія настільки багаті, що їм буде легко наздогнати необхідне»<sup>58</sup>. Завдяки здійсненим заходам щодо комплектування вишів пролетарським прошарком, значно змінився соціальний склад студентства. У постанові ВУЦВК, прийнятій на третій сесії 8-го скликання 12 жовтня 1924 р. зазначалося: «трирічна праця по укомплектуванню вищої школи і діяльності робітничих факультетів в минулому [1923-1924] році привела вже до організаційної гегемонії пролетарського студентства і визначила в найближчому часу завершення пролетаризації вищих шкільних закладів»<sup>59</sup>.

Поступово керівництво НКО УСРР відходило від курсу суцільної політики «пролетаризації» вищої школи. Починаючи з 1923-1924 н.р. право вступу до вищої школи на пільгових умовах окрім «пролетарів», отримали діти професорів і викладачів вишів, обслуговуючого персоналу закладу, шкільні робітники та їх діти, яких почали називати «трудовою інтелігенцією». Пільги надавалися також «круглим сиротам, що знаходилися на державному забезпеченні» У 1924-1925 роках у радянській пресі з'явилися повідомлення про те, що «пролетаризація» вищої школи успішно завершилася. Незважаючи на ці заяви перманентна робота з виявлення і «нейтралізації» небажаних для нової влади студентів продовжувалася<sup>60</sup>.

Питання прийому до вишів були у полі зору ЦК КП(б)У та підлеглих йому органів. Значна увага приділялася залученню на навчання комуністів. 13 липня 1921 р. вийшов циркуляр ЦК КП(б)У про проведення широкої кампанії щодо залучення комуністів до вищих навчальних закладів, особливо зі складу колишніх червоноармійців. Наявні низка фактів відряджень членів КП(б)У до вишів. Наприклад, у другій половині липня того ж року ряди студентів Київського ІНО поповнив І.П. Камарзін, член партії з 1919 р., якого відрядив політвідділ Кавказької стрілецької дивізії<sup>61</sup>.

Результати прийому розглядалися на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У та його органів. Так, підсумки прийому до вишів у 1922 р. було обговорено 18 листопада 1922 р. на засіданні Центрального бюро пролетарського студентства при ЦК КП(б)У. Результати прийому до вишів у 1923 р. розглянуло Політбюро ЦК КП(б)У, яке вказало на недоліки в організації прийому і запропонувало Укрголовпрофосвіті не допускати їх повторення у майбутньому<sup>62</sup>. У грудні 1922 р. секретар Донецького губкому КП(б)У Е.Квірінг акцентував увагу на тому, що «необхідно [було] серйозно поставити роботу по підготовці нових пролетарських кадрів вчителів на педкурсах й ІНО. І тут ми повинні проводити різко класову політику: насамперед всього на курси й ІНО повинні прийматися діти робітників і селян, а не вихідці із буржуазії. Новий вчитель повинен бути у всіх відношеннях пролетарським вчителем»<sup>63</sup>. Про це ж у 1923 р. йшлося на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У<sup>64</sup>. 7 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про підсумки прийому до вишів України в 1923-1924 н.р. і план на 1924-1925 н.р. ЦК звернув увагу на зміцнення приймальних комісій, зажадав більше приймати до вишів робітників і селян. У цьому ж рішенні вищий партійний орган зобов'язував більше відряджати на навчання жінок. На засіданні Політбюро 29 травня 1925 р. ухвалили:

«Вважати бажаним, щоб висунення сільрадами і сільКНС кандидатур для вузів проводилося через пленарні засідання вказаних органів»<sup>65</sup>. У листопаді 1926 р. на засіданні бюро були розглянуті та затверджені підсумки прийому до вишів Києва<sup>66</sup>.

Парторганізації УСРР брали до уваги і циркуляри ЦК РКП(б). Так, у червні 1923 р. і в липні 1924 р. в цих актах рекомендувалося проводити широку роз'яснювальну роботу в справі рознарядок до вишів серед населення і суворо дотримуватись класового принципу при відборі кандидатур на навчання<sup>67</sup>. У резолюції від 15 липня 1924 р. рекомендувалося: «До всієї роботи по висуванню кандидатів, дачі їм характеристик, а також по ознайомленню робітників і селян з умовами прийому і характером окремих вузів, необхідно залучити осередки РКП і РКСМ»<sup>68</sup>.

Надаючи важливого політичного значення комплектуванню вищої школи робітникам і селянам, рішенням XIII з'їзду РКП(б) та VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.) визнано необхідним скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад та матеріальне становище. У резолюції XIII з'їзду РКП(б) вказувалося на недостатній соціальний і партійний склад вишів<sup>69</sup>. Це ж питання було наріжним на нараді, яку проводило ЦК ВКП(б) навесні 1925 р. На зібранні розглянули роботу партійних осередків вищих навчальних закладів. Учасники наради рекомендували покращити комплектування інститутів педагогічного профілю студентською молоддю, підняти рівень матеріального забезпечення студентства. Особливий акцент робився на поповненні рядів студентів комуністами і комсомольцями. Крім того, було запропоновано місцевим органам народної освіти і секретарям партійних організацій звернути серйозну увагу на з кадрами і студентами педтехнікумів<sup>70</sup>.

Таким чином, проаналізовані нами нормативно-правові акти органів державної влади, більшовицької партії, є важливим джерелом для вивчення проблеми формування студентського складу педагогічних вишів України у 1921-1926 рр. Найявні документи дають змогу зрозуміти, що провідним суспільним і політичним принципом у відборі вчительських кадрів був класовий підхід, який відсував на другий план національні та загальнолюдські цінності. У цей період широко використовувалася система відряджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Вона була вимушеним і тимчасовим заходом, який був спрямований на залучення до вишів робітничої та селянської молоді. Подальші події показали, що ця система була помилковим кроком і не досягла поставленої мети. У 1920-ті рр. практикувалися розверстки, які встановлювали чіткі норми прийому для кожної губернії.

#### Примітки

1. Панагин Ф.Г. Педагогическое образование в СССР. Важнейшие этапы истории и современное состояние / Ф.Г. Панагин. – М.: Педагогика, 1975. – 224 с.

2. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г.М.Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
3. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) / Г.І.Ясницький. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
4. Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки /Наталія Аксакова // Схід: Економіка. Історія. Філософія: аналіт.-інформ. журн. / [редкол.: В. Білецький (ред.), С.Тимченко, Ф.Турченко та ін.]. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – №3 (117), травень-червень. – С.74-77.
5. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /Ольга Олександрівна Лаврут; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 19 с.
6. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія /В.В.Липинський. – Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. – 247 с.
7. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / Ольга Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
8. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / [авт. кол.: В.С. Бакіров, В.М. Духопляников, Б.П. Зайцев та ін.]. – Харків: Фоліо, 2004. – С.329.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1776. – Арк.18.
10. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.3.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.2.– Спр.273. – Арк.76; Аксакова Н. Вказ. праця. – С. 76.
12. Ясницький Г.І. Вказ. праця. – С. 200.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1776. – Арк.151.
14. Шевчук Г.М. Вказ. праця. – С. 251.
15. Прием в Институты и Рабфаки У.С.С.Р в 1923-24 уч.году // Студент революции. – Харьков, 1924. – №1-2. – С. 29.
16. В Головпрофосі // Радянська освіта: громад.-політ. журн. – К.: Шлях освіти, 1923. – Ч. 2.– С. 89-90.
17. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАВО).– Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.21.
18. Розподіл місць до ВУЗів і робітфаків по Житомирському округу // Радянська Волинь. – Житомир, 1925. – 18 липня. – Ч. 161 (286). – С. 4; Розподіл місць для комсомолу в ВУЗи й робітфаки // Юнацька правда. – Житомир, 1925. – 26 квітня. – Ч.27-28 (79-80). – С. 8; 1925. – 23 липня. – Ч. 47 (99). – С. 4.
19. У Житомирі. Розподіл місць по вузах // Радянська Волинь. – 1925. – 4 серпня. – Ч. 175 (300). – С. 4.
20. ДАХО.– Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.195.

21. Там само.– Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.563. – Арк.247.
22. Там само.– Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.570. – Арк.17.
23. Гоца. До прийому в ВУЗи та профшколи /Гоца // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський,1925. – 9 липня. – Ч. 124. – С. 2.
24. ДАХО. – Ф.П.302. – Оп.1. – Спр.463. – Арк.19.
25. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1050. – Арк.27зв.; ДАВО. – Ф.Р.1941. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.82, 112.
26. ДАВО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1542. – Арк.38зв.
27. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ольга Олександрівна Лаврут; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – С.47.
28. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.) / О.А.Кручек. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 1996. – С. 24; Молоткіна В. Діяльність молодіжних громадських організацій у вищих навчальних закладах Київщини / В.Молоткіна, Л.Хмельницька // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди», 2009. – Вип. 22. – С. 164.
29. Лаврут О.О. Вказ. праця. – С.48.
30. Временное положение о Высших Учебных Заведениях Украины // Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – Х., 1921. – Ч.7-8 (25 липня). – С.14; Ляпіна О.Л. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. / О.Л. Ляпіна // Соціальна історія: наук. зб. /Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. V. – С. 53.
31. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10527. – Арк.360; Нариси повсякденного життя радянської України на добу непу (1921-1928 рр.): колект. монографія / [відп. ред. С.В. Кульчицький]: в 2 ч. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 110.
32. Гуменна Д. Дар Євдотей / Докія Гуменна. – Балтимор-Торонто: Смолокип ім. В.Симоненко, 1990. – Кн. 1; Дар Євдотей: Іспит пам'яті: кн.1. – К.: Дніпро, 2004. – С. 158; Рябченко О. Студенти радянської України... – С. 35.
33. Рябченко О.Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.) /О.Л.Рябченко // Укр. іст. журн. – К., 2009. – №4. – С. 132.
34. Гринько Г.Ф.Доповідь на III губернській нараді працівників освіти Донбасу / Г.Ф.Гринько // Просвещение Донбасса: ежемесеч. орган Донец. губ. отдела народ. образов. – Бахмут, 1922. – №1-2. – С. 51-55.
35. Рябченко О. Студенти радянської України... – С. 28.
36. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАЖО). – Ф.Р.12. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.88.
37. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1467. – Арк.76.
38. Там само. – Спр.1777. – Арк.9.
39. Рябченко О. Студенти радянської України... – С.28.

40. Аксакова Н. Вказ. праця. – С.75.
41. Прийом до вузів // Шлях освіти. – 1925. – №1-2. – С.246.
42. ДАХО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.203. – Арк.32зв.; Липинський В.В. Становлення і розвиток... – С.160; Мірошниченко М.І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Марія Іванівна Мірошниченко, Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.13.
43. Шевчук Г.М. Вказ. праця. – С. 257.
44. Липинський В.В. Кто защитит студента? Студенческие организации Украины: история и современность / В.В.Липинский. – Донецк: редакц.-издат. отдел Донецьк. управл. по печати, 1991. – С.32.
45. Рябенко О. Студенти радянської України... – С. 44.
46. Ляпіна О.В. Студенти міста Києва... – С. 53; ДАХО. – Ф.Р.5. – Оп.1. – Спр.561. – Арк.1; Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р.81. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.184.
47. Липинський В.В. Кто защитит студента... – С. 32.
48. Матвійчук Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Наталія Степанівна Матвійчук; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 1997. – С. 8.
49. ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.83; Спр.570. – Арк.13; Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) / В.К.Майборода // Укр. іст. журн. – К., 1990. – №11. – С. 61.
50. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1077. – Арк.373; Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії України (1917-1991 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Світлана Олександрівна Нікітчина; Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – С. 18.
51. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1000. – Арк.107.
52. ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.570. – Арк.28.
53. Там само – Спр.463. – Арк.31.
54. Там само. – Спр.570. – Арк.3.
55. Нікітчина С.О. Вказ. праця. – С. 18.
56. Автушенко І.Б. До проблеми розвитку освіти України в 1920-1930-і роки / І.Б. Автушенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – Вип. 71-72. – С. 8.
57. Лаврут О.О. Студентство Радянської України... – С. 45.
58. Там само. – С.46.
59. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. документів. – К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. – Т. 1. 1917 – червень 1941 рр. – С. 267.

60. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія / В.В. Левченко; відп. ред. В.М. Хмарський; наук. ред. Т.М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – С. 166.
61. Аксакова Н. Вказ. праця. – С. 75.
62. Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В.І.Пічов]. – К.: Київ. держ. ун-т ім Т.Г.Шевченка, 1967. – С. 86.
63. Квириг Э. Пролетарской школе – пролетарский учитель / Эммануил Квириг // Просвещение Донбасса. – 1922. – декабрь. – №9. – С. 9.
64. С.Л. Вопросы высшего образования на X-м съезде Советов / С.Л. // Студент революции. – 1923. – №4-5. – С. 3.
65. Ясницький Г.І. Вказ. праця. – С. 200.
66. Липинський В.В. Становлення і розвиток... – С. 161.
67. Шевчук Г.М. Вказ. праця. – С. 251.
68. Вища школа Української РСР... – С. 86.
69. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК / Институт Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС. – Изд. 7-е. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1953. – Ч. 1. 1898-1925. – С. 883.
70. Панагин Ф.Г. Вказ. праця. – С. 38.

*O. Komarnicki. Formation of the student body in USSR university (1921-1926 pp.): Legal and regulatory framework. This article analyzes the normatively legal acts of public authorities, in particular educational department, the Bolshevik Party, which were used during the receptions of students to pedagogical higher educational establishments of soviet Ukraine. The author notes that in this period were introduced new principles and criteria of recruitment of student groups, followed by free entry to universities was abolished, but instead a set of students was carried out through business trip. According to this system, the right of entering to higher educational establishments could only get people who were sent to study by party, trade union, and the Soviet military authorities. This publication shows the procedure for admission of students, various forms of entrance exams, a list of documents required for admission to the university, found the procedure of admissions. Particular attention is paid to fill out a special form, which indicated the social status of the parents, experience, membership of parties and trade unions, detailed the socio-political, trade union, cultural and educational activities and more. The author argues that the authorities themselves often violate the standards set by them for admission to higher education. The article states that the question of admission to universities were in sight of the CC CP (b) U and subordinate bodies. Much attention was given to study the involvement of Communists. Party organization USSR took note and circulars of the CCRCP (B).*

**Key words:** students, institute, organization, completing, reception, interview, business trip, receiving commission, party organization, trade union, circular.

Отримано 14.09.2014 р.

## ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УНР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*В. Яблонський. Державний центр УНР в роки Другої світової війни. У статті досліджується діяльність Державного центру Української Народної Республіки в еміграції (екзилі) в роки Другої світової війни (1939-1945) спрямованої на відновлення незалежності України.*

*Аналізується джерельна та дослідницька база маловивченої проблеми вітчизняної історії. Зазначено, що військова діяльність формування УПА «Поліська січ»-УНРА на чолі з Т.Бульбою-Боровцем, який підпорядковувався еміграційному уряду, є найбільш опрацьованим аспектом даної проблеми в історіографії.*

*Основна увага звертається на політичні процеси в середовищі цієї частини української еміграції та зовнішньополітичні орієнтації еміграційного уряду УНР. Визначаються головні проблеми організаційно-політичної діяльності Державного центру на території країн перебування, окупованих третьою стороною – роз'єднаність та наявність двох керівних осередків у Франції та Польщі (на першому етапі війни). Звертається увага на спроби еміграційного уряду щодо відновлення своєї присутності на території України та чинники провалу такої політики.*

*Досліджуються причини незацікавленості основних гравців світової політики у відновленні незалежності України на зазначеному етапі.*

*Окреслюються завдання щодо основних напрямів повоєнної діяльності ДЦ УНР.*

*Ключові слова:* Друга світова війна, Державний центр УНР в екзилі, політична еміграція, А. Лівіцький, В. Прокопович, О Шульгин, антигітлерівська коаліція, Німеччина.

*В. Яблонский. Государственный центр УНР в годы Второй мировой войны. В статье исследуется деятельность Государственного центра Украинской Народной Республики в эмиграции (эзиле) в годы Второй мировой войны (1939-1945) направленной на возрождение независимости Украины.*

*Анализируется источниковедческая и исследовательская база малоизученной проблемы отечественной истории. Отмечено, что военная деятельность формирования УПА «Поліська січ»-УНРА во главе с Т.Бульбой-Боровцом, который подчинялся эмиграционному правительству, является наиболее проработанным аспектом данной проблемы в историографии.*

*Основное внимание в работе обращается на политические процессы в среде этой части украинской эмиграции и внешнеполитические ориентации эмиграционного правительства УНР. Определяются главные проблемы организационно-политической деятельности Государственного центра на территории стран пребывания, оккупированных третьей стороной – разъединенность и наличие двух руководящих центров во Франции и Польше (на первом этапе войны). Обращается внимание на попытки эмиграционного правительства относительно возобновления своего присутствия на территории Украины и факторы провала такой политики.*

*Исследуются причины незаинтересованности основных игроков мировой политики в возобновлении независимости Украины на отмеченном этапе.*

*Очерчиваются задания относительно основных направлений послевоенной деятельности ДЦ УНР.*

**Ключевые слова:** *Вторая мировая война, Государственный центр УНР в эмиграции, политическая эмиграция, А. Ливицкий, В. Прокопович, А. Шультин, антигитлеровская коалиция, Германия.*

Нова світова війна, як і попередня, давала українцям шанс на об'єднання та відновлення власної держави. Наслідки короткотермінового існування української державності на зламів 10-20-х років були більш ніж вагомими. Українці отримали номінальну автономію в складі СРСР. На еміграції діяли екзильний Державний центр (ДЦ), політичні, військові, культурні, наукові організації і установи, переважна більшість яких стояла на незалежницьких позиціях. Феноменальним підтвердженням самостійницьких інтенцій розділених різними державами українців стало утворення і боротьба Карпатської України у 1938-39 роках. Ще півстоліття тому такий сценарій був неможливий навіть у найсміливіших футуристичних проєктах. Але прагнення українців до незалежності не вписувалися у стратегічні плани тодішніх світових лідерів.

Однією із структур, яка уособлювала прагнення українців до незалежності був Державний центр УНР на еміграції. Діяльність екзильного уряду в роки Другої світової війни є малодослідженою проблемою. Причиною цього є насамперед відсутність збережених документів того періоду та невелика кількість мемуарних праць, які б проливали достатньо світла на цей складний період.

Аналіз публікацій свідчить про те, що вивчення діяльності Державного центру УНР в роки Другої світової війни більшою мірою зводилося до досліджень боротьби військових формувань УПА-«Поліська січ»-УНРА на чолі з Т.Бульбою-Боровцем та подій, які цьому передували<sup>1</sup>. Поза увагою дослідників, як правило, залишаються проблеми функціонування ДЦ, його діяльність в політичній та зовнішньополітичній сферах. Тому метою даної статі є дослідження діяльності уряду УНР на еміграції щодо відновлення незалежності України в роки світової війни у 1939-1945 роках.

Більшість чільників ДЦ пов'язували позитивні перспективи незалежності України з війною проти СРСР, зокрема А.Ливицкий писав до представника уряду на Балканах В.Филоновича: «Розвиток подій йде в напрямку, що в недалекому майбутньому неминуче допровадить нас до щасливої можливості святкувати Велике свято на власній землі, в незалежній Державі Українській...»<sup>2</sup>. Іншої думки з цього приводу дотримувався один з ідеологів ДЦ УНР К.Мацієвич. У 1932 р. він був переконаний що більшовизм в СРСР буде повалений «лише внутрішніми революційними силами внаслідок тих політичних, соціальних та національних протилежностей, які весь час нагромаджуються в ССР та приведуть до нового вибуху», який в результаті приведе до відновлення української незалежності<sup>3</sup>.



Аналіз передвоєнної зовнішньої політики ДЦ УНР був би не повним без розгляду її німецького вектора, та Німеччини яка стала значною світовою військово-політичною потугою. У своїх зовнішньополітичних розрахунках еміграційний уряд опирався на досвід двадцятирічної давності та нові реалії в світі. Слід констатувати, що «українські» Париж та Варшава мали дещо відмінні погляди на стратегії щодо можливих союзників. Частина «уенерівських» урядовців у Варшаві дотримувалася думки, «що треба працювати серед нім[ецьких] урядових чинників, бо тільки Н[імецьки] на може нас щиро зрозуміти і реально допомогти нашій визвольній боротьбі»<sup>4</sup>. На знак протесту проти такої позиції, з уряду вийшов «франкофіл» О. Шульгин.

Навіть з початком війни серед частини оточення президента А. Лівницького не зникла переконаність у доцільності українсько-німецького союзу. У першій половині 1940 року невстановлений представник «провідних кругів УНР» стверджував, що «Франція-Англія, в разі перемоги навіть, дбатимуть про Велику Польщу й В[елику] Росію, ми переконані, що тільки в Н[імецьчині] може (тимчасом тільки може), запанувати думка про поділ Росії і про створення незалежної Української держави».<sup>5</sup> Однак Берлін, попри дані власної розвідки про те, що «УНР під керуванням А. Лівницького досить активна, має своїх прихильників між колишніми старшинами й вояками армії С.Петлюри»<sup>6</sup> не поспішав визнавати УНР за союзника. Те ж джерело з варшавського осідку мусило констатувати, що підтримки з боку Німеччини у створенні незалежної України зараз немає, «заховуємо нейтральність, як бачите з комунікатив... нейтральність і об'єктивність»<sup>7</sup>.

Однак війна вже з перших днів внесла свої корективи як в плани уряду, так і в поточну політику. Укладення союзницьких угод між Радянським Союзом та Німеччиною робило неможливим сподівання на допомогу від останньої, принаймні у перший період війни. Друга Річ Посполита доживала останні дні як незалежна держава. Постало питання про евакуацію представників ДЦ включно з президентом, які перебували у Варшаві. Цією проблемою довелось перейнятися М.Лівницькому, який ще в середині серпня 1939 р. прибув до Варшави зі спеціальною місією від голови уряду В. Прокоповича.

На другу добу Другої світової війни пізно вночі 3 вересня, у помешканні Р. Смаль-Стоцького, при посередництві А. Лівницького, відбулася зустріч М. Лівницького із заступником міністра закордонних справ Польщі М. Арцішевським. Було досягнуто попередніх домовленостей, що члени уряду УНР (А. Лівницький, В. Сальський, Р. Смаль-Стоцький, А. Яковлів) та його співробітники, які постійно мешкали у Польщі, виїдуть до Румунії, на що 4 вересня міністерство закордонних справ Польщі мало дати офіційний дозвіл.

Однак у ніч на 4 вересня весь польський уряд, в тому числі й МЗС евакуювалися з Варшави. За таких умов О. Лотоцький та А. Яковлів не маючи можливості для від'їзду вирішили залишатися у Варшаві. Полков-

ник армії УНР А. Валійський, який перебував на службі у Війську Польському, на автомобілі вивіз з Варшави А. Лівіцького та В. Сальського. Біженці мали намір через Буковину потрапити до Румунії, але 17 вересня на переїзді через Буг довідалися про стрімкий наступ Червоної армії і змушені були повернутися до Варшави. Туди ж після подорожі до Львова і Кракова повернувся і Р. Смаль-Стоцький. Невдовзі, 22 вересня 1939 р. помирає від застуди О. Лотоцький. А. Яковліву та Р. Смаль-Стоцькому вдалося таки виїхати до Праги, де вони знаходилися під постійним наглядом окупаційної влади. А. Лівіцький і В. Сальський залишилися у Варшаві, де також були обмежені у свободі пересування. Менше ніж через рік, 5 жовтня 1940 р. помирає В. Сальський. Так з початком війни, практично закінчився польський період діяльності ДЦ УНР.

За цих умов 31 грудня 1939 р. у тижневику «Тризуб» виходить повідомлення Українського Пресового Бюро у якому йдеться про те, що «обставини воєнного часу, на жаль так склалися, що поставили Пана Заступника Голови Директорії Головного Отамана Армії УНР Андрія Лівіцького в неможливість виконувати його функції. З огляду на становище Пан Голова Ради Міністрів В'ячеслав Прокопович, перебуваючи на вільній землі, на підставі параграфа 4 «Закону про тимчасове Верховне Управління УНР» від 12 листопада 1920 р. виданого на українській землі, згідно з яким в разі неможливості для Президента виконувати свої функції Голова ради Міністрів автоматично його заступає, і на підставі спеціальної повноважності одержаної ним од пана президента Андрія Лівіцького – перейняв з дня 16 грудня 1939 р. обов'язки Голови на той час держави»<sup>8</sup>.

Таким чином, урядовий центр УНР перемістився до Парижу. Приступивши до виконання обов'язків президента, В. Прокопович призначив того ж дня професора Олександра Шульгина Головою Ради Міністрів та Міністром Закордонних справ УНР. Офіційне повідомлення містило важливе застереження про те, «що на заяви, виступи і акти Уряду УНР з самого початку війни всю відповідальність прийняв на себе пан В'ячеслав Прокопович і за ту діяльність Пан Президент Андрій Лівіцький і ті його співробітники, що під окупацією з ним лишилися, жадної відповідальності не несуть»<sup>9</sup>. Це була спроба забезпечити президента А.Лівіцького та інших членів уряду, які перебували на окупованій Німеччиною територіях, від можливого переслідування.

Рішення про можливу передачу влади у разі надзвичайних обставин було прийнято на одному із урядових засідань у січні 1939 р. у Празі за участю Президента А. Лівіцького. Оригінал цієї постанови привіз співробітник уряду УНР С. Нечай уже після початку війни у вересні 1939 р. з Праги до Риму, а звідти до Парижу. Незважаючи на те, що у поданому повідомленні Українського Пресового Бюро зазначено, що В. Прокопович приступив до виконання нових обов'язків 16 грудня 1939 р, проте в оригіналі за підписом В. Прокоповича поставлена дата 26 жовтня 1939 р, але з різних міркувань ця дата не називалася у пресі.

Одним із перших рішень нового керівника Державного Центру були кадрові призначення: крім вже згаданого О. Шульгина, військовим міністром став О. Удовиченко, державним секретарем – І. Косенко. Були проведені й інші призначення. За ініціативою уряду упродовж жовтня-листопада 1939 року було створено громадський комітет, завданням якого було: «а) робити заходи до широкого об'єднання всіх українських політичних середовищ..., щоб спільними силами репрезентувати і діяти для здійснення українських національно-державних постулатів, б) мобілізувати українське громадянство для несення моральної і матеріальної підтримки Уряду УНР, бо, як говорилося у закликах комітету, український Уряд для ведення незалежної української політики потребує власних матеріальних засобів»<sup>10</sup>.

Ще раніше, 1 вересня 1939 р. у «Тризубі» була надрукована заява: «Як би не розгорнулися події, – українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жакливій грозі і бурі воєнній. Ми – разом з Францією, Англією і Польщею... ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність... ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового германського союзника – Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення з московських кайданів України»<sup>11</sup>.

4 березня 1940 р. діячі уряду передали представникові президента США Ф.Рузвельта у Європі С. Уелсу меморандум, копії якого було вручено урядам Франції і Англії. Його метою було привернути увагу демократичних держав до проблеми відновлення української самостійної держави. Цей документ був повністю опублікований у «Тризубі» 15 квітня 1940 р.<sup>12</sup> У ньому, як згадує М.Євшанський\*, «поміж іншим, порушено такі справи: 1) Становище України під радянською окупацією, 2) Висловлено думку, що лише відновлення української суверенної держави й інших держав поневолених Москвою народів, тобто кінець російсько-советської імперії, може встановити справжній мир в Європі, 3) Повторено запевнення, що в сучасній війні Україна стоїть по боці Франції та Великобританії, 4) Перераховано кривди, що їх зазнавали українці в інших займанщинах поза ССРСР, 5) Стверджено, що уряд УНР стоїть на демократичному ґрунті; що він прагне відновлення української держави в межах етнографічних кордонів; що він стоїть на позиціях повної самостійности і незалежности України, але не виключає створення блоку держав між Балтійським і Чорним морями, який становив би собою бар'єр між Німеччиною і Росією»<sup>13</sup>. У силу різних причин, про деякі піде мова пізніше, цей документ не мав прямих наслідків для стосунків між західними союзниками та екзильним урядом, однак він позиціонує ДЦ як прихильника демократичного вибору.

Слід також зазначити, що у першій половині 1940 року закривавалася діяльність і варшавського осередку ДЦ. У Римі його зусиллями було

\* Один із псевдонімів Миколи Лівницького.

створене Пресове бюро<sup>14</sup>, яке поширило кілька важливих комунікатів. Ці документи закликали українців до орієнтації на власні сили, утримуватися від однозначної підтримки однієї із воюючих сторін та зберігати нейтралітет, який не поширювався на СРСР<sup>15</sup>. У березні був здійснений візит А. Лівницького до Італії. Під час цього візиту планувалася зустріч А. Лівницького з В. Прокоповичем, яка не відбулася через відсутність в останнього потрібної візи для перетину франко-італійського кордону.

З початком радянсько-фінської війни, ДЦ виступив з деклараціями на підтримку цієї балтійської країни<sup>16</sup>. Голова уряду О.Шульгин здійснив досить складний візит до Фінляндії, проводячи підготовчу роботу щодо створення українського добровольчого підрозділу у складі фінської армії. Але події розвивалися досить динамічно, 3 березня 1940 р. війна закінчилася поразкою СРСР і це питання втратило свою актуальність.

Діяльність ДЦ УНР у Парижі припинилася, коли 14 червня 1940 р. німецькі війська увійшли до столиці. Ще раніше перестав виходити офіційний друкований орган ДЦ – журнал «Тризуб». Останній номер тижневика вийшов 15 травня 1940 р.

Усі намагання В. Прокоповича і О. Шульгина переконати Францію та Англію про доцільність врахування українського чинника у вирішенні європейських військово-політичних справ не увінчалися успіхом. Західні країни не погоджувалися і на створення окремого військового українського легіону, у першу чергу через позицію польського еміграційного уряду Миколайчика. У подальшій своїй діяльності союзники – Англія, Франція, Польща стурбовані німецькою загрозою орієнтувалися на СРСР, тому відновлення вільної України не входила до їхніх планів.

Після капітуляції Франції 22 червня 1940 р. членам уряду не вдалося виїхати до Англії чи Іспанії. О. Шульгин був заарештований німецькою владою і майже рік знаходився у концентраційному таборі. В. Прокопович деякий час перебував у Віші, на не окупованій частині Франції, потім повернувся до Парижу. 12 липня 1941 р. він підписав останній документ у статусі виконуючого обов'язки Президента УНР. У ньому зазначалося: «Розвиток історичних подій поставив мене нині в неможливість сповняти перейняті часою на себе функції Голови Держави. Тому сим актом складаю з себе зверхню владу, повертаючи її знову на руки Панові Президентові Андрієві Лівницькому, Заступникові Голови Директорії, Головному Отаманові військ УНР»<sup>17</sup>.

У приватному листі до А. Лівницького В. Прокопович писав: «Шкода мені, що з моїх починань нічого не вийшло. Але ще більше шкода, що й Ви, як бачу, діяти неспроможні»<sup>18</sup>. Німецька сторона після окупації Польщі, запропонувала йому з родиною переїхати з Варшави до Берліну, де президентові УНР було обіцяно окреме помешкання на околиці німецької столиці та засоби до життя. Керівник ДЦ УНР наполягав на своєму переїзді до Праги. Зрештою, президент УНР залишився на місці і як писалося у пізніших спогадах «А.Лівницького конфінували (обмежили у вільному

пересуванні – В.Я.) німці у Варшаві»<sup>19</sup>. Проте, контроль не був аж надто прискіпливим, підтвердженням цьому є поїздки президента до Холму і Кракова, де він провів низку зустрічей з українськими політиками, зокрема із представником ОУН М.Лебедем.

Важливим для розуміння позиції екзильного уряду УНР є його ставлення до Акту відновлення Української Держави — проголошення 30 червня 1941 року в окупованому німецькими військами Львові відновлення державності України. Слід відзначити, що поява такого документу була абсолютною несподіванкою як для влади Німеччини, так і для українських екзильних та галицьких діячів. Цей крок не консолідував український національно-визвольний рух, хоча його ініціатори декларували таку мету. Я.Стецько «робив рівночасно заходи єднати в історично-традиційному відношенні екзильний уряд Української Народньої Республіки і репрезентанта Гетьманської Держави гетьмана Павла Скоропадського, звертаючись до них з окремими листами в характері голови Українського Державного Правління з проханням дати підтримку відновлюваній державі для збереження тягlosti традицій державности».<sup>20</sup> ДЦ трактував ці події по іншому. «Екзильний Уряд УНР ... цього акту ані не заперечував ані підтримував. Ішлося про західно-українську владу, що – згідно з червневою проклямацією – мала підпорядковуватися всеукраїнському Урядові у Києві в майбутньому. Не вважаючи на відмінну інтерпретацію цього місця серед творців червневого Акту, Уряд УНР уважав себе за цей всеукраїнський київський Уряд на основі Актів 22-го січня 1918 й 1919 років». Як стверджував у 1942 році у Празі в розмові з Я.Рудницьким Роман Смаль-Стоцький «в тому сенсі мала піти відповідь Я.Стецькові на його лист-звернення до Президента А. Лівницького у Варшаві»<sup>21</sup>. Але через припинення діяльності самопроголошеного уряду відпала необхідність такої відповіді. Сам факт подібного звернення ОУН(б) до Державного центру УНР свідчить про фактичне визнання ДЦ та потребу додаткової легітимації діям ОУН 30 червня 1941 р.

На початку 1942 р. була здійснена одна з небагатьох спільних акцій Президента УНР А. Лівницького та лідера одного з напрямів ОУН А. Мельника. Вони звернулися з нотою протесту до А. Гітлера щодо ситуації на окупованій німецькою владою Україні. Під текстом ноти також підписалися митрополит А. Шептицький, голова Української Національної Ради у Києві В. Величківський, генерал М. Омелянович-Павленко. «Цей лист, як і інші протести того часу був повністю зігнорований Гітлером та його дорадниками: Україна стала німецькою колонією й це стало причиною розквіту українських збройних проти акцій» стверджує Я. Рудницький.<sup>22</sup>

Період 1942-1944 рр. в історії еміграційного уряду за практичної відсутності джерел важко відтворити. Події весни 1945 р. дали поштовх до реальних спроб щодо відновлення роботи уряду УНР. Німецькій владі було не до українських проблем. Формально виконуючий обов'язки голови уряду Андрій Яковлів перебував у Празі, президент А.Лівницький із найближ-

чим оточенням перебрався до містечка Грос-Обрінген поблизу Веймара. У цьому місті, за свідченням К.Паньківського в середовищі «уенерівців» (т. зв. старої еміграції), евакуйованих харків'ян та УЦК розпочалися консультації щодо оптимізації структури уряду й відновлення його активної діяльності. Була утворена нова громадська структура «Всеукраїнський громадський комітет»\*, основною метою якого було об'єднання нових емігрантів із східної України, що засадничо дотримувалися платформи ДЦ.

Невдовзі Т. Олесіюк, побувавши у Празі, привіз контрастисигнований (скріплений підписом – В.Я.) головою уряду декрет президента про призначення міністрів: Михайла Ветухова – внутрішніх справ; Тимоша Олесіюка – здоров'я і опікування, Костя Паньківського – юстиції та Віктора Соловія державним секретарем. У Франції перебували міністри закордонних та військових справ – О.Шульгин і О. Удовиченко. Перше і останнє засідання «за німецьких часів... новопризначених членів уряду відбулося у Президента в Грос-Обрінгені 5 квітня під обстрілом американських низьколетніх літаків і звуки бомб...»<sup>23</sup>. На цьому ж засіданні були обговорені пропозиції щодо подальшого формування ДЦ та залучення до урядових структур відомих українських діячів – вихідців з різних українських земель.

Засідання в президента, який переїхав до Веймара, відбувалися майже щоденно. На них обговорювалися як нагальні проблеми організації українства за нових умов, так і майбутній формат Державного центру. Зокрема, йшлося про скликання представницького органу в системі ДЦ. Досить вільний режим функціонування американської окупаційної влади сприяв налагодженню роботи. Разом з тим, були визнані передчасними пропозиції щодо встановлення стосунків з новою адміністрацією, включно з вивішенням українських прапорів – відчувалася близькість до фронту та радянська присутність. А.Лівицький наполягав на швидшому поверненні членів уряду, які виїхали з Праги – А.Яковліва, І.Кабачкова, Р. Смаль-Стоцького та встановленні контактів із міністрами, які перебували у Парижі. При цьому було ухвалено рішення не розширювати кількісний склад уряду «випадковими людьми», які у той час перебували у місті. З огляду на це, виконувачем обов'язки керівника уряду (за традицією з часів роботи уряду в Україні) став міністр юстиції з одночасним веденням фінансових та закордонних справ. Кілька осіб було призначено радниками президента: «В.Ф. Сеника для фінансових справ із завданням виробити плян придбання грошей, В. С. Соловія для церковних справ, а М. Лівицького для справ інформації»<sup>24</sup> – згадував К. Паньківський.

У другій половині червня, напередодні переходу Тюрингії до радянської зони окупації, президент, більша частина уряду, урядового та військового апарату виїхали в напрямі баварського міста Кіссінгена. Розпочинався новий, повоєний етап діяльності Державного центру УНР в екзилі.

---

\* Ця структура мала й інші самоназви: «Організована Українська Соборна Громадськість», «Соборницький Провід».

Друга світова війна, з якою наприкінці 1930-х рр. очільники українського еміграційного уряду пов'язували свої плани на відновлення незалежної української держави не призвела до сподіваних результатів. Більше того, сам Державний центр виявився майже виключений із політичної діяльності, особливо на другому етапі війни.

Урядові УНР не вдалося організувати ефективну присутність на теренах України, у тому числі і військову. Вплив «Поліської січі», яка підпорядковувалася ДЦ, поширювався лише на незначну волинську територію. Відсутність комунікації з урядом не додавало діяльності УПА «Поліська Січ» політичної визначеності. Очевидно, насамперед, це мав на увазі Я.Гайвас коли писав, що «деякі діячі на Західніх Землях покликувалися на різні зв'язки з Центром УНР, але це все не мало характеру організованої політичної роботи»<sup>25</sup>. Важко було сподіватися на ефективну роботу ДЦ УНР на території України, оскільки за кілька десятиліть еміграції в силу багатьох причин, насамперед об'єктивних, були втрачені і зв'язки, і відповідно, можливість хоч якось впливати на суспільно-політичну ситуацію.

З іншого боку, беззастережна ставка на зовнішні сили показала свою неефективність. Зовнішні чинники розглядали Україну, головним чином, як людський, територіальний та матеріальний ресурс у здійсненні власної політики, а не як суб'єкт міжнародних відносин. Спроби уряду заручитися підтримкою Німеччини були невдалими. Уряд упродовж війни так і не отримав чіткого сигналу від німецьких офіційних кіл щодо підтримки відновлення незалежності України. Західні країни – учасниці антигітлерівської коаліції не розглядали проблему української незалежності, як актуальну, з огляду на союзницькі зобов'язання перед СРСР.

Державний центр, який мав два фактичних осідки – у Парижі та у Варшаві, виявився неготовим до нових реалій. Провідні діячі ДЦ були розосереджені по різних європейських країнах окупованих Німеччиною. З середини 1940 року робота ДЦ здійснювалася не просто в умовах еміграції, а на чужій території, окупованій третьою стороною. Разом з іншими чинниками це також позначилося на загальному результаті.

Друга світова війна засвідчила, що і ДЦ УНР, і інші політичні середовища у довоєнному форматі самоізоляції себе вичерпали. Перед українцями на еміграції, для розгортання подальшої боротьби стояло завдання політичної та організаційної консолідації. Поступово налагоджувалася співпраця між галичанами і наддніпрянцями, з'явилася нова хвиля еміграції з УРСР. Світ змінився і еміграційному урядові УНР слід було шукати свою нову якість у біполярному світі.

#### Примітки

1. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 324 с.; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин : Видавець ПП Лисен-

- ко М.М., 2010. – 590 с.; Ільющин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І. Ільющин. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.; Дзюбак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. (Штрихи до політичного портрету) / В. Дзюбак. – К., 1995. – 92 с.; Дзюбак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944) / В. Дзюбак. – К. : Видавничий дім «Інфоцентр», 2005. – 270 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.
2. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 184. – Арк.12.
  3. Мацієвич К. Перед поворотом на Україну / К. Мацієвич // Тризуб. – 1932. – Ч. 28-29 (336-338). – С. 13.
  4. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 13.
  5. Там само.
  6. Kosyk V. L'Allemagne national-socialiste at L'Ukraine / V. Kosyk. – Paris, 1986. – P.548.
  7. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 13.
  8. Євшанський М. Екзильний уряд УНРеспубліки – на боці західніх союзників / М.Євшанський // Свобода, 1985. – 11 червня.
  9. Там само.
  10. Там само.
  11. Передова // Тризуб. – 1939, ч. 29-30 (679-680). – С. 2.
  12. Меморандум Уряду УНР переданий п. Сомнерові Уелсові // Тризуб. – 1940, ч. 9-10 (700-701). – С. 28-30.
  13. Євшанський М. Екзильний уряд...
  14. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 11.
  15. Там само. – Арк. 2.
  16. Євшанський М. Екзильний уряд...
  17. Там само.
  18. Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М. Лівницький. – Мюнхен-Філадельфія : Українське інформаційне бюро. – С. 65.
  19. Євшанський М. Екзильний уряд...
  20. Стецько Я. 30 червня 1941: Проголошення відновлення державности України / Я. Стецько. – Торонто : Гомін України, 1967. – С. 202.
  21. Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. Історія, проблеми, документація / Я. Рудницький. – Оттава, Архівний комітет УНР. – С. 9.
  22. Рудницький Я. ДЦ УНР ... – С. 10.
  23. Паньківський К. Від комітету до Державного Центру / К. Паньківський. – Нью-Йорк-Торонто : Ключі, 1968. – С. 74-75.
  24. Там само... – С.112.
  25. Гайвас Я. Коли кінчалася епоха / Я.Гайвас – На чужині : Українсько-американська видавнича спілка в Чикаго, 1964. – С. 103.



**V. Jablonski.** *The State Center of UNR Activity During the Second World War. In the article the author examines actions of the State Center of the Ukrainian People's Republic (UNR) in exile aimed at restoration of the independence of Ukraine during the Second World War (1939–1945).*

*The subjects of analysis are sources of information and research databases of this poorly investigated problem of the Ukrainian history. It is stated in the article that the most advanced research in this field was conducted on the military actions of the UPA – «Poliska Sich» – UNRA, headed by Taras Bulba-Borovets and subordinate to the Ukrainian government in exile.*

*The article is focused on the political processes which took place inside of the part of the Ukrainian emigration, represented by the UNR government in exile, and the foreign policy objectives of this group. It is argued in the article that among the main problems of organization and political activity of the State Center of UNR in the countries, occupied during the early years of the Second World War, were split and emergence of the two executive centers in France and Poland. The author examines attempts of the Ukrainian government in exile to reinstate its presence in Ukraine and looks at reasons why it failed.*

*In the article it is argued why the main world powers were not interested in restoration of the independence of Ukraine during observed historic period. Also, the author pays attention to the primary goals of the State Center of UNR after the Second World War.*

**Key words:** *the Second World War, the State Center of the Ukrainian People's Republic (UNR) in exile, political emigration, Andriy Livytskyi, Viacheslav Prokopych, Oleksandr Shulhin, Allies of World War II, Germany.*

Отримано 21.09.2014 р.

УДК 94 (477) "1944/1952" – 058. 244

**М. Сеньків**

## **ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1944–1952 рр.)**

**М. Сеньків.** *Повсякденне життя західноукраїнського селянства (1944–1952 рр.). У статті висвітлено повсякденне життя західноукраїнського селянства в умовах підготовки та здійснення насильницької колективізації, а також у перші роки існування колгоспного ладу. Аналізуючи важкі умови життя селян, автор наголошує, що головною їх причиною були не стільки наслідки війни, скільки існування тоталітарного режиму, який проводив антинародну політику.*

**Ключові слова:** *західноукраїнське селянство, тоталітарний режим, репресивна політика, рівень життя, освіта, культура, народні традиції.*

**М. Сеньков.** *Повседневная жизнь западноукраинского крестьянства (1944–1952 гг.). В статье освещена повседневная жизнь западноукраинского*

*крестьянства в условиях подготовки и осуществления насильственной коллективизации, а также в первые годы существования колхозного строя. Анализируя тяжелые условия жизни крестьян, автор подчеркивает, что главной их причиной были не столько последствия войны, сколько существование тоталитарного режима, который проводил антинародную политику.*

**Ключовые слова:** *западноукраинское крестьянство, тоталитарный режим, репрессивная политика, уровень жизни, образование, культура, народные традиции.*

Сьогодні поглиблюється процес переосмислення уявлень про суспільство та механізми його функціонування, про місце людини в ньому. Відповідно, різні аспекти соціальної історії підлягають більш повному науковому дослідженню. Проникнення у повсякденне життя селянства дозволяє наблизитися до більш повного розуміння певної епохи, більш точного відчуття часу, як у загальноукраїнському так і в регіональних вимірах.

На сьогоднішній день в українській історичній науці відчувається брак досліджень, які безпосередньо висвітлюють повсякденне життя селянства. У розвідках Б. Яроша<sup>1</sup>, Ю. Киричука<sup>2</sup>, О. Ленартовича<sup>3</sup>, А. Русначенка<sup>4</sup>, В. Барана<sup>5</sup>, колективній праці «Історія українського селянства»<sup>6</sup> та в інших повсякденне життя селянства західного регіону України у перші післявоєнні роки розглядаються побіжно.

Мета розвідки – з нових концептуальних підходів розкрити повсякденне життя західноукраїнського селянства в умовах підготовки та здійснення насильницької колективізації, а також у перші роки існування колгоспного ладу.

На повсякденне життя селян впливали різні чинники: політичні, економічні, демографічні, міграційні тощо. Наприкінці війни широкого розмаху набрала примусова мобілізація селян у Червону армію та збору коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. З лютого 1944 до кінця 1945 р. у західних областях було мобілізовано в Червону армію понад 750 тис. осіб<sup>7</sup>. Переважну більшість становило сільське населення.

Селяни не бажали воювати за тоталітарний режим, тому чинили мобілізації впертий опір, що виразилося у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і приєднанні до загонів УПА. У доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня вказувалося: «В Жовтневому районі, не дивлячись на використання зброї, мобілізація проходила погано – все населення до 50-ти років втікало в ліс і зовсім не з'являлося в райвоенкомат»<sup>8</sup>. У листі секретаря ЦК КП(б) М. Хруцова Й. Сталіну горілося: «в селах Володимирецького району (Рівенської області. – Авт.) при появі призовної комісії всі чоловіки – військовозобов'язані пішли в ліс, саботуючи мобілізацію»<sup>9</sup>.

Під час таких акцій села потерпали від жорстоких насильств, вбивств та бешкетів. 28 червня 1944 р. у результаті мобілізаційної акції у с. Грабовець Богородчанського району Станіславської області було спалено 300 господарств, убито 86 українців, голову сільради, арештовано 70 осіб<sup>10</sup>.

Колони призовників скоріше нагадували військовополонених. Вони рухались до місць відправки під конвоем і були взяті під час облав. Їх відправляли на фронт найчастіше без будь-якої військової підготовки, тому смертність таких призовників була надзвичайно високою.

Методами характерними для адміністративно-командної системи здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. Мешканці Тернопільської області змушені були внести на будівництво танкової колони «Молодь Тернопільщини» близько 30 млн. крб. Жителі Львівщини «добровільно» здали на будівництво танкової колони «Радянська Львівщина» і авіаескадрильї «Радянський Львів» понад 20 млн. крб. Кошти населення були вкладені також у танкові колони «Радянська Ровенщина», «Від трудящих Станіславщини», авіаескадрильї «Ватутін», «Вільна Дрогобиччина» та інші<sup>11</sup>.

Репресивно-каральним характером відзначалася заготівля хліба та іншої сільськогосподарської продукції для фронту. У 1945 р. лише в селян Рівненщини вилучили 214 тис. ц хліба, 21,5 тис. ц мяса та багато інших продуктів<sup>12</sup>. У с. Мужеловичах Яворівського району Львівської області та багатьох інших місцях для того, щоб спонукати селян здати хліб державі, в них насильно забирали корів.

Великим тягарем для селян була примусова державна позика. Партиїно-радянський актив систематично тероризував селян, вимагаючи від них «добровільно» сплатити державну позику. У 1945 р. колгоспниця Т.Слащенко Білоярівської сільради Львівської області під тиском представників влади підписала позику на 8 тис. крб. На другий день вона прийшла в райком партії і заявила, що не має чим платити позику, а підписати її примусили голова сільради і уповноважений райкому партії<sup>13</sup>.

Партійний працівник Мізоцького райкому партії Рівненської області, а також директор місцевої школи та дільничний міліціонер у с.Будераж, погрожуючи арештами, конфіскацією майна, виселенням із житла, закликали селян сплатити держпозику<sup>14</sup>. У Мединицькому районі Дрогобицької області, щоб примусити селян сплачувати позику, кидали їх до підвалів, морили голодом.

За допомогою репресивних органів селян організовували на виконання різноманітних підневільних робіт: будівництво мостів, доріг, аеродромів; заготівлю лісу для промисловості, залізничного транспорту і шахт Донбасу. Так, для вивезення лісу із Карпат у Станіславській області в 1944 р. додатково мобілізували 2700 осіб і 1500 підвід. На очищенні аеродрому працювало 1900 осіб і 200 штук гужового транспорту. Зимом 1944-1945 р. у постійній готовності перебувало ще чотири тисячі людей на випадок снігопадів. На громадських роботах щоденно працювало від 3-х до 6-и тис. осіб<sup>15</sup>.

Проти тих, хто уникав підневільної праці, влада застосовувала насилля. У с. Гори Стривецькі Скалацького району Тернопільської області 27 червня 1948 р. відбулися збори, на яких (в присутності начальника

райшляхвідділу і представника юстиції) були засуджені селяни п'яти навколишніх сіл за те, що не відробили шарварку на будівництві дороги. Винних було покарано штрафом від 500 до 1200 крб. і з негайним виконанням шарварку. За «зрив» лісозаготівель у селах Новосілля та Старосілля на Буковині було засуджено селян терміном від 5 до 10 років позбавлення волі<sup>16</sup>. Все це викликало в селян злобу і ненависть до радянської влади та колгоспного ладу.

У західноукраїнському селі панувала гнітюча обстановка. Силові структури проводили щоденні труси, розкопували сади, дротами штрикали городи, шукаючи криївки і схронів повстанців. При цьому проводили арешти, побиття і вбивства селян. До початку 1945 р. офіційними радянськими органами схвалювався метод залякування селян спаленням їх хат і господарств. У с.Красієво Коропецького району Тернопільської області в лютому 1945 р. було безпідставно спалено 117 селянських господарств<sup>17</sup>. Подібних прикладів багато.

Літаки-розвідники, що кружляли над селами, зразу ж відкривали вогонь по скупченню людей. Під час облав вивозили родини тих, хто пішов в УПА, був у підпіллі, протривав колективізацію, виявляв непокору тоталітарній системі. Існувала родинна відповідальність за дії кожного члена сім'ї, практикувалися публічні страти повстанців. 9 січня 1945 р. у м. Дрогобичі та Бориславі на людних місцях перед очима тисяч зігнаних людей було повішено трьох українських підпільників<sup>18</sup>. У м. Чорткові прилюдно розстріляно підрайонного провідника ОУН В.Дедіва. У Стаславській області прилюдно страчено через повішення 28 осіб, в тому числі – 3 в обласному центрі та 15 – у районах області<sup>19</sup>.

Представники влади вбивали невинних громадян, чинили самоуправство, грабували та розкрадали селянське майно. У серпні 1944 року секретар Морочнівського райкому КП(б)У Рівненської області Костилов у с. Залізниця вчинив публічний самосуд над селянами – кількох осіб, було повішено<sup>20</sup>. Будучи п'яним, секретар Колківського РК КП(б)У Волинської області Ульянов побив голову сільської ради, 60-річного селянина Войтовича, малолітнього хлопця, стріляв у 70-річного Ф.Шумлянського<sup>21</sup>. Масові грабежі, свавілля здійснював по селах району секретар Мельницького Подільського РК КП(б)У Тернопільської області Чепиков<sup>22</sup>.

Дільничий уповноважений міліціонер Воротніков у с. Ляхово Порицького району Волинської області в оселі Парфенюка, який перебував у Червоній армії, застрелив його дружину, чотирьох дітей, у т. ч. трьохмісячне немовля, а також підпалив хату і сарай<sup>23</sup>. У с. Смордва Млинівського району Рівненської області енкаведисти важко побили священика Прибитівського, потрощили в хаті меблі, забрали всі цінності та одяг<sup>24</sup>.

У с. Кривеньки Пробижнянського району Тернопільської області представники влади вбили 10 невинних людей віком від 60 до 80 років, спалили 45 хат<sup>25</sup>. Голова сільради с. Джари Порицького району Волинської області забрав у селянки Я. Соломейчук швейну машину, перину,

подушку, хустку тощо. У с. Ганьківці Заболотцівського району Станіславської області заступник голови райвиконкому Голубцов і другий секретар райкому КП(б)У Наріжний цинічно розстріляли двох молодих дівчат – Н. Ворожук і А. Губшит<sup>26</sup>.

10 січня 1945 р. у с. Чайковичі Рудківського району Дрогобицької області працівники РВ НКВС під керівництвом начальника міліції Подувацьцева спалили 9 дворів, вбили селянина Тимковича<sup>27</sup>. У Печеніжинському районі Станіславської області комісар райвійськкомату Уваров, під виглядом надання допомоги Червоній армії, забрав продукти в населення і присвоїв їх<sup>28</sup>.

Представники влади збиткувалися над свободою совісті галичан, буковинців та закарпатців. На Великдень 1946 р. у с. Корчин Сколівського району Дрогобицької області дільничий МВС Рудаков під час Богослужіння в'їхав на коні до церкви<sup>29</sup>. Партиїні, радянські працівники насильно закривали церкви, монастирі, духовні заклади.

На селі було запроваджено комендантський час. У вечірні години селянам заборонялось зачиняти шторами вікна, вільно пересуватись з одного населеного пункту в інший. Залишати в хаті на ніч сторонніх осіб без дозволу сільради. На кожних два села призначався дільничий міліціонер.

У селах і хуторах уповноважені дільниць та десятихачькі контролювали поведінку селян, виявляли лояльних. Для виявлення підпільників та повстанців 1945 р. було проведено перепис населення, щоб з'ясувати місце знаходження кожного мешканця.

У досліджуваній період в західноукраїнському селі тоталітарний режим здійснив насильницьку колективізацію, яка супроводжувалася жорстокістю, страхіттям і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Сотні тисяч селян були відчужені від приватної власності. У жертву сталінській доктрині соціалізму було принесено долі багатьох невинних людей. Селяни жили у постійному страхі, часто змушені були переходити на нелегальне становище.

За офіційними даними, в 1944–1952 рр. у західних областях України було репресовано (у різних формах включно з розстрілами) 500 000 тис. осіб, у т. ч. заарештовано 134 000, вбито 153 000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203 662 особи<sup>30</sup>. На думку авторів колективної монографії «Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)», впродовж 1939–1953 років із західного регіону України у східну частину СРСР було лише вивезено 2,2 млн. осіб, або 20,5 відсотка усього населення краю<sup>31</sup>. Переважну більшість його складали сільські мешканці.

Багато «спецпереселенців» гинуло в переповнених вагонах від хвороб, голоду та холоду. Очевидець Б. Кушнір пише: «Померлих на зупинках виносили з вагона і складали на землю, віддавали землі у загальних ямах без домовини, без рідних, без священика і тієї людської шани, яка при-

йшла до нас через тисячоліття від наших предків»<sup>32</sup>. Ті, що добиралися до кінцевого пункту призначення, мали небагато шансів вижити у тяжких умовах Сибіру, не маючи засобів для існування. Їх праця на лісорозробках, шахтах, фабриках, заводах, будівництві доріг, у сільському господарстві мала підневільний характер.

Селянка І.Гладка з с.Скнилів Краснянського району Львівської області так згадує про свою працю на лісорозробках Сибіру: «Ми запрягалися в постерунки і по четверо-шестеро підтягували колоди до дороги, по якій ходили автомашини. Кров текла з рук, голод гнітив душі, а ми немічні тягали стовбури, один за одним – не робота, а мука. Потім нам дали кілька коней і стало легше, та все одно робота йшла повільно, а життя ще повільніше, надія гасла, листи з дому не йшли, ніяких відомостей, як там і що – невідомо. Преси ніякої не було, глухота повна»<sup>33</sup>.

У 1944–1947 рр. із Закерзоння до УРСР було депортовано 482 тис. українців, з яких 67 відсотків поселилося в західних областях, переважно в сільській місцевості<sup>34</sup>. Переселенці забирали із собою найбільш необхідне: велику рогату і дрібну худобу, свині, коні, птицю, сільськогосподарський реманент, одяг тощо. Все інше привласнювала польська влада.

Переїзд був надзвичайно складним та важким. «Переселенці-українці із Польщі, – вказувалося в доповідній записці секретаря Хирівського РК КП(б)У Дрогобицької області Дуліченка на ім'я голови РНК УРСР М.Хрушова, – направляються у відкритих вагонах. Має місце на станції Хирів смертність, обмороження, падіж худоби. Картопля і овочі замерзають»<sup>35</sup>. Під час транспортування часто пропадало їхнє майно.

Переселенцям обіцяли надати в Україні житло, грошову допомогу у розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю, виділити на кожне господарство до 7–15 га землі, компенсувати витрати за продукти і посіви, залишені у Польщі, звільнити від податків та обов'язкових сільськогосподарських поставок на період до 1948 року. Але це не виконувалося. Траплялося, що під час розподілу не вистачало помешкань, тому переселенці змушені були будувати землянки, жити на підселенні. До 5 липня 1946 року у Тернопільську область прибуло 37697 сімей переселенців. З них отримали житло лише 32190 родин. Навіть 1954 р. у Волинській області проживало на підселенні у місцевих жителів 2547 сімей, у землянках – 93<sup>36</sup>.

Життєвий рівень селянства у перші повоєнні роки був вкрай низьким. Радянсько-німецька війна принесла великі руйнування. Фронтовий смерч двічі пройшов через Україну, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини. У роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України, 10 млн. чоловік втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трл. крб.<sup>37</sup>. Відчувалася гостра потреба в житлі, одязі, в речах першої необхідності.

У той же час компартія на перший план висунула завдання відбудови народного господарства, забезпечення обороноздатності країни за умов «імперіалістичного оточення» та «холодної війни». Поліпшення добробуту народу вважалось справою другорядною. При формуванні державного бюджету основна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, військово-промислового комплексу. На соціальні потреби виділялося те, що «залишалось» після багаторазових відрахувань на інші статті держбюджету.

Селянам не видавали паспортів і без особливого дозволу чиновників не дозволяли залишати село. Розміри виплат на трудодні в колгоспах визначались у кінці господарського року і залежали від тієї частини продукції, яка залишалася після усіх обов'язкових відрахувань для державних поставок. Середня виплата на трудодень 1947 р. декларувалася 2,9 крб. грошима (без Закарпатської області), 3,1 кг зерном, 0,7 кг картоплю, 0,5 кг овочами (без Станіславської і Тернопільської області). Колгосп «Ленінський шлях» Яблунівського району Станіславської області мав видати на трудодень 1,1 кг зерна, ім. Шевченка Гвоздецького району – 1,6, ім. Шевченка Обертинського району – 1,7<sup>38</sup>. Насправді селяни не одержували навіть цієї мізерної плати, оскільки колгоспи після розрахунків з державою неспроможні були виплатити селянам мізер зароблений на трудодні.

Селяни вимушені були жити, головним чином, підсобним господарством, які продукували 70 відсотків м'яса і картоплі, майже 80 – молока, 90 – яєць, 60 – фруктів, 30 – овочів<sup>39</sup>. До порівняння: робота у колгоспі давала селянину близько 5 відсотків грошових доходів, 35 – зернових, 1 – м'яса і сала, 0,5 – молочної продукції. У той же час держава за допомогою різних податків та поборів обмежувала діяльність підсобних господарств.

У колгоспах була низька трудова дисципліна: люди не хотіли задарма працювати. Проти «ледарів» був спрямований указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя». Він був ухвалений за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав закритий характер, не пропагувався в пресі. Указ надавав колгоспникам право порушувати на зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі «підривають» колгоспне виробництво<sup>40</sup>. На перший погляд, він нібито стимулював «демократію», а насправді переслідував тих, хто протестував проти рабської праці або не міг трудитися в колгоспі через віковий, сімейний чи фізичний стан і зосереджувався на індивідуальному господарстві.

Завдяки підневільній праці селянства, його злиденного становища створювалася ілюзія покращення добробуту народу. 1947 р. була скасована карткова система. Ціни на продукти та промтовари спочатку значно зросли, але в наступні роки на окремі товари вони знижувалися, що трактувалося пропагандою як піклування партії про людей праці. Дошкульно

по селянству вдарила грошова реформа, яке зберігало гроші, головним чином, вдома і було змушене здійснювати обмін у розрахунок 1 : 10.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, що охоплювали населення регіону. Поряд із традиційними хворобами – кір, грип, скарлатина – тут вирували епідемії висипного, черевного та поворотного тифів. У доповідній записці секретаря Волинського обкому КП(б)У І.Профатилова М.Хрущову підкреслювалося: «В області велика епідемія сипного тифу і особливо в Колківському і Манівецькому районах...»<sup>41</sup>.

Ліквідації епідемій інфекційних захворювань, покращенню загально-го рівня медичного обслуговування населення сприяли поступове збільшення кількості лікарських кадрів та розширення мережі лікувальних закладів. 1948 р. розпочалася їх організаційна перебудова. Вона передбачала об'єднання лікарень із амбулаторно-поліклінічними закладами та подальше запровадження диспансерного методу і дільничного принципу обслуговування населення.

На початок 1949 р. у західних областях України вже працювало 5765 лікарів, у т.ч. у Львівській області – 1760, Чернівецькій – 779, Дрогобицькій – 584, Закарпатській – 555. У роботі їм допомагали понад 16,1 тис. осіб середнього медичного персоналу, зокрема у Львівській області – 3585, Станіславській – 2219, Тернопільській – 2035, Дрогобицькій – 1846. У регіоні діяло 1174 амбулаторно-поліклінічних заклади, у т.ч. у Львівській області – 221, Тернопільській – 161, Станіславській – 157, Чернівецькій – 152<sup>42</sup>.

Зростання кількісних показників у сфері охорони здоров'я західних областей України не завжди супроводжувалося підвищенням якісного рівня медичного обслуговування населення краю, на яке впливали важкі матеріально-побутові умови життя, а також недостатнє фінансування медицини.

Розвивалась споживча кооперація, яка поставляла селянам промислові товари. За 1945-1952 рр. кількість підприємств роздрібної торгівлі у Волинській області зросла з 1010 до 1950, Закарпатській – відповідно: з 730 до 1865, Дрогобицькій – з 1176 до 1918, Львівській – з 1574 до 2953, Рівненській – з 894 до 1925, Станіславській – з 1082 до 2176, Тернопільській – з 1144 до 2199, Чернівецькій – з 776 до 1392<sup>43</sup>.

Однак купівельна спроможність колгоспників була низькою. Вони купували лише конче потрібні речі: сіль, гас, сірники, взуття, одяг; на все інше не вистачало грошей. Лише поодинокі сім'ї, як правило колгоспного начальства, купували предмети тривалого користування. Так, 1950 р. у Дрогобицькій області в селах було придбано 1970 радіоприймачів, 940 велосипедів, 86 мотоциклів, 816 швейних машин<sup>44</sup>.

Здійснювалось будівництво житла. За 1946-1952 рр. у Волинській області в сільській місцевості було споруджено 72,3 тис. будинків, Закарпатській – 18,8, Львівській – 18,1, Рівненській – 42,1, Станіславській – 22,9, Тернопільській – 25,3, Чернівецькій – 8,3<sup>45</sup>.



На початку 50-х років ХХ ст. розпочалася радіофікація і електрифікація. На Прикарпатті газифікували кілька сіл. Однак більшість колгоспників на цей час користувались у побуті газовою лампою, дровами і рідко вугіллям. Харчувалися селяни одноманітною і малокалорійною їжею. Із-за матеріальної скрути м'ясо, а також частково молочні продукти продавали на ринках, щоб отримати гроші для купівлі найнеобхідніших промислових товарів.

На селі проводилася значна робота з ліквідації неграмотності серед дорослого населення, запроваджено обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку, розширено мережу семирічних і середніх шкіл, відкрито клуби, бібліотеки, хати-читальні. Селяни отримали доступ до вищої освіти.

В 1950 р. в західному регіоні України було майже чотири тисячі шкіл. У сільській місцевості за парти сіли 987,8 тис. учнів. 1950-1951 навчального році у школах працювало понад 60 тис. вчителів, тобто майже у шість разів більше ніж у довоєнний період. Початковою освітою було охоплено практично всіх дітей шкільного віку, чисельність учнів у 5-10 класах збільшилася майже утричі. Кількість вузів за п'ять повоєнних років збільшилась з 5 до 25. Зокрема, у 1946 р. було відкрито Ужгородський державний університет. У 1950-1951 навчальному році в інститутах та університетах західних областей було близько 34 тис. студентів. У 110 технікумах навчалось майже 29 тис. учнів<sup>46</sup>.

До 1950 р. в західному регіоні України кількість клубів та хат-читальень зросла до 6030. Водночас діяло 218 районних і 6223 масових сільських бібліотек (в 3,5 рази більше у порівнянні з 1946 р.). Книжковий фонд їх складав 3,9 млн. примірників. При культурно-освітніх установах функціонували різноманітні гуртки. Селяни брали участь у діяльності хороших, драматичних, музичних, танцювальних та інших колективів. У ряді сіл сформувалися хороші аматорські колективи. З високою професійною майстерністю виступали ансамбль бандуристів с. Струсівка Микулинецького району Тернопільської області, хор с. Уховець Ковельського району Волинської області, ансамбль сопіларів с. Шепіт Косівського району Станіславської області та інші колективи художньої самодіяльності.

Однак духовне буття західноукраїнського селянства було неоднозначним і суперечливим. Хоча загальноосвітній та культурно-технічний рівень селян зростав, але водночас посилювалася духовна деградація. Влада ліквідувала греко-католицьку та українську автокефальну православну церкви. Багато елементів традиційно-побутової культури притіснялися, руйнувалися християнська мораль, народні звичаї, обряди, побут, послідовно здійснювалася русифікація, насаджувався вульгарний атеїзм. Серед селян зароджувалася психологія люмпена: безвідповідальність, споживацьке ставлення до землі та колгоспного майна, зникало почуття господаря, розповсюджувалися масові крадіжки та пияцтво.

Насадження радянського способу життя відбувалося вкрай повільно. Більшість селян притримувалась віковичних традицій. Владі так і не вда-

лося змусити їх працювати у релігійні свята, зректися національних святинь. В умовах фізичного і духовного геноциду селянство все-таки зуміло зберегти рідну мову, батьківську віру, історичну пам'ять та християнську мораль.

Таким чином, посвякденне життя західноукраїнського селянства проходило в умовах постійного страху перед репресіями. Аналізуючи причини важкого життя селян, варто наголосити на тому, що головними з них були не стільки наслідки війни, скільки існування адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти, передусім, на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи виробництвом товарів народного споживання. Панував «технократичний» підхід до розвитку суспільства, принизливе ставлення до селянства, як до людей другосортних.

### Примітки

1. Ярош, Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50 років ХХ ст. / Б.О. Ярош. – Луцьк: Вежа, 1999. – 182 с.
2. Киричук, Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 304 с.
3. Ленартович, О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 152 с.
4. Русначенко, А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А.Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 518 с.
5. Баран, В. Україна : новітня історія (1945-1991) / В.Баран. – К.: Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 670 с.
6. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т. 2 / Під. ред. В. Смоля. – К. : Наукова думка, 2006. – 635 с.
7. Масловский, В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классової борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1945 / В.И. Масловский. – Львов: Вища школа, 1984. – С. 72.
8. Сергійчук, В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В.Сергійчук. – К.: Дніпро, 1988. – С. 122.
9. Там само. – С. 43.
10. Галичина у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) / Ред. кол. В.І. Кононенко, М.В. Кугутяк, С.Д. Сворах. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – С. 82.
11. Масловский, В. И. Зазначена праця. – С. 72.
12. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф.П. 400. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 13.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1633. – Арк. 131,137.

14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 1117. – Арк.134-135.
15. Крайківський, О. «Визволителі» / О.Крайківський. – Дрогобич: Від-родження, 1998. – С. 483, 484.
16. Сергійчук, В. Зазначена праця. – С. 644, 659.
17. Там само. – С. 235.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1695. – Арк. 2.
19. Патер, І. Г. Боротьба комуністичного режиму з українським визвольним рухом (40-і – 50-і роки ХХ ст.) І.Г.Патер // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки. Вип. 9. – Львів: вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – С. 83.
20. Документи та матеріали ОУН і УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1995. – № 2. – С. 114.
21. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.П 1. – Оп. 1. – Спр.334. – Арк. 80.
22. Сергійчук, В. Зазначена праця. – С. 236.
23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1390. – Арк. 1-2.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1700. – Арк. 7, 8.
25. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23.– Спр. 1362. – Арк. 36, 37.
26. Сергійчук, В. Зазначена праця. – С. 237.
27. ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 16.– Спр. 29. –Арк. 193, 194.
28. Документи та матеріали ОУН і УПА... – С. 119.
29. Ленартович, О. Зазначена праця. – С. 41.
30. Історія українського селянства... – С. 391.
31. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – ХХ ст.) / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін. – Львів: Світ, 2001. – С. 181.
32. Кушнір, Б. Світилося в хатині віконце / Під ред. О.Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Поділ. пед. ун-ту, 2001. – С. 83.
33. Сеньків, М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – С. 222, 223.
34. Сливка, Ю. Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю.Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. Т.1. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – С. 23.
35. ЦДАГО України. Ф. 2. – Оп. 7.– Спр. 1746. – Арк. 46.
36. Ленартович, О. Зазначена праця. – С. 26.
37. Шаповал, Ю. Мороз перед «відлигою» / Ю.Шаповал // Історія України. Нове бачення. Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 330.
38. Радянське Прикарпаття 1939-1959. Документи й матеріали/ Ред. кол. Н.М. Владтко, В.Й. Гараць, Л.А. Кирилюк та інші. – Ужгород: Карпати, 1964. – С. 240.
39. Островський, В.Б. Колхозное хозяйство: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты / В.Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – С. 59.

40. Шаповал, Ю. Зазначена праця. – С. 334.
41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1113. – Арк. 6.
42. Гулай, В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-і роки ХХ ст.) / В.Гулай // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Вип. 8. – Дрогобич, 2001. – С.178.
43. Народне господарство Української РСР (в 1957р.). Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – С. 411.
44. Кошарний, І. Я. Радянська Дрогобиччина / І.Я.Кошарний, М.В. Підпригорщук, І.І. Гапшенко, К.І. Скрипник. – Дрогобич: Облвидав, 1957. – С. 156.
45. Народне господарство Української РСР... – С. 364.
46. Шаповал, Ю. Зазначена праця. – С. 349, 350.

*M. Senkov The daily life of western Ukrainian Peasantry (1944–1952). The article highlights the everyday life of the western Ukrainian peasantry under circumstances of preparation and implementation of the forced collectivization and during the period of the beginning of the existing of the farm system. Analyzing the hard living conditions of the peasants, the author emphasizes that their main reason of it was not so much the consequences of war, but the existence of a totalitarian regime, which led the anti-people policy.*

*Key words: Western peasantry, totalitarian regime, standard of living, education, culture and folk traditions.*

Отримано 12.08.2014 р.

УДК 343.294-054.5(477.43)"195/196"

**В. Адамовський**

## **ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 50-х – ПОЧАТКУ 60-х РОКІВ ХХ ст.**

*В. Адамовський. Політико-правові засади реабілітації громадян України середини 50-х – початку 60-х років ХХ ст. В статті висвітлюється політико-правові процеси викликані та пов'язані з проведенням реабілітації жертв політичних репресій в Україні протягом 1953 – початку 60-х років, формування та вдосконалення нормативно-правових основ проведення реабілітації.*

*Досліджується цілий ряд важливих нормативно-правових документів, які поклали початок реформуванню карально-репресивної системи країни, розпочали процес перегляду справ незаконно репресованих громадян, відновлення їх прав та реабілітацію. Серед них особливе місце займає Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року «Про амністію», який стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини.*

*Описується процес пришвидшення роботи спеціальних комісій, що сприяло внесенню значних змін до законодавства та прийняттю цілого ряду нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів.*

*Досліджувані нормативно-правові акти другої половини 50-х років були спрямовані на звільнення з ув'язнення осіб, ізоляція від суспільства яких не викликається інтересами державної і суспільної безпеки, хоча вони і скоїли злочини політичного характеру, а також посадові і господарські злочини.*

**Ключові слова:** реабілітація, звільнення, компенсація, комісії, процес, нормативно-правові акти, амністія, укази.

**Адамовский В. И. Политико-правовые основы реабилитации граждан Украины середины 50-х – начала 60-х годов XX века. В статье освещается политико-правовые процессы, вызванные и связанные с проведением реабилитации жертв политических репрессий в Украине в течение 1953 – начале 60-х годов, формирование и совершенствование нормативно-правовых основ проведения реабилитации.**

*Исследуется целый ряд важных нормативно-правовых документов, которые положили начало реформированию карательно-репрессивной системы страны, начали процесс пересмотра дел незаконно репрессированных граждан, восстановления их прав и реабилитации. Среди них особое место занимает Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии», который касался лиц, осужденных на срок до пяти лет, а также за должностные, хозяйственные и некоторые воинские преступления.*

*Описывается процесс ускорения работы специальных комиссий, что способствовало внесению значительных изменений в законодательство и принятию целого ряда нормативно-правовых документов, которые регулировали ход проведения реабилитационных процессов.*

*Исследуемые нормативно-правовые акты второй половины 50-х годов были направлены на освобождение из заключения лиц, изоляция от общества которых не вызывается интересами государственной и общественной безопасности, хотя они и совершили преступления политического характера, а также должностные и хозяйственные преступления.*

**Ключевые слова:** реабилитация, увольнение, компенсация, комиссии, процесс, нормативно-правовые акты, амнистия, указы.

Тема політичних репресій в СРСР вивчена досить ґрунтовно, тоді як історія реабілітації їх жертв досліджена у меншій мірі і досить однобічно.

Проблематика реабілітації репресованих громадян доволі актуальна. Однак мусимо констатувати, що через цензурні обмеження й заборони питання реабілітації об'єктивно вивчалися і розглядалися лише в зарубіжних публікаціях, які переважно ґрунтувалися на матеріалах періодики та свідченнях очевидців. Вагому роль у розвитку історіографії за кордоном відіграли політичні емігранти і радянські правозахисники, такі як Кравців Б.<sup>1</sup>, Мечник С.<sup>2</sup>, Bilinsky Y.<sup>3</sup>, Krawchenko B.<sup>4</sup>, Lewytzkuj B.<sup>5</sup>, Nahaylo B.<sup>6</sup>, Van Goudoever A.<sup>7</sup>.

На початку 1990-х років з'являються дослідження вітчизняних учених з проблем реабілітації. Через розсекречення архівних матеріалів істотно розширюється джерельна база, питань суспільно-політичного розвитку України в першій половині XX століття торкнулися Баран В.<sup>8</sup>, Гончарук Г.<sup>9</sup>, Данилюк Ю., Бажан О.<sup>10</sup>, Кафарський В.<sup>11</sup>, Корнейко А.<sup>12</sup>, Русначенко А.<sup>13</sup>, Цокур Є.<sup>14</sup>

Дослідники політико-правового напрямку намагаються дати аналіз правової бази проведення реабілітації. Вони досліджували вплив політичних рішень партійно-державних органів на хід реабілітації, аналізували правові документи, які розкривали суть реабілітаційних процесів. Серед представників цього напрямку можна виділити А.Г. Петрова<sup>15</sup>, Л.В. Бойцова, В.В. Бойцову<sup>16</sup>.

Сьогодні вивчення процесу реабілітації з юридичної точки зору стає предметом багатьох сучасних досліджень. Численні публікації присвячені реабілітації депортованих народів. Історико-правовий аналіз процесів реабілітації досліджується Матюшиним П.Н.<sup>17</sup>, Петровим А.Г.<sup>18</sup>, Антоновим В.І.<sup>19</sup>, Кузнєцовою Є.С.<sup>20</sup>, Мамічевою С.В.<sup>21</sup>, Путіловою Є. Г.<sup>22</sup>.

За час незалежності України опубліковано безліч документів по історії реабілітації громадян, репресованих з політичних мотивів в СРСР. Матеріали цих збірок наочно демонструють механізм ухвалення політичних рішень, розповідають про долі політичних діячів, постраждалих у сталінські роки. Але, незважаючи на це, все ж комплексних досліджень реабілітаційних процесів опубліковано обмаль. У більшості робіт реабілітація досліджується як невід'ємна складова частина процесу оновлення та зміни суспільно-політичного ладу в державі. Причиною цього є недоступність для дослідників значної частини матеріалів, з яких досі не знято гриф «цілком таємно», порівняно незначний термін від початку дослідження цих проблем<sup>23</sup>.

Мета роботи полягає у висвітленні політико-правових процесів пов'язаних з проведенням реабілітації жертв політичних репресій в Україні протягом 1953 – початку 60-х років XX ст., формування та вдосконалення нормативно-правових основ проведення реабілітації.

Проведення реабілітації було неможливе без оновлення правової системи держави. Її гальмували та унеможлиблювали репресивні органи та застарілі правові норми, що продовжували діяти в державі. Тому одним з перших завдань було реформування усієї репресивно-каральної системи та оновлення законодавства.

До реформування суспільно-політичної та правової систем держави спонукали такі чинники: неможливість, недоречність та небезпечність утримання такої маси ув'язнених, безперспективність і відкрита згубність репресивної політики для усіх сфер суспільного життя країни, наростання помітного відставання радянської системи у галузях науки, техніки, культури та інших сферах, потенційна неможливість існування жорсткої тоталітарної системи без згубних наслідків для себе та міжнародного співтовариства<sup>23</sup>.

Процес реабілітації незаконно засуджених розпочався майже відразу після смерті Й. Сталіна – в кінці березня 1953 р. Однак масового характеру реабілітація набула після XX з'їзду КПРС. Цей процес носив як цивільний, так і партійний характер. Зросла кількість звернень засуджених про помилування. Були ліквідовані позасудові органи масових репресій і терору. За завданням Президії ЦК КПРС реабілітацією займалися Верховний суд СРСР і Комітет партійного контролю при ЦК партії. Відміннялися несправедливі вироки не лише стосовно високопоставлених партійних, державних, комсомольських, господарських, військових працівників, але й простих громадян та цілих народів. Проте процес реабілітації йшов повільно.

У цей період було прийнято цілий ряд важливих нормативно-правових документів, які поклали початок реформуванню карально-репресивної системи країни, розпочали процес перегляду справ незаконно репресованих громадян, відновлення їх прав та реабілітацію.

Перегляд справ громадян, засуджених за політичними мотивами почався з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року «Про амністію» і торкнувся осіб, засуджених за політичними мотивами, лише частково, так як був орієнтований лише на амністію криміналітету.

Загалом амністія стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. Під амністію потрапляли вагітні жінки, неповнолітні віком до 18 років та жінки, що мали дітей до 10 років, чоловіки старше 55 років і жінки старше 50 років, а також засуджені, що страждали невиліковними хворобами. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав зменшення наполовину терміну покарання тим, хто був засуджений на строк п'ять років. Як наслідок, серед звільнених в'язнів було багато карних злочинців, оскільки за політичні злочини строки ув'язнення, як правило, були більшими ніж 5 років<sup>24</sup>.

Указом також було визнано за доцільне переглянути кримінальне законодавство СРСР і союзних республік, замінивши кримінальну відповідальність за деякі посадові, господарські, побутові та інші менш небезпечні злочини заходами адміністративного й дисциплінарного порядку, а також пом'якшивши кримінальну відповідальність за окремі злочини.

Проте процес реабілітації йшов повільно. Це зумовило необхідність прийняття ряду нормативно-правових актів. Найбільш важливим серед них був Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР»<sup>25</sup>.

4 травня 1954 року Президія ЦК КПРС прийняла рішення про перегляд всіх справ на осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини» та одноїменний наказ Генерального Прокурора СРСР, міністра юстиції СРСР, міністра внутрішніх справ СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР, виданий 19 травня 1954 року. З цієї метою були створені спеціальні комісії, порядок роботи яких був визначений того ж дня<sup>26</sup>.

Протягом 1953-1956 років була проведена робота по перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини, здійснено амністію та вибірково реабілітацію. Вже після XX з'їзду КПРС були внесені зміни до законодавства та прийнято ряд нормативно-правових документів, які регулювали хід проведення реабілітаційних процесів. Однак, вже наприкінці 1959 року помічається згортання реабілітації та зменшення зацікавленості до неї з боку владних структур.

Після XX-го з'їзду КПРС було прийнято ряд нормативно-правових документів, що обумовили особливості реабілітаційного процесу. Серед таких, зокрема, слід виділити Постанову ЦК КПРС від 19 березня 1956 року «Про розгляд справ осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини», в якій відзначається, що не дивлячись на проведену велику роботу по ліквідації наслідків злочинної діяльності «викритої банди Берії і його спільників», в місцях позбавлення волі до цих пір продовжує залишатися значне число осіб, необґрунтовано звинувачених в контрреволюційних злочинах і засуджених по сфальсифікованих справах. В ув'язненні знаходиться також частина осіб, ізоляція від суспільства яких не зумовлена інтересами державної і суспільної безпеки, хоча вони і скоїли злочини політичного характеру, а також посадові й господарські злочини.

З метою якнайшвидшого звільнення вказаних осіб з місць позбавлення волі Центральний Комітет КПРС ініціював створення комісії Президії Верховної Ради СРСР для перевірки в місцях позбавлення волі обґрунтованості засудження кожної особи, звинуваченої в скоєнні політичного, посадового чи господарського злочину.

У той же час, не підлягали звільненню з місць позбавлення волі зрадники Бат'ківщини, особи, що здійснили терористичні акти, диверсії, шпигуни, шкідники, організатори і активні учасники контрреволюційного націоналістичного підпілля, а також карателі, засуджені за вбивства і катування радянських громадян в період Вітчизняної війни. Не підлягали звільненню також особи, засуджені за бандитизм, умисне вбивство, грабіжники, злодії-рецидивісти, злісні хулігани, розкрадачі соціалістичної власності, а також особи, засуджені за фальсифікацію кримінальних справ і інші небезпечні злочини<sup>27</sup>.

Протягом 1956-1961 рр. було ухвалено низку нормативно-правових актів, які регулювали статус учасників ОУН, їхніх спільників і членів сімей, куркулів і їх рідних, еговістів, колишніх військовослужбовців армії Андерса. За постановою Ради Міністрів СРСР від 15 травня 1956 р. було звільнено зі спецпоселення членів сімей українських і білоруських націоналістів. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р. скасовано Указ від 21 лютого 1948 р. «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»<sup>28</sup>.

Станом на 15 жовтня 1956 р. на територію західних областей УРСР з місць ув'язнення, виселення і спецпоселень повернулося 49116 чоловік,



раніше засуджених за контрреволюційні злочини. З-поміж них в обласних центрах проживали 1324 особи, в містах обласного підпорядкування й районних центрах – 3991, решта - в сільській місцевості. До цих осіб застосовували паспортні обмеження, їм заборонялося проживати в режимних місцевостях<sup>29</sup>.

Серед інших нормативно-правових документів, що обумовили особливості процесу реабілітації на Західній Україні, слід виділити Указ Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року «Про заборону колишнім керівникам та активним діячам українського націоналістичного підпілля, які засуджені і відбули строк покарання, повертатися до західних областей України» та укази Президії Верховної Ради СРСР від 28 березня, 19 травня і 2 серпня 1958 р. та від 7 січня 1960 р. згідно з якими з учасників і співучасників націоналістичного підпілля, членів їхніх сімей та деяких інших категорій спецпоселенців знімалися обмеження щодо спецпоселення і вони звільнялися з-під адміністративного нагляду. Крім того, їм заборонялося без дозволу відповідного облвиконкому повертатись у місця, звідки їх було виселено, а також зазначалося, що зняття обмежень не передбачає повернення їм конфіскованого майна<sup>29</sup>.

Загалом початок реабілітаційного процесу характеризувався позасудовими методами її проведення. Значну роль у цей час відігравали обласні комісії з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини. Значними недоліками в їх роботі була неузгодженість дій, відсутність досвіду роботи, а подекуди й недбале ставлення до долі осіб, що підлягали реабілітації.

Незважаючи на відсутність належної правової бази, недоліки та помилки в роботі комісій і правоохоронних органів, прийняті ними рішення все ж сприяли процесу реабілітації.

Оновлення нормативно-правової бази проведення реабілітації, набуття певного позитивного досвіду та налагодження співпраці між державними органами сприяло значному пошквалюванню реабілітаційних процесів протягом 1956–1958 років. Але збільшення кількості звернень реабілітованих громадян та їх рідних з вимогами про реабілітацію до органів суду та прокуратури, невіршеність матеріально-побутових і суспільно-політичних проблем призвело до гальмування та поступового згортання процесу реабілітації. Однак остаточне зупинення процесу реабілітації відбулося лише в середині 60-х років.

Отже, результатом реабілітаційного процесу 50-х років ХХ століття стало звільнення великої кількості незаконно репресованих громадян. Більшість із них втратили своє майно, житло, грошові заощадження та інші матеріальні цінності. Постає необхідність правового врегулювання вирішення майнових питань та розробки для цього відповідної правової бази. Але до вирішення усіх проблем було далеко. Процес реабілітації носив досить обмежений характер, більшість громадян, які були звільнені з місць позбавлення волі та заслання не отримали повної реабілітації, а їх

права не були відновлені. Все це стало наслідком недосконалості законодавства та незавершеності реформ.

#### Примітки

1. Кравців Б. На багрянному коні революції: До реабілітаційного процесу в УРСР / Б. Кравців. – Нью-Йорк, 1960. – 63 с.
2. Мечник С. Від Сталіна до Горбачова / С. Мечник. – Нью-Йорк, 1990. – 150 с.
3. Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II / Y. Bilinsky. – New Brunswick, 1964.
4. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine / B. Krawchenko. – Oxford, 1987.
5. Lewytzkij B. Politics and society in Soviet Ukraine. 1953-1980 / B. Lewytzkij. – Edmonton, 1984.
6. Nahaylo B. Soviet disunion. A history of the nationalities problem in the USSR / B. Nahaylo, V. Svoboda. – London, 1990.
7. Van Goudeover A.P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin / Van Goudeover A. P. – Sydney, 1986.
8. Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів, 1996. – 448 с.
9. Гончарук Г. И. Расправа: Украинское повстанчество в советских документах 1954-1964 гг. в 2 ч. / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одеса: Астропринт, 2006.
10. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. / Ю.З. Данилюк, О.Г. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.
11. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.
12. Корнейко А.О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953-1964 рр. (на матеріалах західних областей) : дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Корнейко Алла Олександрівна. – Л., 1999. – 173 с.
13. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: Сер. 1950-х – поч. 1990-х рр. / А. М. Русначенко. – К., 1998. – 720 с.
14. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953-1964 роках : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Цокур Євген Георгійович Запоріжжя, 2000. – 233 с.
15. Петров А.Г. Типология репрессий в СССР: опыт историко-правового анализа / А.Г. Петров. – М.: Центр гуманитарной литературы «РОН», 2004. – 308 с.
16. Бойцова В.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах : учеб. пособие / В. В. Бойцова, Л. В. Бойцова ; [науч. ред.: д-р юрид. наук, проф. В. Я. Бойцов]. – Тверь, 1993. – 104 с.
17. Матюшин П.Н. «Репрессии 1930-х гг. и политическая реабилитация 1950-х-начала 1960-х гг.: исторический опыт и уроки: на материале

- лах доктора исторических наук, профессора И.Д. Кузнецова» : автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук / П.Н. Матюшин. – Чебоксары, 2008. – 19 с.
18. Петров А.Г. Реабилитация жертв политических репрессий: опыт историко-правового анализа / А.Г. Петров. – М.: ИНИОН РАН РФ, 2005. – 316 с.
  19. Антонов В.И. Институт реабилитации и его уголовно-правовое значение : дис. ... канд. юрид. наук 12.00.08 / В.И. Антонов. – Ижевск, 2001. – 154 с.
  20. Кузнецова Е.С. Индустриальное развитие регионов России. Формирование законодательной базы реабилитации в конце 1980-х годов / Е.С. Кузнецов. – Режим доступа: [www.http://history.kemsu.ru](http://www.history.kemsu.ru).
  21. Мамичева С.В. Права жертв преступлений и злоупотреблений властью / С.В. Мамичева // Журнал российского права.– 2001. – № 7. – С. 96-106.
  22. Путилова Е. Г. История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953 – начало 2000-х гг.) : автореф. дис. на соискание. учен. степ. канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. Г. Путилова. – Екатеринбург, 2011. – 27 с.
  23. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953-1964 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Цокур Євген Георгійович Запоріжжя, 2000. – 233 с.
  24. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии», 27 марта 1953 г. // Правда. – 1953. – № 87. – С. 1.
  25. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року «Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР» / Реабілітація репресованих. – К., 1997. – С. 152-153.
  26. Реабілітація репресованих. – К., 1997. – С. 160 -162.
  27. Постановление Президиума ЦК КПСС «О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления» П № 7/33 19 марта 1956 г. – Режим доступа: <http://www.coldwar.ru/hrushev/postanovleniye-prezidiuma-o-rassmotrenii-del.php>
  28. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР». – 21 февраля 1948 г. – Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/480221.htm>.
  29. Брегеда М. В. Початок реабілітації учасників націоналістичного підпілля та її вплив на населення Західної України (1956-1961 рр.) / М.В. Брегета // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Т. 91: – С. 42-46.

*Adamovskiy V. I. Political and legal basis for the rehabilitation of citizens of Ukraine in the mid 50's-early 60-ies of XX century. The article describes the political*

*and legal processes is caused by and associated with the rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine in the period 1953 – early 60-ies, the formation and improvement of legal frameworks for rehabilitation.*

*Explores a number of important legal documents that gave rise to reform punitive-repressive system of the country, began the process of reviewing cases illegally repressed citizens, restore their rights and rehabilitation. Among them is the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of March 27, 1953 «On Amnesty», which concerned persons imprisoned for up to five years, as well as for official, commercial and some military crimes.*

*Describes the process of expediting the work of the special commissions, which contributed to substantial changes in the legislation and the adoption of a series of legal documents, which regulate the course of the rehabilitation process.*

*Researched legal acts of the second half of the 50-ies were focused on the release from prison of persons, isolation from society which is not called by the interests of the state and public security, even though they have committed crimes of a political nature, as well as officials and economic crimes.*

**Key words:** *rehabilitation, dismissal, compensation, commissions, process, regulations, Amnesty, the decrees.*

Отримано 05.08.2014 р.

# РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.4) "1794/1874":355.1](043.3)

*Ю. Блажевич*

## **САМОБУТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я ТА ЙОГО НИЩЕННЯ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА 50-х РОКІВ ХІХ ст.)**

*Ю. Блажевич. Самобутність українського православ'я та його нищення в умовах інкорпорації подільського краю до складу Російської імперії (кінець ХVІІІ – середина 50-х років ХІХ ст.). Для написання цієї статті автором використано архівні та документальні матеріали, наукові видання та публікації вітчизняних і зарубіжних дослідників, мемуарну літературу та матеріали періодичних видань. Головним завданням дослідження автор вбачав висвітлення суті та напрямів самобутніх рис українського православ'я, що сформувалися на українських землях протягом ХVІ–ХVІІІ ст. в таких його формах як іконопис, архітектура, пісенспіви, мова, музика, традиції, звичаї, богослужіння, демократичні засади діяльності релігійних громад і виборів духовництва. В статті також аргументовано висвітлено інкорпораційну імперську політику Російської держави щодо поступової ліквідації самобутності українського православ'я і утвердження уніфікованої державної моделі російської православної віри.*

*Особливу увагу автор надавав висвітленню питань щодо демократизму церковного управління, що передбачав активну участь мирян у справах життя на засадах спільного вирішення цих проблем на всіх рівнях – від парафії до архієрейського собору. Так, священники та причетники, члени різних церковних установ, старости обиралися парафіянами, а священика висвячував і благословляв архієрей.*

*У статті автор намагався проаналізувати і висвітлити основні риси уніфікації і одержавлення духовно-релігійної сфери українців, зокрема й подольян, відповідно до московсько-візантійських зразків і стандартів. Особливо чітко це проявляється через:*

- уніфікацію українських церковних управлінських структур;*
- призначення на ключові ієрархічні посади росіян або ж вихідців з України, які пройшли відповідний вишкіл в російських єпархіях і сумлінно виконували вказівки царського уряду і Синоду;*
- зросійщення кадрів українського духовенства через навчання, виховання і проходження початкової церковної служби в Росії;*
- проведення богослужінь, друк релігійної літератури, періодичних видань церковно-слов'янською мовою;*
- повсюдна організація православної освіти за єдиними російськими програмами, заборона використання української мови.*

**Ключові слова:** інкорпорація, уніфікація, самобутність, українське православіє, іконопис, церковна архітектура, піснеспіви, демократичні засади, духівництво, російське православіє, духовно-релігійна сфера.

**Ю. Блажевич. Самобутність українського православ'я і його знищення в умовах інкорпорації Подільського краю в складі Російської імперії (кінець XVIII – середина 50-х років XIX в.).** Для написання цієї статті автором використані архівні та документальні матеріали, наукові видання та публікації вітчизняних та зарубіжних дослідників, міжнародна література та матеріали періодичних видань. Головною задачею дослідження автор вбачає освітлення суті та напрямлений самобутних рис українського православ'я, сформованих на українських землях в період XVI–XVIII вв. в таких його формах як іконопис, архітектура, песнопення, мова, музика, традиції, звичаї, богослужіння, демократичні основи діяльності релігійних общин та виборів духовенства. В статті також аргументовано освітлено інкорпоративну імперську політику Російського державства по поступовій ліквідації самобутності українського православ'я та утвердженні уніфікованого державного моделі руської православної віри.

Особливу увагу автор приділяв освітленню питань демократизму церковного управління, який передбачав активну участь мирян в справах життя на основі спільного рішення цих питань на всіх рівнях – від приходів до архиєрейського собору. Так, священники та причасники, члени різних церковних установ, старости обиралися прихожанами, а священники присвячували та благословляли архиєрей.

В статті автор намагався проаналізувати та освітити основні риси уніфікації та огосударствлення духовно-релігійної сфери української, включаючи подільян, згідно московсько-візантійських образців та стандартів. Особливо чітко це проявляється через:

- уніфікацію українських церковних управлінських структур;
- призначення на ключові ієрархічні посади руських або виходців з України, які пройшли відповідну підготовку в російських єпархіях та добросовісно виконували указання царського уряду та Синода;
- русифікацію кадрів українського духовенства через навчання, виховання та проходження початкової церковної служби в Росії;
- проведення богослужінь, друкування релігійної літератури, періодичних видань на церковно-слав'янському мові;
- загальнодержавна організація православного навчання по єдиному російському програмі, заборона використання української мови.

**Ключові слова:** інкорпорація, уніфікація, самобутність, українське православіє, іконопис, церковна архітектура, песнопення, демократичні принципи, духовенство, руське православіє, духовно-релігійна сфера.

Масштабні зміни, що відбулися останнім часом у всіх сферах життя на теренах України і її регіонів, зумовили підвищений інтерес дослідників, краєзнавців та релігієзнавців до минулого православної церкви, яка є невід'ємною частиною історії нашої держави упродовж всього останнього тисячоліття. Важливий внесок у вивчення зазначеної проблеми внесли

вчені і дослідники О. Воронін, П. Знаменський, О. Ігнатуша, В. Климів, А Колодний, О. Лотоцький, Л. Пилявець, Ю. Саух, В. Свенціцька, В. Чуприна, В. Шандра, О. Шуба.

Необхідно підкреслити, що до входження Подільської землі до складу Російської імперії в усіх сферах церковно-релігійного життя краю, як в цілому у Правобережній Україні, сформувались українські самобутні риси. Церковне управління, організація церковного життя, обрядова сфера, мова, музика, співи, архітектура, живопис, релігійна психологія стали невід'ємною часткою української ментальності, духовної культури українців. Однією з найхарактерніших рис українського православ'я, за переконанням вітчизняних дослідників, був демократизм церковного управління, що передбачав активну участь мирян у справах життя на засадах спільного вирішення справ на всіх рівнях – від архієрейського собору до окремої парафії. Відомий церковний історик О. Лотоцький відзначав: «Головна риса українських православних соборів була та, що на них присутні й чинні були не самі лише єпископи, але й представники од духовенства, білого й чорного, та од усього православного народу. Ся умова вважалася за таку конечну, що коли не додержувалися, то собори не визнавалися церковною громадою, та й просто навіть не могли відбутися»<sup>1</sup>.

Єпископат обирався духовенством і народом. Священики та причетники, члени єпархіальних установ та парафіяльна церковна влада також обиралися парафіянами. Обраного парафією кандидата на настоятеля храму висвячував чи благословляв правлячий архієрей, в разі відсутності кандидатури він сам робив таке призначення<sup>2</sup>.

Характерною особливістю української церкви було й те, що вона «ніколи не наголошувала на зовнішньому обрядовому благочесті, не була рабом букви і титли, а вглиблювалась у внутрішній зміст віри, дбала про розумний, осмислений, а не буквалістичний зв'язок людини з Богом»<sup>3</sup>. Богослужбовою мовою була церковнослов'янська, проте церковні проповіді здебільшого виголошувалися рідною мовою. Самобутність українського народного світобачення знайшла свій вияв й у духовній музиці та співах. Як відзначав один з іноземців, «грекorusи, звичайно, святіше та величніше прославляють Бога, ніж римляни. Псалми та інші священні пісні щоденно виголошують у храмах, з приспівуванням народу на мові рідній, за правилами музичного мистецтва»<sup>4</sup>.

Самобутні форми були властиві й українській церковній архітектурі та церковному живопису. Дерев'яні церкви, наприклад, найчастіше будувалися з однією, трьома, п'ятьма або й дев'ятьма банями (залежало від кількості мешканців в населеному пункті). Їх бані були грушоподібної форми і завершувалися главками з хрестами. Невід'ємною складовою церков були п'ятиярусні іконостаси, які відзначалися багатством різьби і відображали історію християнської церкви. Іконописне мистецтво також відрізнялося від візантійської та російської іконописних традицій, для яких характерними були схематична передача образу та його відособленість від цього світу, аскетизм. Українському живопису були притаманні риси

значно більшого демократизму. Відомий вітчизняний мистецтвознавець В. І. Свенціцька підкреслювала: «Він наскрізь демократичний, а подекуди відзначається суто народним характером та індивідуальним, досить вільним трактуванням іконографічних канонів і стильових особливостей, що надає йому своєрідного чару, безпосередності, животрепетної свіжості»<sup>5</sup>. Ікони стали не тільки предметом поклоніння, але й своєрідною прикрасою та оберегом помешкання українців, символами моральних принципів і норм, милосердя, добра, любові, благочестя. У шанобливому ставленні до ікони миряни вбачали свій духовний зв'язок із зображеними на них персонажами. Ікони, особливо в подільському регіоні, часто прикрашали вишитими рушниками, церковними символами та атрибутами<sup>6</sup>.

Важливою ланкою буття церкви були взаємини парафіяльної громади і священика, які формувалися впродовж віків на основі високої моральності та досвіду, що передавався із покоління в покоління. Саме на рівні парафії розгорталось змістовне життя церкви, реалізувались її християнські цінності, утверджувалися церковні обряди та свята. Тут непохитного авторитету набула традиція обрання священика парафіяльною громадою. Це був випробуваний віками і дуже надійний спосіб залучення на священицьку посаду людини, яку громада знала, шанувала і якій цілком довіряла. Громадський вибір не надавав особливого значення духовній освіті, наявності свідоцтва про неї тощо. Достатньою гарантією для парафіян було вміння читати й співати, оформляти різні канцелярські папери, бути захисником інтересів віруючих<sup>7</sup>.

Таким чином, протягом століть на українських землях, зокрема й на Поділлі, сформувалося власне особливе розуміння православної віри, яка, взаємодіючи тривалий час з елементами української культури, побуту, звичаїв, традицій та обрядів, поступово набула етнонаціональних ознак. Утворилося таке історико-духовне явище, яке ми називаємо українським православ'ям<sup>8</sup>. Відповідно до етнонаціонального забарвлення набуло з часом і російське православ'я, що вийшло з Київської митрополії. Російські традиції, виконання церковних обрядів, молитов, малювання ікон, відзначення церковних свят і вшанування святих суттєво відрізнялися від українських традицій. Вони були настільки істотними, що після порівняння обрядово-культових сфер українського і російського православ'я сучасний дослідник О. Саган зробив висновок, що «важко повірити в те, що Московська церква – церква-дочка Київської»<sup>9</sup>.

Зрозуміло, що така поліетнічна і поліконфесійна держава, як Російська імперія з панівною православною релігією, намагалася використовувати православний чинник як один із найважливіших ідеологічних важелів у зміцненні та утвердженні імперських інтересів в усіх регіонах, зокрема й на Поділлі. Як відзначав письменник І. Аксаков, «державна влада в Росії піднесла правила соборів і святих отців до рівня громадянських законів і поліцейських правил, а гріховні ухили волі від послуху вимогам церковним – на рівень карних злочинів і поступків»<sup>10</sup>.



Тому після приєднання краю до Російської імперії у Подільській православної єпархії розпочалося активне запровадження порядків за великодержавними шаблонами та поступова ліквідація української національної самобутності у всіх галузях життя – адміністративно-територіальному устрої, юридично-правових нормах, церковно-релігійній сфері, а також в традиціях, культурі, освіті, мові, історії, книгодрукуванні тощо. Особливо чітко це виявилось через:

а) уніфікацію українських церковних структур за великоросійським взірцем;

б) призначення на ключові ієрархічні посади росіян або ж іноземців, що сумлінно виконували будь-які команди царського самодержавства;

в) зросійщення кадрів українського духовенства через навчання і проходження початкової церковної служби у російських православних єпархіях;

г) повсюдна організація православної освіти за єдиними російськими програмами.

Сприятливі умови для церковної кар'єри створювалися тим священнослужителям, які виявляли абсолютну вірнопідданість російському імператору, проводили заходи з нівелювання традиційної релігійної культури та повної її ліквідації через архієрейські призначення священників і церковнослужителів замість їх виборів, запровадження великоросійської вимови богослужбових текстів, обов'язкове будівництво храмів за російськими стандартами тощо. Цим завданням також відповідала сувора цензура духовно-релігійної, культурно-освітньої, наукової та художньо-мистецької діяльності на приєднаних українських територіях<sup>11</sup>.

У логічному зв'язку з такою імперською політикою було запроваджено на всіх рівнях курс на «купночиніє», тобто зведення церковно-релігійного життя, богослужбової практики, єпархіального і парафіяльного устроїв до єдиних правил, взявши за основу московсько-візантійські взірці. Особливо жорстко уніфіковувалась і контролювалась діяльність парафіяльного духовенства. Кожний священнослужитель перед прийняттям сану складав присягу на вірність царському престолу і тим самим перетворювався не лише на вірного слугу православної церкви, але й імператора та Російської держави. У його обов'язки також входило постійне згадування імен російського імператора і членів його сім'ї під час проведення літургій. Так, наприклад, як тільки Поділля ввійшло до складу Російської імперії, кожний храм отримав текст повного титулу російських самодержців, який разом із багатьма виголошувався дияконами під час найбільших православних свят. У богослужбову практику була запроваджена велика кількість так званих високоурочистих свят і царських служб на честь кожної значної події у сім'ї Романових. Відповідні укази як обов'язкові нормативні акти надсилались у кожен єпархію, а звіти – в кожен церкву. Так, при народженні або хрещенні членів імператорської родини парафіяльне духовенство зобов'язане було перед проведенням літургії оголосити

царський маніфест щодо цієї події, а потім «провести подячний молебень Господу Богу з колінопреклонінням і цілоденним церковним дзвоном»<sup>12</sup>, з обов'язковим подальшим згадуванням імені народженого і похрещеного спадкоємця при богослужіннях<sup>13</sup>.

Більше того, відповідно до державних і синодальних постанов вони повинні були порушувати таємницю сповіді, якщо сповідальники повідомляли їм про лихий намір щодо життя і честі російського самодержця або про задум вчинити бунт чи зраду. Така сповідь вважалась «неправильною», і духівник негайно повідомляв про це у поліцейські та духовні органи.

У «царські дні» священники з амвонів проголошували особливі проповіді, які систематично надсилались духовною консисторією на місця. У них звучали заклики до мирян не чинити опору державній волі і не допускати висловлювань невдоволення або необережних суджень про дії влади чи вінценосних осіб. Наголошувалося й на тому, що життя самодержця є святинею, котра має оберігатися ціною життя всіх і кожного зокрема<sup>14</sup>. Окрім того, на виконання указу Павла I від 18 травня 1799 р. цивільні та духовні власті постійно наглядали за справністю портретів імператора і членів царської сім'ї<sup>15</sup>. На місцях ретельно стежили за дотриманням розпорядження щодо виявлення і заборони продажу ікон із спотвореними зображеннями<sup>16</sup>, а також про порядок читання в церквах царських маніфестів у зв'язку з перемогою російських військ над Францією<sup>17</sup>, над Туреччиною<sup>18</sup> або в інших війнах<sup>19</sup>.

Особливо урочисто відзначалися в православних храмах Поділля перемога над Наполеоном, взяття Парижу і укладення Священного Союзу. Текст договору і царський маніфест з цього приводу зачитувався у кожній церкві, а потім вивішувався у всіх сільських храмах. У соборах і монастирських церквах ці документи викарбовувалися на спеціальних металевих плитах<sup>20</sup>. Згідно з розпорядженням духовних властей подячні молебні з цього приводу проводилися щорічно на різдвяні свята аж до початку ХХ ст. Як правильно зазначав дослідник П. Знаменський, церковні кафедри були власне перетворені на «присутственні місця», де оголошувалися царські укази і маніфести, синодальні і єпархіальні розпорядження, накази цивільних і військових властей, озвучувалися місцеві новини<sup>21</sup>.

Великою кількістю церковних заходів супроводжувався приїзд імператора або членів царської сім'ї до регіонів. Так, на Поділлі протягом першої половини ХІХ ст. декілька разів побували імператори Олександр I і Микола I. Про такі візити не тільки цивільні власті, але й духовне начальство попереджалося заздалегідь, отримуючи детальні інструкції. У свою чергу правлячий архієрей видавав розпорядження працівникам консисторій, духовних правлінь і благочинним ретельно перевіряти стан церков та підготувати священників, причетників і мирян до зустрічі з імператором. Якщо ж царська особа зупинялася на нічліг в губернському місті, то духовенство всіх міських храмів повинно було проводити богослужіння

з ранку до вечора і організувати мирян на ці дієства<sup>22</sup>. У цьому їм допомагали місцеві власті, буквально заганяючи мирян на богослужіння, а якщо подоляли їх ігнорували, то порушників суворо карали аж до арешту і тюремного ув'язнення.

Як переконуємося, через систему проповідей, що ретельно організовувались і контролювались на всіх церковних рівнях, не тільки забезпечувалася уніфікація українського церковно-релігійного життя, а й здійснювалося маніпулювання релігійною і національною свідомістю подільських парафіян. Через церковні проповіді віруючому люду цілеспрямовано прищеплювали покірну поведінку поміщикам і владі, забороняли відзначати народно-побутові свята та дотримуватись національно-релігійних звичаїв і обрядів. Однак такі заходи в багатьох випадках напштовхувались на пасивний опір як з боку подільського духовенства, так і парафіян, які байдуже ставилися до офіційної казенщини, що все більше омертвляло церковне життя. У зв'язку з цим у грудні 1835 р. Св. Синод затвердив заходи, які повинні були вживати священники на випадок невиконання парафіянами релігійних обов'язків і послаблення їхньої віри. Щоправда, порушення цих приписів найчастіше спричиняли місцеві поміщики і економи, котрі примушували своїх селян-кріпаків працювати у святкові, недільні та високоурочисті дні, особливо під час весняних і осінніх польових робіт. Чималі землеводіння були й у православної церкви, які нерідко оброблялися подільськими кріпаками, порушуючи запроваджені правила. Тому часто священники заплющували очі на такі порушення і подавали вищим церковним властям фальсифіковані дані про відвідування мирянами богослужінь. При виявленні таких порушень на священників накладалися великі грошові штрафи за приховування справжньої інформації у клірових і сповідальних відомостях<sup>23</sup>.

З метою недопущення подібних та інших фактів правлячий архієрей, вікарний єпископ, благочинні декілька разів на рік ревізували парафії. За результатами ревізії видавалися укази духовної консисторії про виправлення ситуації і покарання винуватців<sup>24</sup>. Зокрема після перевірки церков Вінницького повіту на територіях усіх духовних правлінь набула чинності заборона церковним хорам використовувати древні наспіви музичних творів<sup>25</sup>, священникам здійснювати православні обряди іноземним військовим чином, якщо у них не було документів про приєднання до православ'я<sup>26</sup>, а в церквах зберігати приватне майно<sup>27</sup>.

Особливо суворо ставились вищі церковні власті до намагань духовенства без відома консисторії направляти скарги і клопотання в Св. Синод або російському самодержцю. Так, коли архімандрит одного з подільських монастирів написав скаргу на ім'я імператора без дозволу на це єпархіального начальства, то із Св. Синоду прийшло розпорядження «згаданого архімандрита звільнити з посади і перевести в монастир іншої єпархії на посаду ієромонаха і встановити за ним суворий нагляд, не дозволяючи нізащо писати прохання і офіційні папери»<sup>28</sup>. Водночас на звільненого

архімандрита наклали епитимію, а в усі духовні правління і монастирі, згідно з вимогами Св. Синоду, направили відповідні укази духовної консисторії з обов'язковою письмовою розпискою кожного церковника про ознайомлення і недопущення подібних речей в майбутньому. Це ж саме стосувалося й порядку подання і розгляду апеляційних скарг<sup>29</sup>. Кожна провина священників та іншого церковного кліру підлягала обов'язковому реагуванню з боку єпархіального начальства. Так, наприклад, у 1846 р. в духовній консисторії було розглянуто 229 подібних випадків, і всі винуватці були покарані – від пониження в сані до епітимії в монастирях чи архієрейському домі<sup>30</sup>.

Фактично єпархіальні управлінські структури стали важливою ланкою у формуванні місцевого бюрократичного апарату, який поєднав традиції польської та російської державності і слугував ланцюговим механізмом паперової тяганини й зволікання у вирішенні будь-яких питань. Особливо це спостерігалось в церковних справах. Наприклад, для того щоб одержати дозвіл на будівництво нової церкви або перебудову її з костельного приміщення, необхідно було пройти всі цивільні і церковні інстанції від місцевих властей до Сенату і Св. Синоду, а в деяких випадках отримати дозвіл від самого імператора. Церковні чиновники задихались від паперової круговерті. Так, у 1846 р. у Подільську духовну консисторію тільки з вищих державних і церковних структур надійшло 2119 розпорядчих документів, 71 – господарська і 169 судових справ, а всього було розглянуто 12,3 тис. вхідних і 19,5 тис. вихідних документів, оформлено 1295 протоколів засідань. У духовних правліннях було розглянуто 14,3 тис. вхідних документів, вихідних – 31,3 тис.<sup>31</sup> Як підкреслює сучасна дослідниця В. Шандра, для утвердження імперських порядків на приєднаних територіях Росія не лише нароцувала поліційну структуру влади, а й модернізувала духовно-церковну бюрократію, насаджувала канцелярський стиль керівництва в усіх сферах діяльності, що сприяло інкорпорації краю у систему централізованої держави<sup>32</sup>.

Широкий простір для подальшої уніфікації церковних обрядів і одержавлення православ'я в Подільській єпархії відкрився після придушення польського повстання 1830–1831 рр. і ліквідації греко-католицької церкви у 1839 р. По-перше, це стало можливим через те, що польський національно-політичний рух зазнав поразки; по-друге, цьому сприяло адміністративно-церковне приєднання майже півторамільйонної маси уніатів Південно-Західного краю, яке не викликало соціального вибуху; по-третє, царський уряд наважився на рішучі заходи щодо ліквідації українського самобутнього православ'я і остаточного утвердження диктату абсолютистської влади в цих регіонах. Як вже зазначалося, іменним указом від 25 червня 1840 р. на територіях Волинської та білоруських губерній «віднині і надалі... будь-яку дію Статуту Литовського і всіх на засадах цього Статуту або в доповненнях до нього виданих сеймових конституцій та інших постановвах припинити, замінивши їх загальними Російськими

законами і зберігаючи... такий же порядок, який запроваджений для всіх інших внутрішніх областей імперії»<sup>33</sup>. Одночасно, як вже зазначалося, у 1841 р. набув чинності новий «Статут духовних консисторій», яким було остаточно уніфіковано всі ланки церковного управління на єпархіальному рівні. Відтоді за єдиними правилами стали регулювати всі сфери церковно-релігійного життя в єпархії: повернення, збереження, розповсюдження і остаточне утвердження панівної православної віри на подільських землях, порядок богослужіння, спорудження та облаштування храмів, діяльність парафіяльного кліру у мирян, церковний суд тощо.

Як бачимо, важливе місце в інкорпораційній та державно-церковній політиці російського царизму займали питання повного нівелювання української самобутності в усіх галузях життя, зокрема й в духовно-релігійній сфері, особливо щодо уніфікації та повного одержавлення церковного життя в Правобережній Україні, зокрема в Подільському регіоні.

Практичне значення цього дослідження ми вбачаємо у тому, що матеріали і висновки статті можуть бути використані в курсах релігієзнавства, історії української культури, історії України, історії рідного краю, етнографії, етнології, при розробці різних спецкурсів, посібників, інших навчально-методичних матеріалів.

#### Примітки

1. Лотоцький О. Автокефалія. Том II. Нарис історії автокефальних церков / О. Лотоцький. – Варшава : Б.в., 1938. – С. 44.
2. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – С. 26.
3. Воронін О. Була, є і буде! (Для інформації тим, хто відкидає існування тисячолітню історію Української Автокефальної Церкви) / О. Воронін. – Саут Баунд Брук, Нью-Джерсі : Б.в., 1989. – С. 3.
4. Ігнатуша О. М. Вказ. праця. – С. 29.
5. Свенціцька В. І. Український живопис XVI – XVIII ст. у контексті візантійських мистецьких традицій та західноєвропейського бароко / В. І. Свенціцька // Українське бароко та європейський контекст. – К. : Мистецтво, 1991. – С. 91.
6. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – С. 116, 117.
7. З людьми, Богом і Україною. Науково-публіцистичне видання / П. Ю. Саух, В. В. Чуприна, Л. Б. Пилявець та ін. – К. : МАУП, Поліграф. центр УТОГ, 2006. – С. 111-114.
8. Шуба О. В. Вказ. праця. – С. 82-83.
9. Там само. – С. 82.
10. Там само. – С. 84.
11. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – С. 213-214.

12. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф. 315, оп. 1, спр. 344, арк. 2.
13. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 421, арк. 1-2.
14. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф. Д-513, оп. 1, спр. 225, арк. 1-43.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у Києві), ф. 533, оп. 1а, спр. 69, арк. 2-3.
16. Держархів Вінницької області, ф. Д-606, оп. 1, спр. 44, арк. 1-10.
17. Держархів Вінницької області, ф. Д-506, оп. 1, спр. 66, арк. 2-3.
18. Держархів Хмельницької області, ф. 739, оп. 1, спр. 107, арк. 4.
19. Держархів Вінницької області, ф. Д-506, оп. 1, спр. 76, арк. 1-11.
20. ЦДА України у Києві, ф. 127, оп. 1044, спр. 67, арк. 2.
21. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра I / П. Знаменский. – Казань: Унив. тип., 1873. – С. 480-481.
22. ЦДА України у Києві, ф. 442, оп. 783, спр. 206, арк. 1-37.
23. Держархів Вінницької області, ф. Д-799, оп. 1, спр. 90, арк. 1-27.
24. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 339, арк. 1-9.
25. Держархів Вінницької області, ф. Д-506, оп. 1, спр. 165, арк. 1-4.
26. Держархів Вінницької області, ф. Д-506, оп. 1, спр. 137, арк. 1-4.
27. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 2548, арк. 2.
28. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 398, арк. 16.
29. Держархів Хмельницької області, ф. 739, оп. 1, спр. 81, арк. 1-4.
30. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 298, арк. 10.
31. Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 298, арк. 10-13.
32. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. С. Шандра // Укр. іст. журн. – 2007. – №2. – С. 148, 155.
33. Держархів Вінницької області, ф. 237, оп. 1, спр. 35, арк. 51.

*Yu. Blazhevych. Ukrainian Orthodox Church Identity and Its Destruction During Incorporation of Podillya Region into the Russian Empire (late XVIII – mid 50ies of the XIX century). For this article preparation the author used archival and documentary materials, scientific publications and publications of local and foreign researchers, memoir literature and materials of periodicals. The main objective of the study was to highlight the merits and distinctive features of the Ukrainian Orthodox Church which were formed on the Ukrainian lands during the XVI – XVIII centuries in such forms as iconography, architecture, songs, language, music, traditions, customs, worship, democratic principles of the religious communities and clergy elections. Based on the arguments the article also highlights Russian imperial policy of incorporation and gradual elimination of Ukrainian Orthodox Church identity and establishing of the unified state model of the Russian Orthodox faith.*

*A special attention has been made to the to discovering features of church government democracy that predicted active participation of laity in life issues resolution based on cooperation in issues resolution on all levels – from the parish*

to the Episcopal gathering. So the priests and the clerk, members of various religious institutions, mayor were elected by parishioners and priest was ordained and blessed by the bishop.

*In this article the author tried to analyze and highlight the main features of unification and nationalization of spiritual and religious sphere of Ukrainian people, including Podolyan, according to the Moscow- Byzantine designs and standards. It was the most clearly manifested through:*

- *Unification of the Ukrainian church management structures;*
- *Appointment of Russians or immigrants from Ukraine, who passed appropriate trainings in Russian dioceses and thoroughly fulfilled the instructions of the tsarist government and the Synod to the key hierarchical positions;*
- *Russification of Ukrainian clergy personnel through training, education and going through the initial church service in Russia;*
- *Worship, printing religious literature, periodicals published in Church Slavonic language;*
- *Widespread organization of Orthodox education in Russian only, ban of the Ukrainian language use.*

**Key words:** *incorporation, unification, identity, Ukrainian Orthodox Church, iconography, church architecture, songs, democratic principles, the clergy, the Russian Orthodox Church, the spiritual and religious sphere.*

Отримано 06.08.2014 р.

УДК 94(477.87)''18/19'':323.1(=161.2)

***Р. Майор***

## **ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

***Р. Майор. Особливості менталітету українців Закарпаття (середина ХІХ – початок ХХ ст.).*** У статті проаналізовано ряд особливостей менталітету українців Закарпаття у середині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано, що формування частини з них у значній мірі було зумовлене тривалим перебуванням українського населення у складі Угорщини та проведенням мадярською владою відносно нього політики мадяризації. Процес денационалізації українців призвів до деформації їх національної свідомості та пам'яті, сприяв формуванню нових та загостренню вже існуючих негативних рис характеру: зрадництва, байдужості, пасивності, конформізму тощо. На думку автора, саме гіпертрофована терплячість була однією з причин майже повної відсутності громадської активності українців та їх спротиву політиці мадяризації у 1870-х – на початку 1890-х рр. У статті подано визначення таких понять як менталітет, комплекс етнічної меншовартості, мадяронство. Зроблено акцент на тому, що комплекс неповноцінності по-різному проявився у духовної

та світської інтелігенції, з одного боку, та селян – основної частини українського народу – з іншого. Опрацьований фактичний матеріал дозволив зробити висновок про специфіку українського національного характеру у представників різних соціальних станів, протягом різних часових відрізків, в різних регіонах України.

**Ключові слова:** духовенство, Закарпаття, ідентичність, інтелігенція, комплекс меншовартості, мадяронство, мадяризація, менталітет, русини, свідомість, Угорщина, українці.

**Р. Майор. Особенности менталитета украинцев Закарпатья (середины XIX – начало XX в.).** В статье проанализирован ряд особенностей менталитета украинцев Закарпатья в середине XIX – начале XX вв. Доказано, что формирование части из них в значительной степени было обусловлено длительным пребыванием украинского населения в составе Венгрии и осуществлением венгерскими властями политики мадяризации. Процесс денационализации украинцев привел к деформации их национального сознания и памяти, способствовал формированию новых и обострению уже существующих негативных черт характера: предательства, равнодушия, пассивности, конформизма и т. п. По мнению автора, именно гипертрофированная терпеливость была одной из причин практически полного отсутствия общественной активности украинцев и их сопротивления политике мадяризации в 1870-х – начале 1890-х гг. В статье дано определение таких понятий как менталитет, комплекс этнической неполноценности, мадяронство. Сделан акцент на том, что комплекс неполноценности по-разному проявился в интеллигенции, с одной стороны, и крестьян – основной части украинского народа – с другой. Проработан фактический материал позволил сделать вывод о специфике украинского национального характера у представителей разных социальных сословий, в течение различных временных отрезков, в разных регионах Украины.

**Ключевые слова:** духовенство, Закарпатье, идентичность, интеллигенция, комплекс неполноценности, мадяронство, мадяризация, менталитет, русины, сознание, Венгрия, украинцы.

Проблема менталітету (ментальності) упродовж останніх десятиліть є однією з найбільш актуальних та складних напрямків наукових досліджень різних суспільно-гуманітарних наук: філософії, психології, історії, культурології та ін. Така велика увага до вивчення даного феномену обумовлюється тим, що менталітет багата в чому детермінує поведінку спільноти (соціальну, політичну, культурну та ін.) і цим самим позначається на розвитку суспільно-політичної, культурної та інших сфер життєдіяльності суспільства. А вивчення його особливостей дозволяє краще і глибше зрозуміти сутність і причини багатьох історичних фактів, явищ та процесів.

Не зважаючи на те, що сьогодні в історіографії є чимало робіт, присвячених проблемі менталітету українців (русинів)<sup>1</sup>, порушена автором проблема досі не ставала предметом спеціального дослідження ні українських, ні зарубіжних науковців. Проте, загальнотеоретичні роботи вче-



них, де порушувалася проблема ментальності, є цінними для з'ясування суті і причин формування тих чи інших типологічно подібних явищ, які досліджуються у даній статті. Так, вважаємо також цілком слушними зауваження Е. Макаренка, котрий відмічав, що нація, яка тривалий період перебувала під «іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, набуває нових ментальних рис... У такої нації розвиваються мімікрія, крайній консерватизм, комплекс меншовартості. Політична культура поневоленої нації характеризується конформізмом, забуванням власних традицій і символів, насиченням суспільних відносин чужоземними цінностями та нормами»<sup>2</sup>.

Зважаючи на актуальність та невивченість цієї проблеми, виникає необхідність написання розвідки, де були б з'ясовані та проаналізовані особливості менталітету українців Закарпаття у середині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключове значення у даній статті посідає поняття «менталітет», без пояснення смутності якого не можливо розкрити порушену проблему. У працях сучасних дослідників під ним розуміють сукупність соціально-психологічних якостей і рис, світосприйняття, світогляд, спосіб мислення і суму детермінуючих поведінкових реакцій, які є певною цілісністю, що проявляється у різних сферах життєдіяльності певної людської спільності та її індивідів<sup>3</sup>. Цією спільністю може бути не лише окрема нація (українці, поляки, французи), але й окремий суспільний прошарок (інтелігенція, духовенство, селяни) чи група людей, об'єднана однією релігією тощо. У зв'язку з цим загальна характеристика менталітету окремої нації може не завжди і не цілком співпадати з системою ознак (рис) її окремих соціальних прошарків, яким часто притаманні власні особливості, стандарти поведінки, способи сприйняття оточуючого світу, реакції на нього.

Не зважаючи на те, що менталітет є відносно сталим, традиційним, він усе ж зазнає певних трансформацій під впливом різних суспільно-політичних, культурних, ідеологічних та інших факторів. Доказом цього є ті істотні зміни та деформації традиційної структури українського менталітету, які виникли у результаті тривалого перебування українських земель під владою інших держав (Наддніпрянини у складі Російської імперії, Галичини – Польщі та Австрії, Закарпаття – Угорщини), що проводили політику асиміляції українців – русифікацію, колонізацію, мадяризацію. Це стало основною причиною формування в українців такої вкрай негативної риси національного характеру як комплекс етнічної меншовартості (неповноцінності)\*, який і сьогодні залишається доволі поширеним в українському суспільстві. Він проявляється у несвідомому чи свідомому, гіперболізованому, а часто й абсолютно безпідставному, відчутті особистої

\* Комплекс етнічної меншовартості (неповноцінності) – психологічний комплекс, що формується у нації (етносі) у результаті довготривалого й інтенсивного процесу її денационалізації іншою нацією, яка відіграла роль титульної (панівної) у державі.

нижчості та малозначимості в порівнянні з представниками іншої нації. У зв'язку з цим особистістю починають засвоюватися атрибути «еталонної» (титульної), домінуючої у державі національності: її культура, мова, релігія, національна ідентичність тощо, внаслідок чого вона (особистість) не лише не шанує, але й зневажає власну націю, культуру, мову, її історію, що, у свою чергу, призводить до деформації національної свідомості, пам'яті та ідентичності людини<sup>4</sup>. У Наддніпрянщині цей комплекс відомий як малоросійство\*, в Галичині – як малопольськість, а на Закарпатті – як мадяронство. Термін «мадяронство» походить від слова «мадярони», яке в XIX – першій половині XX ст. у русинському середовищі стало символом національної зради і використовувалося сучасниками для позначення змадяризованих українців (як правило, духовенства та інтелігенції), котрі притримувалися промадярської орієнтації, переймали угорську культуру, мову, соромилася свого народу, приховували своє руське (українське) походження й прикидалися мадярами, сприяли здійсненню політики мадяризації русинів<sup>5</sup>. Яскравим прикладом мадярона був один із священиків у Лаборці, який говорив: «Я Русин тільки в церкві, а вийшовши із церкви – Мадяр»<sup>6</sup>. Даний феном також виразно ілюструє та велика кількість закарпатського кліру, яка, виконуючи роль вчителів у школах, навіть не знала досконало руської мови<sup>7</sup>, а за успіхи учнів у вивченні угорської щорічно отримувала доплату-нагороду у розмірі 20-30 гульденів. Нерідкими були випадки, коли задля того, аби отримати таку нагороду вони не вчили жодного предмету окрім мадярської мови<sup>8</sup>. За таких обставин можна тільки уявити, який рівень освіти був в учнів народних шкіл. Однак, учителів, разом з чиновниками, це мало хвилювало. Для них більше значення мав отой фальшивий «мадярський патріотизм», яким вони так любили похвалитися перед владою<sup>9</sup>.

Поведінка мадяронів не обмежувалася простим відреченням від свого народу, своєї культури, мови та релігії, оскільки ці процеси мали два невтільних наслідки. По-перше, духовна та світська інтелігенція, досить швидко почала засвоювати систему цінностей титульної угорської нації й тим самим вступала в конфлікт із самою собою, своєю попередньою системою цінностей, з одного боку, та з селянами, які залишалися носієм української етнокультурної ідентичності – з іншого. А, по-друге, з пасивних об'єктів мадяризації, вона, прагнучи вислужитися перед угорською владою, поступово перетворювалася на її активних суб'єктів. Як зазначав О. Духнович, «настала боротьба русинів проти русинів! Змадяризовані

---

\* С. Маланюк відмічав, що малоросійство – «наша історична хвороба... хвороба многовікова, отже хронічна...», то – «неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне поразенство...», це – «затмарення, ослаблення і – з часом – заник історичної пам'яті». А малорос, за С. Маланюком, – це «тип національно-дефективний, скалчений психічно, духовно, а – в наслідках, часом – і расово» (Маланюк Е. Малоросійство / Е. Маланюк. – Нью Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959. – С. 9-16).

русини подібно дияволом пекельним стають проти русинів, їх знищити бажають, тобто: мадяризувати, і стерти в Угорщині руське плем'я...»<sup>10</sup>.

Як бачимо, несвідоме й значно перебільшене відчуття власної неповноцінності проявлялося в інтелігенції у компенсуючій це відчуття поведінці – агресії, негативному ставленні до всього руського (українського), що було яскравим проявом комплексу неповноцінності. Вищенаведені факти підтверджують думку О. Грабович, яка, розглядаючи питання колоніальної спадщини у сьогоденній Україні, підкреслювала, що засвоюючи погляди й цінності колонізаторів\*, значна частина українського суспільства стає на шлях руйнування української культури власними руками<sup>11</sup>. У свою чергу, один із найвідоміших дослідників колоніалізму, зокрема психопатології колонізації Ф. Фенон, відмічав, що людина, яка прийняла систему цінностей колонізаторів, починає ненавидіти і зневажати себе, чим поглиблює власне приниження і поневолення<sup>12</sup>. Цілком зрозуміло, що така ситуація не лише не сприяла розвитку українського національного, громадського та політичного рухів у Закарпатті, але й стала однією з основних перешкод їх розвитку. Адже та частина суспільства, яка мала відіграти роль основної рушійної сили вищезазначених рухів, своєї функції, як правило (бо мова тут не йде про всю інтелігенцію), не виконувала й займала діаметрально протилежну позицію.

На нашу думку, найважливішим фактором, що призвів до відречення світської і духовної інтелігенції від свого народу, культури, мови, ідентичності, була політика мадяризації, яку проводила угорська влада. Усередині держави Будапешт створював такі умови життя і психологічний клімат для національних меншин, які змушували останніх, часто наперекір особистим принципам та переконанням, адаптуватися до нових умов життя шляхом відречення від власних національних атрибутів (культури, мови і т. д.), політичних, релігійних та інших поглядів. Базовий інстинкт самозбереження брав верх над вільним вибором окремої людини та її ціннісними орієнтаціями. Як справедливо зауважували історики П. Сміян, І. Поп та В. Шандор, в угорському соціумі, якому притаманний високий рівень нетерпимості по відношенню до немадярських національностей, лише відмова від своєї народності, визнання себе мадяром та «патріотична» діяльність, як правило, давали можливість отримати освіту, зберегти чи зайняти високу посаду й просуватися по кар'єрній драбині, або просто мати засоби для існування<sup>13</sup>. Зазначимо, що досить часто відречення русинів від рідної мови, віри чи національної ідентичності, особливо на-

\* Тут і далі, використовуючи слова «колонізатор», «колонізований», збережено термінологію вчених, на праці яких посилається автор статті. При цьому зазначимо, що під терміном «колонізатор» мається на увазі нація, яка у полінаціональній державі займає домінуюче значення, роль «титульної», панівної (як угорці по відношенню до українців, словаків та ін. національностей в Австро-Угорській імперії). Відносно до непанівної у державі нації (національної меншини), яка часто є об'єктом політики асиміляції з боку домінуючої нації, відповідно вживається термін «колонізований» народ (нація).

передодні та в період Першої світової війни, носило лише формальний характер. У багатьох випадках це була чи не єдина можливість зберегти власне життя за умов проведення угорською владою жорстоких репресій проти закарпатців. За своєю сутнісною характеристикою така модель поведінки українців була мімікрією-захистом\*, абсолютно не пов'язана зі зрадництвом.

Зазначимо й на тім, що серед українців, підданих процесу асиміляції, знаходилось чимало таких, котрі, всупереч тиску з боку держави та різним несприятливим обставинам життя, не відріклися від свого народу, своєї культури й мови<sup>14</sup>. А це говорить про існування у той час (підкреслимо, що не завжди, бо інколи вибору не було) двох можливих діаметрально протилежних варіантів поведінки. Більша частина інтелігенції зайняла промядлярську життєву позицію за відсутності вагомого (мова не йде про те, що його не було взагалі) тиску на неї з боку влади, громадськості чи конкретних обставин життя, коли це не загрожувало їй ні втратою робочого місця, ні арештом чи вбивством. Не маючи твердої і чіткої життєвої і національної позиції, будучи слабохарактерною, безпринципною та боязкою, піддавшись страху, а часто й через особисті егоїстичні амбіції, вона самостійно обрала шлях ренегатства, всупереч можливості вибрати іншу позицію.

Недарма О. Духнович підкреслював, що «все лихо» від «вишнурованих русинів», котрі «в доломанах (угорський національний одяг – Р. М.) вбрані, відносячись до аристократії, по руськи не знають, і вчитися не хочуть... Скажи ти правду, чи не більше шкодять народності нашій самі руські демагоги, ніж мадяри? Хто протестував проти правильного вибору на сейм краєвий п. Адольфа Добрянського? Чи не самі русини? І то ще священники, отці і покровителі руського народу (як вони себе називати люблять)! Так, браття, не приписуймо же мадярам наші утиски, але приписуймо нам чи собі! Скаржимося, що інші нас утискають, але протидії не

---

\* Соціальна мімікрія – специфічний спосіб адаптивної поведінки, коли соціальні суб'єкти (індивіди, групи, спільноти), хитруючи, свідомо вдаючись до подвійної моралі та амбівалентності особистих ціннісно-нормативних систем, втілюють у соціальне життя маскувальну соціальну роль, яка відповідає суспільним експектаціям та інституційованим нормам і стандартам. Це також уявно розроблена особистістю чи групою імітаційна рольова гра, завдяки якій вони, пристосовуючись до суспільно визнаних соціокультурних стандартів і зразків поведінки, вводять в оману інших людей, безпосередньо (чи опосередковано) зіштовхуючи їх між собою, прагнучи захиститися від несприятливих зовнішніх умов (пережити їх) або досягти бажаного соціального статусу, успіху чи гараздування під певною машкарою, яка найкраще сприймається в ціннісно-нормативному вимірі соціуму. Сутнісною особливістю мімікрії-захисту є тактика виживання людей за несприятливих (або нестерпних для них) зовнішніх умов; мімікрії-гараздування – стратегія реалізації своїх егоїстичних інтересів під маскою дотримання і виконання найвищих за суспільною значущістю і соціальною схвальністю ролей і функцій; соціального мімітизму – життєве кредо «стати і бути чужим Я». (Лобанова А.С. Форми соціальної мімікрії за цільовим призначенням та способи їх реалізації в суспільному житті).

робимо – ми завжди малодушні і, сказати правду, ми самі не хочемо рухатися!... Так, браття, не нарікаймо на чужих, але берімося і ми до справи..., зрівняємося і ми з іншими сусідніми народами!»<sup>15</sup>. Відсутність у частини русинів патріотизму, їх пасивність, малодушність, продажність відмічав також М. Драгоманов<sup>16</sup>. Дорікав українцям Закарпаття і один із дописувачів «Слова». У статті «Мадяризація і латинізація» він підкреслював, що закарпатці самі вчили своїх дітей молитися угорською мовою, хоча ніхто їм не забороняв молитися по-руськи. «Лиш ми самі своїм обрядом соромимося навіть перехреститися!» – зазначав автор на сторінках львівської газети<sup>17</sup>. У той же час закарпатські євреї, хоч і піддалися процесу асиміляції, молилися вдома і в синагозі єврейською мовою, а не угорською<sup>18</sup>. Зважаючи на таку поведінку українців, слухними є зауваження відомого українського письменника, культуролога та публіциста Є. Маланюка, котрий акцентував увагу на тому, що «малоросійство (додамо, як і мадяронство – Р.М.) – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм»<sup>19</sup>.

У той час, як більшість представників закарпатської інтелігенції (духовної і світської) відщуралась від власного народу, значна частина галицької, буковинської чи румунської інтелігенції зайняла іншу позицію. Як писав 1916 р. Д. Дорошенко, між українською інтелігенцією у Галичині та Закарпатті існує «ціла безодня в настроях і поняттях»: перша була свідомо своєї української національності та потребою праці серед населення, а друга – «замкнена у своїм егоїстичнім відчуженні від народу, змадяризована у своїм приватнім та громадським житті»<sup>20</sup>. А С. Ключурак у своїх спогадах, порівнюючи румунську інтелігенцію з українською (на прикладі міста Мараморош-Сигіт), відмічав істотну різницю між ними: румунська інтелігенція, як правило, залишилася вірною своєму народові, тоді як національно свідомої української інтелігенції в Сиготі було мало. При цьому, румуни всюди і при кожній можливості демонстрували приналежність до свого народу<sup>21</sup>, що зрідка можна було побачити серед закарпатської інтелігенції та духовенства.

Аналізуючи різні аспекти комплексу меншовартості закарпатців, підкреслює кілька важливих моментів. По-перше, особливості мадяронства полягала у тім, що на відміну від малоросійства, яке, як зазначав Є. Маланюк, «було завжди хворобою не лише півінтелігентською, але й – передовсім – інтелігентською...»<sup>22</sup>, воно було «захворюванням» притаманним у першу чергу духовенству, а вже потім – світській інтелігенції. Зумовлювалося це тим, що в Закарпатті провідне місце у громадсько-політичному та національному русі середини XIX – початку XX ст. належало духовенству, як найбільш освіченій верстві населення, а не інтелігенції, питома вага якої у суспільстві була тоді малочисельною у порівнянні з представниками кліру.

По-друге, комплекс меншовартості по-різному проявився у духовної та світської інтелігенції, з одного боку, та селян (основної частини україн-

ського народу), з іншого. Останніх він, як у Закарпатті, так і в Наддніпрянщині, торкнувся найменше<sup>23</sup>. Для освіченої частини населення був притаманний спектр характеристик, вказаний нами вище у визначенні феномену комплексу неповноцінності. Для селян же не були властиві ренегатство, відмова від рідної мови та релігії, сліпе підкорення й служіння угорській владі тощо. Однак, досить часто для них було характерне свідоме чи несвідоме відчуття своєї неповноцінності, нижчості порівняно з угорцями, безхарактерність, нестача почуття національної гідності, самоповаги й гордості, приниженості перед представниками домінуючої нації. Останнє неодноразово відзначала ужгородський журнал «Листок»<sup>24</sup>, а на початку ХХ ст. підкреслив історик Д. Дорошенко: «верховинці, в порівнянні з мадярами, відзначаються бистрішим розумом, але дуже не на користь собі одрізняються од мадяр своїм упаданням і улесливістю перед старшими і значнішими; мадяр завжди являється мужчиною з характером, а українець ніби дитиною...»<sup>25</sup>.

Відмічаючи особливості комплексу меншовартості селян, зазначимо, що вони у більшості випадків мали особистісно-психологічний зміст, а не культурний, оскільки, як справедливо підкреслив американсько-канадський історик П.-Р. Магочій, у закарпатському селі єдиною мовою була руська, в культурі переважали руські елементи, і не існувало ніякого синдрому вищості угорської культури супроти нижчості руської – синдрому, з яким молода інтелігенція зустрічалась у містах<sup>26</sup>. У той же час на теренах Наддніпрянщини ситуація була дещо іншою, позаяк селяни нерідко соромилися говорити українською мовою і, розмовляючи з представниками «вищих клас», намагалися вставити стільки російських слів, скільки могли<sup>27</sup>. Описуючи навчальний процес у реальній школі, відомий громадський діяч Є. Чикаленко у своїх спогадах відмічав, що там панувала «натурально московська» атмосфера, як і по всіх школах Росії, однак з тією різницею, що тут учнів ніхто не переслідував за розмову між собою на українській мові, як це робилося у державних школах. А згадуючи про своїх шкільних товаришів, він підкреслював, що «найменше говорили українською мовою і найменше цікавились українським рухом селянські хлопці...; вони одні й соромилися рідної мови і не признавалися до неї, за рідкими виїмками, мабуть, бажаючи швидше позбутися отого тавра – «мужицтва»»<sup>28</sup>. Та загалом, як у Закарпатті, так і в Наддніпрянщині, комплекс меншовартості у селян був розвинений слабше і не включав усього спектру тих негативних рис, які були притаманні для інтелігенції. Причина цього, на нашу думку, полягала у тім, що процес асиміляції торкнувся селян, внаслідок їх значної відстороненості від угорського соціокультурного середовища та ряду інших факторів, меншою мірою ніж представників освіченої верстви.

Формуванню в українців комплексу меншовартості сприяла не лише шовіністична політика угорської влади, але й негативні риси менталітету і поведінка самих угорських громадян, які на побутовому рівні у спілку-

ванні з українцями постійно намагалися показати свою вищість, підкреслити простакуватість, неосвіченість закарпатців, обзивали їх «дикунами-рушняками»<sup>29</sup>, «дурними русинами»<sup>30</sup>, «смердючими рутенами»<sup>31</sup>, «свинями»<sup>32</sup>, а то й взагалі не вважали за людей<sup>33</sup>. Таке зверхнє ставлення мадярів було характерне не лише до українців, але й інших слов'янських народів, а також німців<sup>34</sup>. Відомий закарпатський будитель О. Духнович зазначав, що «у них (мадярів – Р.М.) всі народи – бидло, скоти, тільки один мадяр був людиною», «хто не мадяр, той і не людина»<sup>35</sup>. Дрібні угорські чиновники, економи та інші часто говорили, що «цивілізують» слов'ян, оскільки вважали їх народом грубим, неосвіченим й аморальним<sup>36</sup>. Український вчений В. Шандор підкреслював, що мадяри навіть на початку ХХ ст., коли посилилася загроза розпаду Австро-Угорщини, а надання національним меншинам імперії рівних прав з угорцями та німцями могло би уповільнити цей процес, не змогли «позбутися своєї національної пихи та хоробливої амбіції панування»<sup>37</sup>. Підтвердженням цього є слова угорського державного діяча А. Аппонія, котрий зазначав: «Якщо мадяри є панами-господарями, то інші раси мусять бути слугами, і поки ці відносини існують, є абсурдом говорити про рівність»<sup>38</sup>.

Мадяри зі зневагою дивилися на українців, а угорські поміщики могли навіть побити українських селян, якщо ті з ними не віталися<sup>39</sup>. Описуючи навчальну атмосферу в Ужгородській гімназії на початку ХХ ст., закарпатський громадсько-політичний діяч С. Клочурак у своїх спогадах зазначав, що «синки мадярської шляхти часто підкреслювали, що ми, русини, з ними не можемо рівнятися, бо ми, мовляв, сини простаків («поростів»), нічого цінного не мають»<sup>40</sup>. Це призводило до того, що між студентами мадярської національності та українцями виникав прихований антагонізм, який часто переростав у ненависть<sup>41</sup>. Поступово цей національний антагонізм наростав і призвів до того, що в роки Першої світової війни ненависть українців як до угорців, так і до всього угорського, а також католицизму, набрала масового характеру<sup>42</sup>.

Як бачимо комплекс меншовартості свідомо, чи несвідомо, нав'язувався не лише владі, але й самим угорським суспільством. Така ситуація у результаті призводила до того, що нація, яка стала об'єктом приниження і глузування, з часом починала до цього звикати й, відповідно, сприймати себе як щось справді неповноцінне, меншовартісне. Недарма дослідники постколоніалізму стверджують, що колонізований народ поступово засвоює негативний образ самого себе, який йому нав'язують колонізатори, переймає зневагу та зверхність колонізаторів на себе як свою внутрішню ознаку, чужа негативна оцінка стає самооцінкою, ненависть до гнобителів обертається ненавистю до самого себе та представників свого народу<sup>43</sup>. Однак, з іншого боку, нав'язування комплексу меншовартості часто призводило і до виникнення гострої реакції спротиву з боку об'єкта приниження, загострення його національної самосвідомості, гордості та самоповаги, штовхало на захист власних національних цінностей, мови, релігії (віри),

культури. А тому можна констатувати, що прикріплення українцям даного комплексу призводило до формування двох амбівалентних, діаметральних протилежних наслідків.

Негативний вплив на розвитку національного руху мали такі риси характеру українців як байдужість та апатія, які в XIX ст. відмічали чимало громадських та політичних діячів, науковців. Характерно, що ці риси були притаманні як селянам, так і «мозку» нації – інтелігенції. Дана проблема часто порушувалася на сторінках різних періодичних видань. Ужгородський часопис «Листок»<sup>44</sup> та львівська газета «Слово»<sup>45</sup> на своїх шпальтах неодноразово відмічали, що саме байдужість інтелігенції є однією з причин духовної бідності та культурного занепаду закарпатців. А угорськомовна газета «Kelet» («Схід») писала наступне: «угорські Русини (і люд, і інтелігенція) занепадають тілом і душею, погибають, зникають»<sup>46</sup>. При цьому підкреслювалася байдужість священників, котрі турбувалися лише про власні матеріальні статки, до долі селян. Чернівецька «Буковина» звинувачувала у такій скрутній ситуації (у культурному занепаді народу) інтелігенцію, яка не вживала народну розмовну мову, а видавала свої праці, газети «язичієм»<sup>\*</sup> чи російською мовою, незрозумілими для населення<sup>47</sup>.

Зауваження чернівецького часопису були небезпідставними. По-перше, мова, яку вживала інтелігенція, дійсно була серйозною перешкодою у поширенні освіти. Селяни скаржилися навіть галичанам, що їх не вчать «по простому» (на розмовній мові)<sup>48</sup>. Однак, закарпатські русофіли та мадярони не зважали на інтереси населення. По-друге, більшість інтелігенції та духовенства справді були індиферентними до народу, його майбутнього, а часом і взагалі ставилися до нього зверхньо, зі зневагою. Так, редактор «Карпат» М. Гомичков, виступаючи проти літературних поглядів М. Драгоманова, зазначав коротко і зрозуміло: «... Драгоманов хоче від нас, щоб ми писали мовою слуг, але література пишеться скрізь для панів»<sup>49</sup>. При цьому, М. Гомичкова абсолютно не цікавили «слуги», їх інтереси для нього нічого не значили<sup>50</sup>. Утім простою зневагою чи байдужістю до життя селян, підвищення їхнього рівня освіти справа не обмежувалася. Як зазначав на початку 1870-х рр. один із закарпатських дописувачів «Слова», інтелігенція ненавиділа «простонароддя» й мало хто взагалі турбувався про нього<sup>51</sup>. А відомий галицький громадсько-політичний діяч та учений В. Охримович підкреслював, що закарпатська інтелігенція, як світська, так і духовна, дуже мало цікавилася політикою, наукою й літературою, а

---

\* «Язичіє» – штучна мова (утворена внаслідок поєднання церковнослов'янської, російської та місцевих діалектів української мови), яка вживалася прихильниками русофільського (москвофільського) руху в Галичині, Буковині та на Закарпатті у XIX – на початку XX ст. Воно не було кодифікованим. Показник процентного відношення слів церковнослов'янської, російської та української мов у кожного автора, який використовував «язичіє», був різним і не сталим. В ньому застосовувалися кирилиця та історико-етимологічний правопис і воно було малозрозумілим для абсолютної більшості селян.



натомість більше турбувалася про власну вигоду і користь<sup>52</sup>. Її егоїзм та кар'єризм відзначала також газета «Слово»<sup>53</sup> та М. Драгоманов, котрий у своїх спогадах зазначав: «Пригадав я мадярську й жидівську зневагу народу, темноту народну, тупість, егоїзм і слабодушність інтелігенції руської, – і мені стало гірко, як ніколи не було...»<sup>54</sup>. У результаті все це призводило до дистанціювання між селянами та інтелігенцією та духовенством. Відповіддю на байдужість, егоїстичність, кар'єризм, зрадицтво та ненависть духовної та світської інтелігенції до селян стало формування в останніх також почуття ненависті до священства та влади<sup>55</sup>.

Як вже зазначалося вище, така риса як байдужість була характерна не лише для кліру та інтелігенції, але й для найчисельнішої верстви населення – селян, щоправда проявлялася вона в інших аспектах. Зокрема, відомі громадські діячі Закарпаття, такі як О. Духнович<sup>56</sup> та І. Раковський<sup>57</sup>, нарікали на апатії населення щодо читання і отримання освіти в цілому. Останній з вищезазначених діячів таку ситуацію пояснював пануванням у свідомості селян стереотипу нібито навчання – це «панська справа». Вони, як зазначав І. Раковський, «не вважали грамотність життєвою потребою, а надають їй значення панської розкоші», вважали освіченість атрибутом тих, хто бажає обіймати високі посади чи «хоче бути паном», а тому й ставилися до освіти байдуже<sup>58</sup>. Крім того, газета «Görögkatolikus Szemle» («Греко-католицький огляд») 1918 р. повідомляла про те, що селяни не поважають розумову діяльність, якою займається інтелігенція, і вважають її менш цінною, за свою грубу фізичну працю<sup>59</sup>. На думку історика Ю. Присяжнюка, скептичне сприйняття селянами (розглянуто на прикладі Наддніпрянщини, що в принципі, на нашу думку, характерно і для Закарпаття – Р.М.) «всього спектру можливих виявів людського інтелекту» було спричинене оригінальним способом їхнього традиційного мислення – генетизмом\*. Ієрархія цінностей та відношення до освіти у них залишалися у майже нерухомому стані, а занадто повільна еволюція, у свою чергу, призводила до «фактичної відсутності попиту на освіченість, архаїчне розуміння перспектив особистісного самоствердження в цій царині»<sup>60</sup>.

Зміна відношення населення до освіти прослідковується лише на початку ХХ ст. Відомий угорський економіст Е. Еган 1901 р. відмічав: «руси ни переймаються поступом»<sup>61</sup>, а І. Брацайко 1908 р. в альманахові «Січ» писав, що «люди вже не такі як колись, вони тепер бажають вчитися, купують книжки, але нема кому вчити на рідній мові»<sup>62</sup>. 1915 р. в одній із статей, поміщених у «Вістнику Союзу визволення України», вказувалося, що селяни Закарпаття проявляли великий інтерес до українського шкільництва й нарікали, що в них не вчать «по простому» (тобто на розмовній мові). Автор статті, очевидно український січовий стрелець, відзначав, що

\* Генетизм – «повернутий у минуле» спосіб мислення, який формував самобутню соціальну активність, визначав оригінальність громадсько-політичного самовираження та освітньої самореалізації селян (Ю. Присяжнюк).

часописи у закарпатців зустрічав рідко. Але при цьому підкреслював і те, що книги і газети користувалися серед них попитом всюди<sup>63</sup>.

Слід зауважити на тому, що така проблема як байдужість населення до власного розвитку (культурного, освітнього тощо), національних та політичних справ, у другій половині XIX ст. була притаманна і для українців Буковини. Так, на сторінках чернівецького часопису «Буковина» зазначалося: «Русин вже з природи млявий, податливий, дуже приклонний до лінії; для того то у нас так мало запалу до праці, так мало відваги до свободного життя, так мало патріотичного запалу, а противно така безгранична байдужість, такий мізерний сервілізм для чужих гадок і мрій. Ми лінуємося порушити наш мозок до самостійної праці; най чужі люди о нас промишляють, най чужі люди нам розкажуть: хто ми? Чиї ми діти? Та куди нам стреміти? – Бо ми люди без мозгу, без крові і серця, нам годі пізнати, що є правдиве, добре та красне!»<sup>64</sup>. Підкреслювалась байдужість селян до питання їх національної приналежності – «русини» вони чи «руський народ», а також те, що їх, як правило, цікавили лише справи пов'язані із землею, яка була для них годувальницею<sup>65</sup>.

Аналогічна ситуація була характерна і для Наддніпрянщини. Є. Чикаленко зазначав у своїх спогадах, що всі селяни «були неграмотні, байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя»<sup>66</sup>, однак, були серед них і винятки – «свідомі та інтенсивні українці»<sup>67</sup>. А на початку XX ст. підкреслював: «Є села в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість»<sup>68</sup>. Та загалом, рівень національної свідомості селян на початку XX ст. залишався низьким. Як зазначав Ю. Присяжнюк, «вочевидь, регіональна (як і релігійна та родинна) належність більше важила для селян за загальноукраїнську ідентичність»<sup>69</sup>, «почуття національної ідентичності майже не проникло в їхнє (селянське – Р.М.) середовище...»<sup>70</sup>.

Крім того, для українського менталітету XIX – початку XX ст. була характерна й така риса як загальна аполітичність<sup>71</sup>. М. Юрій називав політичну апатію «хворобою нації», спричиною довготривалою відсутністю державності<sup>72</sup>. У свою чергу Ю. Присяжнюк констативував, що селяни Наддніпрянщини (в політичній сфері) не були здатними до конструктивних дій у випадку, коли ситуація вимагала від них активної й послідовної позиції, «ніколи не ставили перед собою загальнодержавних завдань», і, як правило, «поводилися ніби сторонні спостерігачі навіть у вирішенні питань, що безпосередньо торкалися їхніх інтересів»<sup>73</sup>. Вони залишалися політично пасивними навіть на рівні села і волості<sup>74</sup>. Таким чином, аполітичність селянства становила специфічну рису їх менталітету та свідомості, що не дозволяло їм брати активної участі в політичному житті свого регіону.

Через свою байдужість більшість українців Закарпаття, порівняно з іншими національними меншинами Габсбурзької монархії, показали без-

ініціативність та інертність у громадському та політичному житті свого краю. Описуючи у 1861 р. боротьбу словаків проти угорського гноблення, О. Духнович відмічав пасивність українців у відстоюванні своїх національних прав: «А русини мовчать і сильно мадяризуються!!!»<sup>75</sup>. Один із кореспондентів ужгородського часопису «Світ» причину у занепаді цієї газети, «Товариства св. Василя Великого», спілки «Руська Бесіда» та всіх інших започаткованих справ, бачив у легковажності, недбальстві та лінії закарпатців<sup>76</sup>. Зважаючи на таку ситуацію, І. Гоцук опублікував у літературному журналі «Листок» статтю «Дремлющій русинъ», де, констатуючи «дрімоту» закарпатців, закликав їх «прокинутися від сну»<sup>77</sup>. Аналогічні мотиви зустрічаються також у творчості закарпатського поета Ю. Ставровського-Попрадова<sup>78</sup>.

Негативно вплинула на розвиток національного і суспільного руху в Закарпатті така риса українців як слабохарактерність, яка була особливо виразною у ХІХ ст. Дана вада часто ставала предметом критики журналу «Листок» та її редактора Є. Фенцика, котрий відзначав наявність великої кількості слабохарактерних людей і мізерну кількість громадян з сильним характером, принципових, благородних. І то, з жалем підкреслював, що останні живуть скромно, на периферії і є маловідомими для громадськості, а тому вплинути на розвиток громадського життя не можуть<sup>79</sup>. В той же час ті, що займали високі посади і були відомими, своїх принципів не показували<sup>80</sup>. Нарікання «Листка» торкалися не лише інтелігенції, а й селян, котрих у газеті названо «підлими» та «безхарактерними»<sup>81</sup>. У відповідь на дані зауваження чернівецька «Буковина» підкреслювала, що це інтелігенція винна у тім, що народ так впав, оскільки використовує «язичіє» чи російську мову, а не народну розмовну, внаслідок чого народ читати її книги чи іншу друковану продукцію не може<sup>82</sup>. Внаслідок цього, як констатувало «Слово»: «угро-руські справи» в ХІХ ст. – стояли «нижче критики»<sup>83</sup>.

Одним з проявів безхарактерності інтелігенції та духовенства було боягузтво, яке 1894 р. стало предметом гострої критики одного із дописувачів ужгородського журналу «Листок». На його шпальтах з'явилося ряд статей у яких автор, під псевдонімом «П....ъ», приписував боягузливості відсутність всяких ознак народного життя в краї: громадського («Товариство св. Василя Великого» існувало лише формально), культурного, літературного (виходив лише журнал «Листок» і «Місяцеслов»), наукового рухів, які характерні для інших національних меншин Угорщини. Зазначав і на тому, що «пани боягузи» (інтелігенція і священники – Р. М.) відріклися рідної мови, а через них і «простий народ» (сільське населення) у школах не вчив і поступово забував її<sup>84</sup>. Анонім пояснював, що під «боягузством» розуміє наступне: коли закарпатець перед чужоземцем приховує та заперече своє руське походження, показує зневагу до своєї народності, мови, літератури, народних звичаїв, релігії та церкви. Основи боягузтва анонім бачив у страхові, егоїзмі і т. д., загалом, у відсутності

всього того, що властиве мужності та сильному характеру. При цьому, найгіршим у боягузтві вбачав лицемірство<sup>85</sup>. Формування такої вади характеру, як 1885 р. зазначав один із дописувачів «Слова», було спричинене жорсткою політикою денационалізації, яку проводили угорці відносно українців<sup>86</sup>. Висловлені у львівській газеті зауваження вважаємо цілком слушними. Вони також співпадають з міркуваннями американської дослідниці О. Грабович, котра у своїх дослідженнях стверджувала наступну тезу: «чим суспільство пригніченіше, тим воно лицемірніше»<sup>87</sup>.

Розглядаючи різні риси менталітету закарпатців та їх вплив на розвиток національного руху в краї, слід відзначити таку прикмету українського характеру як терплячість. Сформувавшись під впливом тривалого процесу асиміляції і будучи наслідком байдужості та боягузливості, вона призводила до інертності, безініціативності, конформізму\*, споглядальності, постійного примирення тиском, здійснюваним угорською владою, й відіграла негативну роль як у житті окремої особистості, так і окремої соціальної групи чи нації загалом. Саме гіпертрофована терплячість, на нашу думку, була однією з причин майже повної відсутності громадського, культурного та політичного руху та спротиву політиці мадяризації на Закарпатті у 1871 – початку 1890-х рр. Недарма, перебуваючи 1918 р. у Празі, румун Морар (встановити його ініціали не вдалося – Р. М.), під час розмови з українським діячем С. Клочураком, зауважив наступне: «Бачиш, Степане, і ми повинні так робити, як чехи. За свободу треба боротись і терпіти. А ви, русини, так і ми, румуни, терпимо, але недостатньо боремось»<sup>88</sup>.

Окрім вищезазначених негативних рис українського менталітету, русинам (як правило, селянам та невеликій частині інтелігенції) була властива й така риса як стійкість, під якою ми розуміємо здатність упродовж тривалого часу протидіяти тим чи іншим несприятливим чинникам. Цю якість українського характеру відзначав відомий галицький громадський діяч і вчений В. Гнатюк. У листі до чеського науковця В. Главачека він писав: «багато русинів-українців вже махнуло рукою на угорських русинів, вважаючи їх вповні пропавшими. Я не кладу ніякої ваги на нинішню інтелігенцію, але я переконаний, віруючи в народ, що коли він не загинув дотепер, то не загине в майбутньому»<sup>89</sup>. Відомий галицький вчений, який цікавився історією і культурою Закарпаття І. Петрушевич також був переконаний у тім, що українців не так-то і легко «зламати»: «... розпитуючи про люд, я набрав пересвідчення, що він не змадяризуєть ся і за сто літ»<sup>90</sup>. У свою чергу історик В. Шандор підкреслював, що український народ упродовж тривалого перебування у складі Угорщини та Австрії, «то падав гноблений і обезсилений, то знову підіймався, але ніколи не тратив

---

\* Конформізм (від лат. *conformis* – подібний, схожий, відповідний) – форма суспільного буття, що ґрунтується на ідеях пристосуванства, пасивного й беззаперечного сприйняття існуючих порядків, ідей та цінностей, стандартів поведінки, моральних норм і правил, безумовного поклоніння перед авторитетами і т. п.

віри в самого себе. Мабуть під вражінням такої історичної дійсності створилась і приповідка «Твердий як русин»<sup>91</sup>. Ця приказка підкреслювала незламність духу українців (зрозуміло, за виключенням абсолютної більшості духовенства та інтелігенції, яка досить швидко піддалася процесу асиміляції – Р.М.), адже потрібно було чимало витримки, аби в складних, часто несприятливих і довготривалих умовах мадяризації та нищення угорцями української культури зберегти свою народність, віру, мову. «Це явище, – як зазначав В. Шандор, – заслуговує загального признання тим більше, що робили це (піднімалися після занепаду – Р.М.) упосліджений селянин і робітник з малою групою інтелігенції, якої переважаюча частина була вже поголовно змадяризована»<sup>92</sup>.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що менталітет українців Закарпаття зазнав істотної деформації внаслідок їх перебування під владою Угорщини та проведення останньою політики асиміляції русинів. Цей процес вів до формування нових та загострення вже існуючих негативних рис характеру – комплексу меншовартості, безініціативності, пасивності, зрадництва, конформізму, мімікрії, призводив до нищення внутрішнього національного стержня українців, деформації їх національної свідомості та пам'яті, що стало серйозною перешкодою розвитку національного, суспільно-політичного та культурно-просвітницького рухів у краї. При цьому комплекс неповноцінності з його «рабською» психологією, будучи наслідком процесу денаціоналізації, у подальшому сам ставав причиною не лише загострення уже існуючих недоліків менталітету, але й сповільненого національного руху українців. Він гальмував активність окремої особистості, соціального стану та соціуму в цілому, робив їх пасивними, нездатними до розвитку, позбавляв волі до покращення власної долі, внаслідок чого нацією ставилися мізерні устремління у політичній, культурній і громадській галузях життя. Подолання даного комплексу, його похідних та інших вад українського менталітету дозволило б здійснити серйозний поступ на шляху національного розвитку, державотворення. Зазначимо й на тім, що наявний фактичний матеріал дозволяє стверджувати не лише про існування особливостей українського національного характеру в різних регіонах України, а й про його специфіку серед різних соціальних станів, різних часових відрізках.

### Примітки

<sup>1</sup> Юрій М. Етногенез та менталітет українського народу / М.Т. Юрій. – К.: Таксон, 1997. – 238 с.; Сенько І. Ментальність русинів-українців / Іван Сенько. – Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1996. – 136 с.; Макаренко Е.М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Е.М. Макаренко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 16 с.; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як соціоментальна історична спільнота. – автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня

- доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 39 с.
- <sup>2</sup> Цит. за: Макаренко Е.М. Названа праця. – С. 12.
- <sup>3</sup> Юрій М. Названа праця. – С. 131.
- <sup>4</sup> Юрій М. Названа праця. – С. 208-209; Грабович О. Колоніальна спадщина в сьогодишній Україні: кілька ключових питань / Оксана Грабович // Арка. – Київ. – 1994. – № 1(3). – С. 15; Маланюк Е. Малоросійство / Е. Маланюк. – Нью Йорк: Видання «Вісника» ООЧСУ, 1959. – С. 9-16; Шептицька Т.Л. Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – початку 1930-х років (на матеріалі «Літературно-наукового вісника»): Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.01 / Т.Л. Шептицька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – С. 5-8.
- <sup>5</sup> Штефан А. За правду і волю: Спомини і децю з історії Карпатської України від давніх давен до 1927 / Августин Штефан. – Кн. 2. – Торонто: Пробоем, 1981. – С. 48-49; Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877 рр.) // Літературно-публіцистичні праці. – Том 2. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 276-277, 281; Записка Александра Духновича. Отъ года 1861 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1995. – № 20. – С. 536; Корреспонденція. Дня 8 марта 1894 // Листокъ. – Унгарь. – 1894. – № 6; Децю з угорської Руси // Буковина. – Черновці. – 1897. – Ч. 30; Уріиль Метеоръ (И. А. Сильвай). Автобіографія. – Ужгород: Школьная Помощь, 1938. – С. 102; Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Карпато-русский Этнологический Исследовательский центр США / Ред. рус. текста М. Шабак; Ред. англ. текста К.А. Шабак; Ред. чеш., слов., польс., болг. текстов Д. Поп; Ред. изд-ва и укр. текста к.ф.н. В. Подяк. – Ужгород: Издательство В. Подяка, 2001. – С. 238; Документи розповідають. Збірник документів. – Ужгород: Карпати, 1971. – С. 51; Пап С. Історія Закарпаття / о. Степан Пап: Том III. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – С. 346-347, 436.
- <sup>6</sup> Цит. за: К. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1862. – Ч. 3.
- <sup>7</sup> Справи русиновъ венгерскихъ. II. статья. Изъ Венгрии // Слово. – Львовъ. – 1861. – Ч. 33.
- <sup>8</sup> Явдыкъ Л. Історія Угорской Руси / Л. Явдыкъ. – Варшава, 1904. – С. 73.
- <sup>9</sup> Там само. – С. 72-73.
- <sup>10</sup> Цит. за: Записка Александра Духновича 1858 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1998. – № 21. – С. 369.
- <sup>11</sup> Грабович О. Названа праця. – С. 16.
- <sup>12</sup> Там само. – С. 15.
- <sup>13</sup> Шандор В. Закарпаття. Історично-правовий нарис від IX ст. до 1920 / Вікентій Шандор. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. – С. 97; Сміян П.К. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX – початку XX ст. / П.К. Сміян. – Л.: Вид-во Львівського уні-

- верситету, 1968. – С. 67; Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси / Карпато-русский Этнологический Исследовательский центр США / Ред. рус. текста М. Шабак; Ред. англ. текста К.А. Шабак; Ред. чеш., слов., польск., болг. текстов Д. Поп; Ред. изд-ва и укр. текста к.ф.н. В. Подяк. – Ужгород: Издательство В. Подяка, 2001. – С. 35.
- <sup>14</sup> З Угорської Русі. (Про жите тамошніх русинів) // Буковина. – Черновіцѣ. – 1889. – Ч. 17; Духнович О. Лист до Я. Головацького. Пряшов, 8 (20) V 1860 р. // Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862. Видав Др. Кирило Студинський. – Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1905. – С. 496.
- <sup>15</sup> Цит. за: Рудловчак О. Олександр Духнович. Життя і діяльність / О. Рудловчак // Олександр Духнович. Твори: В 4 т., Т. 1. – Братислава–Пряшів, 1968. – С. 161.
- <sup>16</sup> Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877 рр.)... – С. 276-277.
- <sup>17</sup> Цит. за: Мадьяризація и латинізація // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 66.
- <sup>18</sup> Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Кн. 1. – Торонто: Пробоєм, 1973. – С. 231.
- <sup>19</sup> Цит. за: Маланюк Е. Названа праця. – С. 13.
- <sup>20</sup> Дорошенко Д. Угорська Україна / Дмитро Дорошенко. – Ужгород, 1992. – С. 44.
- <sup>21</sup> Клочурак С. До волі. Спомини / Степан Клочурак. – Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978. – С. 53.
- <sup>22</sup> Маланюк Е. Названа праця. – С. 9.
- <sup>23</sup> Там само. – С. 9.
- <sup>24</sup> Для сохранения народа // Листокъ. – Унгваръ. – 1895. – № 1.
- <sup>25</sup> Цит. за: Дорошенко Д. Названа праця. – С. 10.
- <sup>26</sup> Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948) / Павло Роберт Магочій. Авторизований переклад з англійської. – Ужгород, 1994. – С. 18.
- <sup>27</sup> Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. / Юрій Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 13.
- <sup>28</sup> Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Євген Чикаленко. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1955. – С. 86-87.
- <sup>29</sup> Клочурак С. Названа праця. – С. 147.
- <sup>30</sup> З угорської Русі // Буковина. – Черновіцѣ. – 1895. – Ч. 2.
- <sup>31</sup> Сенько І. Названа праця. – С. 102.
- <sup>32</sup> Пап С. Названа праця. – С. 313.
- <sup>33</sup> Гнатюк В. Угроруська мізерія // Жите і слово. – Львів. – 1897. – Т. 6. Кн. 1. – С. 54.
- <sup>34</sup> Лихутин М.Д. Записки о походѣ въ Венгрію въ 1849 году / М.Д. Лихутин. – Москва: Типографія А.И. Мамонтова и К, 1875. – С. 85-86; Петров А. Объ этнографической границѣ русскаго народа въ Австро-Угрии. О сомнительной «венгерской» нации и о недѣлимости Угрии /

- А. Петров. – Петроградъ, 1915. – С. 19; Scotus Viator. Racial problems in Hungary / Scotus Viator [R. W. Seton-Watson]. – London: Archibald Constable & Co. Ltd, 1908. – S. 59.
- 35 Цит. за: Пап С. Названа праця. – С. 316-317.
- 36 Лихутин М.Д. Записки о походѣ въ Венгрію въ 1849 году... – С. 86.
- 37 Цит. за: Шандор В. Названа праця. – С. 184.
- 38 Там само. – С. 184.
- 39 Клочурак С. Названа праця. – С. 59, 74.
- 40 Там само. – С. 49.
- 41 Там само. – С. 49.
- 42 Клочурак С. Названа праця. – С. 56; 3 листа тереблянського попа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про боротьбу селян проти політики мадяризації та католицизму. Теребля, 30 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в Період окупації. Вид. 2-е, доп. / Упоряд. А.І. Гайдош, В.П. Місюра. Ужгород: Карпати, 1965. – С. 60; 3 листа мараморош-сигетського намісника єпископа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про вороже ставлення селян до попів і властей. Мараморо-Сигет, 4 червня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про... – С. 61-62.
- 43 Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М.Т. Степико. – Київ: НІСД, 2011. – С. 301.
- 44 И. Ч. Наше равнодушіе одна изъ причинъ бѣдностей нашей // Листокъ. – Унгваръ. – 1886. – № 4; Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород: Ват «Патент», 1997. – С. 190.
- 45 Наше равнодушіе одна изъ причинъ бѣдности нашей // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 24; Изъ Пряшевской єпархії // Слово. – Львовъ. – 1871. – Ч. 13; Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1864. – Ч. 61.
- 46 Цит. за: 3 угорської Руси // Буковина. – Черновцѣ. – 1895. – Ч. 2.
- 47 3 угорської Руси // Буковина. – Черновцѣ. – 1895. – Ч. 2.
- 48 І.С. 3 угорської України // Вістник Союзу визволення України. – Відень. – 1915. – Ч. 59-60.
- 49 Цит. за: Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877 рр.)... – С. 278.
- 50 Там само. – С. 278.
- 51 Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1873. – Ч. 2.
- 52 Охримович В. Вражїня з Угорської Руси // Народ. – Львів. – 1895. – №6.
- 53 Нам нужно воспитывать характеры. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 98; Наше равнодушіе одна изъ причинъ бѣдности нашей // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 24.
- 54 Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877 рр.)... – С. 279.
- 55 Смутный стан словесности народной у Русинов угорскихъ. Ужгородъ, въ Юніи // Слово. – Львовъ. – 1862. – Ч. 49; Гнатюк В. Сьвітлі духи на Угорській Руси. III // Буковина. – Черновці. – 1897. – Ч. 88; Сбли-



- жаймеся съ народомъ // Наука. – Унгварь. – 1905. – №. 42; З протоколу зборів попів Дубівського благочинницького округу про зростання антицерковних і революційних настроїв серед селянства. Дубове, 21 травня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про... – С. 59; З листа мараморош-сигетського намісника єпископа єпископу Мукачівської уніатської єпархії про вороже ставлення селян до попів і властей. Мараморо-Сигет, 4 червня 1918 р. // Таємне стає явним. Документи про... – С. 61-62.
- <sup>56</sup> Сенько І. Названа праця. – С. 43.
- <sup>57</sup> Раковській І. Обь основані Народного Дома для Угорской Руси // Свѣтъ. – Унгварь. – 1870. – Ч. 7.
- <sup>58</sup> Там само.
- <sup>59</sup> Кореспонденція газ. «Герег-Католікуш Семле» про розповсюдження солдатами, які повертаються з Росії, більшовицьких ідей серед населення Мараморської ської 15 грудня 1918 р. // Шляхом жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів. Том. І. (1917-1923 рр.). – Ужгород: Закарпатське обласне товариство, 1957. – С. 71.
- <sup>60</sup> Цит. за: Присяжнюк Ю.П. Названа праця. – С. 24.
- <sup>61</sup> Еган Е. Економічне положенє руських селян в Угорщині / Е. Еган. – Прага, 1922. – С. 92.
- <sup>62</sup> Брацайко Іван. Декілько слів за угорсько-руське простонародне жите і поезію // Січ: Альманах в пам'ять 40-их роковини основаня товариства «Січ» в Відні. – Львів. 1908. – С. 180.
- <sup>63</sup> І.С. З угорської України // Вістник Союза визволення України. – Відень. – 1915. – Ч. 59-60.
- <sup>64</sup> Цит. за: Наша непорадність // Буковина. – Чернівці. – 1891. – Ч. 18.
- <sup>65</sup> Руский нарид – руска мова // Буковина. – Черновцѣ. – 1888. – Ч. 24.
- <sup>66</sup> Чикаленко Є. Названа праця. – С. 165; Лозовий В.С. Освіта, вірування та національна свідомість українського селянства на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – С. 360.
- <sup>67</sup> Чикаленко Є. Названа праця. – С. 170.
- <sup>68</sup> Цит. за: Лозовий В.С. Названа праця. – С. 364.
- <sup>69</sup> Цит. за: Присяжнюк Ю.П. Названа праця. – С. 21.
- <sup>70</sup> Там само. – С. 27.
- <sup>71</sup> Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spilka.uaweb.org/library/poliszczuk.html>
- <sup>72</sup> Юрій М. Названа праця. – С. 214.
- <sup>73</sup> Цит. за: Присяжнюк Ю.П. Названа праця. – С. 22-23.
- <sup>74</sup> Там само. – С. 29.
- <sup>75</sup> Записка Александра Духновича 1858 // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – 1998. – № 21. – С. 365.

- <sup>76</sup> Бѣдность, нищета, неимущество, убожество, скудность, недостатокъ, худобство... // Свѣтъ. – Унгарь. – 1868. – Ч. 17.
- <sup>77</sup> Гощукъ І.Г. Дремлющій русинъ // Листокъ. – Унгарь. – 1899. – № 12.
- <sup>78</sup> Къ Угро-Русскимъ // Листокъ. – Унгарь. – 1893. – № 16; Пряшевщина. Историко-литературный сборник. Главный редактор И.С. Шлепечкий. – Прага, 1948. – С. 199-200.
- <sup>79</sup> Е.Ф. Нужно воспитывати характеры // Листокъ. – Унгарь. – 1886. – № 18; Нам нужно воспитывати характеры. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 98.
- <sup>80</sup> Нам нужно воспитывати характеры. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 98.
- <sup>81</sup> Для сохраненія народа // Листокъ. – Унгарь. – 1895. – № 1.
- <sup>82</sup> З угорської Руси // Буковина. – Черновць. – 1895. – Ч. 2.
- <sup>83</sup> Нам нужно воспитывати характеры. Изъ Угорской Руси // Слово. – Львовъ. – 1886. – Ч. 98.
- <sup>84</sup> Кореспонденція, дня 14 мая 1894 // Листокъ. – Унгарь. – 1894. – № 12.
- <sup>85</sup> Кореспонденці. Отъ Лаборца, дня 2 февраля 1894 // Листокъ. – Унгарь. – 1894. – № 5.
- <sup>86</sup> Изъ записокъ русскаго туриста // Слово. – Львовъ. – 1885. – Ч. 119.
- <sup>87</sup> Грабович О. Названа праця. – С. 14.
- <sup>88</sup> Ключурак С. Названа праця. – С. 97.
- <sup>89</sup> Цит. за: Пап С. Названа праця. – С. 473.
- <sup>90</sup> Цит. за: Світлик Н. Закарпаття у публіцистичній рецепції галичан (середина ХІХ – початок ХХ століття) / Світлик Н.М. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Ужгород, націон. ун-т. – Випуск 27. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2011. – С. 291.
- <sup>91</sup> Цит. за: Шандор В. Названа праця. – С. 178.
- <sup>92</sup> Там само. – С. 178.

**R. Major. Features mentality ukrainian Transcarpathia (mid XIX – early XX century).** *The article analyzes several features of the mentality of Ukrainians of Transcarpathia in the middle of nineteenth – early twentieth century. It was proved that the formation of several such features was caused by the prolonged stay of the Ukrainian population under Hungary and Hungarian government's Magyarization policy. The process of denationalization of Ukrainian resulted in deformation of their national consciousness and memory, contributed to the formation of new and exacerbation of existing negative traits: betrayal, indifference, passivity, conformism and more. According to the author, it is hypertrophied patience that was one of the reasons for the almost complete absence of social activity and resistance of Ukrainians to politics of Magyarization in the 1870s – early 1890s. The paper defines such concepts as mentality, ethnic inferiority complex, madyaronstvo. The accent is made on the fact that inferiority complex was differently manifested in spiritual and secular intellectuals on the one hand, and peasants – main part of the Ukrainian people – on the other. Factual material led to the conclusion about the*

*specifics of Ukrainian national character among different social classes, during different periods, in different regions of Ukraine.*

**Key words:** *clergy, Transcarpathia, identity, intelligence, inferiority complex, madyaronstvo, Magarization, mentality, Rusyn, consciousness, Hungary, Ukrainians.*

Отримано 05.08.2014 р.

УДК 94 (477.43)

*П. Білецький*

## **УЧАСТЬ ІНОЗЕМНИХ ПІДПРИЄМЦІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

*П. Білецький. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). У статті проаналізовано участь іноземних підприємців у розвитку підприємств харчової промисловості Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано шляхи інвестування іноземного капіталу в підприємства харчової промисловості, розвиток матеріально-технічної бази, організація роботи іноземними фахівцями.*

**Ключові слова:** *Подільська губернія, іноземні піддані, харчова промисловість, пивоваріння, гуральництво, млинарство, борошномельні підприємства.*

*П. Билецкий. Участие иностранных предпринимателей в пищевой промышленности Подольской губернии (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.). В статье на основе архивных источников, материалов периодики, специальной литературы проанализировано участие иностранных предпринимателей в развитии предприятий пищевой промышленности Подольской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. Определены пути инвестирования иностранного капитала в предприятия пищевой промышленности, развития материально-технической базы, организация работы иностранными специалистами.*

**Ключевые слова:** *Подольская губерния, иностранные подданные, пищевая промышленность, пивоварение, винокурение, мукомольные предприятия.*

Участь іноземних підприємців і роль іноземного капіталу в соціально-економічному розвитку Подільської губернії пореформеного періоду вивчені недостатньо. Окремі факти цього знайшли відображення в тогочасній статистичній літературі й періодичних виданнях. Наступні покоління українських<sup>1</sup> і зарубіжних<sup>2</sup> дослідників нерідко наводили приклади участі іноземних підприємців в економічному житті Подільської губернії, але спеціально не вивчали їх роль у господарському житті краю. Водночас на

необхідність «подальших досліджень найрізноманітніших аспектів усього підприємницького про шарку України» наголошували провідні вітчизняні дослідники<sup>3</sup>.

Пропонована стаття продовжує низку публікацій автора про роль іноземних підприємців у соціально-економічному розвитку Подільської губернії вказаного періоду. Предметом аналізу є їх участь у розвитку та модернізації харчової провистості – пивоварної, борошномельної, горілчаної – такої, що оброблювала сільськогосподарську (рослинницьку) сировину. Автор не розглядав участь іноземних капіталістів у цукровій промисловості – одній із найприбутковіших галузей економіки Правобережної України, що є темою окремого студіювання.

Благодатний клімат і родючі ґрунти Поділля створювали сприятливі умови для інтенсифікації землеробства, вирощування прибуткових сільськогосподарських культур: зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю, тютюну. Ці культури були основними продуктами продажу і сировиною для переробної промисловості, що посідало важливе місце в поміщицькій економіці українських губерній. Її формування розпочалося у дореформений період, а розквіт припав на пореформений час, а спеціалізація диктувалася природно-кліматичними умовами. Господарська діяльність у поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян Подільської губернії свідчила про вигідне поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою. Тож харчова переробна промисловість (цукрова, винокурна, борошномельна та пивоваріння) мала вагомий стимул розвитку.

Якщо в Південному регіоні України домінувало землеробство, а обробні галузі – борошномельна і винокурна – мали другорядне значення, то в поміщицьких господарствах Правобережжя розвивалися галузі, що давали можливість оптимально використовувати продукти землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини, хоча рівень їх розвитку був повільним і викликав занепокоєння сучасників. «Промисловість Подільської губернії (фабрична, заводська, особливо реміснича) знаходиться на низькій стадії розвитку і навряд чи можна з достовірністю розраховувати на покращення її долі в найближчому майбутньому», – відзначав у 1865 р. секретар Подільського губерньського статистичного комітету О. Дем'яненко. Причинами цього він вважав минулу історію краю і його географічне розташування, відсутність справжньої конкуренції, нестачу капіталів і кредитів, відсутність правильно організованих ремісничих асоціацій і кваліфікованих майстрів, низький рівень суспільного добробуту й відповідно невибагливість більшості суспільства<sup>4</sup>. У 1862 р., за його даними, на території губернії діяло 215 винокурень із числом працюючих 3,6 тис. працівників, 3 горілчані заводи (3 особи), 5 медоварних (виробляли легкий алкогольний напій із меду, що перебродив на дріжджах і хмелі – П.Б.) (11 осіб), 1 винний (32 особи), 70 пивоварних (214 осіб), 39 цукрових (1138 осіб) тощо<sup>5</sup>.

Скасування кріпосного права і проведення реформ 1860-х рр. спричинили зміни в галузі торгово-промислового законодавства. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстанові та рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалося право на свободу підприємництва, а в 1898 р. Законом про промисловий податок статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

У розвитку сільського підприємництва доби капіталістичної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. на Правобережній Україні помітну роль відіграли іноземні колоністи та підприємці. Виявляючи сприяння їх переселенню і господарській діяльності, російський уряд прагнув створити протизаги польським поміщикам у вигляді економічно ефективних і лояльних до влади підприємців і водночас задовольнити сподівання іноземних поселенців на дешеві землі та пільговий режим господарювання. Імміграції іноземців сприяв комплекс урядових заходів, насамперед, відповідна законодавча база. Так, закон 1861 р. дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтках<sup>6</sup>, а в 1868 р. іноземні переселенці отримали офіційний дозвіл поселятися на території губерній Правобережної України<sup>7</sup>. Вони звільнялися від військової повинності, на п'ять років – від сплати податків і від скарбових оплат під час купівлі нерухомості в регіоні. Недостатнє нагромадження капіталів українськими промисловцями, економічна відсталість Правобережжя, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції створювали сприятливі умови для проникнення в регіон іноземних підприємців. Вони інвестували гроші в місцеву харчову промисловість, що було важливим чинником у процесі її модернізації й прискоренні розвитку науково-технічного прогресу.

Маючи досвід у пивоварінні, іноземні підприємці виявили зацікавленість до підприємств цієї галузі, що не демонструвала помітних успіхів. За спостереженням О. Нестеренка, незначний розвиток пиво-медоварної промисловості у пореформений період зумовлювався злиденним становищем трудящих, які вживали більше горілки; монополією держави на продаж алкоголю; регламентацією урядом розвитку пиво-медоварного виробництва, що деякий час не оподатковувалося акцизом і зростання якого загрожувало конкуренцією акцизному винокурному виробництву. Як зазначав у звіті подільський губернатор, міністр фінансів з «метою охорони від занепаду акцизного збору з вина» запропонував дозволити лише гуртовий продаж пива й меду без права на вивіз за місця виробництва<sup>8</sup>.

У 1862 рр. на 70 пивоварнях Подільської губернії працювало 214 робітників, вироблено продукції на суму 41299 рублів, а вже в 1864 р. їх число зменшилося до 23, а вартість їх продукції становила 15340 рублів<sup>9</sup>. І хоча в першій половині 1860-х рр. число пивоварень зменшилося, за масштабами, прибутковістю, технічним оснащенням пивоварне виробництво, як цукрове й винокурне, вирізнялося серед інших галузей місце-

вої промисловості в останній чверті XIX ст. Його розвитку сприяв приїзд у губернію Правобережної України чеських і німецьких пивоварів, які працювали на приватних пивоварнях, брали їх в оренду чи засновували нові пивзаводи.

На початку 1880-х рр. виходець із чеських земель Австро-Угорщини В. Девішек орендував пивоварню графа Моркова у с. Залетичівка Летицького повіту, де в 1883 р. було зроблено 10 варок пива і сплачено до казни 326 руб. акцизного збору. Справи підприємця йшли успішно і невдовзі він викупив у єврейського підприємця Л. Фукса пивоварню в м. Зінків. Інвестувавши кошти та оновивши виробничі потужності (водогін, парову сушарку, солодовню, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник), В. Девішек створив сучасний паровий пивзавод, що запрацював у травні 1888 р. і став одним із найбільших підприємств цієї галузі на Поділлі. Вперше у цьому краї пиво стало вироблятися у заводських умовах, повідомляла газета «Подольские губернские ведомости»<sup>10</sup>. Для розширення виробництва на Зінківський пивзавод було запрошено чеських пивоварів Олександра та Йосипа Будзінських, які вивчали секрети пивоваріння у Пльзені. М. Девішек намагався розширити виробничі потужності або побудувати інше підприємство, для чого двічі брав позичку в банкірській конторі Я. Моранца (м. Проскурів). Зокрема, 15 листопада 1894 р. він повністю розрахувався за своїми фінансовими зобов'язаннями, а вже за тиждень знову взяв у цього підприємця під заставу пивоварного заводу і 30 сотих землі у борг 7 тисяч рублів сріблом на шість років під 6%<sup>11</sup>.

У 1897 р. на заводі В. Девішека було вироблено 6929 відер високоякісного пива, переважно сортів: мюнхенське (налеєжало до вищих сортів і вироблялося лише на 10% пивзаводів імперії – П.Б.), пільзенське та мюнхенське. У 1902 р. на Зінківському пивзаводі працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів. До 1905 р. пиво випускали в жовтих скляних пляшках, а згодом – темно-коричневих<sup>12</sup>. Висока якість продукції пивзаводу була відзначена нагородами на всеросійських виставках, для її реалізації власник відкрив пивний склад у м. Смотрич. Напередодні світової війни на заводі працювала 31 особа, а вартість продукції підприємства становила 90 тис. рублів<sup>13</sup>. Загальна вартість пивоварного заводу, кам'яного будинку і садиби на кінець 1915 р. становила 25,5 тис. рублів<sup>14</sup>.

У 1893 р. чеський підприємець Ф. Фучек заснував Слов'янський пивоварний завод у Вінниці на Стрижавській дорозі (згодом вул. Мала Поштова). У 1907 р. задля залучення додаткових фінансових ресурсів він запросив стати компаньйонами співвітчизників І. Котмеля і П. Глазара (останній мав посаду завідувача заводу). Як і на Зінківському пивзаводі, у виробничому процесі підприємства було використано паровий двигун потужністю 17 людських сил. У 1910 р. на заводі працювало 22 робітники, його головною продукцією було баварське і віденське пиво – 75 тис. відер, а річний прибуток від його реалізації становив 25170 руб. На зла-

мі десятиріч кілька разів змінювалися іноземні власники Слов'янського пивоварного заводу: у 1909 р. він знов перейшов в одноосібну власність Ф. Фучека, в 1912 р. – П. Фучека, в 1914 р. – А. Котмела<sup>15</sup>.

Наприкінці 1890-х рр. у власність австрійця М. Герінгера перейшов від князя О. Орлова пивзавод у м. Чечельник Ольгопільського повіту. Тут виробляли пиво сортів баварське та столове. Напередодні світової війни на заводі працювало 8 осіб, а готова продукція (42 тис. відер) коштувала 26650 рублів<sup>16</sup>. На початку 1900-х рр. пивоварний завод у м. Бершадь заснували австрійський підданий І. Трнк і місцевий селянин Є. Єременко. Напередодні світової війни на заводі працювало 6 робітників, виробляли пиво сортів баварське, царське і чорне загальною вартістю 9,1 тис. рублів<sup>17</sup>. Бершадське підприємство було єдиним у регіоні, де варили чорне пиво – складне у виробництві й транспортуванні, оскільки, за свідченням сучасників, «вибухало» як у пляшках, так і в бочках.

На межі перших десятиріч ХХ ст. чеський пивовар Г. Грдина контролював виробничий процес на Хмільницькому пивзаводі, де випускалося високоякісне пиво сорту бок-бір, а також баварське й чеське<sup>18</sup>. Пиво цих сортів вироблялося також на Верхівському пивоварному заводі Брацлавщини, який орендував австрійський підданий, чех І. Кадера<sup>19</sup>.

До розвитку пивоварної галузі Поділля долучилися також німецькі підприємці. Одним із найбільших підприємств цієї галузі був пивзавод заснований у 1876 р. поміщиком Г. Скібневським у с. Велике Поріччя Кам'янецького повіту. На початку 1880-х рр. броварня перейшла у власність графині К. Ігнат'євої, яка віддала його в оренду німецькому підприємцю Л. Кляве. У 1883 р. на Новопорічанській броварні було зроблено 184 варки пива і сплачено 9678,4 руб. акцизного збору. В 1887 р. на броварні працювало 19 робітників і було зварено 21 тис. відер пива, а в 1897 р. було вироблено 31,9 тис. відер пива<sup>20</sup>. Із початку 1880-х рр. Л. Кляве орендував броварню поміщиці М. Львової у с. Чернятин Літинського повіту, а в 1897 р. на цьому пивзаводі, що перейшов у власність колишнього орендаря, було вироблено 60903 відер пива<sup>21</sup>.

У 1899 р. Л. Кляве зміг викупити у Проскурівської міської думи на Новому плані земельну ділянку для будівництва парового пивоварного заводу, але за умови прокладення від нього залізничної колії та каналу для стічних вод. Наприкінці 1901 р. завод випустив першу продукцію, а в 1907 р. тут було вироблено 148960 відер пива сортів баварське, чеське, експортне, мюнхенське на суму 111720 рублів<sup>22</sup>. Напередодні світової війни на заводі працювало 46 робітників, серед яких австрійській підданий, пивовар О. Гаташ<sup>23</sup>. Водночас на початку 1900-х рр. управителем пивоварного заводу в маєтку М. Клор у містечку Канатківці Могилівського повіту працював німецький підданий В. Ретвиш<sup>24</sup>.

Зрештою, чеські, австрійські та німецькі пивовари відігравали велику роль у розвитку пивоваріння Подільської губернії аж до початку світової війни. На цих підприємствах, як правило, випускали міцніше пиво, ніж

в Австрії та Німеччині, що зумовлювалося попитом і звичками місцевого населення, а його вартість коливалася, залежно від якості та попиту, від 1 до 1,5 рублів за відро<sup>25</sup>. Відносно невисока ціна пояснювалася наявністю достатньої кількості недорогої місцевої сировини (ячменю) та дешевизною робочої сили. Із початком першої світової війни і запровадженням у Росії сухого закону виготовлення пива припинилося, а колишні пивоварні заводу були перепрофільовані на виробництво безалкогольних напоїв чи іншої продукції.

У пореформений період важливе місце в економіці губернії посідала винокурна промисловість, що була не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва. Але, на відміну від цукрової промисловості, у винокурінні була велика кількість дрібних підприємств із низьким рівнем технічного оснащення. Із впровадженням нового акцизного Положення, за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту, відновлювався патентний збір із заводів та визначалася норма виходу спирту<sup>26</sup>, припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень. Завдяки вільному продажу горілки, фактичній ліквідації монополії, вільній грі цін на ринку, з'явилася конкуренція між заводчиками, яку не будь-хто міг витримати. Винокуріння тепер залежало від власного капіталу заводчиків чи орендаторів.

У винокурній промисловості здійснювався процес концентрації виробництва, під час якого відбувалися докорінні зміни у характері самого виробництва. Гуральництво відривалося від сільського господарства, перетворювалося на самостійну галузь великої капіталістичної промисловості. Якщо в 1859 р. у Подільській губернії діяла 251 винокурня, у 1862 р. – 215, на яких працювало 3,6 тис. осіб, і 3 горілчані заводи, де працювало 3 особи, то в 1882 р. їх число зменшилося до 128, а їх власниками, за тогочасною статистикою, були: 2 – товариства, 84 – євреї та 42 – християни<sup>27</sup>. Загалом, наприкінці 1870-х рр. на Поділлі зі 129 заводів 3 належали купцям, а 108 перейшли до них в оренду<sup>28</sup>. Серед останніх були іноземці, хоча тогочасна статистика їх окремо не фіксувала. У 1882 р. було вичурено спирту 181462010,  $\frac{3}{4}$  %, а головними продуктами для винокуріння були кукурудзяне борошно, відходи цукрового виробництва, житнє борошно, сухий солод, картопля та ін. Вартість виробленої продукції становила 3856553 рублів<sup>29</sup>. Винокурні були відносно невеликими за розміром, але досить добре устаткованими заводами, на яких працювало в середньому 12-15 чоловік. Переважали в основному гуральні з виробництвом від 25 до 100 тис. відер, а кількість великих підприємств була порівняно незначною<sup>30</sup>. Зрештою, упродовж останніх десятиріч XIX ст. Поділля, разом із Київщиною і Харківщиною, перетворилося в головний район виробництва спирту.

Перетворення гуральництва у галузь великої ринкової промисловості вимагало створення відповідної машинної бази, чому сприяло інвестуван-



ня капіталів, зокрема іноземних, для впровадження у винокурну галузь парових двигунів. Наприкінці 1870-х рр. на Поділлі вже функціонували низка винокурень, обладнаних паровим двигуном, що належали іноземним підприємцям чи були створені за участю іноземного капіталу: винокурний завод дружини купця 2-ї гільдії Фріди Лехт у м. Поскурові, винокурний, оцтовий і лікерний завод Т-ва Уладівський цукрозавод у с. Уладівка Вінницького повіту, винокурний завод купців М. Літвака, Б. Авербуха, М. Фукса в м. Ольгопіль, винокурний завод купця Н. Вургавта в с. Юрківці Ямпільського повіту, винокурно-мелясовий завод А. Бенерса в с. Сутиски Вінницького повіту та ін.<sup>31</sup>

Застосування парових двигунів для перемішування «затору» і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки «затору» у 5 разів. Уже наприкінці 80-х років 48,8% гуралень працювали з парниками (менше середньостатистичного показника – 85% по українських губерніях), частина з яких мала металеві парники високого тиску, що дало можливість переробляти картоплю на спирт. На більшості гуралень при заторці та розмішуванні «затору» в діжах використовували удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (холодильні тарілки та трубчасті холодильники), завдяки чому продовжився сезон виробництва і заводи перейшли на цілорічне виробництво<sup>32</sup>.

Процес проникнення іноземних підприємців у виноробну промисловість тривав у 80-90-х роках XIX ст. Наприкінці 90-х років винокурним заводом у с. Монастирок Летичівського повіту володів чех С. Марич, що напередодні світової війни перейшов у власність Е. Каллюс; Б. Скинівський – винокурним заводом у м. Дунаївці; Ф. Седлецький орендував винокурний завод у м. Калюс Ушицького повіту, де управляючим був його земляк І. Лембергер, а сам орендатор займав аналогічну посаду на винокурному заводі в м. Яришів Могилівського повіту, що належав колишньому австрійському підданому, графу В.-І. Дзедушицькому<sup>33</sup>. Німецький підприємець К. Раллі відкрив у м. Браїлів Вінницького повіту винокурний завод, на якому на початку 1900-х років щорічно виробляли продукцію вартістю 49,8 тис. рублів<sup>34</sup>. Найбільшим винокурним підприємством Поділля у вказаний період залишався Уладівський винокурний, оцтовий і лікерний завод (у Вінницькому повіті) Товариства Уладівський цукрозавод, що належав австрійським підданам, зокрема графу Р. Потоцькому.

Іноземні підприємці як прихильники прискорених економічних змін брали участь у розвитку борошномельної промисловості пореформеного періоду. Її піднесення відбувалося за кількома напрямками: 1) розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів і вітряків, що переробляли місцеве зерно й обслуговували навколишню округу; 2) спорудження млинів, що були складовою частиною виробництва або додатком іншого (цукровані, лісопилні тощо) і користувалися спільними двигунами, а їх продукція йшла на місцевий ринок; 3) виникнення великих ка-

піталістичних механізованих парових млинів, розрахованих на широкий ринок збуту. На останніх, за свідченням тогочасного інженера М. Мельникова, «можна вести перемел у великих кількостях і при цьому перемел найдосконаліший, із значною економією сили, часу і грошей»<sup>35</sup>.

Важливу роль в економічному житті Подільської губернії пореформеного періоду відігравало борошномельне виробництво, що за вартістю продукції поступалося лише підприємствам цукрової галузі. До 1860 р. тут було споруджено 1411 млинів, у 1887 р. їх число зросло до 3236, з яких 1434 належало поміщикам, 1470 – селянам, 124 – різним особам<sup>36</sup>. До числа останніх тогочасна статистика зараховувала іноземних підприємців, які ще в першій половині XIX ст. займалися будівництвом водяних і повітряних млинів у регіоні. Крім того, чимало німців, чехів і австрійців працювали в борошномельній промисловості в різних населених пунктах губернії. Їхній професіоналізм у цій сфері високо цінувався в містах і селах Поділля, а тому місцеві українські сільські громади запрошували іноземних фахівців на посади мельників до своїх громадських млинів. Їх також залучали до спорудження та експлуатації млинів у поміщицьких господарствах.

Поступово іноземні фахівці ставали власниками млинів, орендували і працювали на десятках млинів у губернії. Зокрема, німець І. Кіціс побудував вальцювальний млин у с. Мізяків Вінницького повіту, у 1894 р. власник маєтку в с. Голозубинці Ушицького повіту австрійський підданий Б. Скибиневський придбав водяний млин у цьому селі, спадкоємець грецьких колоністів і відомий підприємець П. Раллі володів вальцювальним млином у с. Супрунів Вінницького повіту, а Е. Раллі – вальцювальним автоматичним млином у м. Браїлів<sup>37</sup>. Австрієць І. Шустер був управителем вальцювального млина в с. Серби Могилівського повіту<sup>38</sup>.

Інвестування іноземного капіталу в борошномельну галузь сприяло запровадженню нових технологій, машин і парової енергетики. Уже наприкінці 1870-х рр. більшість млинів, що належали іноземним підприємцям, оснащувалися паровими двигунами. Так, наприкінці 1870-х рр. паровим млином у с. Уладівка Вінницького повіту володіло Товариство Уладівського цукрового заводу, паровим млином з фабрикою з виготовлення дерев'яних шевських цвяхів при ньому в с. Лучах Ольгопільського повіту – пруський підданий К. Граунец, паровим млином у м. Ольгополь – купці М. Литвин, Б. Авербух і М. Фукс<sup>39</sup>.

На початку 1900-х рр. число іноземних власників підприємств борошномельної промисловості збільшилося. Так, австрійський підданий граф Р. Потоцький володів двома млинами при Уладівському цукровому заводі у Вінницькому повіті, барон А.Масс був власником водяного млину при Дербчинському цукровому заводі та млину в с. Лопатинці Ямпільського повіту, австрієць І. Возничшин – двох водяних млинів у селах Вадатуркуль і Каєтановка Балтського повіту, австрійське подружжя Михайлина і Генріх Рихальські – водяного млину в с. Чабани Проскурівського по-

віту, їх співвітчизник О. фон Рам – водяного млину в с. Нова Мурафа Ямпільського повіту, а Л. Кучинський – водяного млину в с. Пірогово Ямпільського повіту. В борошномельну галузь Подільської губернії активно інвестували гроші німецькі підприємці: М. Столярик був власником вітряка в с. Кожухів Літинського повіту, М.-Г. Ланге – водяного млину в селищі Крижопіль Ольгопільського повіту, Ю. Кунак – в с. Шебутинці Ушицького повіту, Е. Каллюс – водяного млину в с. Монастирка Летичівського повіту, Ф. Кур – водяного млину в с. Перепельче Брацлавського повіту, Ф. Потрац – вітряка в с. Шляхова Гайсинського повіту, А. Гебельт – водяного млину в с. Писарівка-Волоська (колонія Краснодоль) Ямпільського повіту, Г. Кноблах – водяного млину на р. Буг у с. Солгутов Ольгопільського повіту, К.-Г. Геде – розтрусного млину в с. Котюжани Могилівського повіту<sup>40</sup> та ін. Чимало іноземних спеціалістів працювали на підприємствах галузі: прусський підданий І. Кур був управляючим вальцювального млина в с. Забужье Брацлавського повіту, австрієць І. Цвинар займав таку ж посаду на підприємстві в с. Вадитуркул Балтського повіту, мірошником млину в м. Тинна Ушицького повіту був чех Г. Фрідель<sup>41</sup>. Ремонтом борошномельних підприємств на Поділлі займався випускник Ризького політехнічного інституту німець А. Ланге, який з 1897 р. мешкав у с. Карабчієвці Ушицького повіту<sup>42</sup>.

Отже, сприятливі умови ринку пореформеного періоду викликали інтерес іноземних підприємців, які інвестували гроші в харчову промисловість Поділля. Іноземний капітал сприяв прискореному розвитку науково-технічного прогресу в харчовій індустрії, хоча певна частина промислового прибутку вивозилася за межі країни. Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики в гуральництві, борошномельній промисловості й пивоварінні, дало поштовх підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва продукції. У винокурній і пивоварній промисловості підприємства заводського типу співіснували з мануфактурними виробництвами, а в борошномельній – поряд із паровими млинами зберігалися водяні млини і вітряки.

#### Примітки

1. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К.Г. Воблий. – К., 1930. – Т. 2. – С. 132; Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Задорожнюк, О. Реєнт. – Кам'янець-Подільський, 2008; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – С. 167 та ін.
2. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: очерки. – М., 1997; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціально-екрономічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998; Ліндер Р. підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріаліза-

- ція і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Р. Ліндер, за ред. О.М. Доніка. – К., 2008 та ін.
3. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – XX ст. – вип. XIX. – К., 2011. – С. 21.
  4. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности // Сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / сост. А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 36.
  5. Там само. – С.34.
  6. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. II. – Т.36. – отд. II. – №37760.
  7. ПСЗРИ. Собр. II. – Т. 43. – отд. I. – №46038.
  8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. II: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції / О.О. Нестеренко. – К., 1962. – С. 142.
  9. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. – С. 34.
  10. Новости // Подольские губернские ведомости. – 1888. – 23 мая.
  11. Об утверждении закладной крепости Девишка с Моранцем за недвижимое тиущество в м. Зинькове // ДАХмО. – Ф.113. – Оп.24. – Спр.1083. – Арк.6-7.
  12. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1634; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 245; Рибак І.В. Зиньків в історії Поділля / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.65.
  13. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 217; Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / В.Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 282.
  14. Именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля, приложение. – С. 1.
  15. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 221; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХмО. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.94.
  16. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 217.

17. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1910. – С. 606.
18. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1910. – С. 605; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХМО. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.31-32.
19. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 218.
20. Сведения о пивоваренных и медоваренных заводах в Подольской губернии за 1883 год // Памятна книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – С. 97; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1619.
21. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1636.
22. Єсюнін С. Історична довідка про ВАТ «Хмельпиво» / С. Єсюнін // ВАТ «Хмельпиво» 100 років: роки, люди, традиції. – Хмельницький, 2001. – С. 5-6.
23. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 218; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.133-134.
24. Адрес-Календарь Подольской губернии на 1904 г. – Каменец-Подольский, 1905. – С. 243.
25. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – Вып.ІІІ. – К., 1895. – С. 228.
26. ПСЗРИ. Собр. ІІ. – Т. 36. – отд.ІІ. – №37197; Обзор различных отраслей мануфактурных отраслей промышленности России. – СПб, 1865. – Т.ІІІ. – С.412-418, 420-421.
27. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К., 1972. – С. 89; Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. – С.36; Ду-вич М.Г. Свеклосахарное и винокуренное производство в Подольской губернии / М.Г. Ду-вич // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. ІІІ. – С. 29.

28. Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской выставки. – К., 1882. – С. 194-201.
29. Там само. – Табл.: Винокурное производство в 1882 г.
30. Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С. 93.
31. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.2. – Спр.12807. – Арк.32-160; Отчет Подольского губернского механика 1880 // там само. – Арк. 186-193.
32. Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С. 91-92.
33. Ведомости о заводах губернии за 1894 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.4513. – Т. 2. – Арк.380; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С.231, 237; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С.243; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, – К, 1914. – Стб. 553; По Подольской губернии именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля. – приложение.
34. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 220.
35. Мельников М. Мукомольное дело / М. Мельников. – СПб., 1879. – С. 3.
36. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 175-176, 166.
37. Ведомости о заводах губернии за 1894 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.4513, Т.2. – Арк.380; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С.253.
38. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 259.
39. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.2. – Спр.12807. – Арк.33-35.
40. Именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 25 апреля, приложение. – С.3-11; 1916. – 27 февраля, приложение. – С. 1-5.
41. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 253; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 260, 263; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХмО. – Ф.227. – Оп.2д. – Спр.1126. – Пл. б/н.
42. Лангге А. // Немцы в России. – Т. 2 (К–О). – М., 2004. – С. 273.

*P. Biletskyi. Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University foreign entrepreneurs participation in food industry enterprise development of Podillia province in the second part of the 19<sup>th</sup> century – at the beginning of the 20<sup>th</sup> century. The article deals with the foreign entrepreneurs participation in food industry enterprise development of Podillia province in the second part of the 19<sup>th</sup> century – at the beginning of the 20<sup>th</sup> century. It also considers the ways of foreign capital investment into food industry enterprises, material and technical basis development, organization of work by foreign experts.*

**Key words:** Podillia province, foreign subject, food industry, brewing, distillation, windmill industry, flour-grinding enterprises.

Отримано 05.08.2014 р.

УДК 94(77.43) "1918": 373.014

**О. Завальнюк**

## **ЗУСИЛЛЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ІЗ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ (ТРАВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)**

*О. Завальнюк. Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень-грудень 1918 р.). На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується багатогранна діяльність інтелігентних сил Подільського краю, спрямована на творення української школи, з одного боку, через поступову українізацію уже існуючих освітніх закладів, а з другого, через відкриття земством, «Просвітами» та іншими організаціями нових шкіл з українською мовою навчання. Процес становлення нової системи загальної освіти висвітлюється через аналіз різних її ланок – нижчої і вищої початкової та середньої школи, забезпечення їх належними педагогічними кадрами через систему перепідготовки на літніх українських учительських курсах, влаштованих земськими структурами за відповідними програмами Міністерства освіти і мистецтва Української держави, забезпечення їх приміщеннями, фінансовим ресурсом, україномовною навчально-методичною літературою, яка видавалася як на загальнонаціональному (з державного бюджету), так і місцевому рівні (переважно на кошти губернського і повітових земств). Подається статистика шкільної мережі загалом і реформованих закладів освіти, зокрема, яка дає змогу встановити реальні здобутки українізації за відкритої протидії з боку певних педагогічних колективів середніх навчальних закладів і частини батьківської громадськості. З'ясовано імена найбільш діяльних представників української інтелігенції, які доклали найбільших зусиль до реалізації цієї справи.*

**Ключові слова:** подільська інтелігенція, нижча початкова школа, вища початкова школа, гімназія, навчальні плани, учителі, Міністерство освіти і мистецтва, подільський губернський комісар освіти, земські діячі, українізація, літні українські учительські курси, україномовна навчальна література.

*А. Завальнюк. Усилия подольской интеллигенции по созданию украинской общеобразовательной школы при гетманате (май-декабрь 1918 г.). На основе архивных и опубликованных источников, а также работ украинских историков исследуется многогранная деятельность интеллигентных сил Подольского края, направленная на создание украинской школы, с одной стороны, путем постепенной украинизации уже существующих образовательных заведений, а с другой, путем открытия земством, «Просвитами» и другими организациями новых школ с украинским языком обучения. Процесс становления новой системы общего образования выясняется благодаря анализу различных ее звеньев – нижней и высшей начальной и средней школы, обеспечение их соответствующими педагогическими кадрами через систему переподготовки на летних украинских учительских курсах, устроенных земскими структурами по соответствующим программам Министерства просвещения и искусства Украинского государства, обеспечение их помещениями, финансовым ресурсом, украиноязычной учебно-методической литературой, которая издавалась как на общенациональном (из государственного бюджета), так и на местном уровне (преимущественно на средства губернского и уездных земств). Приводится статистика школьной сети в целом и реформированных учебных заведений, в частности, которая позволяет установить реальные достижения украинизации в условиях открытого противодействия со стороны определенных педагогических коллективов средних учебных заведений и части родительской общественности. Выяснено имена наиболее деятельных представителей украинской интеллигенции, которые приложили максимальные усилия к реализации этого проекта.*

**Ключевые слова:** *подольская интеллигенция, низшая начальная школа, высшая начальная школа, гимназия, учебные планы, учителя, Министерство просвещения и искусства, Подольский губернский комиссар просвещения, земские деятели, украинизация, летние украинские учительские курсы, украиноязычная учебная литература.*

Сучасна Україна переживає дуже складний і відповідальний період, пов'язаний з європейським вибором дальшого шляху розвитку. Однією із сфер суспільного життя, яка потребує серйозного реформування і запровадження більш досконалих стандартів, є освіта. Рух до більш якісної і ефективної освітньої системи із врахуванням європейського досвіду дасть можливість з часом вивести її на вищий якісний рівень. Утім це зовсім не означає, що вітчизняна освіта має сліпо копіювати зміст і риси аналогічної галузі із країн Європи. Важливою і надалі залишатиметься її національна складова, яка формувалася упродовж тривалого історичного періоду, і зокрема в добу Української держави Павла Скоропадського, коли було напрацьовано корисний досвід, зокрема комплекс підходів до розв'язання проблеми відповідності освітньої системи інтересам і запитам української нації, що не втратив актуальності і в наш час.

Дослідники приділили цій проблемі значну увагу. Зокрема, на загальноукраїнському матеріалі в контексті усієї революції загалом чи гетьманського періоду, зокрема, її ґрунтовно досліджували С. Постернак<sup>1</sup>, Д.І. До-



рошенко<sup>2</sup>, О.П. Машевський<sup>3</sup>, Н.Ю. Ротар<sup>4</sup>, А.М. Боровик<sup>5</sup>, Л.Д. Березівська<sup>6</sup>, Д.Ф. Розовик<sup>7</sup> та ін. Національній освіті в Подільському регіоні присвятили у тій чи іншій мірі свої праці Е.М. Мельник<sup>8</sup>, А.П. Антонішен<sup>9</sup>, О.М. Кравчук<sup>10</sup>, О. Алтухова<sup>11</sup>, В.В. Коваль<sup>12</sup>. Деякі автори намагаються подати цей процес як ледь не автоматичний, після прийняття відповідних рішень в освітньому відомстві держави чи на регіональному рівні. Тому, попри висвітлення різних складових освітніх процесів на Поділлі за гетьманування Павла Скоропадського, роль української інтелігенції у творенні масової школи в краї ще до кінця не з'ясована. Це і зумовило вибір теми статті, яка має на меті дати цілісну картину діяльності діячів з педагогічною та іншою освітою в царині дальшого розвитку загальноосвітньої школи на засадах національної ідеї, через українізацію її внутрішнього життя у всіх найважливіших складових.

Держава гетьмана Павла Скоропадського зробила чималий внесок у справу національно-культурного відродження українців. Це стосувалося, зокрема, реформи освітньої галузі, в результаті якої зміцнився її український сегмент. Ініціатором і рушійною силою цих перетворень була інтелігенція – носій і захисник української ідеї та культури, творець різноманітних національно-культурних проєктів в інтересах молоді української нації.

Гетьманський переворот активна частина подільських патріотів, до яких належала значна частина учительства, сприйняла як крок назад у державно-політичному розвитку країни. Не випадково, вже у травні 1918 р. опозиційний Український Національно-Державний Союз у «Меморіалі», поданому Павлу Скоропадському, протестував, зокрема, проти такої політики, за якої «державна мова, що потребує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі; увільнення новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлена ним автономія шкіл, при нових виборах на ці посади шкільними радами, що складаються з денационалізованих елементів, вихованих у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керівництва освітою»<sup>13</sup>.

За Д.І. Дорошенком, ситуація у тодішній школі і справді була непростою. «...До українізації школи на Україні треба було ставитись дуже обережно й тактовно. Не можна було самими декретами заводити українську мову в школі, бо ці декрети все одно зоставалися б на папері: треба було дати змогу самим учителям опанувати мову, підготуватися до викладів нею, наставити всі потрібні підручники, установити термінологію і т.д.». За таких умов, на переконання міністра освіти Української держави, відкривалася можливість «творення ... нових українських шкіл і повільної українізації вже існуючих шкіл російських»<sup>14</sup>.

В Подільському краї проблема українізації освітньої сфери за Центральної Ради вирішувалась поступово. Наприкінці 1917 р. тут українськими стали 71 нижча (НПШ) і вища початкова (ВПШ) та 8 середніх шкіл<sup>15</sup>. За свідченням Ю.О. Щириці, який у травні 1918 р. зробив огляд

українізованих шкіл, найкраще справа виглядала із НППШ, де діти навчалися читати і писати рідною мовою досить швидко<sup>16</sup>. Утім загальне становище було досить складним – основний масив навчальних закладів працював, як і раніше, за старими нормами, так і не зазнавши відповідного реформування. Розв'язанням цієї проблеми опікувалися два центри: 1) державний, представлений губернським комісаром освіти Ю.О. Щирицею (викладач Вінницького учительського інституту) та його підлеглими – повітовими комісарами освіти і 2) громадський або самоврядний, представлений губернським (з кінця квітня 1918 р. головою Подільської губернської народної управи став колишній губернський комісар освіти В.К.Приходько (за освітою юрист) і повітовими земствами. Обидва центри об'єднали найбільш діяльну і патріотичну частину подільської інтелігенції, передусім учителів державних і громадських шкіл, кооператорів, які, вболіваючи за долю України та її культуру, діяли у правовому полі і відкрито не виступали проти гетьманського режиму.

Вони були свідомі того, що для повноцінної українізації шкіл у найближчий час треба підготувати велику кількість педагогічних працівників. Тож вже у травні 1918 р. Ю.О. Щириця звернувся до Міністерства освіти з пропозицією відкрити при Вінницькому учительському інституті на базі середньої освіти однорічні педагогічні курси з підготовки кадрів для вищої початкової школи, підвів під цей проєкт відповідне обґрунтування. Керівництво відомства відгукнулося на цю ініціативу оперативно і цілком позитивно, відпустивши на її початкову реалізацію 28200 крб. В результаті уже 15 червня Вінницькі педагогічні курси розпочали свою роботу<sup>17</sup>. За кілька днів до їх відкриття міністр освіти М.П. Василенко надіслав усім губернським старостам циркулярного листа, у якому застеріг місцеву владу від втручання у роботу дозволеної міністерством інституції з підготовки педкадрів і наголосив на потребі «прихильніше відноситися до курсів»<sup>18</sup>.

Подільське земство активно взялося за проведення короткотермінових (літніх) курсів з підготовки учителів, які мали відповідні права на педагогічну діяльність, але достатньо не володіли літературною українською мовою для викладання у найбільш масовій школі – нижчій початковій, а також середній. З цією метою губернська народна управа організувала у Вінниці 14-16 травня 1918 р. нараду за участю 30 представників земських та шкільних управ регіону, які висловилися за те, щоб після завершення навчального року провести 5-тижневі учительські курси (їх робочою мовою мала бути українська) в повітових містах. На утримання кожного курсиста вони просили земство виділити по 100 крб.<sup>19</sup>. І хоча земський бюджет регіону був небагатий, кошти на проведення курсів знайшли. Завдяки виділеним губернською управою 12000 крб., а також сумарно 63 тис. крб. Брацлавською, Вінницькою, Гайсинською і Кам'янецькою повітовими управами, у червні-серпні 1918 р. вдалося провести такі заходи у Вінниці (для учителів середніх шкіл і ВППШ), Кам'янці-Подільському

і Гайсині (для учителів НППШ). У серпні працювали курси у Могилеві-Подільському, на які прибули учителі із двох повітів – Ямпільського і Могилівського. Слухачі отримали можливість більш-менш достатньо розібратися у змісті та його україномовному викладанні з таких предметів, як українська мова і література, історія і географія України, арифметика, огляд сільського господарства, термінологія з усіх предметів. Також повідомлялися основи школознавства і принципів організації та діяльності нової української школи<sup>20</sup>.

Утім не всі учителі, які повинні були пройти відповідну підготовку через літні українознавчі курси, змогли виконати відповідне розпорядження. Чимало національно свідомих педагогічних працівників, відразу після встановлення гетьманського режиму, опинилися за ґратами. Про це йшла мова на згаданій уже Подільській губернській нараді у справах освіти. Як стверджував Ю.О. Щириця, у серпні 1918 р. у 7 повітах Поділля були заарештовані 14 педагогів (губернський комісар освіти назвав їх «кращим українським учительством»). У Гайсинському повіті кількість ув'язнених у вересні сягала 20 (згодом Ю.О. Щириці вдалося і їх визволити з буцегарні). До списку неблагонадійних лише у одному, Балтському, повіті влада внесла 40 працівників освіти, у результаті чого чимало з них переходувалися, щоб не потрапити до в'язниці<sup>21</sup>. До безпідставно заарештованих потрапили і лектор М.Козоріс, який викладав на учительських курсах історію, і двоє його слухачів<sup>22</sup>. Про несправедливе переслідування педагогів йшлося, зокрема, у «Меморандумі Подільському губернському старості українського громадянства на Поділлі» у серпні 1918 р. Автори цього протестного документа (В.К. Приходько, Ю.Й. Сіцінський, І.І. Шманкевич, В.А. Сочинський, С.М. Іваницький, М.Река, Герасименко) привертали увагу високого представника гетьмана в регіоні до того, що «українське учительство, яке в свій час жило під страхом насилля та большевизму зліва, тепер підпало під погром і екзекуцію якогось большевизму справа. Звичайні курси українознавства узиваються огнищами якоїсь протидержавної агітації, учителі арештовуються по доносах не провірених, катуються австрійськими командами, місцями переходуються по льохах і т.п.». Крім того, представників подільської інтелігенції дуже непокоїв той факт, що «в Українській державі, де українська мова вважається офіційно державною, небезпечно нею користуватися, бо не тільки посади не дадуть, а ще й під догляд державної варті віддадуть (і можна наразитися на всякі неприємності)»<sup>23</sup>.

Не лише така позиція місцевої державної влади негативно позначалася на процесі українізації освітнього життя краю. Був ще один серйозний чинник стримування цієї складної історичної роботи – це несприймання частиною зрусифікованих педагогів самої ідеї української школи і категоричне заперечення та недопущення української мови у навчальний процес. За Ю.О. Щирицею, який був добре обізнаний з таким спротивом, зокрема, у Немирівській гімназії відрито виступав проти викладання української

мови, як навчальної дисципліни, учитель Червінський (він називав українську мову «заборною» і «базарною»), якого підтримував директор цього закладу освіти<sup>24</sup>. За повідомленням подільського журналу «Село» осені 1918 р., «в більшості середніх шкіл педагогічні Ради стараються замістити сі посади [учителів українознавства. – Авт.] своїми «землячками» і бояться, аби до них не вступив новий учитель – свідомий українець»<sup>25</sup>. На жаль, закони держави не передбачали відповідного покарання за анти-українську діяльність, тож подібних випадків було немало – противники українізації робили відверті заяви і відповідні кроки.

На Всеукраїнському з'їзді губернських і повітових комісарів за участю представників від товариств українських учителів, який відбувся у липні 1918 р. у Києві (тут були і комісари від Подільської губернії), делегати звернули увагу, зокрема, на загалом невтішне становище початкової школи і ухвалили рішення про потребу пришвидшення українізації, зокрема, державних середніх навчальних закладів, визначивши для цього відповідні часові межі, запропонували визначити долю приватних шкіл і зайнятися підвищенням авторитету українського вчителя<sup>26</sup>.

Для активізації роботи із творення української школи, на що наголошувалося на згаданому всеукраїнському з'їзді, було реорганізовано відділ шкільної освіти Подільської губернської народної управи. Його очолив С.М. Іваницький (мав вищу педагогічну освіту), який тісно співпрацював з В.К. Приходьком. З їх спільної ініціативи було створено підвідділ нижчої початкової школи для з'ясування недоліків і потреб цього типу шкіл, якими опікувалися повітові земські управи. Керувати ним доручили С.О. Козицькому, який мав вищу освіту педагогічного профілю і певний управлінський досвід, посідаючи у недалекому минулому посаду комісара освіти Кам'янецького повіту. Відділ вищих початкових шкіл очолив педагог за фахом, виходець із Чернігівського краю А. Воронець<sup>27</sup>. Дбаючи про українізацію і середньої ланки освіти, земці у вересні 1918 р. створили у структурі відділу шкільної освіти відповідний підвідділ. Його керівнику доручили сприяти відкриттю українських середніх шкіл, надавати юридичну допомогу та координувати діяльність різних організацій, які обстоювали відкриття таких навчальних закладів<sup>28</sup>.

Наполеглива організаційна і роз'яснююча робота представників української інтелігенції, зосереджених в керівництві губернського і повітових земств, за підтримки свідомого учительства, яке вирізнялося серед педагогічних працівників і було організоване у Всеукраїнську учительську спілку (наприкінці 1918 р. у подільських осередках ВУС нараховувалося 2479 членів<sup>29</sup>), дала відчутні результати. Найбільше це стосувалося початкової школи, у якій зосереджувалося найбільше етнічних українців, прихильників національної системи освіти. За повідомленням Ю.О. Щириці, українізація початкових шкіл на Поділлі «мала досить гарні наслідки», але це стосувалося нижчої ланки. Що ж до вищих початкових шкіл, то, за тим же джерелом, реформування їх «довго гальмувалось» (йшлося про пе-

ріод Української Центральної Ради)<sup>30</sup>. За підрахунками М.Г. Кукурудзяка і М.М. Собчинської, з початком 1918-1919 навчального року в регіоні появилось 50 нових НППШ, що збільшило кількість українізованих закладів цієї ланки до 128<sup>31</sup>. (М.М. Собчинська у іншій праці стверджувала, що у 1918 р. мережу НППШ регіону поповнили 152 (!) церковно-парафіяльні школи<sup>32</sup>, з чим важко погодитися). Лідерами у цій загальнонаціональній освітній справі вели такі повіти, як Кам'янецький (тільки за участю земства тут упродовж всього 1918 р. українізували 111 НППШ<sup>33</sup>) та Вінницький. Навчання в українізованих чотирирічних НППШ відбувалося відповідно до нового навчального плану, розробленим і затвердженим Міністерством освіти й мистецтва. На вивчення рідної мови і письма тут відводили (залежно від класу) від 10 до 12 тижневих годин. У 3-4 класах діти на пропедевтичному рівні знайомилися з історією України (2 тижневих години)<sup>34</sup>. Утім більшість НППШ і прирівняних до них закладів, яких наприкінці 1918 р. в регіоні нараховувалося 2935<sup>35</sup>, продовжували чекати на своє реформування. Основною причиною такого невтішного становища був брак відповідних учительських кадрів.

Вищих початкових шкіл, з чотирирічним терміном навчання, в регіоні наприкінці 1918 р. нараховувалося набагато менше – всього 142. З них на початку 1918-1919 навчального року відкрилися, як новостворені, всього 28 (з них 12 – у Вінницькому повіті<sup>36</sup>). Решта існувала ще з попередніх часів (за земською статистикою, упродовж всього 1918 р. було відкрито 100 ВППШ<sup>37</sup>). Повністю українізувати ці школи (викладати усі дисципліни українською мовою) було набагато важче, ніж НППШ, оскільки вони мали складніший навчальний план, за яким вивчали аж 17 навчальних дисциплін (у НППШ – всього 8). На українську мову у ВППШ відводили по 4 тижневих години у всіх чотирьох класах<sup>38</sup>.

Попри труднощі із творенням цих шкіл, у значній кількості населених пунктів вдавалося вчасно відкривати їх, перетворювати ці події у справді святкові, за участю широкої громадськості. Так, у вересні 1918 р. на відкриття ВППШ у Янові і Хмільнику Вінницького повіту прибуло майже все містечкове населення. Голову повітової шкільної ради І.Ю. Озеряньського, який доклав великих зусиль для того, щоб ці населені пункти мали свої українські вищі початкові школи, зустріли хлібом-сіллю. У піднесеному настрої територіальні громади зі своїх скромних коштів виділили на утримання цих закладів по 10 тис. крб.<sup>39</sup>

Найважче було реформувати російськомовні середні школи, де опір українізації був найсильнішим з боку педагогічних колективів та батьківської громадськості. За офіційною статистикою, наприкінці 1918 р. на Поділлі нараховувалося 83 середні школи<sup>40</sup>, які знаходилися переважно у містах і містечках, де українці не переважали у загальній демографічній структурі. Більшість учителів гімназій не бажали переходити на українську викладову мову, вважаючи її менш цивілізованою, ніж російська. Утім українська громадськість, керуючись потребами національного від-

родження, бажанням надати своїм дітям україномовну освіту, за якою бачили майбутнє, наполягала на українізації старих середніх шкіл.

Не сприймала нових віянь в освітній політиці одна із найдавніших середніх шкіл – Кам'янець-Подільська державна російська чоловіча гімназія, яка влітку 1917 р. була евакуйована із прифронтового міста і певний час перебувала у м. Хорол на Полтавщині. Повернувшись у травні 1918 р. на своє попереднє місце, педагогічний колектив цього закладу отримав від Міністерства освіти Української держави пропозицію розпочати з 1918-1919 навчального року україномовне викладання. Утім педрада не могла визначитися зі своїми можливостями щодо цієї новації, попросту відмовилася її виконувати, хоча восени вона, відповідно до закону, загалом проводячи російськомовне навчання, змушена була запровадити у навчальний процес окремі українознавчі дисципліни (українську мову і літературу, історію та географію України)<sup>41</sup>. За О.М. Пащенко, яка у питанні українських середніх шкіл листувалася з відповідним департаментом освітнього відомства, викладачі цієї гімназії, «починаючи від директора, вороже ставилися до акції українізації навчання: дозволяли собі кини, зловіні вибрики, зневаження навіть перед учнями, дітьми українців., твердили, що «никакого українського языка не было, нет и быть не будет»...»<sup>42</sup>.

Щоб започаткувати в адміністративному центрі губернії національну середню освіту для українських дітей, радні місцевої думи на чолі з О.М. Пащенко (українська фракція) вирішили відкрити «свою окрему українську середню школу. Наяти людей озброєних досвідом, знанням, щоб зразу поставити справу на належний рівень», тож направили до столиці свою делегацію, якій доручили заручитися підтримкою центральної державної влади. В результаті такої наполегливості у Міністерстві освіти пішли назустріч кам'янецьким діячам, пообіцявши швидко вирішити юридичний бік справи, і запропонували на посаду директора майбутньої української державної гімназії Є.Козинця, який мав філологічну освіту<sup>43</sup>. Незабаром до міської думи надійшла міністерська телеграма, яка сповіщала про рішення відкрити у Кам'янці-Подільському державну українську гімназію у складі трьох молодших класів. Місцевій владі, у співпраці з земством і губернським комісаром освіти, пропонували оперативне вирішити питання про розміщення цього закладу<sup>44</sup>. Але якраз з останнім і виникли проблеми. Якщо українська фракція міської думи виступала за розміщення майбутнього закладу в будинку російської чоловічої гімназії, де була належна матеріально-технічна база навчання, то радні, які представляли переважно неукраїнські, більш чисельні кола територіальної громади, не наслідувалися руйнувати освітній заклад, заснований ще у 30-х рр. минулого століття.

У серпні 1918 р. було створено представницьку комісію із заснування Кам'янець-Подільської державної української чоловічої гімназії, яка незабаром взяла орієнтир на змішаний (чоловічо-жіночий) характер навчання. Губернське земство зобов'язалося виділити під цей проект (на біжучі

потреби) 25000 крб. Але щодо 100 тис. крб., необхідних для будівельних робіт для спорудження будинків для гімназії, то це питання відклали. Міська влада вагалася щодо вибору тимчасових приміщень і відведення земельної ділянки для спорудження у майбутньому окремого навчального корпусу та бурси для гімназистів. Згодом дійшли згоди і вирішили розмістити новий заклад у будинку, який орендувала приватна комерційна школа Підгурського, для позмінного навчання (українській школа припала перша зміна)<sup>45</sup>. Такий поворот справи не влаштував українських діячів, які сподівалися на кращий результат (йшлося про об'єднання російської і української гімназій). Але на той час цього завдання не розв'язали через позицію профільного міністерства (це станеться восени 1919 р., за іншої влади). 6 вересня 1918 р. Рада міністрів прийняла постанову про заснування Кам'янець-Подільської державної української гімназії імені С.Руданського і виділення у розпорядження Міністерства освіти й мистецтва 32575 крб. на її утримання<sup>46</sup>. Заклад, який офіційно став першою українською державною середньою школою в губернському центрі Поділля, розпочав роботу лише у третій декаді жовтня через затягування із вирішенням питання про розміщення. Навчання у ньому хлопчиків і дівчаток було дозволено лише на початку листопада того ж року<sup>47</sup>. На той час у місті вже працювала українська приватна гімназія для дорослих з правами для учнів середніх шкіл, яку згодом назвали Першою українською гімназією для дорослих<sup>48</sup>.

Середні школи з українською мовою відкривалися різними структурами («Просвітами», земствами) й в інших населених пунктах краю. Йдеться про Тростянець<sup>49</sup>, Жванець<sup>50</sup>, Ямпіль<sup>51</sup>, Меджибіж (одна – чоловіча, інша – жіноча)<sup>52</sup> та ін. В авангарді цього процесу йшли найбільш активні представники педагогічної інтелігенції, авторитетні громадські діячі. Велике значення для зміцнення української середньої школи в регіоні мало прийняття на державне утримання однієї із двох вінницьких українських гімназій (другої, як її офіційно називали), заснованих місцевою «Просвітою». Щодо першої, то вона теж дочекалася такої події, утім це станеться після повалення гетьманату<sup>53</sup>.

Поступова українізація зачепила й інші існуючі середні навчальні заклади, наприклад, Кам'янець-Подільську російську приватну жіночу гімназію С.О. Славутинської (за активної участі самої директорки кількість годин, відведених на українознавчі дисципліни, поступалася лише математиці і випереджувала російську та німецькі мови)<sup>54</sup>. Українознавство появилось і у школах різних типів, відкритих національними меншинами, а саме – двох кам'янець-подільських польських гімназіях, кількох єврейських (гайсинській і тепликській) та ін. Цей процес стимулювало переведення низки регіональних громадських національних шкіл на державне утримання<sup>55</sup>. Утім у більшості з них українську мову і літературу не викладали через відсутність відповідно підготовлених педагогічних кадрів.

На темпах українізації навчального процесу негативно позначалося надзвичайно слабке забезпечення шкіл україномовними підручниками і посібниками. До осені 1918 р. видавничий відділ Міністерства освіти і мистецтва видав понад 35 найменувань шкільної літератури. Всього коштом уряду було забезпечено вихід у світ 130 назв книжок для освіти загальним накладом понад 2 млн. примірників<sup>56</sup>. Незначна частка цих видань потрапила і на Поділля, утім вона не могла задовольнити величезної потреби у тій чи іншій мірі українізованих шкіл навіть на мінімальному рівні.

За вирішення цієї проблеми взялися освітні діячі регіону, які працювали в земстві. Влітку Подільська губернська народна управа утворила свій видавничий відділ (штат нараховував 30 працівників), якому було поставлено відповідне завдання. Керувати новою структурою доручили провітрянину В.А.Сочинському. За короткий час з'явилися виробничі потужності у Кам'янці-Подільському (заорендували друкарню колишнього Свято-Троїцького братства, у якій було 180 робочих місць) і у Вінниці (домовлялися з власниками різних приватних друкарень). Утім значно важче було організувати підготовку відповідних авторських робіт для школи. У зв'язку з цим звернулися за допомогою до освітян. У червні управа подільського відділу Всеукраїнської учительської спілки закликала небайдужих педагогів негайно взятися за справу «видання для школи книжок на українській мові»<sup>57</sup>. Незабаром видавничий відділ опублікував навчальні програми для вищих початкових шкіл на 1918-1919 навчальний рік, перевидав «Біблійну історію Нового Завіту» та «Біблійну історію Старого Завіту» професора Є.Семаки для НПШ. Потім з'явилися: український буквар «Ярина» (укладач А.Воронець), «Читанка для школи (перша книжка після букваря)» (видавалася двічі: у Кам'янці-Подільському і у Вінниці), «Читанка для вищих початкових та середніх шкіл» (укладач Ю.Й. Сіцінський), «Поділля: географічно-історичний нарис» (автор – Григоріїв-Наш). В друкарнях Вінниці отримали путівку у шкільний світ такі підручники, як «Наука геометрія для низших класів шкіл середніх» (Є.Савицький), «Початковий підручник французької мови» (С.Русова), Брацлава – «Коротка українська граматики а двох частинах» (М.Добровольський), Нової Ушиці – твори Степана Руданського, включені до освітніх програм. Через повільну роботу українських авторів, взялися перекладати раніш видану шкільну російськомовну літературу. Так, за перекладу С.М.Іваницького з'явилася «Низка оповідань з поля географії: Для читання в школі і дома: Рік навчання 4-й і 5-й». Вінницькі просвітяни переклали і видали частину казок Андерсена<sup>58</sup>. Ці та інші видання можна було замовити і отримати за відповідну платню через центральний книжковий склад, яким завідував М.І.Беляев (колишній директор народних шкіл дореволюційного Поділля)<sup>59</sup>.

Усвідомлюючи, що за короткий час не вдасться забезпечити школу усім комплектом навчальної літератури нового покоління і доведеться певний



час користуватися старими виданнями, С.Іваницький і Ф.Шумлянський екстрено підготували двотомний «Російсько-український словник», який вийшов у Вінниці (його загальний обсяг становив 518 стор.)<sup>60</sup>.

Отже, в добу гетьманату зусиллями подільської інтелігенції вдалося просунути вперед справу із українізації шкільної сфери в регіоні. Переважна більшість нижчих і частина вищих початкових шкіл, у яких працювали тисячі педагогів, ввела до своїх програм і у навчальний процес українознавчі дисципліни, перейшовши на повноцінне загальне україномовне викладання. Ці проблеми давалися взнаки у середніх школах, які існували з давніх часів. Значно простіше вони вирішувалися у десятках тих українських шкіл, які утворювалися як нові юридичні особи (як правило на базі ВППШ) і мали у своєму складі лише перші кілька класів, проте не володіли достатньою матеріально-технічною базою. У національних школах (польських, єврейських) запровадження українознавчих дисциплін утруднювалося у зв'язку з відсутністю педагогів відповідного фаху. Повноцінне існування частково українізованих і повністю українських шкіл в краї стримувало повільне наповнення фонду шкільної навчальної літератури, хоча освітні діячі і авторитетні педагоги робили багато від них залежного, щоб пришвидшити цей процес.

Найбільш активними діячами, які забезпечували результативну українізацію загальноосвітньої школи на Поділлі, були В.К. Приходько, Ю.О. Щириця, О.М. Пащенко, С.М. Іваницький, І.Ю.Озерянський, І.І. Шманкевич, С.О. Козицький, А. Воронець, В.А. Сочинський та багато інших справжніх патріотів України і її національної освіти, яка пробивала собі шлях у майбутнє за надзвичайно складних умов внутрішнього життя країни. Їх освітянський подвиг заслуговує на вшанування сучасниками і подальше наукове дослідження.

#### Примітки

- <sup>1</sup> Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 р. / С.Постернак; Всеукр. кооперат. видавн. союз. – К.: Печатня видавн. тов.-ва «Друкаръ», 1920. – 128 с.
- <sup>2</sup> Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д.Дорошенко. – Ужгород, 1930; Нью-Йорк: Булава, 1954. – Т. II: Українська Гетьманська держава 1918 року. – 424, LXXXVI с.
- <sup>3</sup> Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 р. / О.П. Машевський // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 1996. – Вип. 34. – С. 80-86.
- <sup>4</sup> Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917-1920 рр.) / Н.Ю. Ротар // Питання історії України: зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 1997. – Вип. 1. – С. 172-182.
- <sup>5</sup> Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.): Монографія / А.М. Боровик. – Чернівці: Чернігівські береги, 2008. – 368 с.

- <sup>6</sup> Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: Монографія / Л.Д. Березівська. – К.: Богданова А.М., 2008. – С. 103-122.
- <sup>7</sup> Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Монографія / Д.Ф.Розовик. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – С.7-70.
- <sup>8</sup> Мельник Е.М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі в 1917-1920 рр. / Е.М.Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 48-67; Його ж. Вища початкова школа на Поділлі в добу Української революції (1917-1920 рр.) / Е.М.Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 10-25; Його ж. Кам'янець-Подільська середня технічна школа за Гетьманщини (травень-грудень 1918 р.) / Е.Мельник // Освіта, наука і культура: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 32-40.
- <sup>9</sup> Антонішен А.П. Розвиток освіти на Поділлі в Українській державі (1918 р) / А.А. Антонішен // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 2. – С.174-185.
- <sup>10</sup> Кравчук О.М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-освітній сфері (1918 р.) / О.М.Кравчук, Н.Н. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11. – С. 225-240.
- <sup>11</sup> Алтухова Олена. Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату / Олена Алтухова // Студії з архівної справи та документознавства. – К.: Укр. держ. наук.-досл. ін-т архів. справи та документ-ва, 1999. – Т. 5. – С. 251-256.
- <sup>12</sup> Коваль В.В. Участь подільського учительства у державотворчих, політичних і освітніх процесах (1917-1920 рр.) / В.В. Коваль // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8. – С. 23-34.
- <sup>13</sup> Дорошенко Д. Зазначена праця. – С. 105.
- <sup>14</sup> Там само. – С. 339.
- <sup>15</sup> Див.: Завальнюк О.М. Подільська інтелігенція і українізація загальноосвітньої школи в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / О.М. Завальнюк // Науковий вісник «Межибіж». – 2014. – №1. – С. 149, 150.
- <sup>16</sup> Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.2201, оп.1, спр.28, арк.14-15.
- <sup>17</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.28, арк.27; Кравчук О.М. Зазначена праця. – С. 227-228.
- <sup>18</sup> Дорошенко Д. Зазначена праця. – С. 340.
- <sup>19</sup> Слово Подолии. – 1918. – 18 мая.

- <sup>20</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.458, арк.3; оп.3, спр.39, арк.107; Державний архів Хмельницької обл., ф.р-260, оп.1, спр.38, арк.1-2; Боровик А.М. Зазначена праця. – С. 164.
- <sup>21</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.28, арк.63; ДАХО, ф.р-260, оп.1, спр.2, арк.24-25.
- <sup>22</sup> Кравчук О.М. Зазначена праця. – С. 235.
- <sup>23</sup> ДАХО, ф.р-1158, оп.1, спр.8, арк.8; «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): зб. док. і матеріалів / [упоряд., вступна стаття В.Адамського, Б.Крищука]. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. – С.113.
- <sup>24</sup> ЦДАВО України, ф.2582, оп.1, спр.6, арк.5.
- <sup>25</sup> Село. – Кам'янець-Подільський, 1918, №38-39, с.22.
- <sup>26</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.14, арк.5-5зв.
- <sup>27</sup> Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади / [упоряд. і автори передмови Ю.Легун, О.Кравчук]. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – Ч. 2. – С. 275, 277; Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О.Малюта. – К., 2008. – С. 459.
- <sup>28</sup> Слово Подолии. – 1918. – 8 сент.
- <sup>29</sup> Боровик А.М. Зазначена праця. – С. 201.
- <sup>30</sup> Там само. – С.75, 77.
- <sup>31</sup> Кукурудзяк М.Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М.Г. Кукурудзяк, М.М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – С. 58.
- <sup>32</sup> Собчинська М.М. Розвиток початкової школи на Поділлі (1917-1920 рр.) / М.М. Собчинська // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 121.
- <sup>33</sup> Там само. – С. 111.
- <sup>34</sup> Див.: Березівська Л.Д. Зазначена праця. – С. 112.
- <sup>35</sup> ДАХО, ф.р-260, оп.1, спр.2, арк.25зв.
- <sup>36</sup> Ротар Н.Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату з народної освіти (1917-1919) / Н.Ю. Ротар // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – С. 378; Освіта. – 1918. – №18. – С. 13.
- <sup>37</sup> Освіта. – 1919. – №2. – С. 3.
- <sup>38</sup> Див.: Березівська Л.Д. Зазначена праця. – С. 113.
- <sup>39</sup> Слово Подолии. – 1918. – 2 окт.
- <sup>40</sup> ДАХО, ф.р-260, оп.1, спр.2, арк.25зв.
- <sup>41</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.238, арк.24а.
- <sup>42</sup> Пащенко О. Матеріали до життєпису / Олімпіада Пащенко; упоряд., автор передмови В.Адамський. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – С. 265.
- <sup>43</sup> Там само. – С. 265-266.
- <sup>44</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.68, арк.2.
- <sup>45</sup> Там само. – С.5, 10-11.

- <sup>46</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.414, арк.12.
- <sup>47</sup> ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.68, арк.21.
- <sup>48</sup> Село. – 1918. – №№44 і 45. – С. 23.
- <sup>49</sup> Нова Рада. – 1918. – 1 вересня.
- <sup>50</sup> Кравчук О.М. Зазначена праця. – С. 233.
- <sup>51</sup> Там само; Мельник Е.М. Українські середні навчальні заклади... – С. 53.
- <sup>52</sup> Мельник Е.М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі... – С. 179.
- <sup>53</sup> «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917-1920): зб. док. і матеріалів. – С. 220, 246.
- <sup>54</sup> Див.: Мельник Е.М. Кам'янець-Подільська жіноча гімназія С.О. Славутинської (1901-1921 рр.) / Е.М. Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С. 131.
- <sup>55</sup> Антонішен А.П. Зазначена праця. – С.179; Нестеренко В.А. Польська та єврейська національна освіта на Поділлі в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр./ В.А.Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 193.
- <sup>56</sup> Розовик Д.Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. / Д.Ф. Розовик. – К.: Аквілон-Плюс, 2011. – С. 167-168.
- <sup>57</sup> Освіта. – 1918. – №18. – С. 15; Робітничая газета. – 1918. – 20 серпня.
- <sup>58</sup> Див.: Завальнюк О.М. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. / О.М. Завальнюк, В.Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С.202-205; Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852-1923): Бібліографічний посібник / [уклад. Т.Р. Соломонова]. – Вінниця, 2006. – С. 210-216.
- <sup>59</sup> Приходько В. Зазначена праця. – С. 307-308.
- <sup>60</sup> Завальнюк О.М. Зазначена праця. – С. 204.

*O. Zavalniuk M. The efforts of Podillya intelligentsia to secondary school ukrainization in times of Hetmanat (May-December 1918). Based on archival and published sources, as well as works of Ukrainian historians, the diversiform activities of Podillya region intelligentsia, aimed at the creation of Ukrainian school through gradual ukrainization of already existing educational institutions on the one hand, and opening new schools with the Ukrainian language learning, county council (zemstvo), «Prosvita» and other organizations on the other, are being investigated.*

*The process of establishing a new system of general education is being elucidated through analysis of its various parts lower and higher primary and secondary schools, providing them with adequate teaching staff by Ukrainian teachers' summer courses training, arranged by county council agencies and relevant programs of Ministry of education and Art of the Ukrainian state, providing them with accommodation, financial resources, Ukrainian-speaking teaching literature, which was published both on general national (state budget) and local (mainly at the expense of the provincial and district county councils) levels.*

*The statistics of school network in general and reformed institutions in particular are presented in the given article, which enables to set realistic achievements of ukrainization and open opposition from certain teaching staff of the secondary schools and part of the parent community.*

*The names of the most active members of Ukrainian intellectuals, who made the greatest efforts to solve the case, are being ascertained.*

**Key words:** Podillya intelligentsia, lower primary school, higher elementary school, high school, curriculum, teachers, Ministry of education and art, Podillya provincial commissioner of education, county council workers, Ukrainian teachers summer courses, ukrainization, Ukrainian literature.

Отримано 05.08.2014 р.

УДК 94(477.43)"1929/1930"(092)

**В. Прокопчук**

## **РЕПРЕСІЇ В ДУНАЇВЦЯХ В КОНТЕКСТІ ПРОВАДЖЕННЯ СПРАВИ «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»**

**В. Прокопчук. Репресії в Дунаївцях в контексті провадження справи «Спілки визволення України».** У статті проаналізована групова кримінальна справа, якою 1929–1930 рр. Кам'янець-Подільський окружний відділ ДПУ намагався сфабрикувати в Дунаївцях осередок «Спілки визволення України» із щонайменше 42 «контрреволюціонерів» – жителів райцентру і навколишніх сіл.

Встановлено, що 25 серпня 1929 року депеушники заарештували групу дунаївчан, знаковими фігурами в ній визначили свідомих українців лікаря Павла Бутовського і священника української автокефальної православної церкви в с. Могилівка (1958 року село об'єднане з м. Дунаївці) Микиту Винарчука, а також активістів Прокопа Давиденка, Семена Буженка, Володимира Гушла, Іллю Афанас'єва. Їх звинуватили в створенні контрреволюційних осередків – Дунаєвецький український хор та Дунаєвецький комітет Українського Червоного Хреста, гуртуванні контрреволюційних сил, намаганні «через автокефальну церкву, Український Червоний Хрест, школи, учителів створити можливості для відродження самостійної України». В результаті колегією ОДПУ УСРР П.П. Бутовський був ув'язнений до концтабору терміном на 5 років, автокефальні священники П.О. Давиденко – на 10, а М.О. Винарчук – на 8 років.

Науковим дослідженням доведено, що ні філії, ні будь – якого іншого осередку «Спілки визволення України» в Дунаївцях не існувало. Спростовано «аргументи» слідчих щодо «контрреволюційної» діяльності хористів, членів Дунаєвецького комітету УЧХ, магазину «Санітарія і гігієна», спрямовані на фабрикацію в Дунаївцях осередку неіснуючої «Спілки визволення України».

**Ключові слова:** Спілка визволення України, ДПУ, філія, Українська автокефальна православна церква, Український Червоний Хрест, Дунаївці, Могилівка.

**В. Прокопчук. Репресії в Дунаєвцях в контексті ведення дела «Союза освобождения Украины».** В статті проаналізовано групове уголовне дело, котрым в 1929–1930 гг. Кам'янець-Подольський окружний отдел ГПУ пытался сфабриковать в Дунаєвцях филиал «Союза освобождения Украины» с не менее 42 «контрреволюционерами» – жителями райцентра и окрестных сел.

Установлено, что 25 августа 1929 депеушники арестовали группу дунаевчан, знаковыми фигурами в ней определили сознательных украинцев врача Павла Бутовского и священника Украинской автокефальной православной церкви в с. Могилевка (1958 село объединено с г. Дунаевцы) Никиту Винарчука, а также активистов Прокопия Давыденка, Семена Буженка, Владимира Гушла, Илью Афанасьева. Их обвинили в создании контрреволюционных ячеек – Дунаевецкий украинский хор и Дунаевецкий комитет Украинского Красного Креста, сплочение контрреволюционных сил, попытке «через автокефальную церковь, Украинский Красный Крест, школы, учителей создать возможности для возрождения независимой Украины». В результате коллегией ОГПУ УССР П.П. Бутовский был заключен в концлагерь сроком на 5 лет, автокефальные священники П.А. Давыденко – на 10, а Н.А. Винарчук – на 8 лет.

Научным исследованиям доказано, что ни филиала, ни – другой ячейки «Союза освобождения Украины» в Дунаєвцях не существовало. Опровергнуто «аргументы» следователей о «контрреволюционной» деятельности хористов, членов Дунаевецкого комитета УКБ, магазина «Санитария и гигиена», направленные на фабрикацию в Дунаєвцях ячейки несуществующего «Союза освобождения Украины».

**Ключевые слова:** Союз освобождения Украины, ГПУ, филиал, Украинская автокефальная православная церковь, Украинский Красный Крест, Дунаевцы, Могилевка.

Про подолян, притягнутих до кримінальної відповідальності у сфабрикованій 1929–1930 рр. справі «Спілки визволення України», є чимало досліджень. Але про вихідців з Дунаєвеччини, сусідньої з Кам'янцем-Подільським території, – лише кілька публікацій, зокрема про Дмитра Олександровича Богацького – сина нестерівецького священника та Євгена Григоровича Кондрацького з Маліївців.<sup>1</sup>

Перший був викладачем Кам'янець-Подільського хімічного технікуму, Інституту народної освіти, впродовж 1926–1929 рр. – головою Кам'янець-Подільського наукового товариства Всеукраїнської академії наук. Дмитра Олександровича, заарештованого 31 січня 1930 року, звинуватили в тому, що він «піддерживал детей лишенцев-кулаков и в то же время игнорировал учащихся (хімічного технікуму. – В.П.), принадлежащих к пролетарской прослойке». Долучили й той факт, що 1922 року його брат Борис та сестра Лідія були розстріляні ЧК, а брати Павло та Георгій емігрували за кордон. Але головний злочин полягав у науковій діяльності на посаді голови наукового товариства, в яке, за твердженням слідчого, «ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим», і яке «розповсюджувало вузьконаціоналістичні ідеї», вело «підготовку кадрів до боротьби з радвладою».<sup>2</sup> За це трійка 25 лютого 1930 року засудила Д.О. Богацького на п'ять років концтаборів.<sup>3</sup>

Є. Г. Кондрацький навчався в Кам'янці-Подільському, де батько служив священиком Подільської духовної семінарії. У 1919–1920 рр. очолював губернську подільську «Просвіту», входив до товариства імені Леонтовича, члени якого, на думку слідчого, були «виключно шовіністично налаштованою інтелігенцією, яка під виглядом домашніх музичних вечірків об'єднувала всіх незадоволених існуючим ладом». 18 лютого трійка засудила його на три роки концтаборів, 16 червня 1937 року ярославський суд додав ще п'ять років. 15 січня 1938 року стався крах надій і фізичних можливостей – Євген Григорович помер.<sup>4</sup>

За кримінальною справою Держархіву Хмельницької області нами була простежена доля педагогів Семена і Степана Риндиків з Дунаївців – членів місцевої «Просвіти», яку в 1918–1919 рр. Семен Дмитрович очолював.<sup>5</sup>

Однак за межею доступності для дослідників тривалий час залишалася групова справа, в якій 23 жителі Дунаївців та навколишніх сіл були звинувачені в належності до контрреволюційної групи лікаря Павла Бутовського, яка нібито входила до «Спілки визволення України». Під тиском слідчого 31 серпня 1929 р. електромонтер І.Т. Лісовський показав існування в Дунаївцях гуртка «Визволення України», назвав кількох дунаївчан, які, на його думку, входили до нього, свідчив, що Сайко Чоловський під час випивки навіть показував йому «Статут Комітету боротьби за визволення України» й обіцяв дати анкету для вступу до організації.<sup>6</sup>

Офіційно термін «філія» стосовно дунаєвецької групи в документах слідства не проходить, здебільшого зустрічається «групування», «група», «гурток». Але аналіз кримінальної справи дає підставу твердити, що слідчими фабрикувалася ще одна «філія СВУ», яка б суттєво посилила їх концепцію функціонування в Україні розгалуженої мережі контрреволюційних осередків «Спілки визволення України». Як відомо, кількома хвилями арештів ОДПУ вдалося спочатку притягти до відповідальності 700, а згодом – понад 30 тис. заарештованих.<sup>7</sup> У їх числі була й «група» П.П. Бутовського в Дунаївцях, яка, за нашими підрахунками, з приписаними до неї згодом іншими жертвами була доведена до 42 заарештованих.

Мета цієї статті – на основі до цього невідомих архівних джерел оприлюднити факт фабрикування слідчими ДПУ дунаєвецької філії «Спілки визволення України», показати наслідки цієї групової кримінальної справи, трагізм невинних людей.

Знаковою фігурою в цій справі проходив Павло Петрович Бутовський – національно свідомий українець, активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Він народився 23 січня 1889 р. у сім'ї багатодітного священика в с. Овсяники на Бердичівщині. На день арешту сім'ю складали: мати Олімпіада Антонівна, дружина Віра Кіндратівна, дочка Вероніка – 10 років, син Володимир – 5 років, дочка Ніна – 2 роки.

Павло Петрович отримав домашню підготовку, навчався в народній школі, богословську освіту здобув у Києві. 1911 року вступив на медич-

ний факультет Варшавського університету і закінчив 4 курси. З початком I Світової війни евакуювався до Ростова-на-Дону, потім перевівся до Київського університету, але навчання із-за призову до армії не закінчив.<sup>8</sup> Служив у медчастині.

У липні 1917 року одружився з дочкою наглядача Кам'янецької земської лікарні Вірою Приходько. У жовтні того ж року переведений до Києва лікарем Українського полку. З приходом у січні 1918 року більшовицьких військ демобілізувався з армії, у лютому-березні здавав державні іспити в Київському університеті. Не дочекавшись диплома, повернувся до Кам'янця-Подільського і на пропозицію голови губернської земської управи В.К. Приходька очолив редколегію журналу «Село», до якої входили сам голова губернської земської управи, а ще – Ю. О. Багацький та ін.<sup>9</sup> Під редакцією П.П. Бутовського напередодні відкриття в Кам'янці-Подільському державного українського університету вийшла одноденна газета «Свято Поділля», приурочена цій події. 1918 року в Кам'янці-Подільському створив український хор і був його регентом.<sup>10</sup>

У липні 1919 року на пропозицію Івана Огієнка очолив курси медсестер. У січні 1920 року перейшов на службу в головне управління Червоного Хреста України, до наступного приходу більшовиків був референтом з питань соціального забезпечення при головноуповноваженому уряду УНР Іванові Огієнкові. Протягом серпня-жовтня 1920 року був мобілізований на службу в Київське військово-санітарне управління. З 15 жовтня 1920 до 20 вересня 1921 року очолював медичну дільницю в с. Вороньки Козелецького повіту на Чернігівщині.

Важко захворівши, повернувся до Кам'янця-Подільського. З січня до листопада 1922 р. очолював Балинську медичну дільницю. Якось у вересні 1922 року Павло Петрович на квартирі виконував на піаніно улюблені українські пісні, награв й український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Хтось доніс до Кам'янця-Подільського і за розпорядженням голови окрвиконкому Опанаса Буценка був звільнений з посади. Не без труднощів у січні 1923 року все ж таки влаштувався в Дунаївцях санітарним лікарем 2-ої Дунаєвської трудової школи. Одночасно обслуговував дитбудинок, де утримувалися діти з охоплених голодом Поволжя і півдня України.<sup>11</sup>

Приїзд у райцентр лікаря, що пройшов практичну школу і на фронті, і в мирних умовах, не залишився непоміченим. П.П. Бутовський, колишній працівник українського відділення Червоного Хреста, об'єднав навколо себе активістів, зініціював створення 23 червня 1923 року Дунаєвської організації Українського Червоного Хреста, головою якої став Петро Михайлов (він же й голова КНС), секретарем – В. В. Павлов, членами – І. В. Афанасьєв, А. Й. Гернштетер, О. В. Гоник, член райвиконкому. Павло Петрович був заступником голови до 1929 року. На 1 квітня того ж року дунаєвська організація УЧХ налічувала 974 члени – 598 селян, 125 робітників, 120 кустарів, 96 представників інтелігенції і 35 інших. Сільські осередки, згодом слідчим названі «бойвками», діяли у Вихрив-



ці, Гірчичній, Голозубинцях, Руді Гірчичнянській, Чанькові.<sup>12</sup> Осередок Українського Червоного Хреста відкрив свій магазин «Санітарія і гігієна», амбулаторію, якою завідував П. П. Бутовський, лікарем працював В. З. Тарасюк, лікпомом – І. А. Попіль, аптекаркою – Н. Севастьянова, санітаркою – Ю. Батковська. Меддопомога була безоплатною, а ліки – зі скидкою 50 відсотків. У червні 1928 року були організовані курси першої медичної допомоги, на яких навчалося 50 слухачів.<sup>13</sup>

Як виходець зі священницької сім'ї, Павло Петрович підтримав вірян у їх намаганнях відкрити в Дунаївцях українську автокефальну православну церкву. За його домовленістю з німецькою громадою в кірсі відбулося богослужіння українською мовою, яке провели привезені з Кам'янець-Подільського єпископ Максим Задворняк, священники Данилов, Монастирський, Манькевич і Винарчук. Дунаївчанам сподобалася служба рідною мовою, і вони взялися за створення нової церкви.

У грудні 1925 року П. П. Бутовський на запрошення головного лікаря Войлера став ординатором райлікарні, працював у колі таких колег, як В. Галавський, Д. Длуговський, М. Рум'янцев, В. Тарасюк.<sup>14</sup> А 1 січня 1927 року Кам'янецька окрінспектура охорони здоров'я доручила П. П. Бутовському організацію в Дунаївцях робітничої поліклініки, якою й завідував до 25 серпня 1929 року – дня арешту. Слідчий Шиенок визначив Павлу Петровичу роль керівника дунаєвської філії СВУ і наполегливо це обґрунтовував.

Роль провідних фігур дунаєвського «контрреволюційного угруповання» приписувалася священнику Могилівської української автокефальної православної церкви отцеві Микиті Винарчуку, колишньому автокефальному священнику Прокопу Давиденку, завідувачому Дунаєвською школою фабрично-заводського навчання Семену Буженку, фельдшеру Іллі Афанасьєву, учителю Володимирі Гушлу.

У доповідній записці голові ДПУ УРСР В. Балицькому «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою «СВУ» від 1 грудня 1929 р. заступник начальника секретного відділу ДПУ УСРР О. Абугов і начальник 2-го відділення секретного відділу Б. Козельський зафіксували по Кам'янець-Подільському округу ще одну філію – групу автокефальних священників. У їх доповідній зазначалося: «Один з учасників автокефальної групи піп Винарчук входить у ліквідовану окрвідділом ДПУ під час операції контрреволюційну організацію лікаря Бутовського (м. Дунаївці)». <sup>15</sup> Отже священнику М. Винарчуку приписувалася подвійна вина: участь в автокефальному русі, який зазнав серйозного удару наприкінці 20-х, та в «контрреволюційній організації» лікаря П. Бутовського. Справу М. Винарчука, як і автокефаліста П. Давиденка, було виділено в окреме провадження.

Хто ж він такий небезпечний для тодішньої влади священник Винарчук?

Микита Винарчук – подолянин, народився 19 вересня 1891 року в м. Городку Проскурівського повіту в селянській сім'ї. У 1910-1911 рр.

пройшов курси псаломщиків, отримав направлення в с. Северинівку Жмеринського району на посаду дяка. 1915 року був призваний до армії, вишкіл проходив у Воронежі. 1916 року у складі батальйону особливого призначення попов на закордонний фронт у Солоніки на Балканах. Згодом французи інтернували його частину. На Батьківщину повернувся у жовтні 1920 р., лікувався в Одеському госпіталі, де й залишився на службі аж до лютого 1921 р.<sup>16</sup>

Демобілізувавшись, направився в Северинівку, працював на цукрозаводі, був секретарем Северинівської земельної комісії. У березні того ж року рукопокладений у Вінниці в диякони, у червні в Бару – у сан священника з призначенням у с. Цівківці Ушицького повіту. Очолював Сказинецьку парафію Могилів-Подільського району. У вересні 1924 року Кам'янецька церковна рада призначила його священником у с. Могилівку Дунаєвцького району. Три місяці був без храму, тому виїхав у с. Карачівці, де вів службу замість заарештованого священника Якименка.<sup>17</sup>

У квітні 1925 року повернувся в Могилівку (з 1958 року це село приєднано до м. Дунаївці) і служив там до дня арешту – 25 серпня 1929 року. З активом – Гнат Осецький, Пилип Баранюк, Ганна Севастьянова, Леонтій Буяр, Василь Магера, Микола Трацанський, Володимир Баранюк, Григорій Білоконний, Ілля Афанасьєв, Олександр Дзвоник та іншими – повів боротьбу за створення в Могилівці української автокефальної православної церкви. Спочатку в Могилівському храмі правили почергово: тиждень – священник російської православної церкви, другий – автокефальний священник о. Микита Винарчук. Були конфлікти, сутички, бійки між віруючими, які розбилася навіть міліція. Поступово УАПЦ знайшла широку підтримку жителів Могилівки.<sup>18</sup>

Церква мала українське спрямування – діяло два українські хори, щороку відправлялася панахида по загиблих учасниках боротьби за незалежну Українську Народну Республіку, фінансово підтримувала Комітет з увічнення пам'яті С. Петлюри. З церковним хором о. М. Винарчук був у Кам'янці-Подільському на Іванця, на запрошення громад вів службу в Блищанівці, Гуменцях, Супруньківцях, Чанькові, Яромирці.<sup>19</sup> Не раз брав участь у роботі окружних церковних соборів. Був особисто знайомий з головою УАПЦ митрополитом Василем Липківським, 1924 року мав з ним бесіду в Києві, 1925 року зустрічався у Вінниці на губернському соборі, у травні 1929 року на його ж київській квартирі. Активна діяльність М. Винарчука не залишилася поза увагою окружного відділу ДПУ – його викликали на «бесіду».

Прокіп Давиденко 1890 року народився в Моломолинцях біля Меджибожа. Син селянина, отримав початкову освіту, освоїв професію електромонтера. Виїхав на заробітки до Санкт-Петербурга, з 1907 по 1918 рік працював електромонтером на Обухівському заводі. Повернувшись в Україну, спочатку завідував господарством у відділі культур Київської духовної консисторії, потім переїхав до Вінниці, а звідти – до Кам'янця-Подільського. Працював завгоспом у Подільській православної консисторії, за поляків

(1919 р.) – касиром при головноуповноваженому уряду УНР Іванові Огієнкові, наприкінці 1920 р. – завгоспом у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. 1921 року став священником УАПЦ у с. Рихта, брав участь у діяльності Кам'янець-Подільського Кирило-Мефодіївського товариства.<sup>20</sup>

З переїздом до Дунаївців не раз підміняв на службі священника о. Микиту Винарчука. Знав Ю.Й. Сіцінського, бував у нього вдома, брав книги для читання, у тому числі Огієнкову «Українську культуру». Був справжнім українським патріотом. На допиті єпископ Пивоваров 23 жовтня 1929 року так охарактеризував П. Давиденка: «Особа – хитра, більше скритна... Грав до мене роль в житті УАПЦ в Кам'янці, як один із заправил... Близький він зі священниками Кам'янецької УАПЦ, з Винарчуком – друг і обидва разом старалися з відкриттям Дунаєвської парафії».<sup>21</sup> Такої атестації вже було достатньо, щоб 25 серпня 1929 року в числі багатьох бути заарештованим.

Завідувача Дунаєвської школи фабрично-заводського навчання С.М. Буженка, заарештованого 25 серпня 1929 року, також звинуватили в належності до «угруповання» П.Бутовського. Серед причин достатньо було й того, що Семен Михайлович з Галичини, 1896 року народився в селі Ямниця Станіславського повіту.<sup>22</sup> Закінчив Станіславську гімназію. У роки I Світової війни і національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. воював у складі російської та Української Галицької армій, отримав офіцерський чин. У складі УГА від Львова дійшов до Кам'янця-Подільського, а звідти з боями – до Житомира. Для зв'язку з інтернованими в Чехословачії та Румунії частинами був відряджений за кордон, де встиг у Берні закінчити текстильний технікум, попрацювати на ткацькій фабриці. У Празі одружився на українці з Новоселиці (Буковина) Вірі Цибух.<sup>23</sup>

1924 року перебрались в Україну. Після багатьох митарств 1925 року в Харкові отримав призначення на посаду завідуючого Дунаєвською школою фабрично-заводського навчання,<sup>24</sup> брав активну участь у громадському, культурно-освітньому й церковному житті міста, чого за критеріями ОДПУ цілком вистачало для отримання ярлика «контрреволюціонера».

До активу «угруповання П.Бутовського» був віднесений і фельдшер Ілля Афанасьєв, уродженець с. Борсуки тоді Староушицького району, фельдшер, який 1916 року в Кам'янець-Подільському військовому госпіталі (нині школа – інтернат по вул. Лесі Українки) був лікарським помічником, передавав досвід молодому лікарю майбутньому письменнику-класику Михайлові Булгакову.<sup>25</sup> Його участь у діяльності Дунаєвської організації УЧХ та Могилівської української автокефальної церкви, на думку слідчого, також підпадала під статус «контрреволюціонера» й «українського шовініста».

Учитель української мови, музики і співу та бібліотекар Дунаєвської семирічки, а за Директорії, аж до 1925 року, завідувач початкової школи, а ще керівник українського хору й композитор Володимир Костянтинівич Гушло під цей ярлик підпадав тим більше.<sup>26</sup>

Серед заарештованих у цій груповій справі були:

- Володимир Георгійович Волошановський, 1894 р.н., уродженець с. Суржа Кам'янецького району, колишній дяк;
- Володимир Васильович Павлов, 1900 р.н., з с. Могилівка, член правління філії УЧХ;
- Семен Григорович Сербалюк, 1886 р.н., житель Дунаївців, бухгалтер, колишній вояк Дієвої армії УНР;
- Федір Гаврилович Ночка, 1890 р.н., уродженець с. Заставля Дунаєвського району, активний просвітник;
- Іван Антонович Попель, 1890 р.н., с. Іванківці Дунаєвського району, фельдшер;
- Степан Дмитрович Риндик, 1894 р.н., учитель, просвітник;
- Семен Дмитрович Риндик, 1892 р.н., учитель, просвітник;
- Антон Іванович Костенко, 1892 р.н., вояк Дієвої армії УНР, фельдшер;
- Надія Петрівна Севастьянова, 1904 р.н., м. Дунаївці, фармацевт, член спілки «Медсанпраця».<sup>27</sup>

Згодом, як таких, що примикали до групи П.П. Бутовського, заарештували й інших: Петра Івановича Баранюка; Олену Олександрівну Богацьку, дочку нестеровецького священика, учительку; Лідію Михайлівну Гаврилову, учительку з Дунаївців; Пилипа Казимировича Гараєвського, який нібито вів агітацію серед робітників фабрики «Дунсукно»; Олександра Голоманюка; Фому Федоровича Гостика, автокефаліста; Олександра Гнатовича Дзвоника, старосту Могилівської автокефальної церкви, в якого квартирував священик Микита Винарчук; Івана Федоровича Кардаша, механіка фабрики «Дунсукно»; Григорія Кучерявого, фельдшера; Олексія Леонтьйовича Куропатова; Семена Івановича Кифоренка; Вікторію Феліксівну Кухар, активну автокефалістку; Івана Олександровича Левицького із с. Дунаївців, учителя, двоюрідного брата Степана і Семена Риндиків; Іполита Адамовича Монкевича, січинецького священика; Гната Максимовича Осецького; Никифора Гавриловича Ночку; Якова Григоровича Сербалюка, касира правління Дунаєвської організації УЧХ; Миколу Троцьанського, шевця з с. Дунаївці; Сайка Чоловського з Могилівки.<sup>28</sup>

Набиралася чимала група, яка цілком «тягнула» на філію. Схоже слідчі дуже спішили. Скажімо, в одній і тій же справі Семен Риндик по-батькові названий «Никифоровичем», а в звинувачувальному висновку – і «Даниловичем», і «Дмитровичем». Однак прагнули надати справі переконливості, аргументованості. З цією метою діяльність дунаєвських «контрреволюціонерів» поділили на два етапи: до 1923 року і з 1923 по 25 серпня 1929 року, день масових арештів її учасників.

У період до 1923 року основним осередком гуртування «контрреволюціонерів» визначили дунаєвський український хор, що діяв під керівництвом учителя Володимира Гушла. Вина полягала в тому, що під час репетицій і виступів хору його члени вивчали і співали «старовинні українські пісні шовіністичного змісту», виконували й «церковні пісні

в церкві с. Могилівки», і, найстрашніше, «... збираючись на квартирах окремих групами, співали національний гімн «Ще не вмерла Україна». Усім цим, вважав слідчий, проводилася обробка мас в націоналістичному свовістичному дусі.<sup>29</sup>

На другому, основному етапі, з приїздом у Дунаївці лікаря П.П. Бутовського, «контрреволюційна діяльність набула поживленого характеру», навколо нього, за твердженням слідчого, почали групуватися «активні петлюрівські діячі – прихильники самостійної України». Основними «контрреволюційними» осередками, навколо яких гуртувалися українці, були Дунаєвецька організація Українського Червоного Хреста та Могилівська українська автокефальна церква.

Ініціативна група – П.П. Бутовський, Я.Г. Сербалюк, І.В. Афанасьєв, А.І. Костенко, В.К. Гушло, В.Г. Волошановський та інші – повела роз'яснюючу роботу і досить скоро на вербувала біля 2 тис. червонохрестівців з числа дунаївчан і жителів району.<sup>30</sup> Серед активу «самими зятими ненависниками радянської влади і прихильниками УНРівщини» слідчий визначив Павла Бутовського, Іллю Афанасьєва та Якова Сербалюка. У чому ж їх провина? Які конкретні діяння проти радянської влади вчинили вони? Таких фактів слідство встановити не змогло. У протоколах, звинувачувальних висновках проходять відомі трафаретні фрази: до керівництва Дунаєвецького комітету Українського Червоного Хреста не допускались комуністи, особи інших національностей; І. В. Афанасьєв під час «вербовки» до УЧХ нібито заявляв: «Геть жидів та кацапів і всяких дармоїдів з нашої рідної України, ми мусимо бути господарями нашого краю, геть русофільство – у нас є свої рідні діячі, геть кацапську та більшовицьку книгу – у нас є свої», а П. Бутовського називав «добрим лікарем, гарним хлопцем і великим діячем».<sup>31</sup>

Звичайному торгівельному пункту – магазину «Санітарія і гігієна», облаштованому комітетом УЧХ, приписувалася роль такої собі точки, де велася посиленна агітація за незалежну Україну, оскільки там «продавалися книги українських письменників, їх портрети, «Кобзарі», «Історія України», проводились збори під виглядом засідань комітету УЧХ». І все це нібито спрямовувалося на «вкорінення в маси національних ідей».<sup>32</sup>

Серйозним злочином виявився зв'язок багатьох членів УЧХ з автокефальною церквою, що постала в с. Могилівка 1924 року, особливо зі священником М. Винарчуком, визначним не тільки неблагонадійним, а й небезпечним для радянської влади. Зокрема, І.Афанасьєв, В. Волошановський і Я. Сербалюк не раз вносили пропозиції про збір коштів на підтримку церкви, на вшанування пам'яті С. Петлюри, власне, «через автокефальну церкву, УЧХ, школи, учителів створювалися можливості для відродження самостійної України».<sup>33</sup>

27 січня 1930 року помічник уповноваженого секретного відділу ДПУ Шиєнок, начальник цього відділу Гросман і заступник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону та окружного відділення ДПУ Євгенєв підписали звинувачувальний висновок і направили колективну

справу за № 359 на розгляд судової трійки. Вони клопотали Бутовського П.П., Афанасьєва І.В., Сербалюка Я.Г., Сербалюка С.Г., Буженка С.М., Попеля І.А., Костенка А.І. засудити на 10 років кожного, В.Г. Волошановського – на 5 років, Ночку П.Г., Риндика Семена Дмитровича, Риндика Степана Дмитровича та Севаст'янову Н.П. вислати за межі України «у віддалені північні губернії СРСР» (губернський адміністративний поділ був скасований ще 1925 року... – В.П.) на 3 роки, В.К. Гушлу дати 3 роки концтаборів, В.В. Павлова вислати на 3 роки за межі Кам'янець-Подільського округу.<sup>34</sup>

До уваги не бралось чимало фактів. Насамперед те, що 21 особа з 23 членів так званої групи П.П. Бутовського вини не визнала. Бо її, цієї вини, й не було. Слідчі видавали бажане за дійсне. П.П. Бутовського, наприклад, звинуватили в тому, що він не брав до керівництва Дунаєвського комітету УЧХ партійно-радянських активістів. І в той же час факт участі В.В. Павлова, секретаря райвиконкому, у комітеті УЧХ у ролі статиста, а члена КП(б)У судді Гнилиці на посту голови правління комітету УЧХ визнали як спробу «втягування до роботи в УЧХ навіть радянських службовців...».<sup>35</sup> Непереконливо звучить звинувачення хору В. Гушла в тому, що він виконував українські пісні, бо цей самий хор на запрошення райкому партії не раз обслуговував делегатів партійних конференцій, виконуючи в тому числі й українські пісні. Звинувачувальний висновок, сформульований загальними фразами, належної доказової бази не мав. Тому в березні 1930 року, розглянувши вказану справу, помічник уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР Пустовойтов та тимчасово виконуючий обов'язки начальника другого відділення секретного відділу Джавахов прийшли до висновку, що в справі № 395 Кам'янець-Подільського відділу ДПУ «не зібрано достатньо даних про конкретну контрреволюційну діяльність заарештованих», і своєю постановою, погодженою з начальником секретного відділу ДПУ УСРР Горожанином, вони припинили слідчі дії по відношенню до І.В. Афанасьєва, В.В. Павлова, В.Г. Волошановського, В.К. Гушла, С.М. Буженка, Я.Г. Сербалюка, П.Г. Ночки, І.А. Попеля, А.І. Костенка, Степана Риндика, Семена Риндика, Н.П. Севаст'янової, звільнивши їх з-під варті. Всі вони, крім Н.П. Севаст'янової, були звільнені з Кам'янецького Бупру під підписку про невізід з Дунаївців.<sup>36</sup>

Найбільш небезпечними для влади виявилися троє – Павло Петрович Бутовський, Микита Онуфрійович Винарчук і Прокіп Олексійович Давиденко. Їх справи були виокремлені і слідство продовжилось.

Бутовський Павло Петрович звинувачувався в низці злочинів, що кваліфікувалися ст. 54-11 КК УСРР як «контрреволюція»:

- 1906 року, навчаючись у Варшаві, був членом Української громади, причетний до українського студентського хору;

- 1918 року в Кам'янці-Подільському був редактором «націоналістичного» журналу «Село», 1919 року – заступником Івана Огієнка, голови Українського Червоного Хреста, 1920-го – його референтом як головноуповноваженого уряду УНР;

- 1923 року був звільнений з посади завідуючого Балинською медичною дільницею за розпорядженням О. Буценка «як шовініст»;
- під час «вербовки» до Дунаєвцького комітету УЧХ «велася шовіністична обробка» населення району;
- мав знайомство і контакти з чільними членами «СВУ» Чеховським, Холодним і Линиченком, а це, на думку слідчого, означало, що його «політична установка тотожна із загальною установкою «СВУ».<sup>37</sup>

Його відверта громадянська позиція і реальна оцінка дій органів радянської влади й сьогодні викликає симпатію. 27 листопада 1929 р. на черговому допиті він сказав слідчому: «Попавши у важке становище заарештованого за звинуваченням в основному за свою колишню діяльність на культурно-освітньому поприщі, поневолі приходжу в певний відчай не тільки за себе, але й за інших українців, які, рахуючи себе патріотами українськими, старалися внести й свою частку праці у справу відродження української нації. Нещастя таких українців у тому, що їм довелося жити в таку історичну епоху...».<sup>38</sup>

Із протоколів допитів видно, що був він високоосвіченою і політично грамотною людиною, мислив логічно, думки викладав чистою літературною, інколи й образною мовою. «Правда, я і на сьогодні ще не повністю поділяю політику радянської влади, оскільки в Радянському Союзі має місце смертна кара, відсутня свобода преси для органів інших партій і спілок, деяка нетерпимість з боку партійців до інакомислячих, навіть членів своєї партії, відсутність безпартійних у складі уряду, різко класова лінія по питанню отримання освіти, швидкий темп колективізації»,<sup>39</sup> – щиро ділився своїми поглядами.

Однак всі ці міркування Павла Петровича слідчий витлумачив як зізнання в політичній неблагодійності і контрреволюційності. 1 березня 1930 року судова трійка при колегії ДПУ УСРР постановила ув'язнити його до концтабору строком на 5 років.<sup>40</sup>

Ще страшнішою для влади виявилася спроба українців створити свою українську автокефальну православну церкву.

27 грудня 1929 року старший уповноважений секретного відділу Кам'янець-Подільського окружного відділу ДПУ і прикордонного загону Битневський постановив виділити зі справи №395 в окреме провадження слідчі матеріали Винарчука М.О. і Давиденка П.О. і направити їх разом із заарештованими в ДПУ УСРР.

З цих матеріалів постає картина створення в приміському селі Могилівці української автокефальної православної церкви. Павло Іванович Красний, секретар Могилівської сільради, свідчив, що ідея організації своєї української церкви виникла на початку 20-х у середовищі національно свідомих українців, а вирішення питання активізувалося з рішенням влади українізувати держустанови, заклади освіти, тощо. Першу службу українською відбув єпископ Задворняк з групою автокефальних священників, яких запросив П. Давиденко, колишній автокефальний священник. Серед них був Микита Винарчук, який згодом і очолив Могилівську авто-

кефальну православну церкву. Однак її становлення відбувалося не просто. За словами П.І. Красного, «десь на початку 1926 року цим діячам (Григор'єв, Волошановський, Яків і Семен Сербалуки, Афанасьєв. – В.П.) з кров'ю вдалося відвоювати Могилівську церкву і почав регулярно прарити Винарчук». <sup>41</sup> При церкві діяло два хори: один очолював В.Гушло, другим керували В. Волошановський і отець М. Винарчук.

Фінансову підтримку надавали самі віруючі, жертвуючи від 50 коп. до 2 крб. Гроші збирали на ремонт церкви, на утримання ради УАПЦ, на погорілі храми, на ремонт Межигірського монастиря, 1926 року – на ремонт Миколаївського собору та відкриття пасторської школи в Києві, на придбання церковних книг українською мовою, на ремонт Кам'янецької окружної церкви. З показів інших, у тому числі й В. Чехівського, видно, що М. Винарчук передавав гроші до Києва й Комітету з увічнення пам'яті С. Петлюри. <sup>42</sup>

Знаючи особисто митрополита В. Липківського, М. Винарчук 1925 року письмово запросив його на празник Св. Михайла. У листі – відповіді той подякував за запрошення, але приїхати не зміг. У церкві поминали убієнних вояків УНР, звучало українське слово, українські колядки, гаївки.

М. Винарчук був у дружніх стосунках з Прокопом Давиденком, оскільки той ще до переїзду в Дунаївці був священиком УАПЦ. Тому в громаді цієї церкви він не тільки грав провідну роль, а й інколи, за відсутності священика М. Винарчука, вів службу. Входив і до правління Дунаєвської філії УЧХ. Ще 1921 року був заарештований і під тиском депеушників згодився бути їх інформатором. Однак не тільки не доносив своїм «благодійникам» очікуваної інформації, а й «дезінформував органи ДПУ і не повідомляв про проведену контрреволюційну роботу Винарчуком, Бутовським та ін.» <sup>43</sup> Цього слідство тим більше не могло пробачити йому. Небезвідомий Бріччі – уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР у Харкові – 15 січня 1930 року справу на обидвох заарештованих направив у судову трійку при колегії ДПУ.

Выписка із протоколу засідання колегії ОДПУ (судового) від 29 січня 1930 року свідчить: <sup>44</sup>

Слухали:	Постановили:
Справу №466 Кам'янець-Подільського окрвідділу ДПУ по звинуваченню громадян Винарчука Микити Онуфрійовича і Давиденка Прокопа Олексійовича по 58/10, 58/11, 58/2 ст. КК було розглянуто в порядку постанови президії ЦВК СРСР	<b>Давиденка Прокопа Олексійовича</b> ув'язнити в концтабір терміном на <b>десять</b> років, рахуючи строк з 25.08.1929 р. <b>Винарчука Микиту Онуфрійовича</b> ув'язнити в концтабір терміном на <b>вісім</b> років, рахуючи строк з 25.08.1929 р. Справу здати в архів
Секретар	колегії ОДПУ (підпис)



Однак, незважаючи на всілякі зусилля, слідчим так і не вдалося сфабрикувати Дунаєвецьку філію «Спілки визволення України». На першому етапі, у січні – березні 1930 року, було ув'язнено трьох найбільш помітних осіб – П.П. Бутовського, П.О. Давиденка, М.О. Винарчука.

Павло Петрович Бутовський відбував ув'язнення в Східно – Сибірському краї, і селі Олександрівську Іркутського округу. Дружина Віра Кіндратівна Приходько – Бутовська зверталася в різні інстанції, зокрема й до Кам'янець-Подільського окружного прокурора, наводячи низку аргументів: «Невже його (чоловіка П.П. Бутовського. – В.П.) діяльність, яка завжди проходила на очах виконкому, партійного комітету, комсомолу, спілки «Медсанпраця», могла бути не помічена. Невже всі були сліпі, щоби протягом стількох років не замітити його контрреволюційних намірів».<sup>45</sup>

Вона надала для підтримки клопотання Дунаєвецького райкому Всеукраїнського комітету Спілки текстильників, Дунаєвецької райуправи УЧХ. У результаті 28 лютого 1931 р. судова трійка переглянула справу і постановила: «Бутовського Павла Петровича від дальшого відбування висилки достроково звільнити, заборонивши йому проживання в м. Кам'янець-Подільський і в усіх прикордонних місцевостях, з-під стражі звільнити».<sup>46</sup> Дальша його доля не відома. Однак 5 листопада 1997 р. він був реабілітований. А це свідчить, що в роки масових репресій він, як і десятки, інших, хто проходив у груповій справі 1929-1930 рр., були знову ув'язнені і знищені. Степан Риндик, арештований 1937 року, помер від туберкульозу. Семен Риндик врятувався поїздом «в гості до родичів» на Кавказ. Гнат Максимович Осецький, 1902 р.н., токар чавуноливарного заводу, активіст Могилівської автокефальної церкви, 9 вересня 1937 року був заарештований вдруге й засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно – трудових таборах. Реабілітований президією Хмельницького обласного суду 18 жовтня 1958 р.<sup>47</sup>

Безслідно зникли П.О. Давиденко та М.О. Винарчук. У ході заходів з реабілітації прокуратура намагалася віднайти їх сліди. Довідка свідчить: «Опитування старожилів м. Дунаївці не дали ніяких результатів. Давиденка і його сім'ю ніхто не пам'ятає, встановити долю рідних не вдалося можливим». Щодо М.О. Винарчука: «Після арешту в м. Дунаївці не проживав і про його долю нічого не відомо. На момент арешту Винарчук був неодруженим, дітей не мав». 1989 року обидва були реабілітовані.<sup>48</sup>

У такий спосіб тоталітарна держава понівечила життя десятків свідомих українців з Дунаївців, які, за оцінкою П.П. Бутовського, винні лише в тому, «...що їм довелося жити в таку історичну епоху».

#### Примітки

1. Прокопчук В.С. Павло Богацький – учений, краєзнавець // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: «Рідний край», 1999. – Вип. 9. – С. 357 – 364; Його ж. Павло Богацький – повернення в Україну / Віктор Прокопчук // Вільна думка. – Сідней (Австралія),

2000. – Ч. 1- 2. – С. 14–15; Його ж. Павло Богацький – повернення в Україну / Віктор Прокопчук // Архіви. – Сідней (Австралія), 2003. – С. 8-19; Його ж. Трагічна доля Дмитра Богацького / Віктор Прокопчук // Там само. – С. 191–197; Онищук Є.Г. Подільський просвітник Євген Кондрацький // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: зб. наук. – краєзн. праць. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, ІВВ, 2000. – Вип. 2. – С. 203–205; Карпо В.Л. Євген Кондрацький – культурно-освітній діяч Поділля / В.Л. Карпо, Ю.В. Телячий // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2002. – С. 353 – 358.
2. Державний архів Хмельницької області, ф.р. 6193, оп. 12, спр. П – 18562, арк. 21.
  3. Там само, арк. 27.
  4. Там само, спр. П – 10134, арк. 96 – 97.
  5. Прокопчук В.С. Голова Дунаєвечкої «Просвіти» в 1918 – 1919 рр. / В.С. Прокопчук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. – К.; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 3. – С. 264 – 267.
  6. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 6193, оп. 12, спр. П – 30340, т. 2, арк. 97 – 98.
  7. Пристайко В.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-док. вид. / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – С. 44.
  8. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 6193, оп. 12, спр. П – 30340, т. 1, арк. 9.
  9. Там само, арк. 9 зв.
  10. Свято Поділля. – 1918. – 22 жовт.
  11. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 6193, оп. 12, спр. П – 30340, т. 1, арк. 10.
  12. Там само, арк. 14 зв.
  13. Там само, арк. 16.
  14. Там само, спр. П – 19094, т. 1, арк. 76.
  15. Пристайко В.І. Вказ. праця. – С. 152.
  16. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 6193, оп. 12, спр. П – 19094, т.1, арк. 41.
  17. Там само, арк. 41 зв.
  18. Там само, арк. 110.
  19. Там само, арк. 112.
  20. Там само, арк. 17 – 17 зв.
  21. Там само, арк. 30.
  22. Там само, спр. П – 30340, т. 1, арк. 146 зв.
  23. Там само, арк. 149.
  24. Там само, арк. 150.
  25. Там само, спр. П – 30340, т. 2, арк. 143.

26. Там само, т. 1, арк. 124-126.
27. Там само, т. 2, арк. 143 – 144.
28. Там само, т. 1, арк. 1 – 7.
29. Там само, т. 2, арк. 144 – 145.
30. Там само, арк. 145.
31. Там само, арк. 146.
32. Там само.
33. Там само, арк. 149-150.
34. Там само, арк. 50.
35. Там само, арк. 148.
36. Там само, арк. 152.
37. Там само, спр. П – 30340, т. 2, арк. 151.
38. Там само, спр. П – 19094, т. 1, арк. 75.
39. Там само, арк. 87.
40. Там само, спр. П – 30340, т. 2, арк. 151 зв.
41. Там само, спр. П – 19094, т. 1, арк. 113.
42. Там само, арк. 139.
43. Там само, арк. 142.
44. Там само, арк. 144.
45. Там само, спр. П – 30340, т. 1, арк. 185.
46. Там само, арк. 154.
47. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / ред.: М.П. Вавринчук (голова) та ін.; упоряд.: Л.Л. Місінкевич, Р.Ю. Подкур. – Хмельницький: Мельник А.А., 2009. – Кн. 2. – С. 937.
48. Держархів Хмельницької обл., ф.р. 6193, оп. 12, спр. П 19094, т.1, арк. 144, 151.

*V. Prokopchuk. Repression in the case of the «Union of the liberation of Ukraine» in Dunavtsi. The article analyzed a group criminal case in which in 1929–1930 Kamianets-Podilskyi District Department of the DPU tried to fabricate Dunavtsi cell of the «Union of the liberation of Ukraine» of at least 42 «counter-revolutionaries» the inhabitants of the district center and the surrounding villages.*

*It was established that on August 25, 1929 DPU officers arrested a group of inhabitants of Dunavtsi and determined its key figures-conscious Ukrainians: doctor Pavlo Butovskyi, and priest of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the village Mohylivka (in 1958 the village was combined with Dunavtsi) Mykyta Vynnarchuk and activists Prokop Davydenko, Semen Buzhenko, Volodymyr Hushla, Illia Afanaiyev. They were accused of creating counter-revolutionary cells – Dunavtsi Ukrainian choir and Dunavtsi Ukrainian Committee of the Red Cross, the cohesion of counterrevolutionary forces, the attempt «with the help of autocephalous Church, Ukrainian Red Cross, schools, teachers to provide opportunities for the revival of independent Ukraine.» As a result, the board of the ODPU USSR imprisoned Butovskyi P.P. in a concentration camp for 5 years, autocephalous priests Davydenko P.A. for 10 years and Vynnarchuk M.O. for 8 years.*

*Scientific studies have shown that neither the branch nor any other cell of the «Union of the Liberation of Ukraine» in Dunavtsi existed. «The arguments» of in-*

*investigators about «counter-revolutionary» activities of the choir members, committee members of Dunaivtsi committee of the UCHH, the shop «Sanitation and Hygiene», aimed at the fabrication of Dunaivtsi defunct cell the «Union of the Liberation of Ukraine» were refuted.*

**Key words:** *The Union of the Liberation of Ukraine, DPU, a branch of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Ukrainian Red Cross, Dunaivtsi, Mohylivka.*

Отримано 28.07.2014 р.

# РЕЦЕНЗІЇ

*О. Щодра*

**ВОЙТОВИЧ Л.В. КНЯЗЬ ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ / СЛАВЕТНІ ПОСТАТІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. – ВИП. 1. – ЛЬВІВ: НАН УКРАЇНИ. ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І.КРИП'ЯКЕВИЧА, 2012. – 181 с.**

Нова монографія Леонтія Войтовича відкриває серію історичних портретів діячів середньовічної доби, започатковану Інститутом Українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. У редакційну колегію серії «Славетні постаті середньовіччя» входять відомі українські історики, зокрема, Володимир Александрович, Леонтій Войтович, Олександр Головка, Олег Купчинський, Микола Литвин, Іван Патер, Олександр Ситник, Сергій Сорочан, а також авторитетні зарубіжні дослідники епохи середньовіччя, такі як угорський історик Марта Фонт, польський – Даріуш Домбровський, словацький – Мартин Гомза, російські – Олександр Майоров, Валентин Пузанов. Деякі із них будуть також авторами монографічних досліджень. Уже сам склад редколегії та авторського колективу серії дають підстави сподіватися на її ґрунтовність і високий фаховий рівень. Передбачається видати цілий ряд біограм видатних діячів європейського і, зокрема, українського середньовіччя, які за задумом засновників сприятимуть кращому висвітленню історичної епохи, з'ясуванню особливостей і витоків формування ментальності різних народів.<sup>1</sup>

Постать Лева Даниловича, одного з яскравих представників династії Романовичів і найталановитішого спадкоємця короля Данила, активного учасника політичного життя Центрально-Східної Європи, чия діяльність формувала загальний образ європейського середньовіччя і повною мірою відображає «бурхливі пристрасті епохи безперервних війн» не випадково привернула увагу Л.Войтовича. Він неодноразово досліджував особу Лева Даниловича і у генеалогічних, і у спеціальних історичних розвідках.<sup>2</sup> Нагороджений матеріал, а також нова інтерпретація відомих джерел і залучення нових пам'яток дозволили автору розгорнути ґрунтовне монографічне дослідження.

Л.Войтович, висвітлюючи різні сторони біографії князя Лева, постійно звертається до джерел, що надає його висновкам переконливої вагомості. Аналізу джерел він присвятив окремий розділ монографії, наголошуючи на його важливості. З'ясовуючи причини різної оцінки діяльності князя Лева на сторінках Галицько-Волинського літопису: спочатку позитивної, а згодом, у другій волинській частині пам'ятки – різко негативної дослідник поділяє думку тих істориків, які цю зміну вважали наслідком

і виявом особистої неприязні з боку волинського князя Володимира Васильовича до амбітного і запального Лева. Однак, нелюбов волинських сучасників, як зазначає історик, компенсувала симпатія більш об'єктивних пізніших хроністів і велика популярність серед різних верств українського населення впродовж XV–XIX ст., засвідчена народною традицією.<sup>3</sup>

Оцінюючи джерельну базу попередніх численних досліджень, присвячених Леву Даниловичу, Л.Войтович зазначає, що їх автори не виходили за межі літописної традиції, а тому висвітлювали діяльність князя доволі фрагментарно і однобічно. Сам автор зосередив свою увагу на латиномовних хроніках і актових матеріалах Угорщини та Польщі, а також на східних джерелах, які він опрацював, досліджуючи генеалогію Чингізидів-Джучидів, що суттєво доповнило літописну інформацію і, як вказує історик, дозволило «по іншому глянути і оцінити багато епізодів з життя князя Лева Даниловича, особливо з другої половини його життя, які досі залишалися або невідомими, або дискусійними».<sup>4</sup>

Ґрунтовне знання генеалогії дозволило Л.Войтовичу пояснити ряд фактів біографії князя Лева, зокрема появу його імені, яке, як і ім'я його батька –Данило, вперше з'явилося серед руських княжих імен. Грецькі імена дітей і внуків Романа Мстиславовича: Данило, Іраклій, Саломея, Лев, Софія, на думку дослідника, є доказом і наслідком візантійського походження другої дружини князя Романа – Єфросинії – Анни. Як і у своїх попередніх розвідках, історик робить висновок, що вона була дочкою імператора Ісаака II Ангела.<sup>5</sup> Окрім того, як і О.Майоров, Л.Войтович пов'язує імена Данило і Лев із візантійською іконографічною традицією, в якій святий Данило Стовпник, патрон Данила Романовича, був духовним батьком василевса Лева I. Цей зв'язок, на думку дослідника, і відбився в парі імен галицько-волинських князів Данила і Лева.<sup>6</sup>

Висвітлюючи діяльність князя Лева, автор робить розлогі екскурси в історію взаємин галицько-волинських правителів з володарями сусідніх держав, зокрема Польщі, Литви, Угорщини, Австрії, Золотої Орди. Політика Лева Даниловича розкривається в широкому історичному контексті, що дозволяє більш глибоко та масштабно оцінити її наслідки, простежити спадкоємність її пріоритетних завдань і цілей, які полягали в розширенні територій, військовій експансії й посиленні політичної централізації.

Автор у цьому дослідженні розвиває тему коронації Данила Романовича та її політичних наслідків, які з політичних міркувань замовчувалися у радянській і продовжують ігноруватися у сучасній російській історіографії. Ще раз наголошуючи, що прийняття королівського титулу Данилом було, з одного боку, виявом непокори, викликом ординському ханові, а з другого – засвідчувало визнання європейськими правителями, включно з папою, претензій Данила на землі всієї Русі, а не лише Галицько-Волинського князівства, про що красномовно говорить прийнятий князем титул «король Русі»<sup>7</sup> автор задався метою встановити, які політичні наслідки мала коронація для діяльності Лева Даниловича. На його думку,

незважаючи на те, що Лев не наважився офіційно прийняти титул короля, враховуючи нові несприятливі реалії відносин з Ордою, а саме піднесення улусу Ногая на південно-східних рубежах Галицько-Волинської держави, фактично він був сюзереном королівства Русі, як продовжували називати його державу західні джерела. Більше того, залучення латиномовних хронік і зарубіжної історіографії дозволило автору прийти до висновку, що західні правителі і хроністи титулювали Лева королем і саме він сприймався в Європі як легітимний спадкоємець короля Данила.<sup>8</sup>

Л.Войтович навів факти, які переконливо засвідчують статус Лева Даниловича як сюзерена Русі, васалами якого були волинські Романовичі.<sup>9</sup> На його думку, цьому статусу мало відповідати і перенесення столиці до Львова, розташованого на порубіжжі галицьких і волинських земель. Джерелознавчий аналіз життя Кунегунди, сестри дружини князя Лева Констанції, дозволив досліднику зробити висновок, що Львів стає столицею уже в останній чверті XIII ст.<sup>10</sup>

Враховуючи характер діяльності Лева Данилович, який значною мірою був обумовлений історичною епохою, в якій він жив, автор найбільше місця в дослідженні відводить зовнішній політиці князя. Широке історичне тло, коли іноді здається, що дослідник надміру уваги приділяє побіжним сюжетам, водночас дозволяє йому розкрити глибинні пружини міжнародної політики, встановити не лише очевидну, а й можливу приховану мотивацію дій Лева Даниловича, історію політичних союзів і конфліктів, яка дозволяє краще зрозуміти їх характер і суть. Це стосується, зокрема, ґрунтовно висвітлених у монографії русько-литовських відносин. Так, автор детально аналізує перипетії боротьби Романовичів за литовську спадщину і чинники, що призвели до протистояння князя Лева з литовським правителем Войшелком і братом Шварном. На думку Л.Войтовича, Лев Данилович за всяку ціну намагався не допустити посилення Шварна та використання ним литовських сил у боротьбі за Галич. Це загрожувало йому перспективою перетворитися в дрібного удільного князя.<sup>11</sup> Більше того, як показує розвідка Л.Войтовича, Войшелк, передаючи литовський престол Шварну, разом з ним визнавав зверхність волинського князя Василька Романовича як сюзерена королівства Русі. Отже, підсумовує автор, політичний заповіт Войшелка спричинив боротьбу за корону між Васильком Романовичем, якого підтримували племінник і литовський правитель і Левом Даниловичем, претензії якого визнавали угорський і інші європейські правителі.<sup>12</sup> Цілком погоджуючись з даним висновком дослідника, водночас не може повністю сприйняти його трактування епізоду загибелі князя Войшелка, а точніше його вбивства Левом Даниловичем під час з'їзду князів у Володимирі. Автор звертає увагу на такі деталі, як конфіденційний характер з'їзду (в таємниці від Шварна), який проходив не в княжому теремі, а в садибі багатого містича. Те, що Василько Романович погодився організувати зустріч Лева з Войшелком, вигода якої для нього самого була сумнівною, оскільки племінник мав на-

мір переконати литовського правителя змінити заповіт, історик пояснює слабким і нерішучим характером волинського князя, який побоювався Лева і не міг йому відмовити.<sup>13</sup> Однак, виникає питання чи міг у такому випадку Василько гарантувати безпеку Войшелку? Чи не подібна таємна зустріч на приватній садибі на політичну змову? І чи справді вбивство Войшелка у п'яній сутичці було випадковим, як стверджував літописець із чим погоджується автор? Чи не було воно запланованим «останнім аргументом» рішучого і запального князя Лева на випадок, якщо інші не подіють? І чому Василько не передбачив такий ймовірний розвиток подій і не запобіг насильству? Припустити заплановане вбивство у конфлікті, де на кону була корона видається цілком можливим. Автор дещо суперечить собі, коли, на підтвердження версії про випадковий характер вбивства Войшелка, спочатку стверджує, що його смерть насправді нічого не вирішувала, а пізніше приходиться до висновку, що від загибелі Войшелка в кінцевому результаті виграв тільки Лев Данилович.<sup>14</sup>

Перипетії особистого протистояння князя Лева з волинськими родичами і литовським правителем не залишили поза увагою автора більш глобальну проблему, на якій у свій час наголошував М. Грушевський, а саме: можливість створення сильної русько-литовської держави на чолі з Романовичами, яка могла б реально протистояти Орді, яку відкривала литовсько-руська унія. Автор робить висновок, що перспективну ініціативу князя Войшелка не змогли розвинути і використати волинські князі, а Лев Данилович її фактично зруйнував.<sup>15</sup>

З'ясовуючи причини конфронтації князя Лева і литовського правителя Тройдена в середині 1270-х років, історик аналізує весь спектр політичних зв'язків, який склався на той час у Східній Європі і приходиться до висновку, що основна причина конфронтації крилася у союзі королівства Русі і Тевтонського Ордену, який був небезпечний для Литви і викликав відповідну реакцію литовського правителя. Л. Войтович заперечує традиційну літописну версію походу монголів проти Литви у 1277 р. як самостійну акцію Ногая і вважає, що похід Ногая був здійснений для підтримки князя Лева у його протистоянні з Тройденом.<sup>16</sup>

Не менш цікавими у монографії є сюжети, пов'язані з участю князя Лева у війні за «австрійську спадщину», його роллю у розвитку русько-угорських, русько-чеських, русько-польських зв'язків. Однак, закономірно, що найбільше уваги автор приділив відносинам князя з ординськими правителями і найбільш могутнім із Джучидів Ногаєм. Послідовно вивчаючи формування східного вектора зовнішньої політики галицько-волинських правителів, дослідник показує еволюцію поглядів Лева на його завдання, наголошуючи, що при зміні тактичних цілей його стратегічна мета залишалася незмінною – звільнення від ординської залежності. Спочатку князь Лев був активним помічником свого батька у протистоянні з ординськими правителями, зокрема у війнах з Куремсою та Бурундаєм. Автор знову, як і в попередніх розвідках, значну увагу приділив



перипетіям політичних протистоянь у Золотій Орді, які значною мірою впливали на русько-монгольські відносини і визначали тактику Данила Романовича, а пізніше Лева Даниловича у стосунках з ординськими правителями. Він показує гнучкість князя Лева, який за нових обставин відмовився від відкритого протистояння з Ногаєм і, на думку автора, навіть визнав підданство Ногаю, забезпечивши собі тил і підтримку могутнього покровителя для боротьби за галицько-волинську спадщину, вичікуючи сприятливих обставин для відновлення боротьби.<sup>17</sup> Цілком слухне припущення про підданство князя Лева Ногаю можна було б більш чітко аргументувати, так як це робить автор у багатьох інших випадках.

Монографія Л.Войтовича, окрім ґрунтовно висвітлених питань, присвячених зовнішній політиці князя Лева і європейським міжнародним відносинам цієї епохи містить багато цікавих сюжетів з генеалогії, історичної географії, соціально-економічної історії галицько-волинських і земель і суміжних регіонів. Окремі із піднятих Л.Войтовичем проблем заслужовують на особливу увагу оскільки навколо них тривалий час іде дискусія. Це, зокрема, стосується питання про розвиток феодальних відносин у руських землях. Висвітлюючи його, Л.Войтович продовжує розвивати тезу про більш ранній, порівняно з іншими руськими князівствами, перехід до феодальних відносин у галицьких землях. Утворенню сильної боярської верстви і перетворенню бенефіцій у феоди тут, на думку історика, сприяли як внутрішні чинники, зокрема наявність експортних ресурсів, участь у міжнародній торгівлі, так і зовнішні – приклад угорської знаті. Одним із чинників економічної могутності місцевого боярства, була відсутність потреби переселятися слідом за князем в інші землі, що також призвело до зосередження у його руках великих економічних і земельних ресурсів, які часто перевершували навіть княжий домен. Все це, підсумовує автор, і зумовило економічний і політичний феномен галицького боярства, яке прагнуло розділити з князем політичну владу<sup>18</sup> Визначення чинників економічної могутності галицьких бояр є логічним і добре аргументованим, однак викликає сумнів сама постановка питання про класичну схему розвитку феодальних відносин у руських, і зокрема галицьких землях. Чи справді появи феодів тут передували бенефіції? Джерела не дають чіткої відповіді на ці питання. Відомо, що в Київській Русі, як і у Візантії, і у ряді інших європейських країн не сформувалася класична система сюзерено-васальних зв'язків, в основі якої була ієрархія земельної власності, тобто феодалізм тут мав свою специфіку і не вкладався в класичну схему.

Серед численних питань історичної географії, які висвітлює автор, хочемо відзначити нарис про Дністровсько-Бирладську волость. Л.Войтович переконливо доводить давню належність цих територій до галицької землі і їх перебування під владою галицьких правителів в середині XII – на початку XIII ст.<sup>19</sup> На його думку, князь Лев, завдяки добрим стосункам з Ногаєм, також зберіг значну частину володінь в Пониззі Дністра і Дунаю,

хоч міста Бирладської волості поступово переходили і під монгольську зверхність, зберігаючи подвійне підпорядкування.<sup>20</sup>

Автор не оминув увагою і питання про входження Закарпаття до Галицько-Волинської держави в період правління Лева Даниловича, яке з політичних міркувань або заперечується, або замовчується. Проаналізувавши джерела, він наводить переконливі факти про перебування Закарпаття у складі королівства Русі, відзначаючи, що його час і тривалість залишаються дискусійними і вимагають додаткових досліджень.<sup>21</sup>

Використавши і підсумувавши практично всі здобутки джерелознавчого і історіографічного вивчення теми, автор здійснив найбільш вичерпну на сьогодні розвідку діяльності однієї із знакових постатей східноєвропейського середньовіччя – галицько-волинського правителя Лева Даниловича, яка справді допомагає читачу краще зрозуміти характер бурхливої епохи та відкриває захоплюючі сторінки вітчизняної історії.

#### Примітки

1. Войтович Л. Князь Лев Данилович / Л. Войтович. – Львів. 2012. – С. 3.
2. Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) / Л. Войтович // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. Київ-Львів, 2004. – С. 712-720; Його ж. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 502. Держава та армія. – 2004. – С. 13-18; Його ж. Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 5. Київ, 2005. – С. 143-156; Його ж. Князь Лев Данилович – полководець і політик // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – Львів, 2007. – С. 115-124 та ін.
3. Войтович Л. Князь Лев Данилович. – С. 6.
4. Там само. – С. 8.
5. Там само. – С. 10.
6. Там само. – С. 11.
7. Там само. – С. 90.
8. Там само.
9. Там само. – С. 102, 106.
10. Там само. – С. 102.
11. Там само. – С. 95.
12. Там само. – С. 99.
13. Там само. – С. 100.
14. Там само. – С. 101.
15. Там само.
16. Там само. – С. 130.
17. Там само. – С. 94.

18. Там само. – С. 121.
19. Там само. – С. 120.
20. Там само.
21. Там само. – С. 139.

Отримано 28.09.2014 р.

*В. Нечитайло*

**МАГАСЬ-ДЕМИДАС Ю.І. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ  
У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ. 1860-1914 РОКИ: МОНОГРАФІЯ  
/ Ю.І. МАГАСЬ-ДЕМИДАС, О.М. ФЕДЬКОВ. – КАМ'ЯНЕЦЬ-  
ПОДІЛЬСЬКИЙ: АКсіОМА, 2010. – 144 с.**

Одним із важливих аспектів державного будівництва в незалежній Україні є організація ефективного народного господарства, яке б заклало міцний фундамент для цивілізаційного і культурного поступу українського суспільства. Його реформування здійснюється повільними темпами, не виправдано довго триває пошук оптимальної моделі організації промислового і особливо аграрного виробництва. В такій ситуації дедалі очевиднішою є потреба звернутися до світового і вітчизняного історичного досвіду трансформаційних процесів, які сприяють самоорганізації населення. Чудовим зразком такої самоорганізації є кооперативи. Свого часу відомий український економіст М. Туган-Барановський у кооперативному русі вбачив великі можливості для комерційних і фінансових кооперативів, а також кооперативних підприємств у сільському господарстві. Вчений довів хибність суджень класичної школи про процес нагромадження капіталу. За його розрахунками, у ринковому капіталістичному господарстві одночасно відбуваються розширення суспільного виробництва і скорочення суспільного виробництва без будь-якого порушення рівноваги між суспільною пропозицією і суспільним попитом. На думку вченого, посилений попит на засоби виробництва є закономірністю капіталістичного ринку. Тому останній не скорочується, а зростає, і ніяких меж для розвитку капіталістичного господарства, крім продуктивних сил суспільства, немає. Сповідуючи ідеї немарксистського соціалізму, М.Туган-Барановський допускав приватну власність і вільну ринкову діяльність<sup>1</sup>.

Перші дослідження з розвитку вітчизняної кооперації з'явилися майже в цей самий час. Йдеться про економічні та історико-економічні розвідки С.Бородавського, І.Шапіро, О.Меркулова, котрі розглядали кооперативний рух Російської імперії як цілісне явище, наводячи окремі факти стосовно Подільської губернії. Згодом кооперативний рух став об'єктом дослідження В.Ворникова, який розробляв теоретичні засади співробітництва земства з кооперативними установами.

В добу національно-визвольних змагань в Україні побачили світ праці представників старої кооперативної школи – О.Меркулова, В.Хижнякова, С.Прокоповича. названі автори висвітлювали розвиток кооперації під тим же кутом зору, що й до революції. Щоправда, у цей час український кооперативний рух уперше розглядається як самостійний предмет дослідження (праці П.Пожарського, П.Стонневича та ін.).

У радянський час праці дослідників кооперативного руху писалися з марксистських позицій. Виняток становили хіба що студії П.Мохора та П.Височанського, видані у 20-х роках ХХ ст. Поширеною була теза, про те, що до 1917 р. кооперативи служили сільській буржуазії. Вивчення кооперативного руху було заполітизоване.

Повернення до вивчення практичної діяльності кооперативних установ відбулося у 60-х роках ХХ ст. (П.Першин, Л.Морозов, С.Трапезников), однак автори все ще розглядали кооперативи як «додаток до буржуазної системи».

Роль кооперативів у розвитку капіталізму в господарстві Правобережної України детально розглядала Л.Гайдай. Дослідниця розкрила вплив столипінської аграрної реформи на кооперативний рух, висвітлила позитивні зрушення, що відбувалися на селі завдяки діяльності споживчих, кредитних та сільськогосподарських кооперативів, висловила низку власних міркувань стосовно кооперативного процесу.

Із здобуттям Україною незалежності інтерес до цієї проблематики помітно зріс. Історію кооперативного руху та особливості діяльності споживчої кооперації висвітлювали М.Аліман, М.Бабенко, В.Галюк, С.Гелей, В.Марочко, Р.Пастушенко. Історії кооперативного руху Правобережної України присвячено дисертацію Ю.Магась-Демидас.

Отже, процес вивчення кооперації пройшов ряд етапів, протягом яких їй давали різні оцінки. І хоча в українській історіографії дана проблематика активно вивчалася, узагальнюючої праці з історії кооперативного руху в Подільській губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття не було.

Цю прогалину нещодавно було ліквідовано у зв'язку з публікацією монографії Магась-Демидас Ю.І. та Федькова О.М. «Кооперативний рух у Подільській губернії (1860-1914 роки)». У ній автори детально проаналізували політичні, соціально-економічні та нормативно-правові передумови появи й розвитку кооперації на Поділлі, з'ясували ставлення до кооперативного руху з боку офіційної влади та різних політичних партій, розробили періодизацію кооперативного руху в Подільській губернії, розглянули особливості функціонування різних видів кооперативних установ та їх об'єднань, висвітлили роль подільського земства в розгортанні кооперативного руху.

Широкою і різноманітною є джерельна база рецензованого дослідження. Це, зокрема, законодавчі акти, діловодна документація, періодична преса, статистичні матеріали, документи особового походження. У роботі використано оригінальні матеріали, що зберігаються в архівах Києва,

Вінниці, Хмельницького, Кам'янця-Подільського. Особливий інтерес викликають також численні друковані видання – «Вестник кооперации», «Кооперативная жизнь», «Экономическая жизнь Подолии». Тут зібрано публікації відомих земців і кооператорів краю, висвітлено практичну діяльність різних форм кооперації.

Заслужовує уваги вмале використання авторами новітніх методів дослідження, принципів науковості, плюралізму, об'єктивності та історизму. Проблеми розвитку кооперації розглядаються системно і цілісно. Ефективно використано проблемно-хронологічний підхід до висвітлення подій. Не викликає сумніву чітка структура монографії. Цілком доречними і змістовними є її додатки, що містять огляд діяльності Вінницького (першого) ощадно-позичкового товариства протягом 1880-1890 років, розкривають національний склад кооперативів 7 повітів Подільської губернії станом на 1914 рік, а також національний склад голів споживчих, кредитних та ощадно-позичкових товариств Подільської губернії станом на цей рік, динаміку зростання кількості споживчих товариств у 1912-1913 рр. тощо.

На думку авторів, виникнення кооперації зумовлювалося низкою чинників (селянська реформа 1861 р., насамперед – великі розміри викупних платежів і податків, високі ціни, нестача грошових заощаджень). Створення кооперативів давало можливість втягнути широкі верстви населення в ринкові відносини. Крім них, були ще й специфічні чинники. Це – втрата селянським господарством натурального характеру, зловживання посередників і спекулянтів. Розвиток торгівлі призвів до появи мережі сільських магазинів, що, своєю чергою, породило потребу захисту споживачів.

Автори обґрунтовано і логічно розкривають еволюцію політики царського уряду щодо розвитку коопераційного руху – від відвертого його ігнорування до визнання кооперації складовою соціальної політики держави. І все ж для законодавчих актів на цю тему завжди була властива надмірна регламентація, а процес організації нових кооперативів був, як правило, складним і тривалим.

У розвитку кооперації на Поділлі автори виокремлюють три періоди: становлення (60-ті рр. XIX ст. – 1904 р.), розгортання (1905-1907 рр.) і піднесення (1908-1914 рр.). Такий поділ видається нам цілком логічним. Найпершими виникли споживчі товариства. Подільська губернія, як слушно зазначають автори, посідала друге місце в Російській губернії за кількістю споживчих товариств. Крім них, найбільш розповсюдженими були кредитні кооперативи.

Цікавими є матеріали монографії, що розкривають ставлення політичних партій до колективів. Можливо, доцільно було б розкрити еволюцію поглядів більшовиків і особисто В.Леніна щодо місця кооперації в соціалістичній економіці. Як відомо, вождь революції у 1921 – на початку 1922 року зазначав, що кооперація за радянської влади повинна стати різновидом державного капіталізму, а згодом, у березні 1922 року він її

назвав «дійсно органом комерційним». І нарешті, у січні 1923 р. Ленін стверджував, що споживча кооперація змінила свою природу на соціалістичну, формуючи «лад цивілізованих кооператорів»<sup>2</sup>.

Підсумовуючи, зазначимо, що праця Магаль-Демидас Ю.І. та Федькова О.М. присвячена актуальній в теоретичному і практичному сенсі темі. В умовах трансформації економіки сучасної України вивчення вітчизняного досвіду розвитку соціальної активності населення важко переоцінити. Змістовне рецензоване монографічне дослідження, на нашу думку, стане в пригоді не лише науковцям, практикам кооперативного руху, а й усім, хто цікавиться вітчизняною історією.

#### Примітки

1. Туган-Барановський М.К. Основы политической экономики / М.К. Туган-Барановський. – СПб(б), 1909. – С. 717.
2. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 45. – С. 355.

Отримано 12.08.2014 р.

*О. Григоренко*

### **ТЕЛЯЧИЙ Ю. В. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ (1917–1921 рр.) : [МОНОГР.] / Ю. В. ТЕЛЯЧИЙ. – ТЕРНОПІЛЬ : ТЕРНО-ГРАФ, 2014. – 600 с.**

Нещодавно побачила світ монографія вченого-історика Юрія Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)». Її автор достатньо відомий в Україні дослідженнями культуротворчих, освітніх процесів періоду Української революції 1917–1921 рр. Науковим редактором монографії є засновник і керівник наукової школи сучасних дослідників інтелігенції в Україні Віктор Даниленко – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор. Рецензентами виступили фахівці з історії України, авторитетні дослідники історії українського державотворчого процесу 1917–1921 рр.: доктори історичних наук, професори Олександр Завальнюк, Олександр Реєнт (член-кореспондент НАН України) та Юрій Терещенко.

Автор аргументовано доводить актуальність даної роботи, стверджуючи, що в умовах світової інтеграції та державного будівництва України на сучасному етапі суспільних реформ одним із найбільш важливих пріоритетів є підтримка розвитку національної культури на засадах історичних традицій українського народу і європейського та світового співтовариства.

У доленосний для України час, коли на чільне місце постають питання її майбутнього, проблеми історичної місії, місця та ролі інтелігенції в громадсько-політичному житті набувають принципово нового значення. Україна входить у третє тисячоліття як суверенна, цивілізована країна. Її «європейськість» визначається не лише географічним положенням, але й тими культурними надбаннями, які збагатили й примножують скарбницю світової культури. Сучасна інтелігенція, як провідна духовна верства вітчизняного суспільства, активно виступає за активізацію державотворчого процесу. Саме інтелігенція в концентрованому вигляді відображає минуле українського народу, історію української культури. Важливою і недостатньо вивченою в сучасній вітчизняній науці є історія Української революції 1917–1921 рр. Поступово відбувається процес становлення наукової школи її дослідників, у зв'язку з чим праця інтелігенції в різних галузях тогочасного суспільно-політичного, культурно-освітнього, наукового життя як суб'єкта вітчизняної історії набуває нового змісту. Українська революція 1917–1921 рр. – один із найбільш важливих, складних і драматичних періодів буття українського народу в ХХ ст., адже саме ця доба стала вершиною в розвитку національно-визвольної боротьби, відродження української нації та створення власної державності.

Необхідність дослідження ролі та місця української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні 1917–1921 рр. зумовлена понад 70-літньою забороною об'єктивного вивчення цієї теми в радянській історіографії. Спеціальних досліджень даної проблеми немає і в доробку істориків діаспори. Творча інтелігенція виступила ініціатором та активним учасником культурних перетворень, виконавцем урядових рішень щодо розбудови національно-культурного життя не лише українців, а й усіх народів, що проживали в Україні. Завдяки патріотизму, творчим, самовідданим зусиллям інтелігенції в часи воєнного протистояння в Україні за надто короткий час – всього за неповних чотири роки – вдалося зробити небачений прорив щодо утвердження, збереження і розвитку національної культури, в т.ч. літератури та образотворчого мистецтва.

Актуальність даної монографічної роботи певною мірою спричиняється й тим, що для історичних досліджень радянського часу характерний занепад історико-біографічного напрямку, що характеризується ідеологічно-детермінованим суспільством. Культуру революційної доби творили відомі письменники, художники, літературні критики, мистецтвознавці, громадські діячі. Результатами своєї творчості вони залишили вагомий слід в національно-культурному відродженні, літературно-мистецькому житті України всього ХХ ст.

У 5 розділах монографії її автором вперше в історіографії висвітлено внесок представників літературно-мистецької інтелігенції в розвиток національно-культурного будівництва в 1917–1921 рр., проаналізовано історіографію та джерельну базу проблеми, що формувалися впродовж 1917–2014 рр., окреслено теоретико-методологічні засади дослідження,

виходячи з сучасних наукових тенденцій і підходів, простежено вплив Лютневої революції 1917 р. на становище і функціональне значення української літературно-мистецької інтелігенції, з'ясовано її роль у суспільному житті напередодні революційних подій 1917 р., в національно-визвольному русі за Тимчасового уряду, реконструйовано соціальний портрет українських літераторів і митців революційної доби. В роботі досліджено місце літературно-мистецької інтелігенції, політику українських урядів часів Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР в загальному контексті національно-культурного відродження 1917–1921 рр., а також узагальнено форми організації та демонстрації діяльності української творчої інтелігенції крізь призму функціонування літературно-мистецьких установ та організацій, літературно-мистецької періодики, книговидавничої та виставкової роботи.

Ю. Телячий систематизував творчі здобутки української літературно-мистецької інтелігенції в галузях літератури та образотворчого мистецтва, зафіксував процес активізації вітчизняної літературно-мистецької критики впродовж досліджуваного періоду, реконструював загальну панораму ходу національно-культурного відродження, діяльності літературно-мистецької інтелігенції в регіональному вимірі, встановив підтримку культуротворчих ініціатив інтелігенції широкими колами громадськості в Україні. Автором доведена безпосередня участь українських літераторів і митців у процесах національно-культурного відродження та державного будівництва, встановлена їх інтеграція в європейську, світову культуру як на засадах національних традицій, так і передових новітніх течій.

У додатках вперше представлено повну бібліографію літературних творів революційної доби, вміщених у «Свободі» та «Літературно-науковому вістнику», описано низку мистецьких виставок того часу. Особливого схвалення заслуговує історіографічно-джерельна база роботи, список якої включає 2056 позицій. Значна кількість джерел вводиться до наукового обігу вперше.

Сподіваємося, що дана монографія сприятиме науково-теоретичному порівнянню й проведенню паралелей культуротворчої, зокрема – літературно-мистецької діяльності української інтелігенції в хронологічному, географічному, видовому контекстах, а також відтворенню й історичній реконструкції узагальненої панорами участі української літературно-мистецької інтелігенції в культуротворчих процесах революційної доби. Автор свідомий того, що діяльність української літературно-мистецької інтелігенції в контексті національно-культурного відродження 1917–1921 рр. – надто багатовимірне історичне явище, щоб на сторінках однієї книги висвітлити всі надзвичайно складні та суперечливі аспекти, котрі проявилися впродовж революційного часу. Очевидним також є й неможливість одномоментного розв'язання всіх дослідницьких проблем, що зосередилися навколо цієї теми впродовж майже столітнього часового виміру. Головним своїм завданням Юрій Телячий бачить відтворення узагальнюючої панорами культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи



---

національно-культурного відродження України (1917–1921 рр.), визначного суспільного феномену ХХ ст.

У прагненні до об'єктивного критично-історичного відтворення культурного життя України в 1917–1921 рр. і визначення ролі та місця в цих процесах літературно-мистецької інтелігенції, автор свідомий того, що в силу різних чинників, поза увагою залишилися окремі аспекти національно-культурного будівництва революційної доби. В свою чергу, монографія відкриває поле для досліджень інших, не менш важливих сторінок діяльності української інтелігенції в галузі культури, освіти і науки.

Разом із тим, децю переважана фактологічним матеріалом доказова база дослідження. Наявність достатньо репрезентативного матеріалу з історії культуротворчої діяльності представників української інтелігенції за кордоном уможлиблювала виокремлення окремого структурного підрозділу.

Отримано 14.08.2014 р.

## КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

*Адамовський Володимир* (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Білецький Павло* (м. Хмельницький), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Блажевич Юрій* (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

*Верстюк Володимир* (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Газін Володимир* (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Головко Олександр* (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АН вищої школи України.

*Григоренко Олександр* (м. Хмельницький), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету.

*Гуцал Анатолій* (м. Кам'янець-Подільський), доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Дубінський Володимир* (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

*Дюра Гарді* (м. Нови-Сад, Республіка Сербія), викладач історії філософського факультету університету Нови-Сад.

*Завальнюк Олександр* (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО.

**Кароєва Тетяна** (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, докторант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Коваль Михайло** (м. Київ), кандидат історичних наук, заступник секретаря Ради національної безпеки та оборони України, генерал-полковник.

**Комарницький Олександр** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Комарова Ольга** (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Кононенко Василь** (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

**Копилов Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, ректор університету.

**Кріль Михайло** (м. Львів), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної і Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

**Лозовий Віталій** (м. Київ), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.

**Майор Ростислав** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Немчік Катаржина** (м. Катовіце, Республіка Польща), викладач Сілезького університету в Катовіцах.

**Нечитайло Віталій** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Олійник Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Опря Анатолій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Опря Ігор** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Прокочук Віктор** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Сеньків Михайло** (м. Дрогобич), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

**Скрипник Анатолій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Степанков Валерій** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН.

**Степанков Віталій** (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Супрун Наталія** (м. Харків), здобувач кафедри історії стародавнього світу та Середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

**Трубчанінов Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Федьков Олександр** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Філінюк Анатолій** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Щодра Ольга** (м. Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

**Щур Сергій** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

**Яблонський Василь** (м. Київ), кандидат історичних наук, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України.

**Для нотаток**

**Для нотаток**

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного  
університету імені Івана Огієнка**

**ІСТОРИЧНІ НАУКИ  
Том 24**

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової  
інформації серія КВ №13867-2841 ПР від 22.04.2008 р.,  
видане Міністерством юстиції*

Підписано до друку 16.12.2014. Формат 60x84/16.  
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook.  
Ум. друк. арк. 26,13. Наклад 150 пр. Зам. № 545.

**Підготовлено до друку у видавництві ПП «Медобори-2006»**  
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,  
с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс (03849) 9-09-45.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.  
[www.drukarnya.com](http://www.drukarnya.com), e-mail: [medobory@i.ua](mailto:medobory@i.ua)

**Надруковано у друкарні ПП Мошак М. І.**  
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,  
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.